

Махмұт ҚАШҚАРИ ТҮРІК СӨЗДІГІ

❧

Махмұт ҚАШҚАРИ

ТҮРІК СӨЗДІГІ

Tyulemissov Madi مەدى ابو اصل

tmadi1@gmail.com

محمدون كاشغرى

دېۋان الغائب اليرك

ۋش تومد سق

اۋدارغان جانە العى سوزى مەن عىلمى

تۇسنىكتەن جازىب، باسپاغا دايمىنداغان

اقىن، سەنشى، فىلولوگىيا عىلمدارىنىڭ كاندىداتى

اسقار نۇرماھۇلى، گۇمبازى

مەكىشى توم

Махмұт ҚАШҚАРИ

**ТҮРІК
СӨЗДІГІ**

**ҮШ
ТОМДЫҚ**

Аударған, алғысөзі мен ғылыми
түсініктерін жазып, баспаға
дайындаған ақын, сыншы, филоло-
гия ғылымдарының кандидаты
Асқар Құрмашұлы ЕГЕУБАЙ

**ЕКІНШІ
ТОМЫ**

Халықаралық «Жөдігер» қоры

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ
«ХАНТ» баспасы
1997 жыл

«ХАНТ» баспасының Бас директоры
Хайдолла Әбдірахманұлы ТІЛЕМИСОВ.

Халықаралық «Жәдігер» қорының прези-
денті, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік
сыйлығының иегері, тарих ғылымының кан-
дидаты Қойшығара САЛҒАРАҰЛЫ.

Махмұт ҚАШҚАРИ.

К52 Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар
жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған
А. ЕГЕУБАЙ. — Алматы: ХАНТ., — 528 бет.

ISBN 5-620-00893-2

«Түрік тілдерінің жинағы (Түрік сөздігі)» — түрік дүниесінің әлемдік ғылым
казнасына қосқан ұлы мұрасы. Үш томдық бұл зерттеу еңбегі күллі түрік тілдері-
нің тұңғыш әрі аса терең мағыналы ғылыми сипаттамасы. Сахараның ұлы ғалымы,
біртуар ойшылы, тіл зергері Махмұт Қашқари «Түрік тілдерінің жинағын» барлық
түрік текті ұлыс, тайпаларды аралап жинап, зерттеп, талдап барып жазған. Күллі
түрік елдерінің әдебиеті мен тілін салыстырмалы түрде зерделеп түзіп шыққан ал-
ғашқы энциклопедиялық кітап. Түрік тілінің тұңғыш та, өсте қайталанбайтын бі-
регей оқулығы.

XI ғасырдың бұл энциклопедиялық терең мазмұнды зерттеуі қазіргі түрік тек-
тес ұлттардың ежелгі мәдениетінде қайта жаңғыру үрдісі жаңа бағыт алған тұста
аса қажетті де пайдалы еңбек. Ана тіліміздің, туған әдебиетіміз бен мәдениетіміздің
түп негіздері, төл заңдылықтары осы білікті зерттеу беттерінде жұлдыздай жамы-
рап көрінеді.

Қазақ ұлысының жаңа ғылымы да, таным дүниесі де, елдік қағидалары да осын-
дай аталы дәстүрімізден қуат алып, нәр жинауы тиіс.

Қ 4602030000—002 без объявл.
00(05)97

ББК 81.2-4 Я2

ISBN 5-620-00893-2

© Егеубаев А. Қ. 1997

© ТОО «ХАНТ» 1997

ЖОЛЫҢ БОЛСЫН, «ЖӘДІГЕР»!

Тәуелсіздік туын көтеріп, егемендік өрісіне өз бағытымен шыққан жас мемлекетіміз үшін тарих — көне дәуірлердің куәсі ғана емес, сонымен бірге ол осы жерді мекендеген халықтың зердесі, парасат-пайымы, бүгінгінің — негізі, ертеуінің — бағдары. Ұзақ уақыттар бойы бұрмаланып келген халқымыздың тарихын егемен еліміздің жалпырттық мүддесі тұрғысынан қайта жазудың аса маңыздылығы да осында.

Еркіндік тізгінін қолға алғалы қазақ елінің тарихы мен оның тарихи тұлғалары туралы біраз жазылғаны белгілі. Алайда олардың ішінде байсалды ғылыми талдауға негізделген зерттеулермен бірге тәуелсіздікке тасыған көңілдің шалқуын ғана байқатар шалағайларының да аралас жүргені жасырын дүние емес. Біз оларға тәуелсіз даму жолына түскен қоғамның өмірінде болмай қоймайтын заңдылық, алдағы уақытта түзелер іс тұрғысынан қараймыз. Осы тұста, Халықаралық «Жәдігер» қорының бірінші деректік мәні бар көне шығармаларды, тарихи деректерді, нақты құжаттарды шығара бастауы сол түзелуге бет алудағы алғашқы қадамның бірі деп білемін.

Осынау апайтәс алып даланы ежелден мекен етіп келе жатқан халқымыздың тарихи тамыры тым тереңнен тартылған. Оның өзіндік терең танымы, қалыптасқан халықтық салт-дәстүрі, өркендеген зор мәдениеті бар. Беймәлімі көп көне ғасырлар қойнауына үңілмей-ақ бергі, тарихқа танымал Түрік қағанаты заманынан түйдегімен жеткен тарихи-мәдени жәдігерлердің үлкен шоғырының өзі-

ақ өлем алдындағы түрік өркениетін айғақтар төлқұжаты іспеттес. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі», Махмұт Қашқаридің «Түрік сөздігі», Қожа Ахмет Йассауидің «Даналық кітабы», Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» секілді ұлы шығармалары, өлемнің екінші ұстазы атанған Әбунасыр Фарабидің бұған дейін біршама игерілген зажайып мұралары тұғырлы тарихтың, ұлы мәдениеттің, мол біліктің мәңгілік мәуесіндеі. Өз басым осы дүниелерді паразтай қарап отырып, осыларды жазған ғұламалардың ойының айқындығына, сөздерінің орнықты да сенімді шығатынына, жалпы жұртқа ұғынықты қарапайымдылығына тауданамын. Ұлылық деген, білім кеңдігі деген осы-ау деп ойға кетемін. Бұлар — ұлағатты үлкен мәдениеттің, терең тарихи танымның мектебі. Халқымыздың рухани жаңғыруы осындай ғылыми, көркем ой-санамыздың шығу тегін танудан басталуы тиіс. Көненің көзіндеі болып жеткен осындай асыл қазыналар халық игілігіне жаратылып, жаңа заманның адамдарын тәрбиелеуге қызмет етуі қажет.

Үлкен тарихы бар елге — үлкен мәдениет, биік таным, терең білім керек. Осы бағыттағы «Жөдігердің» жаңа қадамына зор табыс тілеймін!

Қазақстан
Республикасының
Президенті

Н. Назарбаев

Н. НАЗАРБАЕВ

ДИУАНИ
ЛУҒАТ-ИТ-
ТҮРК

СӘЛІМ КІТАБЫ

СӨЛІМ ЕТІСТІКТЕР КІТАБЫ

ЕКІ ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

تَبَدَّى تАРДЫ

ТАПДЫ: табынды; қызмет етті.

«قُلْ نَتَكْرَى كَا تَبَدَّى» Құл тәңгіге тарды: Құл тәңгіге тапды - Құл Тәңгіге табынды.»

«اَلْ حَانَقَا تَبَدَّى» Ол ханқа тарды: Ол ханқа тапды - Ол ханқа табынды.» Басқаларға да осылай айтылады. (تَبَارُ - تَبْمَاقُ) Тараг-тармақ: Табар-табмақ - Табынар-табынбақ.)

تَبَدَّى تАРДЫ

ТАПДЫ: тапты.

«اَلْ نَانَكْنِي تَبَدَّى» Ол нәңни тарды: Ол нәңни тапды - Ол нәрсені тапты.» (تَبَارُ - تَبْمَاقُ) Тараг-тармақ: Табар-табмақ - Табар-тапшақ.)

تَبَدَّى ТЕРПДІ

ТЕПДІ: тепті.

«اَلْ قُلْنِ تَبَدَّى» Ол құлын терпді: Ол құлын тепді - Ол құлын тепді.» (تَبَارُ - تَبْمَاكُ) Терер-тертек: Тебер-тебмек - Тебер-теппек.)

جَبَدَّى ШАРДЫ

ШАПДЫ: шапты; жүзді; үрды; сылады.

«اَرْ سَفْدَا جَبَدَّى» Ер сувда шарды: Ер сувда шапды - Ер суда жүзді.»

«**اَلْ اَتْنَى جَبْدَى** Ol atны шыбық
birle шарды: Ол атны шыбық бірле шапды -

Ол атын шыбықпен ұрды.» **جَمَقُ تَتَّ بَيْنِنُ** «

جَبْدَى Шомақ tat бойлып шарды: Шомақ
tat бойнын шапды - Мұсылман көпірдің

мойнын шапты.» (Ұйғырша.) **اَرَّ اَفْنِ جَبْدَى** «

Ег evin шарды: Ер evin шапды - Ер үйін

сылады, (лаймен жапты).» **جَبْمَاقُ - جَبْمَاقُ** Ша-

раг-шартақ; Шапар-шапмақ - Шабар-шап-
пақ.)

سَبْدَى SAPДЫ

САПДЫ: өткізді; сабақтады.

«**يَجِي يَكْنَا سَبْدَى** Jiши jigne sarды: Иіші иігне
сапды - Тігінші ине сабақтады; (тігінші инеге
жіп өткізді. - А.Е.»

سَبْدَى SAPДЫ

САПДЫ: жеткізді; жетілдірді.

«**اَلْ قُسْ قَنَنَن سَبْدَى** Ol қус қанатын sar-
ды: Ол қус қанатын сапды - Ол қус қанатын

жетілдірді.» Қысқа, кем-кетік нәрсені басқа
бір бөлек нәрсемен толықтырса, жамап-жас-

қаса да осы сөзбен білдіреді. **سَبْمَاقُ - سَبْمَاقُ** «

Sapar-sартақ; Сапар-сапмақ - Жетілдірер-же-
тілдірмек.)

قَبْدَى ҚАРДЫ

ҚАПДЫ: ұстады; алды; тартып алды.

«**اَرَّ تُونُ قَبْدَى** Eg ton қарды: Ер тон қапды -

Ер тонды тартып алды.» Басқаларға да солай

қолданылады. **اَغْلَانِغ يِيل قَبْدَى** Oғлапығ jel

қарды: Оғланығ иел қапды - Балаға жел тиді; Баланы жел ұстады.» (قَبَارُ - قَبْمَاقُ) Қарағ-қартақ: Қапар-қапмақ - Ұстар-ұстамақ.) Тон, яки сол секілді басқа нәрселерді жел ұшырып әкетсе де осылай дейді.

قَبْدِي ҚОРДЫ

ҚОПДЫ: қопты; тұрды.

«عَرَّ يَفَارُو قَبْدِي» Ер жоқағы қорды: Ер иоқары қопды - Адам тік тұрды.» «تُبِي قَبْدِي» Түрі қорды: Түпі қопды - Боран тұрды.»

«قَش قَبْدِي» Қиш қорды: Құш қопды - Құс көтерілді.» Басқаларға да сондай.

(قَبْمَاقُ - قَبَارُ) Қорағ-қортақ: Қопар-қопмақ - Тұрар-тұрмақ.)

رِيشِي РИШДИ

ПИШДИ: пішті, кесті.

«عَرَّ اَت رِيشِي» Ер ет рішди: Ер ет пішді - Ер ет кесті.» Басқаларға да солай. (رِيشِي - رِيشِي) Пішер-піштек: Пішер-пішмек - Кесер-қеспек.)

سَجْتِم سАШТЫМ

САШТЫМ: шаштым.

«مَنْ يَبَار سَجْتِم» Мен жырағ шашдым: Мен иыпар сашдым - Мен жұпар шаштым.» Басқаларға да осындай. (سَجَار سَجْمَاقُ) Сашағ-саштақ: Сашар-сашмақ - Шашар-шашпақ.)

سَجْدِي САШДЫ

САШДЫ: шашты; септі.

«اَلْ اَفْكََا سُوْقِي سَجْدِي» Ол евге сув сашды: Ол евге сув сашды - Ол үйге сув шаш-

ты.» Басқаларға да солай қолданылады.

(سَاجِر - سَاجِمَاق Sашаг-саштақ; Сашар-сашмақ - Шашар-шашпақ.)

سَجِدِي СЫШДЫ СЫШДЫ: тышты.

«ار سَجِدِي Ер сышды: Ер сышды - Ер тышды.» Басқаларға да осылай айтылады.

(سَاجِر - سَاجِمَاق Сышаг-сыштақ; Сышар-сышмақ - Тышар-тышпақ.)

قَجِدِي ҚАШДЫ ҚАШДЫ: қашты.

«ار قَجِدِي Ер қашды: Ер қашды - Ер қашты.»

Басқаларға да осылай. (قَجِمَاق - قَجِرَاق Қашаг-қаштақ; Қашар-қашмақ - Қашар-қашпақ.)

قُجِدِي ҚУШДЫ ҚҰШДЫ: құшты; құшақтады.

«ال مني قُجِدِي Ol meni қишды: Ол мені құшды - Ол мені құшты.» (قُجِمَاق - قُجِرَاق Қишаг-қиштақ; Құшар-құшмақ - Құшар-құшпақ.)

كَجِنِي КЕШТІ КЕШТІ: кешті.

«ار سُوْفِي كَجِنِي Ер сув кешті: Ер сув кешті - Ер су кешті.» Басқаларға да сондай.

كَجِنِي КЕШТІ КЕШТІ: кешті; өтті.

«اَيُّ كَوْنِ كَجِنِي Aj күн кешті: Ай күн кешті - Ай, күн кешті.» «ار كَجِنِي Ер кешті: Ер кешті - Адам өтті; (Ер дүниеден өтті)». (كَجِمَالِي - كَجِرَالِي Кешег-кештек. Кешер-кешмек - Кешер-кешпек.)

كُجْتِي كӨШТІ

КӨШТІ: көшті.

«سُو كُجْتِي» Sү көшті: Сү көшті - Қосын көшті.» Басқаларға да осылай қолданылады.

كُجْمَاك كөшег-көштег: Көшер-көшемек - Көшер-көшпек.) Сөздің айтуға ыңғайлы, жарасымды естілуі үшін қатаң әріппен аяқталатын өткен шақ етістігінің қосымшасындағы «د — д» әрпін «ت — т» әрпіне алмастырған дұрысырақ. «ب — п», «ج — ч, ж», «ق — қ», «ك — к» - қатаң, қатқыл әріптер. Бұлардан өзге әріптермен аяқталатын өткен шақ етістіктерінің қосымшасындағы «د — д» әрпін сақтап қалған орындырақ.

Жырда былай деп келеді:

تُتْلَا بِلَا كُجَالِمِ
يَمْرُ سِفْنِ كُجَالِمِ
قَرَنُكُوكُ سِفْنِ اِجَالِمِ
يُقْنَا يَغْيِ اِفْلُسُونِ

*Tүтле биле көшелім
Ямар сувын кешелім
Терңүк сувын ишелім
Иувга жағы увулсун:*

*Түтле біле көшелім,
Иамар сувын кешелім,
Терңүк сувын ишелім,
Иувга жағы үвүлсүн -*

*Түн жамылып көшелік,
Иамар суын кешелік,*

Тұма суын ішелік,
Жауыз жуым езілсін.»

(Түнмен бірге, түнделетіп көшейік; Иамар суын кешіп өтейік; Тұнық тұма қайнар суын ішейік; Жауыз, зұлым жау езіліп быт-шыт тозсын.)

•
بَرْدِي BARDY

БАРДЫ: барды.

«اَلْ اَفْكَا بَرْدِي Ol evge bardy: Ол евге барды - Ол үйге барды.» Басқаларға да сондай.

•
بَرِيْر - بَرْمَاقْ Barir-barmaq: Барыр-бармақ - Барар-бармақ.)

•
بُورْدِي BYRDI

БҮРДІ: бүрді.

•••••
«اَلْ يَنْجِقْ اَغْزِي بُورْدِي Ol janшиқ ағзы бүрді: Ол ианшүк ағзы бүрді - Ол дорбаның аузын бүрді.» Ышқырбау, тағы сондай нәрселерді бүргенде де осы сөз қолданылады. (بُرَار - بُرْمَاقْ Burer-bürmek.)

•
بُورْدِي BURDY

БҰРДЫ: бүрқырады.

•••
«يِبَار بُورْدِي Jyrag burdy: Иыпар бүрды - Жүпар бүрқырады.» Сол секілді бір нәрсенің иісі шыққанда осы сөз қолданылады.

•
بُرَار - بُرْمَاقْ Burar-bürmaq: Бұрар-бүрмақ - Бүрқырар-бүрқырамақ.)

•
بُورْدِي BURDY

БҰРДЫ: бүрқырады.

•••
«سُوْفِ بُورْدِي Suv burdy: Сув бүрды - Су бүрқы-рады, яғни судың буы бүрқырап шықты.» Басқаларға да осылай айтылады.

بُرَارُ - بُرْمَاقُ) Bugar-burмақ: Бұрар-бұрмақ -
Бұрқырап шығар-бұрқырап шықпақ.)

تُرْدِي TURDY

ТҰРДЫ: тұрды; көтерілді.

«أرُّ يَفَارُو تُرْدِي» Eg жоқағы turды: Ер иоқары
тұр-ды - Ер тік тұрды.» Сол секілді бір
нәрсенің иісі шыққанда осы сөз қолданыла-
ды. Басқаларға да осылай айтылады.

«تُمانُ تُرْدِي» Tuman turды: Тұман тұрды -
Тұман көтерілді.» (تُرُّرُ - تُرْمَاقُ) Turur-turмақ:
Түрүр-тұрмақ - Тұрар-тұрмақ.)

تُرُرُ TURUR

ТҰРҰР: Бұл келер шақты білдіретін етістік.

Өткен шаққа да, түйық райлы етістікке де жат-
пайды. Мағыналық жағынан «-тұр», «-дүр»
дегенді аңғартады. Мысалы: «ألُّ تَاشُ تُرُرُ» Ol
таш turur: Ол таш түрүр - Ол тас-тұр»;
«ألُّ قُشُّ تُرُرُ» Ol қиш turur: Ол қүш түрүр -
Ол қүс-дүр» дегендер секілді. Ол сөйлемде
байланыстырушы жалғау қызметін атқара-
ды. Араб тіліндегі өткен шақ пен түйық райы
болмайтын «يَنْبَغِي : жарасып тұр» деген сөзі-
не ұқсайды.

تُرْدِي TYRDI

ТҰРДІ: орап түйді; бүктеді, түрді.

«ألُّ بَتِكُ تُرْدِي» Ol bitik tyrди: Ол бітік түрді -
Ол кітапты орап түйді.» (Ол хатты, не жа-
зылған жазбаны орады - А.Е.) Басқаларға
да солай қолданылады. (تُرُّرُ - تُرْمَاقُ) Turer-

سردى SERDI

tүгmek: Түрер-түрмек - Түрер-түрмек.)

СЕРДІ: шыдады; төзді.

«Ol serdi: Ол серді - Ол төзді.» Ол

бір істе төтеп берді. (Serer-sermek: Серер-сермек - Шыдар-шыдамақ.)

سوردى SYRDI

СҮРДІ: айдады; шапқызды.

«Ol at syrdi: Ол ат сүрді - Ол атты айдады.» (Шауып жөнелді деген мағынасына орайласады.) Басқа жағдайларда да қолданылады.

سوردى SYRDI

СҮРДІ: қуды; қуалады; сүргін қылды.

«Er ытығ syrdi: Ер ытығ сүрді - Ер итті қуды.» Басқасы да сондай.

(Süger-Sügmek: Сүрер-сүрмек — Сүргіндер-сүргіндемек). Бек бір адамды қаладан сүргіндегенде де, сүргінге түсіргенде де осы сөз қолданылады.

قردى ҚURDY

ҚҰРДЫ: құрды; жасақтады.

«Xan sysin qurdy: Хан сүсін құрды - Хан қолын құрды; (Хан қосынын жинап жасақтады).» «Xan jawaj qurdi: Хан шиваш құрды: Хан шүваш құрды - Хан шатыр құрды; шатыр тікті.» (Qurar - Qurmaq)

Қурағ қигмақ: Құрар-құрмақ.)

قردى ҚYRДЫ

ҚЫРДЫ: қырды.

«Er jerig qurdi: Ер иеріг

қырды - Ер жерді қырды.» Басқаларға да қолданылатын сөз. (قَرَار - قَرْمَاق) Қырағ қырмақ: Қырағ-қырмақ.)

قُرْدِي QURDY

ҚҰРДЫ: құрды.

«عَرِ يَا قُرْدِي» Er ja qurdy: Ер иа құрды - Адам садақ құрды; (Садағын атуға әзірледі).»

(قَرَار - قَرْمَاق) Қырағ қырмақ: Құрағ-құрмақ.)

كِرْدِي KERDI

КЕРДІ: керді; созды.

«عَرِ يَب كِرْدِي» Er jыр kerdі: Ер иып керді - Ер жіп керді.» Басқаларға да осылай айтылады.

«بَغِ يَوْلِ بَك كِرْدِي» Beg jol kerdі: Бег иол керді - Бек жол керді; бек жол тосты, демек, жаудан қауіп күтіп, бейтаныс, бейсуат адамдар өтпеуі үшін күзет орындарына қарауылдар қойды.»

كِرْدِي KERDI

КЕРДІ: үрді.

«بِت كِرْدِي» Ыт kerdі: Ыт керді - Ит үрді.»

(Қарлұқша.) (كِرْمَاك - كِرْرَار) Кегег-кермек: Керер-кермек - Үрер-үрмек.)

كُورْدِي KÖRDI

КӨРДІ: көрді; қарады.

«أَل مَنِي كُورْدِي» Ol meni көрді: Ол мені көрді

- Ол мені көрді.» (كُورْمَاك - كُورْرَار) Көгег-көгтемек: Көрер-көрмек - Көрер-көрмек.)

Мақалда былай деп келген: «يُوزْكَا كُرْمَا ارْذَم تِلَا»

Jүzge көrme еrзем тиле: Иүзге көрме ердем тиле - Жүзге қарама, қасиет тиле»; Бет-жү-

зіне, шырайына қарама, қадір-қасиетіне (ақыл-парасатына) қара.

كِرْدِي KIRDI

КІРДІ: кірді.

«Ol evge kirdi: Ол евге кірді»

«Ол үйге қірді.» Басқаларға да сондай.

كِرْمَكْ - كِرْمَكْ Kirmak - kirmek: Кірүр-кірмек - Кірер-кірмек.)

بَزْدِي BEZDI

БЕЗДІ: безді; безілдеді.

«Er tumlıgдын bezdi. Ер тұлмығдын безді - Ер суықтан безілдеді (тітіреді).»

Басқаларға да осы мағынасында айтылады.

بَزْمَكْ - بَزْمَكْ Bezem bezmek: Безер-безмек - Безілдер-безілдемек.)

بُزْدِي BUZDY

БҰЗДЫ: бұзды.

«Ol ev buzdy: Ол ев бұзды - Ол үйді бұзды.»

Басқаларға да сондай.

بُزْمَكْ - بُزْمَكْ Buzar - buzmak: Бұзар-бұзмақ - Бұзар-бұзбақ.)

تَزْدِي TEZDI

ТЕЗДІ: безді, кезді; қашты.

«Kejik tezdi: Кеіік тезді - Кеіік қашты.»

Басқаларға да осы мағынада.

تَزْمَكْ - تَزْمَكْ Tezer-tezmek: Тезер-тезмек - Безер-безбек.)

تُزْدِي TYZDI

ТҮЗДІ: түзді; түзеді.

«Beg elin tyzdi: Бег елін түзді -

Бек елін түзді.» **Ol jerig tuzdi:** **ال بیرك تزدی»**
 Ол иеріг түзді - Ол жерін түзеді; тегістеді»
 Басқаларға да осылай қолданылады.
تۇزەر-түзбек: Tuzer-tuzmek: Түзер-түзбек -
 Түзер-түзбек.)

تیزدی TIZDI

ТИЗДИ: тізді.
Ol jinju tizdi: Ол иинжу тіз-
 ді - Ол інжу тізді.» Біреу сөз тізсе, ақын өлең
 жазса: **Ol söz tizdi:** Ол сөз
 тізді - Ол сөз тізді» дейді. **Ti-
 zer-tizmek:** Тізер-тізбек - Тізер-тізбек.)

ШЫЖДЫ ШЫЖДЫ: тыпыршыды; шыжбалақтады.

Jaғyғығ at шыжды: Иа-
 рығлығ ат шыжды - Жауыр ат тыпыршыды.»
 Жауыр малдың бәрі де жүк артарда сөйтіп
 тыпыршиды. Бұл сөз екі жақ арасындағы «з
 - ж» дыбысымен айтылады. **Жұар - жұмақ)**
Шыжағ-шыжмақ: Шыжар-шыжмақ - Ты-
 пыршыр-тыпыршымақ.)

ШӨЖДИ ШӨЖДИ

ШӨЖДИ: созды.
Urағut jыр шөжді: Ұрағут
 иып шөжді - Қатын жіпті созды.» Қойдың
 ішегі, арқан, жіп тәрізді созуға болатын
 нәрсенің барлығына қолданылады. Бұл сөз
 екі жақ арасындағы «з — ж» дыбысымен ай-
 тылады. **Шөжағ-шөжтек:** Шө-
 жар-шөжмек - Созар-созбақ.)

سُزْدِي SYZDI

СҮЗДІ: сүзді.

«Ol suv süzdi: Ол сув сүзді - Ол су сүзді.» Басқаларға да солай айтылады.
Süzer-süzmek: Сүзер-сүзбек - Сүзер-сүзбек.)

سِيزْدِي SYZDY

СЫЗДЫ: еріді.

«Jaғ sizdy: Иағ сызды - Май еріді.» Басқасы да осы секілді.

كُون سِيزْدِي SYZDY

СЫЗДЫ: сызды.

«Kün sizdy*: Күн сызды - Күн шапағы көрінді; (күн шықты, күн (сыз беріп) көтерілді - А.Е.)» «Sökel sizdy: Сөкел сызды - Науқас азды, науқас арып-азды.» Басқаларға да осы секілді.

«Sızag-sızmaq: Сызар-сызмақ - Күн шапағы шығар-күн шапағы шықпақ.)

قَزْدِي QAZDY

ҚАЗДЫ: қазды.

«Eg aғық qazdy: Ер арық қазды - Адам арық қазды.» Басқаларға да осы секілді.
«At qazdy: Ат қазды - Ат жер тарпыды, яғни ауыздығын шайнап, алдыңғы аяғымен жер қазды, тарпыды.» «Qazag-qazmaq: Қазар-қазмақ - Қазар-қазбақ.)

كِيزْدِي KEZDI

КЕЗДІ: кезді.

* Жазба нұсқасында: «сүзді», ал баспа нұсқасында «сызды» деп жазылған.

«ال ييرك كزدى» Ol jerig kezdi: Ол иеріг кезді - Ол жер кезді; Ол жер кезіп шықты.»

«كزار - كزماك» Kezer-kezmek: Кезер-кезмек - Кезер-кезбек.)

باسدى BASDY

БАСДЫ: басты.

«انى بورت بىدى» Аны burt basdy: АНЫ бүрт басды - Оны қара басты;»

«بک ایل بىدى» Beg el basdy: Бег ел басды - Бег ел басты; бек елді (қара басқандай) басып алды;»

«بگنی ياغى بىدى» Begni jaғы basdy: Бегни иағы басды - Бекті жау басты.»

Басқаларға да осылай айтылады. «ار قىزغ بىدى» Er qızıyғ basdy: Ер қызығ басды - Ер қызды басты.»

«ات كىكنى بىدى» It kejikni basdy: Ыт кеикні басды - Ит киікті басты; ит киікті басып алды.»

«بىسار - بىسماق» Basar-basmaқ: Басар-басмақ - Басар-баспақ)

بۇسدى BUSDI

БҰСДЫ: ұрды; ұрып жықты.

«ار قۇلن بۇسدى» Er qulyn busdy: Ер құлын бүсды - Ер құлын ұрып жықты. (Соққыға жықты - А.Е.)»

«بىسار - بىسماك» Busar-busmaқ: Бұсар-бұсмақ — Ұрып жығар-ұрып жықпақ).

پۇسدى PUSDY

ПҰСДЫ: бүрді; басты; бүкті.

«بک ياغىقا بۇسدى» Beg jaғықа pusdy: Бег иағықа пұсды - Бек жауын (байлап-буып тас-

тау үшін) бүрді.» (بُسَارُ - بَسْمَاقُ) Pusar-pusmaq:
Пұсар-пұсмақ - Бүктер-бүктемек.)

قُسْدِي QUSDI

ҚҰСДЫ: құсты.

«ار قُسْدِي» Er қусды: Ер құсды - Адам
құсты.» Басқаларға да солай қолданыла-
ды. (قُسَارُ - قُسْمَاقُ) Kusar-qusmaq: Құсар-
құсмақ - Құсар-құспақ.)

قُسْدِي QUSDI

ҚҰСДЫ: құсты; бұзылды.

«بُذُغٌ قُسْدِي» Buzug қусды: Бодзұғ құсды -
Бояу құсып кетті. (Бояу бұзылды.)»

قَيْسِدِي QYSDY

ҚЫСДЫ: қысты.

«قَبِيحٌ اَرِكٌ اَذَاتِنِ قَيْسِدِي» Qarug erig азақын
қысды: Қапұғ ер адзақын қысды - Қақпа
адамның аяғын қысты.» Сол секілді, бір
нәрсені бірдеңе қысып қалғанда да осылай
қолданылады. (قَيْسَارُ - قَيْسَمَاقُ) Qysar-qysmaq:
Қысар-қысмақ - Қысар-қыспақ.)

«اِنَّكَ تَوَلَّيْتَنِي قَيْسِدِي» Ol аның tonлуқын қыс-
ды: Ол аның тонлықын қысды - Ол оның
тондығынан (киімінен) қысып қалды.» Бір
нәрсе бір жерінен ілініп, ұсталып қалса да
осы мағынада айтылады.

كَيْسِدِي KESDI

КЕСДІ: кесті.

«اِنَّ يَغَاجَ كَيْسِدِي» Ol жығаш kesdi: Ол иығаш
кесді - Ол ағаш кесті.» Басқалар да сол се-
кілді. (كَيْسِرٌ - كَيْسَمَاقُ) Keser-kesmek: Кесер-кесмек

- Кесер-кеспек.) Мақалда былай айтылыпты: «Uj-
fir igit yigaj azun kes temur qysqa kes: Ұйғур
иғаш ұзун кес темүр қысқа кес - Ұйғур,
ағашты ұзын кес, темірді қысқа кес; Яғни,
ағаш кессең - ұзын кес, темір кессең - қыс-
қа кес.» Өйткені, темірді ұзартуға болады.
Олардың бір жаршысы бар, сол күн сайын
осы секілді даналық сөздерді ел-жұртқа ай-
тып, үйретіп отырады.

كۈسدى KYSDI

КҮСДІ: кейіді; жүзін бұрды.

«Ol andın küsdi: Ол андын
күсді - Ол одан жүзін бұрды. (Ол оған кей-
іді).» Küser-küsmek: Күсер-
күсмек - Кейір-кейімек.)

پۇشدىم PUŞDYM ПҰШДЫМ: зеріктім; ішім пысты.

«Men bu ıshdın puşdım: Мен бұ
ıshdın puşdım - Мен бұл
ısten zerıktım.» Puşmazmen-
puşmaq: Пүшмазмен-пүшмақ - Зерігермін-
зерікпек.) Мақалда былай қолданылған:

«Puşmazar boz qısh tutar, evmeser
qısh tutar: Пүшмазар боз қүш тұтар, евмесер
үрүң қүш тұтар - Зерікпеген (жалықпаған)
боз қүс ұстар, саспаған ақ қүс ұстар.» Адам
шыдамды төзімді болса, ақ лашын ұстап алар,
әбдіреп саспаса, лашынның ең жақсысын

ұстар. Бұл мақал бір істе көздеген мақсатқа жету үшін сабырлы, төзімді болу керек дегенді білдіреді.

بِشْدَى رЫШДЫ

ПЫШДЫ: пысты; пісті.

«أَشْجِ بِشْدَى» Ашыш рышды: Ашыш пышды - Қазан өзiр болды, яғни сорпа пісті.» «يِمْمِش»

جَمِش بِشْدَى Жемiш рышды: Иемiш пышды - Жемiс пісті.»

بِشْدَى رЫШДЫ

ПЫШДЫ: пісiлдiрдi; пісті.

«أَرَقِمَز بِشْدَى» Ер қымыз рышды: Ер қымыз пышды* - Адам қымызды пісiлдiрдi; Қымызды бабына келтiру үшiн пісті.»

«بِشْمَاز - بِشْمَاق» Рышмаз-рышмақ: Пышмаз-пышмақ - Піспес-піспек.)

تَشْدَى تАШДЫ

ТАШДЫ: тасты; тасыды.

«أَشْجِ تَشْدَى» Ашыш ташды: Ашыш ташды - Қазан тасыды.» «سُوْقُ تَشْدَى» Suv ташды: Сув ташды - Су тасыды.» Су өзен арнасынан, не ыдыстан асып төгілсе де осылай дейді.

«تَشْمَاق - تَشْمَار» Ташар-ташмақ: Ташар-ташмақ - Тасыр-таспақ.)

تَشْدَى تУШДЫ

ТҰШДЫ: түс келді; ұшырасты.

«أَلْ مَنكَا تَشْدَى» Ol маңа тушды: Ол маңа түшды - Ол маған түс келді; Ол маған ұшы-

* Көдімгі іркіт пісу, саба пісу дегендер осы «пышты-пісті» сөзінен қалғандай. А.Е.

расты.» (تُشَارُ - تُشْمَاقُ) Тушаг-тушмак: Түшар-
түшмак - Ұшырасар-ұшыраспақ.)

ТҮШДІ: түсті.

«ار اتن تشدى» Er attyn түшді: Ер аттын түшді

- Ер аттан түсті.» «ار تامدن تشدى» Er tam-

дын түшді: Ер тамдын түшді - Ер тамнан

түсті.» Агтан құлап түскенде де осылай дей-

ді. Бір нәрседен құлағанда, жығылып түскен-

де де осы сөз қолданылады. (تُشَارُ - تُشْمَاكُ)
Түшер-Түшмек: Түшер-түшмек - Түсер-
түспек.)

Жырда былай делініпті:

« تَكَرَّأَ الْبِ اَكْرَامِ
اَتِن تَشْبُ يُكْرَالِمِ
اَرَسْلَانْ لِيُو كُكْرَالِمِ
كُوجِي اَنِن كَفِلْسُونِ

*Tegre alyp egrelim,
Atтын түшүр жүгrelim,
Arslanlaju көkrelim,
Күшi анын kevilsүн:*

*Тегре алып егрелім,
Аттын түшүп үгrelім,
Арсланлау көкrelім,
Күшi анын кевілсүн -*

*Қоршап алып иірейік,
Аттан түсіп жүгірейік,*

تُشْدِي
ТҮШДІ

*Арыстандай күркірейік,
Күші оның кемісін.»*

(Жауды шыр айналдыра қоршап алып иірейік; Аттан түсіп, арыстандай күркіреп жүгірейік; Содан жаудың күші қайтып, жасып, пұшайман болсын!)

Мақалда былай айтылған:

«ايفك سنكاك سوتكا تشور» Evек сіңек сүтке түшүг: Евек сіңек сүтке түшүр - Сасқан шыбын сүтке түсер; әбдіреген шыбын сүтке түсер.» Бұл мақал істі асып-саспай істеу керектігін түсіндіреді.

SESHDI СЕШДИ: шешті.

«ار اتن كشن سشدي» Er atтын кішен сешді: Ер аттын кішен сешді - Ер аттың кісенін шешті.» Ағытылған, байлаудан шешілген нәрсенің барлығына осы сөз қолданылады.

«سشمار - سشماك» Sesher-seshmek: Сешер-сешмек - Шешер-шешпек.)

QOSHDI ҚОШДЫ: қосты.

«ال قوينا اجكو قشدي» Ol қойқа ешкү қошды: Ол қойқа ешкү қошды - Ол қойға ешкі қосты.» Бір нәрсені екінші бәр нәрсеге қосқанда, араластырғанда осы сөз қолданылады. «ال بئر قشدي» Ol жыг қошды: Ол иыр қошды - Ол жыр қосты; Ол жырлады; жырға қосты.» «قشمار - قشماق» Qoshar-qoshmak: Қошар-қошмақ - Қосар-қоспақ.)

BOFDI БОҒДЫ: буды; буындырды; булықтырды.

سشدي

قشدي ҚОШДЫ

بغدي БОҒДЫ

«أَلْ أَرْنِي بَغْدِي» Ol erni boğdy: Ол ерни боғды - Ол ерді булықтырды (ашуландырды).»
Басқалар да сондай. (بَغَارٌ - بَغْمَاقٌ) Боғар-боғмақ: Боғар-боғмақ - Ашуландырар-ашуландырмақ.)

تُفْدِي TUFĐY

ТҰҒДЫ: туды.

«كُونُ تَغْدِي» Күн tuğdy: Күн түғды - Күн туды; күн шықты.» «أَغْلُ تَغْدِي» Оғұл tuğdy: Оғұл түғды - Ұл, туды.» Мақалда былай деп келген: «مَوْشٌ أَغْلِي مَيَاوُ تَغَارٌ» Муш оғлы муиаву тұғар - Мысықтың баласы мияулап туар.» Бұл мақал мінез-құлқы атасына тартқан балаларды меңзеп айтылған. (تَغَارٌ - تَغْمَاقٌ) Туғар-tuғмақ: Тұғар-тұғмақ - Туар-тумақ.)

تَغْدِي TYFĐY

ТЫҒДЫ: қайрады; қажады.

«أَقُّ بَشَّيْتِنُ تَاشُ تَغْدِي» Оқ башақын tаш тығды: Оқ башақын таш тығды - Оқтың басын тас қажады.» Оқтың ұшын тас қайрап, қайтарып өтпестей мұқалтып тастады демекші.
(تَغَارٌ - تَغْمَاقٌ) Тығар-тығмақ: Тығар-тығмақ - Қажар-қажамақ.)

جَغْدِي ЖЫҒДЫ

ЖЫҒДЫ: буып-түйді; байлады.

«أَلْ تُرْكَكُ جَغْدِي» Ol түrgek жығды: Ол түргек жығды - Ол түйіншегін (дорбасын) буып-түйді (жиды - А.Е.).» Басқаларға да

осылай айтылады. (جَنَمَاقْ - جَنَمَاقْ Жығағ-жығ-
мақ: Жығағ-жығмақ - Буар-бумақ.)

سَعْدِي SAFDY

SAFDY: сауды.

«أَر قُوِي سَعْدِي» Er қой сағды: Ер қой сағды
- Адам қой сауды.» Басқалары да осындай.

(سَعْمَاقْ سَعْمَاقْ Saғар-сағмақ: Сағар-сағмақ -
Сауар-саумақ.)

سَوْفِي SOFDY

SOFDY: құрт алды; құрт қайнатты.

«أَل قُوِي دَن قَرْت سَعْدِي» Ol қойдан құрт соғды:
Ол қойдан құрт соғды - Ол қойдан құрт
алды..» (Ол қойдың сүтінен құрт әзірлеп

алды.) Бұл сөздің негізі: «سَوْفَرْدِي soғурды:
соғурды» болып, суырып, сорғытып сүттен
құртты айырып алды деген мәнді білдіреді.

(سَوْفَاقْ سَوْفَاقْ Soғар-соғмақ: Соғар-соғмақ -
Құрт алар-құрт алмақ.)

سَيْفِي SYFDY

SYFDY: сыйды; сінді.

«بُو سُوْر كُنْكَلْكَا سَعْدِي» Bul söz көңүлге сығ-
ды: Бұл сөз көңүлге сығды - Бұл сөз көңілге

сыйды.» «أُون قَابَقَا سَعْدِي» Un қарқа сығды:
Ұн қапқа сығды - Ұн қапқа сыйды.» Басқа
нәрселерге байланысты да осы сөз қол-
данылады. (سَعْمَاقْ سَعْمَاقْ Syғағ-сығмақ: Сы-
ғағ-сығмақ - Съяр-сыймақ.)

تَعْدِي TEVDI

TEVDI: тізді; тартты.

«أَل اَتَلْكَ سَشَقَا تَعْدِي» Ol etig сышқа tevdі:
Ол етіг сышқа теvdі - Ол етті істікке тізді.»

Басқаларға да осындай. (تَفَارُ - تَفْمَاكُ Tever-tevmek: Тевер-тевмек - Тізер-тізбек.)

سَفْدِي SEVDI

СЕВДІ: сүйді.

«أَل مَنِي سَفْدِي» Ol meni sevdi: Ол мені севді - Ол мені сүйді.» (سَفْمَاكُ - سَفَارُ Sever-sevmek: Север-севмек - Сүйер-сүймек.)

Мақалда былай деп келген: «تَايْغَان يِجْرُغُن تِلْكَو سَفْمَاس» Tajған жүгүгін тилкү sevmeş: Тайған иүгрүгүн тилкү севмес - Түйғынның жүйрігін түлкі сүймес!» Өйткені, түйғын тазы түлкі алады. Бұл мақал теңдес, замандастарының арасында білім-парасатымен, өнерлі қасиеттерімен озық шығып, үстем тұрған адамға айтылады; сол артықшылығына бола тұстастарының қызғаныш зымияндығына, қастандық әрекеттеріне ұшыраған адамға айтылады.

قَوْدِي ҚОВДЫ

ҚОВДЫ: қуды.

«اِت كَيْكِنِي قَوْدِي» Ыт кейікні қовды: Ыт кейікні қовды - Ит киікті қуды.» Біреу біреуді қуа шықса, яғни соңынан іздеп, із кесіп түссе де осылай айтылады. (قُفْمَاقُ - قُفَارُ Қовар-қовмақ: Қовар-қовмақ - Қуар-кумақ.)

كَفْدِي KEVDI

КЕВДІ: шайнады.

«اَر سَوْرُكُ كَفْدِي» Ер сөзүг кевді: Ер сөзүг кевді - Ер сөзін шайнады.» Тілін шайнап сөйледі. Бұл сөз «تَنْجُونِي كَفْدِي» Танжұны кевді: Танжұны кевді - Тағам кесегін шайнады» деген мағынадан туындаған. (كَفْمَاكُ - كَفَارُ Ке-

ver-kevtek: Кевер-кевтек - Шайнар-шайнамақ.)

بَقْدَى БАҚДЫ

БАҚДЫ: қарады; бақты.

«O1 маңа бақды: Ол маңа бақды - Ол маған бақты (ол мені бақты).»

بَقَارٌ - بَقْمَاقُ Бақар-бақтақ: Бақар-бақтақ - Қарар-қарамақ.)

بُقْدَى БУҚДЫ

БҰҚДЫ: бүкті.

«O1 азақып буқды: Ол адзақын бүқды - Ол аяғын бүкті.» (بُقَارٌ - بَقْمَاقُ)

Буқар-буқтақ: Бұқар-бұқтақ - Бүгер-бүкпек.)

تَقْدَى ТЫҚДЫ

ТЫҚДЫ: нығыздады; тықты.

«O1 қарқа un тықды: Ол қапқа үн тықды - Ол қапқа үн тықты; (Ұнды қапқа нығыздап салды.)» Бір нәрсені ыдысқа нығыздап тыққанда да осы сөз қолданылады. Жүзімдері сіресіп, тығыз сығылысып тұрған жүзім собығын да «تَقْمَا اَرْم» Тықта үзүм: Тықта үзүм - Тықта үзім,» дейді.

تَقْدَى ТАҚДЫ

ТАҚДЫ: тақты.

«Eg burunduk butluқа* тақды: Ер бүрүндүк бүтлүқа тақды - Ер (түйенің) мұрнының жұмсақ жеріне мұрын-

* «Butlu: палочка-стержень для поводка, продаваемая в нос верблюду (МК 1.430); Eg burunduk butluқа taqdy — мужчина привязал бурундук к палочке (МК. 11.16).». (ДТС., стр.130). Яғни «сірге» мәнінде. А. Е.

дық тақты.» (Оғызша.) Ол қапқа үн тықды - Ол қапқа үн тықты; (Ұнды қапқа нығыздап салды.)» Басқа да нәрсеге байласа, тақса осы сөз қолданылады. (تَقْمَاقُ - تَقْمَارُ Тақаг-тақмақ: Тақар-тақмақ - Тағар-тақпақ.)

جَقْدِي ЖАҚДЫ

ЖАҚДЫ: жақты.

«ان سوزك انك قلاقا جقدی» Ol sөzүg апың құлаққа жақты: Ол сөзүг аның құлаққа жақты - Ол сөзің оның құлағына жақты; (Ол сөзің оның құлағына жетті, мәнін естіп түсінді.) (Оғызша.)

شَاكْدِي ШАҚДЫ

ШАҚДЫ: шақты.

«ان اكي كشي ارا جقدی» Ol ikki кіші ара шақды: Ол іккі кіші ара шақды - Ол екі кісінің арасын шақты (бұзды); «ان جقماق جقدی» Ol шақтақ шақды: Ол шақмақ шақды - Ол шақпақ жақты.» (شَاكْمَاقُ - شَاكْمَارُ Шақаг-шақтақ: Шақар-шақмақ - Шағар-шақпақ.) «Шақмақ» сөзі есім де, түйық райлы етістік те болады.

شَوَكْدِي ШОҚДЫ

ШОҚДЫ: қонды; құдилап атылды.

«ان قش جقدی» Қыш шоқды: Құш шоқды - Құс қонды.» (شَوَاكْمَاقُ - شَوَاكْمَارُ Шоқаг-шоқтақ: Шоқар-шоқмақ - Атылар-атылмақ.)

Жырда былай деп келген:

ارن قَمَغُ اَرْتَدِي نَانِك لَر اذو
تَقْمَارُ كُرْبُ اسْن لِيُو اسْن كا جَقْمَارُ

*Eren қамуғ артады неңлер изи
Tāvar көрүп услају еске шоқар:*

*Ерен қамуғ артады неңлер үдзү,
Тавар көрүп ұслау* еске шоқар -*

*Күллі ерендер нәрсе қуып бұзылды,
Мүлік көріп, құзғын қустай құйылды.»*

(Барлық адамдар нәрсе-мүліктің соңында бұзылды, ақлиқаты азды; Мал-мүлік көрсе, өлексеге атылған құзғындай күлдилап қонды.)

جفتی

ШЫҚТЫ ШЫҚТЫ: шықты.

«*ار اۆدن جفتی* Er evdin шықты: Ер евдін шықты - Адам үйден шықты.» Басқаларға да сон-дай. Мақалда былай деп келеді:

«*كۈش كۈچ الدین كرسا ترو تنكلك تن جقار* Kүsh eldin kirse төгү түңлүктен шықар: Күш елдің кірсе төрү түңлүктен шықар - Күш есіктен кірсе, жөн-жосық, ынсап түндіктен шығар.» Күш, зорлық-зомбылық табалдырықтан атаса, есіктен кірсе, ынсап әділдік түндіктен шығар. «*جقار - جقماق* Шықар-шықмақ: Шықар-шықмақ - Шығар-шықпақ.)

سؤدم

SUKDUM СҰҚДҮМ: сұқтым; кіргіздім.

«*من اني افكاسؤدم* Men any evge sukdum: Мен аны евге сұқдым - Мен оны үйге кіргіздім.»

* Бұл сөзді Б. Аталай «құзғын» деп оқып түсіндіреді. «*اس* Us: Ұс - Құзғын».

Басқаларға да осы мағынада айтылады. Балтаның сабын нығап сұққанда, сол секілді бір нәрсені екінші бір нәрсеге кіргізгенде осы сөз қолданылады.

سُقْدِي SOҚДЫ

СОҚДЫ: соқты; жаншыды; түйді.

«أَر تُوْز سُقْدِي» Ер туз соқды: Ер тұз соқды - Адам тұз соқты (уатты, майдалады. А.Е.)»
Басқаларға да осы тәрізді.

سُقْدِي SOҚДЫ

СОҚДЫ: шоқыды; шұқыды.

«قُش مَنك سُقْدِي» Құш мен соқды: Құш мен соқды - Құс дәнді шоқыды»

سُقْدِي SOҚДЫ

СОҚДЫ: шақты.

«أَنِي يِلَان سُقْدِي» Аны жылан соқды: Аны иылан соқды - Оны жылан шақты.» (Оғызша.)
«سُقْمَاق - سُقْمَاق» Соқаг-Соқмақ: Соқар-соқмақ - Шағар-шақпақ.)

سُقْدِي СЫҚДЫ

СЫҚДЫ: сықты.

«أَل أُزْم سُقْدِي» Ол үзүм сықды: Ол үзүм сықды - Ол жүзім сықты.» Басқаларға да осы тәрізді.
«سُقْمَاق - سُقْمَاق» Сықаг-сықмақ: Сықар-сықмақ - Сығар-сықпақ.)

بُكْدِي БҮКДІ

БҮКДІ: жасырынды; бүгілді; бүқты.

«أَل مَنِي كُرْب بُكْدِي» Ол мені көрүп бүкді: Ол мені көрүп бүкді - Ол мені көріп бүқты,

بُكْدِي BӨKDI

яғни мені көріп жерге еңкейіп жасырынды.»

БӨКДИ: бөкті.

«أَلْ أَشْدَنْ بُكْدِي» Ol ashdyñ bөkdi: Ол ашдын бөкді - Ол асқа бөкті; яғни астан бүгілердей тойынды.» «أَلْ تَافَرَقَا بُكْدِي» Ol tavarqa bөkdi: Ол таварқа бөкді - Ол тауарға бөкті; оның көзі мал-мүлікке тойды.» Басқаларға да осы тәрізді. (بُكْمَاكْ - بُكَاْرْ Бөкер-бөкмек: Бө-кер-бөкмек - Бөгер-бөкпек.)

بُغْدِي BӨGDİ

БӨГДИ: бөгеді; жиды.

«أَلْ سُوْفُغْ بُغْدِي» Ol suvug bөgdi: Ол сүвүг бөгді - Ол суды бөгеді; суды тоқтатып, жиды.» Сол секілді: «بَكْ سُوْسِيْنْ بُغْدِي» Beg süsin bөgdi: Бег сүсін бөгді - Бек қосынын жиды.» (بُكْمَاكْ - بُكَاْرْ Bөger-bөгmek: Бөгер-бөгмек - Бөгер-бөгемек). Көп әскердің аққан суға ұқсайтындығын білгендіктен де: «سُوْفِيْ اَقْتِي» Suv aqdy: Сув ақды - Су ақты»; «سُوْ اَقْتِي» Sү aqdy: Сү ақды - Қосын (әскери қол) ақты» дейді.

تُكْدِي TӨKDI

TӨКДИ: төкті.

«أَغْلَانْ سُوْفِيْ تُكْدِي» Oflan suv төkdi: Оғлан сув төкді - Оғлан су төкті.» (تُكْمَاكْ - تُكَاْرْ Tөker-tөkmek: Төкер-төкмек - Төгер-төкпек.)

Мақалда былай деп келеді:

«أَغْلَانْ سُوْفِيْ تُكَاْرُ الْغِ يَاْنِي سِنُوْرْ» Oflan suv төker

улуғ жапы сынуғ: Оғлан сув төкер үлүғ ианы сынүр - Бала су төгер, үлкеннің аяғы сынар.» (Оғлан су төгер, соған тайып үлкендердің аяғы сынар. - А.Е.) Бұл мақал жастардың кемшілігі, қатесі үшін үлкендердің зиян шегетінін білдіру үшін айтылады.

تَكَدِي TEGDI

ТЕГДІ: жетгі мағынасында.

«الْأَنْكَا تَكَدِي Ol evge tegdi: Ол евге тегді - Ол үйге жетті.» Басқаларға да осы тәрізді.

(تَكَدِي - تَكَدِي Teger-tegmek: Тегер-тегмек - Жетер-жетпек.) Мақалда былай деген:

«ابَيْكَ أَنْكَا تَكْمَاسْ Evek evge tegmes: Евек евге тегмес - Абдырап сасқан адам үйге жетпес.» Өйткені, ол асып-сасып әбдіреп шаба бергендіктен атын болдыртып алады да, ылаусыз қалып өкінеді. Бұл мақал кісілерге істе әбдіреп, ұшқалақтыққа салынбай, мұқият болуды мезеп айтылған.

Жырда былай деп келген:

« أَتَغَلَّرُ أَقْنِي أَزَاقُ
تَكَدِي بُو سَاقِي أَشَاقُ

*Atgalыр оқны азақ,
Tegmedi bu sav ишақ:*

*Атгалыр оқны азақ,
Тегмеді бұ сав ұшақ -*

*Қаңғыма оқ атып еді,
Бұл ұсақ сөз дарымады.»*

(Бір ойнақ қатын қаңғыма оқ атып еді, бұл ұсақ сөзі маған дарымады.)

تُغْدِي TYGDI

ТҮГДІ: түйді.

«تُغْدِي آر تُوْغُوْنُ نُغْدِي» Er tügyn tügdi: Ер түгүн түгді - Ер түйін түйді.» Бұл сөз басқаларға да осылай қолданылады. (تُغْمَاژ - تُوْغَر تُوْغْمَكْ Tüger-tügmeк: Түгер-түгмек - Түйер-түймек).

Мақалда былай деп келеді:

«تِلِّين تُوْغْمِشْنِي تِيْشْنِ بَزْمَاسْ» Тылып түгмішні тышып jazmas: Тылын түгмішні тышын иазмас - Тілмен түйілген тіспен жазылмас, яғни тілмен түйілген, тіспен шешілмес.» Бұл мақал уәдеде түруды үндеп айтылған.

تِيْكْدِي TIKDI

ТІКДІ: тікті; шақты.

«تِيْكْدِي آر تُوْنُ تِيْكْدِي» Er ton tikdi: Ер тон тікді - Ер тон тікті.» «اتِيْغْ بِلَان تِيْكْدِي» Атығ жылан tikdi: Атығ иылан тікді - Атты жылан шақты.» Басқалар да сондай. Шаян шақса да осылай дейді. «يِيْغَاش تِيْكْدِي آر يِيْغَاش تِيْكْدِي» Er yigash tikdi: Ер иығаш тікді - Адам ағаш тікті.» Бір нәрсені тіккенде де осылай дейді. (تِيْكْمَاكْ - تِيْكْر تِيْكْمَكْ Tiker-tikmek: Тікер-тікмек - Тігер-тікпек.)

Мақалда былай деп келген: «تِيْكْمَاكْنِجَا اِنْمَاسْ» Tikmeginше үnmes, tilemeginше bulmas: Тікмегінше үнмес, тілемегінше бұлмас - Тікпейінше өнбес, тілемейінші болмас.» Демек, ағашты тікпейінше, екпейінше өнбейді, тілек іздеп, тілемейінше келмейді. Бұл мақал бір істе ойға алған мақсатқа жету

үшін тырысып, талаптану қажеттігін түсіндіреді.

جَكْدِي ШЕКДИ

ШЕКДИ: шекті; нүкте қойды.

«*اِنَّ بَيْتَكَ جَكْدِي* OI bitik shekdi: Ол бітік шекді - Ол хатқа нүкте қойды.» «*اِنَّ اَتَيْنُ جَكْدِي*

OI atyn shekdi: Ол атын шекді - Ол атын шекті; Ол атының тамырынан қан алды.»

(*جَكْمَاكُ - جَكَارُ* Шекер-шектек: Шекер-шектек - Шегер-шекпек.)

جُكْدِي ШӨКДИ

ШӨКДИ: шөкті.

«*اِنَّ بَيْتَكَ جُكْدِي* OI begke shokdi: Ол бекке шөкті - Ол бекке шөкті (тізе бүкті) .» Басқаларға да осылай.

«*تَعَفَى جُكْدِي* Teve shokdi: Теве шөкті - Түйе шөкті»; «*تَمْرٌ سَفْدًا جُكْدِي*

Temyr suvda shokdi: Темүр сувда шөкті - Темір суда шөкті; яки темір су түбіне батты.»

Басқаларға да сондай. (*جَكْمَاكُ - جَكَارُ*

Шөкер-шөктек: Шөкер-шөктек - Шөгер-шөкпек.)

جَكْدِي ШЕГДИ

ШЕГДИ: байлады; буды.

«*اِنَّ تَرْتَكَاكَ بَاغْنُ جَكْدِي* OI terkek bağyn shegdi: Ол теркек бағын шегді - Ол торбаның бауын байлады.»

(*جَكْمَاكُ - جَكَارُ* Шегер-шегтек: Шегер-шегтек - Байлар-байламақ.)

سَكْتِي СӨКДИ

СӨКДИ: сөкті.

«*اِنَّ يَمَاغُ سَكْتِي* OI jamağ səkdi: Ол иамағ сөкді - Ол (киімнен) жамау сөкті .» «*اِنَّ اَفْرُنُ سَكْتِي*

سَكْدِي SÖKDI

Ol evin sökdi: Ол евин сөкді - Ол үйін сөкті.»

SÖKDI: шөкті.

«Ol begke sökdi: Ол бегке сөкті - Ол бекке тізелеп шөкті.» Басқаларға

да осылай. «Söke otur: Сөке олтур - Шөке түсіп отыр.» Жүрелеп отыр деген мағынада, бәрі де содан туындаған.

سَكَار - سَكْمَاكْ Söker-sökmek: Сөкер-сөкмек - Шөгер-шөкпек.)

سِكْتِي SIKTI

SIKTI: сікті.

«Er urağutny sikdi: Ер ұрағутны сікті - Ер қатынды сікті.» سَكَار - سَكْمَاكْ Siker-sikmek: Сікер-сікмек - Сігер-сікпек.)

بُلْدِي BOLDY

BOLDY: тапты.

«Ol jarmaq boldy: Ол иармақ болды - Ол ақша тапты.» Басқалар да осындай. «Bolur-bolmaq: Болур-болмақ - Табар-таппақ.)

بِلْدِي BILDI

BILDI: білді.

«Ol bilik bikdi: Ол білік білді - Ол білік білді.» Ілім, білім, өнер үйренді. Басқаларға да осы секілді.

«Bilir-bilmek: Білір-білмек - Білер-білмек.) Арғулар «bilür: білүр» түрінде айтады. Яғни

«л - л» әрпін зәммалық етіп дауыстайды. Басқа түріктердің айтуына сәйкес келмейді.

تَلْدِي TELDI

ТЕЛДІ: тесті; ойды.

«أر تام تَلْدِي» Ol tam teldi: Ол там телді - Ол тамды тесті.» Басқаларға да сондай.

تَلْدِي TELDI

ТЕЛДІ: теліді.

«أر اغلاقغ سَغْنَقَا تَلْدِي» Ol oғлақығ сағлыққа teldi: Ол оғлақығ сағлыққа телді - Ол лақты саулыққа теліді.» Саулық суалып кеткенде, не өліп қозы, лағы жетім қалғанда, не қозысы өліп қалғанда осылайша телінеді.

(تَلْمَاكْ - تَلْمَاكْ Telir-telmek: Телір-телмек - Телір-телімек.)

تُلْدِي TULDY

ТҰЛДЫ: ұрды; (ойнады).

«أر تُبْقَنِي آذْرِي بِلَا تُلْدِي» Er torықпы азғы bile tuldy: Ер топықпы адзры біле тұлды - Адам тобықты аша таяқпен ұрды.» Түріктерге тән ойынның түрі. Ойыншылар ойынды бірінші болып бастағысы келсе, тобықты ашатаяқпен ұрады. Кім тобықты* қатты, алысқа соқса, сол ойынды бастайды. Ілекеш ойынында да (уәллай - А.Е.) «تُلْدِي Tuldy: Тұлды» деп айтылады. (تُلْمَاكْ - تُلْمَاكْ Tular-tulmak: Тұлар-тұлмақ - Ұрар-ұрмақ.)

تِلْدِي TILDI

ТІЛДІ: тілді.

«أر يَرِنْدَاقْ تِلْدِي» Er jaғындақ tildi: Ер иарын-

* Біз «тобық» сөзін «тобық» деп түпкі мағынасында алдық. Шын мәнінде «топ, доп» болуы. Ойынды сипаттауына қарағанда, «доп» ыңғайлырақ. Б. Аталайда - «доп», Көне түрік сөздігінде «мячь» (ДТС., стр. 585) мағынасында алынған. А.Е.

дақ тілді - Ер қайыс тілді.» Бір нәрсені ұзынынан тілгенде осы сөз қолданылады. (تِلْمَاكْ تِلَارْ - Tiler-tilmek: Тілер-тілмек - Тілер-тілмек).

جَلْدِي ШАЛДЫ ШАЛДЫ: шалды*.

«اِنْ اَنِى جَلْدِي Ol аны шалды: Ол аны шалды - Ол оны шалды; шалып жықты.»

«اِنْ سَوْزُكْ مَنَكْ قَلَاَقَا جَلْدِي Ol sөzүg менің құлаққа шалды: Ол сөзүг менің құлаққа шалды - Ол сөзін менің құлағыма шалындырды; Ол сөзін менің құлағыма есіттірді.» (Оның сөзі менің құлағыма шалынды, ... салынды. А.Е.) Мақалда былай деп келген:

«جَقْسَا تَتْنُورْ جَلْسَا بَلْنُورْ Шақса tutnur шалса білнүг: Шақса түтнүр, шалса білнүр - Шақса - тұтанар, естілсе - білінер.» (Шақпақ шағылса - от тұтанар, сөз шалынса - ой-ниетің білінер.)

جَلْدِي ШАЛДЫ ШАЛДЫ: соқты; қақты.

«تُونُغْ تَاشْ اَزَا جَلْدِي Tonuғ tаш үзе шалды: Тонұғ таш үзе шалды - Киімін тас үстіне қақты.» Яғни, кір жуушы киімін тас үстіне соғып қақты. Жырда былай деп келеді:

اِنِّمِ تُوْتُبْ قُدِّي جَلْدِي
اَنِّكْ تُوْسِنْ قِرَا بِلْدِي

* «Шалды» сөзі қазір ауызекі тілімізде көбінесе «шалды, жықты, шалып жіберді» мағынасында қолданылып жүр. Ал, оның «құлаққа шалынды (естілді)», «құрмалдық шалды», «шалып жіберді» (сойды, кесті, орып жіберді) секілді мағыналық рендері сол заманда-ақ болған. А.Е.

بَشْنُ الْبِ قُدَى سَلْدَى
بَغْزُ الْبِ تَكَلُّ بَغْدَى

*Ытым тутыр қызы шалды
Аның түсін қыға жұлды
Вашын алып қызы салды
Вогуз алып түгел боғды:*

*Ытым тұтып құдзы шалды,
Аның түсін қыра иұлды,
Башын алып құдзы салды,
Богуз алып ~~түгел~~ боғды -*

*Итім тұтып жерге жықты,
Оның түгін түгін жұлды;
Бастан алып төмен салды (қайырды),
Тамақтан ап тұғад бұды.»*

(Менің итім (бөріні) тұтып, жерге жықты; жүнін түгел жұлды; басын қайырып, алқымынан алып буындырды, бүрді.)

(جَلَارُ - جَلْمَاقُ) Шалар-шалмақ: Шалар-шалмақ - Соғар-соқ-пақ.)

سَلْدَى SALDY

САЛДЫ: салды; бұлғады; шығарды.

«اَلْ مَنكَا تُونِن سَلْدَى Ol маңа тонын салды: Ол маңа тонын салды - Ол маған киімін бұлғады; яғни тонын бұлғап ишара етті»;

«اَلْ مَنكَا كِشِي دَا اَلْتِن سَلْدَى Ol маңа кішіде altun салды: Ол маңа кішіде алтын салды - Ол маған бір кісіден алтын шығарды»;

«سَوُقِ يَغَاجِغِ سَلْدَى Suv жығашығ салды: Сув иығашығ салды - Су ағашты алып кетті; ағызды.» («Сал ағызды», «салынды» сөздері

осыдан шықса керек. А.Е.) Басқасына да осылай айтылады. (سَلْمَاقْ - سَلْمَاقْ Salar-salmaq: Салар-салмақ - Шығарар-шығармақ.) Бір адам алыстан қолын бұлғап белгі берсе де, осылай айтылады.

قَالْدِي ҚАЛДЫ

ҚАЛДЫ: қалды.

«عَر كِيدِن قَالْدِي» Er kedin qaldy: Ер кедін қалды - Ер кейін қалды.» «اَل اَبُوْنَا دَا قَالْدِي» Ol

ojuında qaldy: Ол ойында қалды - Ол ойында (қалып) қалды.» Қалған, яки тасталған нәрсенің барлығына осы сөз қолданылады.

Мақалда бұлай деп айтылған:

«اَيْل قَالْدِي تَرُو قَالْمَاسْ» El qaldy tögü qalmas: Ел қалды төрү қалмас - Ел қалар, заңы қалмас; (Ел қалар, әдет қалмас).» Яғни, ел-жұрт, мекен қалса да, әдет-салт қалмас. Бұл мақал адамға салт-дәстүрді, жөн-жосықты ұстануды мезгейді. (قَالْمَاقْ - قَالْمَاقْ Qalmaq-qalmaq: Қалық-қалмақ - Қалар-қалмақ.)

قَوْلْدِي ҚОЛДЫ

ҚОЛДЫ: қалады.

«اَل مِّنْدِن نَانَكْ قَوْلْدِي» Ol mendin neñ qoldy: Ол мендін нең қолды - Ол менен нәрсе қалады.» «قَوْلْمَاقْ - قَوْلْمَاقْ Qolur-qolmaq: Қолүр-қолмақ - Қалар-қаламақ.)

قَالْدِي ҚЫЛДЫ

ҚЫЛДЫ: қылды.

«عَر اَيْش قَالْدِي» Er ыш qaldy: Ер ыш қылды - Ер іс қылды.» Бұл сөз ер мен әйелдің арасындағы жыныс қатынасын білдіретіндіктен,

оғыздар айтудан (ыңғайсызданып) қашып, оны қолданбайды. «قَلْدِي Қылды: қылды» деген жерге «اِتْتِي Etti: етті» сөзін қолданады. Мәселен: «بِكُنْجِ اِتْتِي» Eg жүкүпш etti: Ер иүкүпш етті - Ер намаз оқыды. (Ер жүгініс етті. А.Е.)» дейді. Түріктер «قَلْدِي қылды: қылды» сөзін қолданады. (قَلْمَاق - قَلْوَر Қылуг-қылмақ: Қылур-қылмақ - Қылар-қылмақ.)

كَلْدِي KELDI

КЕЛДІ: келді.

«ارْ اَفْكَا كَلْدِي» Eg evke keldi: Ер евке келді - Ер үйге келді.» Басқалар да осылайша.

(كَلْمَاك - كَلْمَاك Kelir-kelmek: Келір-келмек - Келер-келмек.) Мақалда былай деп келеді:

«بِرْ قَرْغَا بِرْلَا قِشْ كَلْمَاس» Bir қағға birle қыш kelmes: Бір қарға бірле қыш келмес - Бір қарғамен қыс келмес.» Бұл мақал ісіне қолғабыс бермекші досының кешіккеніне күйзелмей, сабыр етіп өз шаруасын тындыра беруді кеңес етеді.

كُلْدِي KYLDI

КҮЛДІ: күлді.

«ارْ كَلْدِي» Eg küldi: Ер күлді - Адам күлді.» Басқаларға да сондай. (كَلْمَاك - كَلْمَاك Küler-külmek: Күлер-күлмек - Күлер-күлмек.) Жырда былай айтылады:

« كِشِي اَتْمَا اَنَكْرُ اُرْتَرُ
اَنَكْرُ اَذْكَوْلُكُنْ اَغْزِنُ كُلا

*Külse kiwi atma aңar өртер күле,
Баққыл аңар езгүлүкүн агзып күле:*

*Күлсе кіші атма аңар өртер күле,
Баққыл аңар едзгүлүкүм агзын күле -*

*Кісі күлсе, оған күйгізетін күл шашпа,
Оған ізгілікпен күліп қарап бақ.»*

(Саған кісі күле қараса, сен де күлімсіреп қара, бетіне ыстық күл шашқандай күйдірме; яғни, «жақсылық қылғанға жақсылық қыл» дегенді білдіреді.)

تَمْدِي TAMДЫ

TAMДЫ: тамды; тамшылады.

«سوفی تَمْدِي Suv tamdy: Сув тамды - Су тамды.» Басқаларға да осындай. (تَمَار - تَمَاق Tamar-tamtaq: Тамар-таммақ - Тамар-тамбақ.)

شومدي ШОМДЫ

ШОМДЫ: шомды; шомылды.

«اغلان سۇدا شومدي Oflan suvda шомды: Оғлан сувда шомды - Ұл суда шомылды.»

(شومار - شوماق Шомар-шоммақ: Шомар-шоммақ - Шомылар-шомылмақ.)

شومدي ШӨМДЫ

ШӨМДЫ: батты; сүңгіді.

«ارْدِكْ سۇفا شومدي Ördək suvқа шөмді: Өрдек сувқа шөмді - Үйрек суға сүңгіді.»

(شومار - شوماك Шөмер-шөттек: Шөмер-шөмек - Сүңгір-сүңгімек.) Бұл сөз бен жоғарыдағы сөздің мағыналық астарын айырып білу үшін мұның мәсдары «ر - к» әрпімен, жоғарыдағы сөздікі - «ق - қ» әрпімен жазылады.

قَمْدِي ҚАМДЫ

ҚАМДЫ: үрды; сабады.

«الْأَنِي قَمْدِي» Ol аны қамды: Ол аны қамды - Ол оны ұрды; (Ол оны әлсіреп, өлімші болғанша ұрды). «قَمَار - قَمَاق» Қатар-қатмақ: Қамар-қаммақ - Ұрар-ұрмақ.)

قَمْدِي QUMDY

ҚҰМДЫ: толқындады.

«سُوفِي قَمْدِي» Suv қумды: Сув құмды - Су толқындады. «قَمَار - قَمَاق» Қатар-қатмақ: Құмар-құммақ - Толқындар-толқындамақ)

كَمْدِي KÖMDI

КӨМДІ: көмді.

«الْأَلِكْنِي كَمْدِي» Ol өлікні көмді: Ол өлікні көмді - Ол өлікті көмді. Басқаларға да сондай. «كَمَار - كَمَاق» Көмер-көмтек: Көмер-көмтек - Көмер-көмбек.) «كُوزْمَان كَمْدِي» Kozmen көмді: Көзмен көмді - Күлше көмді.)

بَنْدِي BANDY

БАНДЫ: байланды; буылды.

«قُوي بَنْدِي» Qoj bandy: Қой банды - Қой байланды. Баумен байланған, буылған нәрселердің бәріне осы сөз қолданылады. «بَانِر - بِنَمَاق» Ваныг-banмақ: Баныр-banмақ - Буылар-буылмақ). «ن — н» әрпі «ل — л» әрпіне алмасып кеткен.

تَنْدِي TUNDY

ТҰНДЫ: жабылды; тұтылды. (Тынды. А.Е.)

«كُوكُ تَنْدِي» Kök tundy: Көк тұнды - Көк бүлттанды. (Көк түнерді. А.Е.). «قَبِغ تَنْدِي» Қаруғ tundy: Қапұғ тұнды - Қақпа жабылды. Тау асуын қар алса, қар жауып тастаса

«آرت تۇندى» Art tundy: Арт түнды» дейді.
 «تۇنۇر - تۇنماق» Tunur-tunmaq: Түнүр-түнмақ -
 Жабылар-жабылмақ.) Оғыздар мен қыпшақ-
 тар осындай келер шақ етістіктерін фатха-
 мен («а» дыбысымен) «تۇنار» tunar-тұнар» біті-
 мінде қолданады.

تۇندى TYNDY

ТЫНДЫ: тынды; тыныштанды.

«ياغمۇر تۇندى» Jaǧmur tyndy: Иағмүр тынды -
 Жаңбыр тынды.» «ار الڭ تۇندى» Er uluǧ tyndy:
 Ер үлүғ тынды - Адам ұзақ тыншыды;
 (Ер жақсы, көп дем алды. А.Е.) «اراق تۇندى»
 Ағуқ тынды: Аруқ тынды - Арық* тынды.»
 дейді. «تۇنار - تۇنماق» Тынар-тынмақ: Тынар-тын-
 мақ - Тынар-тынбақ.) Оғыздар біреуді сөз-
 ден тоқтатпақшы болғанда: «تۇنма» тынма: тын-
 ма - тынба» дейді. (Жорта, кекете ескертетін
 болу керек. А.Е.) Өзге түріктер: «تۇن» тын - тын»
 дейді, яғни «тоқта», «сөзінді тый» дегені.
 Оғыздар бұл арада («تۇнма» тынма - тынма -
 тынба» дегенде) қателескен.

سۇندى SANDY

САНДЫ: саналды.

«ال ار خيل بلا سۇندى» Ol er хайл** bile san-
 ды: Ол ер хаил біле санды - Ол ер аттылар-

* Арық — арып-ашқан, шаршаған, қуарып тозған деген мәндерді білдіреді.

** Бұл араб тіліндегі сөздің мағынасы «мал, жылқы» дегенді білдіреді. Сөйлем мағынасына үңілгенде бұл сөз жаңылыс қолданылған. Б. Аталай түрікше басылымда (II-том, 28-бет) «اتلىق» Atlyq: атлыг - атты» болу керек деп дәлелдейді. А.Е.

дан саналады.» Бір нәрсені басқа бір нәрселер санатында атағанда осы сөз қолданылады. (سانار - سنماق) Sanar-sanmaq: Санұр-санмақ - Санар-санамақ.) Мақалда былай деп айтылған: «بارغ ائرو تۇسا بوقا سنماس» Barıg utru tutsa joqqa sanmas: Барығ үтрү тұтса иоққа санмас - Барды ортаға тұтса, жоққа санамас; яғни қонаққа, дастарханға қолда барды салса, қонақ жоққа баламас.»

سندى SUNDY

СҰНДЫ: ұсынды; берді.

«ال منكا اتماك سندی» Ol meña etmek sundy: Ол меңа етмек сұнды - Ол маған нан ұсынды.» Басқаларға да осындай. (سانار - سنماق) Sunar-sanmaq: Сұнар-сұнмақ - Ұсынар-ұсынбақ.)

سىندى SYNDY

СЫНДЫ: сынды.

«يغاج سندی» Ығаш сынды: Иығаш сынды - Ағаш сынды.» «سو سندی» Sū syndy: Сү сынды - Қосын сынды. (Әскер қолы жеңілді.)» Басқаларға да осындай. (سنور - سنماق) Synur-synmaq: Сынұр-сынмақ - Сынар-Сынбақ.) «سنار» Synar: Сынар - Сынар» деп те айтады.

قندى QUNDY

ҚҰНДЫ: бөліп алды; тартып алды.

«اغرى تڧار قندی» Oғғы tavaг qundy: Оғры тауар құнды - Ұры малын бөліп алды.»

Шайырда былай айтылған:

كجك بلب باغني يزكو آماس
اذكر مذب قذسا اني ايلني قنار

*Kiшik bulup jaғыны jergy emes,
Ezgermezir qozsa any elni qunar:*

*Kiшik бұлуп йағыны иергу емес,
Едзгермедзіп қодзса аны елні құнар -*

*Kiшik болсын жауды елемеу жарамас,
Оны ескермей қойса, еліңді тартып алар.»*

Жау қаншалық кішік болсын, оны елемеуге болмайды; Оны елеп-ескермей қойсаң, еліңді тартып алады.

(قنار - قنناق Қунар-қунақ: Құнар-құнақ - Бөліп алар-Бөліп алмақ.)

كۈندی KӨNDI

КӨНДИ: түзелді.

«كۈندی يىغاش kۈndi: Ийғаш кәнді - Ағаш түзелді.» Басқасы да осы секілді.

كۈندی KӨNDI

КӨНДИ: кәндікті; түзелді.

«كۈندی اوغرى Ogry kۈndi: Оғғы кәнді - Ұры түзелді.» Адам бір нәрсені тонап, ұрлап алғанын мойындағанда да осы сөз айтылады.

«كۈندی ار يولقا Er jolqa kۈndi: Ер иолқа кәнді - Ер жолға кәндікті; яғни Адам түзу жолға түсті.» Басқасы да осы секілді.

كۈندی KӨNDI

КӨНДИ: күйді; жанды.

«كۈندی اتنك Otun kۈndi: Отұң кәнді - Отын

күйді.» Бұл арғуша сөз. Жоғарыдағы ережеде көрсетілгендей, арғулар «ی — и» әрпін «ن — н» әрпіне алмастырып айтады.

كۈندى KÖNDI

КӨНДИ: көнді.

«تسون ات كۈندى» Tosun at көнді: Тосун ат көнді - Асау ат көнді.» Бұзықтықтан түзеліп, түзу жолға түскенде де осы сөз қолданылады. «كۈنمەك - كۈنار» Kөнег-көнмек: Көнер-көнмек - Көнер-көнбек.)

ماندى MANDY

МАНДЫ: тақты; асты; малды, матырды.

«ار تلم مندى» Er tolum манды: Ер толум манды - Ер қару-жарақтарын тақты.»;

«ار اتمەك سیركەگە مندى» Er etmek sirkege манды: Ер етмек сіркеге манды - Ер нанды сіркеге (сіркесуға - А.Е.) малды.» Бір нәрсені екінші бір нәрсеге малғанда, шылағанда осы сөз қолданылады. «مانار - منماق» Manar-manmaq: Манар-манмақ - Малар-малмақ).

مۈندى MUNDY

МҰНДЫ: алжыды.

«ار قارى» Qaғы er мунды: Қары ер мунды - Қарт адам алжыды.» Басқасы да осы секілді. «Munar - منماق» Munar-munmaq: Мұнар-мұнмақ - Алжыр-алжымақ.).

مۈندى MYNDI

МҮНДИ: мінді.

«ار ات مۈندى» Er at мүнді: Ер ат мүнді - Ер ат мінді.» Басқаларға да осы секілді қолда-

нылады. (مُنَارٌ - مُنْمَاكٌ) Мүнер-мүнмек: Мүнер-мүнмек - Мінер-мінмбек.)

ҚАҒИДАЛАР, ЕТІСТІКТЕРДІҢ ТҮРЛЕНУІ МЕН СИПАТТАРДЫҢ БАЯНЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ.

Тәңірдің жәрдемімен баяндаймын. Етістіктің түзілімінде етістіктің өткен шағы мен бұйрық райы түбірлес болады. Өйткені, өткен шақтағы етістіктің бас әрпі өткен шақ түрінде фатхалық болса, келер шақтағы етістік түрінде масдар да сондай болады. Оның бас әрпі өткен шақ секілді зәммалық болса, келер шақ түріндегі масдар да сондай болады. Егер, кесралық болса, келер шақ түріндегі масдар да кесралық болады. Мысалы: «بردی» барды: барды - барды» етістігін алайық, бас әрпі өткен шақ түріндегі фатхалық болып келген, сондықтан келер шақтағы «برر» бағы: барыр - барар» сияқты, масдар да «برماق» бармақ: бармақ - бармақ» түрінде фатхалық болады. «ب — б» әрпі фатхалық болып келеді.

Бас әрпі зәммалық болып келгендегі жағдайға мысал келтірейін. Өткен шақтағы етістік «تردی» тұрды: тұрды - тұрды» түріндегідей зәммамен келсе, оның келер шақтағы «تُر» тұр: тұр - тұр» түріндегі масдары да «تُرماق» тұрмақ: тұрмақ - тұрмақ» секілді зәммалық болады. «ت — т» әрпі зәммалық болады.

Бас әрпі кесралық болып келгенге мысал келтірсек: «يَنْجُو تِزْدِي» јінжү тизді: иінжү тизді - інжу тизді» деген үлгідегі «تِزْدِي» тизді: тизді етістігінің келер шақтағы «تِزِر» тизер: тизер» дегендегі масдары «تِزْمَاكٌ» тизмек: тизмек - тизбек» секілді болады. «ت — т» әрпі кесралық болады.

Бұл сөздердің жасалу жолдары араб тіліндегі сөздердің жасалуына ұқсамайды. Араб тіліндегі етістіктің өткен шағы, келер шағы, масдар түрлері өзара ажыратылады. Мәселен, етістіктің өткен шақ түріндегі бас әрпі «قَعَدَ» қағада: қағада» секілді фатхалы (ق — қ) болса, оның келер шақтағы түрі «جَعَدُ» жақуду: иақүдү» секілді келгенде «ق — қ» әрпі сүкүндік, масдары «قَعُدًا» қуғудан: қуғудан» сияқты келгенде «ق — қ» әрпі зәммалық болады. Өткен шақтағы етістігі «مَطَرَ» mataṛa: матара» түрінде «م — м» әріптері фатхалық болса, келер шақта «يَمْتُرُ» jamturu: иамтуру» секілді «م — м» сүкүндік, масдарында «مَطُورًا» muturan: мүтүран» секілді «م — м» әрпі зәммалық болады. «م — м» әрпі өткен шақ түрінде — фатхалық, келер шақта — сүкүндік, масдарда зәммалық болады.

Әріп қосылып жасалатын жасанды етістіктерге келсек, етістіктің өткен шағында «اَكْرَمَ» akaṛam: акарам» тәрізді әліп фатхалық болып келсе, оның келер шақтағы «يُكْرِمُ» jukrjm: иүкрим» түріндегідей «ي — и» зәммалық, масдарында «اِكْرَامًا» jkraman: икраман» секілді әліп кесралық болып келеді. «اِسْتَفَرَّ» jstafara: истағфара, «يَسْتَفِرُّ» jstafirru: истағфиру; «اِسْتَفَارًا» jstifaran: истиғфаран» сөздері де дәл сондай болып келеді. Өткен шақ түріндегі әліп кесралық болады.

Сонымен, араб тілінде етістіктердің барлығы бірдей өткен шақ, келер шақ, масдар түрлерінде бір-бірінен өзара ажыратылады. Өзара үйлеспейді. Түрік тілдерінде олай емес. Барлық етістік ортақ бір ережеге бағынады. Демек, екі, үш, төрт, бес, одан да көп әріптерден түзілетін етістіктер өткен шақ, келер шақ, масдар түрлерінде бір сипатты ережеге сәйкес жасалады.

Екіншіден, мұзоаф (әріптердің қайталануы) тек етістіктің өткен шақтағы түріне ғана тән, етістіктің келер шақ пен мас-

дар түрлерінде әріптердің қайталану (мүзоаф) сипаты болмайды.

Үшінші, іс-әрекетті білдіретін сипат (есімше - А.Е.) оғыз, қыпшақ, иемек, иағма, арғу мен суварлардан бешенектерге дейінгі көшпелілер тілінде өткен шақ етістігінен жасалады. Мәселен: «بردی bardy: барды» деген өткен шақ етістігінен істі істеушіні білдіретін, анықтайтын «بردجی bardashi: бардашы - барушы» деген сипат түзіледі. Өткен шақ етістігін білдіретін «د — д» әрпі мен «ی — и» әрпінің арасына «ح — (ч)ш», әрпін қосу жолымен түзіледі. Сонда «барушы», «баратын» сипаты пайда болады. Сол секілді, «تurdy: тұрды» деген етістіктің өткен шақ түріне «د — д» әрпі мен «ی — ы» әрпінің арасына «ح — ш», «» әрпі қосылып, «تurdashi: тұрдашы - тұрушы, тұратын» деген сипат жасалады. Бұл ереже барлық етістіктерге бірдей.

Ал, бұйрық райлы етістіктерге келсек, біз жоғарыда етістіктен жасалған сипаттар түрік тілдерінің басым көпшілігінде, шігілдердің, тағы басқалардың тілінде етістіктің бұйрық райынан түзілетіндігін айттық. Түрлі мақсаттар үшін етістіктерге қосылатын қосымшалар бұйрық райға жалғасады. Хұда қаласа, оларды төменде баяндап береміз.

Сонымен, өткен шақ етістігі барлық етістіктерге «دی dy/di — ды/ді» қосылып жасалады, бұдан еш танбайды. Тек қана, қатаң дыбысты «د — д», «ب — п», «ت — т», «ح — (ч)ш», «ر — к» секілді әріптерге қосылғанда «د — д» әрпі «ت — т» әрпіне алмасады. Мәселен: «تپتی tepti: тепті», «تutti: тұтты», «ققاشتی qash-ti: қашты», «تeve шөкті: теңе шөкті - түйе шөкті» деген сөздер секілді. Сол сияқты «ق — қ» әрпі де осындағы «د — к» әрпі секілді қатаң дыбыстар қатарына қосылады. Мысалы: «المنكا بقتی Ol maña baqti: Ол маңа бақты - Ол маған қарады» - деген секілді. Бұл мысалдарда алдыңғы әріптердің қатаң

дыбысты болуына байланысты «د — д» әрпі түсіндіргендегіміздей «ت — т» әрпіне айналған. Бұл негізінде «د — д» әрпі еді. Өйтсе де, аталған әріптермен қатар үндескенде «ت — т» әрпімен дыбыстау оңтайлырақ. Бұл ереже барлық баптардағы түбір етістіктердің, әріп қосылып туындатылған етістіктердің барлығына бірдей негізді.

Етістіктің келер шақ түрі барлық түрдегі етістіктерге «ر — р» әрпі қосылу жолымен жасалады. Әгәрәкім, сөз түбірі «ر — р» әрпімен аяқталып тұрса, оған тағы бір «ر — р» әрпі қосылып, қайталанады. Оның бірі - түбір сөздегі «ر — р» әрпі, екіншісі келер шақ етістігін жасаушы «ر — р» әрпі болады. Етістіктің келер шағын аңғартатын «ر — р» әрпі араб тіліндегі етістіктің келер шағын білдіретін әліп «ل — І», «ت — т», «ن — н», «ی — и» әріптері сияқты қызмет атқарады.

Егер, сөз түбірінде «ر — р» әрпі болмаса, етістіктің келер шағын жасау үшін бір «ر — р» әрпі қосылады.

Етістіктің келер шағы мен бұйрық райы мынадай қағида бойынша жасалады:

Етістіктің өткен шақтағы түрінде «د — д» әрпінің алдында «ر — р» әрпі болса, ол «ر — р» әрпі сақталады. Өткен шақ етістігінің қосымшасы «د — д» мен «ی — и» түсіп қалады да, түбірдегі «ر — р» әрпі харакатсыз сақталады. Бұл сөз түбіріндегі «ر — р». Осындай түрден етістіктің келер шақтағы түрін жасау үшін етістіктің түбіріне оның соңғы «ر — р» әрпінен басқа тағы бір «ر — р» әрпі қосылады. Егер, өткен шақ етістігі, не бұйрық райлы етістік «ر — р» әрпіне аяқталмаса, келер шақ етістігін жасау үшін «ر — р» әрпі қосылады. Мәселен: «بردی bag-dy: барды» деген етістіктің өткен шақ түрінде «دی -ды» қосымшасының алдында «ر — р» әрпі бар. Бұйрық райлы түрі «بر bag: бар», оны жасау үшін, қосымшаны алып тастағанда, түбірінде «ر — р» әрпі сақталып қалған. Бұл сөздің түбіріндегі «ر — р». Енді, келер шақ етістігін жасау үшін тағы бір «ر — р» әрпін қосып: «ال بریر Ol bagy: Ол барыр - Ол барар» дейді. Сол секілді,

өткен шақты білдіретін «*اَل تَرْدِي* Ol turdy: Ол тұрды» дегенде де, бұйрық сипатында «*تُر* tur: тұр» болады. Келер шақты білдіргенде: «*اَل يِقَارُو تَرُّ* Ol joqaru turur: Ол жоғару тұрур - Ол жоғары тұрар» болып шығады. Бұл етістікте екі «р — р» әрпі бар. Бірі - түбір сөздегі де, екіншісі етістіктің келер шағының қосымшасы. Оғыздар анық, ықшам айту үшін көптеген етістіктерден екі «р — р» әрпінің бірін түсіріп тастап, бұйрық райлы етістік сияктандырып бір «р — р» әрпімен айтады.

Бұл үйлесімді болмайды, әрі ережеге сәйкес келмейді.

Соңы «р — р» әрпімен аяқталмаған етістіктерді қарастырайық. Етістіктің өткен шағы «*كَلْدِي* keldi: келди-келді» сөзінен жасалатын етістіктің бұйрық райы: «*كَلْ kel: кел*». Ал, осының келер шақтағы түрі «*كَلِيرْ kclir: келир - келер*». «*كَلْدِي ارْ Kuldı er: Күлди ер - Адам күлді*» деген тіркестегі «*كَلْدِي* küldi: күлди - күлді» етістігі де сол сияқты. Келер шақтағысы: «*كُلْرْ Kuler: күлер - күлер*». Бұл мысалдардағы етістіктің түбірінде «р — р» әрпі жоқ, келер шақ болу үшін «р — р» әрпі қосымшада қосылған. Түбірінде «р — р» әрпі болмаған етістіктер хақында оғыздар өзге түріктерге ұқсайды.

Бұл ереже үш, төрт және одан да көп әріптен құралатын етістіктердің барлығына ортақ, бірдей.

Бұдан кейін, енді мынаны білгін, түрік тілдеріндегі етістіктердің түзілуі араб тіліндегі етістіктердің түзілуіне ұқсайды.

Яғни, өткен шақ етістігі «*فَعَلَى* fə'la» секілді, келер шақ етістігі «*فَعِلْ* fəil» секілді, мәсдар «*فَعْلَانْ* fə'lən» секілді болып келеді.

Мысалы: «*بَرْدِي* bardı: барды» деген өткен шақ түріндегі етістік араб тіліндегі «*عَقْرِي*» мен «*حَلْمِي*» түріне ұқсас. «*بَرِيرْ* barır: барыр

- барар (барады)» деген келер шақ түрі араб тіліндегі «بَكْرٌ، رَجُلٌ، نَمْرٌ» түрлеріне сәйкес келеді. «بَرْمَاقٌ barmaq: бармақ» деген мәсдар түріндегі етістік араб тіліндегі «قَرَقَارٌ» мен «تَخْلُخَالٌ» түрлеріне ұқсас.

Бұл тілде түбір етістік болсын, қосымша қосылып жасалған туындама етістік болсын барлығы бірдей осы сипатта түзіледі.

Екі әріптен түзілген бір етістікті айтқанда толық, созып дауыстап (оқып) үш әріптілер қатарына қосуға да болады.

Мысалы: «بَرْدِي barđy: барды» дегендегіні «بَارْدِي baardy: баарды» деуге болады. Сол сияқты, «تُرْدِي turđy: түрды» дегенді «تُورْدِي türđy: түүрды» деуге де болады. Бұл жағдай тек қана өткен шақ түріндегі етістіктерде болуы мүмкін, ал келер шақ түріндегі, не түйық райлы түрдегі етістіктерде болмайды. Бұл түбір есімдерге түбірде жоқ «мәд» әріптері мен «лин» әріптерін қосқанға ұқсайды. (Демек, нақ бір есімдерге сөз түбірінде жоқ үнді дыбыстарды қосқанда, оларды созып, иә қысқартып айтқан тәрізді.) Мысалы: «يَغَاش yęaş: иығаш - ағаш» деп те айтуға, жазуға болады, «يَغَااش yęaaş: иығааш - ағаш» деп те айтуға да, жазуға да болады. «تَانُوقٌ tanuq: тануқ - куә» десе де, «تَانُوقٌ tanuq: танүүқ - куә» десе де болады. Өйтсе де, есімдер мен етістіктерде сөздердің қысқа, ықшам әрі қанық, қатаң айтылғаны дұрыс та көркем шығады.

Мәсдар: бүкіл етістіктердің бәрінің мәсдары бір сипатта. Сөз өзегінде «ق — қ», не «غ — ғ» әріптері болса, яғни қатаң айтылатын сөздерде түбірге «مَاقٌ maq: мақ» қосылады; өзегінде «ك — к», не «ك — г» әрпі келген сөздерде, яғни жұмсақ, ұяң айтылатын сөздерде түбірге «مَاقٌ maq: мәк/мек» қосылады.

Өзегінде «ق — қ» әрпі келген сөздерге мысал: «قُرْدِي qurđy: ол»

ja қурды: Ол иа қурды - Ол садақ қурды» деген сөйлемдегі «قُرْدِي қурды: қурды» етістігінің келер шақтағы түрі «قُرَارٌ қураг: қурап», мәсдары «قُرْمَاقٌ қурмақ: қурмақ» болады. Бұл сөз түбірінде «ق — к» әрпі болғандықтан «مَاقٌ мақ: мақ» қосылып жасалған.

Өзегінде «غ — ғ» әрпі келген сөздерге мысал: «أَنْ سَوْتٌ سَعْدِي» Ol şyt saғды: Ол сүт сағды - Ол сүт сауды» деген тіркестегі «سَعْدِي saғды: сағды - сауды» етістігінің түбірінде «غ — ғ» болғандықтан, «مَاقٌ мақ: мақ» қосылып жасалған, «سَعْمَاقٌ сағар-сағмақ: сағар-сағмақ - сауар-саумақ»

Қатты дыбысталатын сөздерге мысал: «أَرْ بَرْدِي» Er барды: Ер барды» деген тіркестегі «بَرْدِي барды: барды» етістігінің келер шақтағы үлгісі мен мәсдары «بَرْمَاقٌ барыг-бармақ: барыр-бармақ» болады. «تُرْدِي турды: тұрды» етістігі де сондай, мұның келер шақ үлгісі мен мәсдары «تُرْمَاقٌ түруг-турмақ: түрүр-турмақ» болады. Яғни, сөз қатты айтылғанда, мәсдар «ق — к» әрпімен түзіледі.

Өзегінде «ك — к» әрпі келген сөздерге мысал: «كَلْدِي keldi: келді» етістігінің өзегінде «ك — к» әрпі болғанда келер шақ түрі мен мәсдары «كَلْمَاكٌ келір-келмек: Келір-келмек - Келер-келмек» болады. Ұяң «ك — г» әрпі бар сөздерде де қатаң «ك — к» әрпімен болған сөздерге ұқсас. Мысалы: «أَنْ مَنِي الْكُدِي» Ol meni өгді: Ол мені өгді - Ол мені мақтады» деген тіркестегі «الْكُدِي өгді: өгді - мақтады» етістігінің келер шақ үлгісі мен мәсдары «أَكْمَاكٌ өгәр-өгмек: өгәр-өгмек - мақтар-мақтамақ» бола-

ды. Сөздің түбірінде ұяң «ج — Ғ» әрпі болса да, мәсары «ج — к» әрпімен жасалады.

Жұмсақ айтылатын сөздерге мысал: «عَرَّ تَأَمَّ سَرَدِي» Er tekim sərđi: Ер тәлім сәрді - Ер көп шыдады» деген тіркестегі «سَرَدِي sərđi: сәрді - шыдады» жұмсақ айтылатындықтан, оның келер шақ үлгісі мен мәсары «سَرَر - سَرَمَاكْ sərer-sərmek: сәреп-сәрмек - шыдар-шыдамақ» болады. Мәсары «ج — к» әрпімен келген. Яғни, қатаң айтылатын сөздердің мәсары «ق — қ» әрпімен келгеніндей, жұмсақ айтылатын сөздердің мәсары «ج — к» әрпімен келеді. Мысалы: «بَعَّ اَنِي سَرَدِي» Beg anı sərđi: Бег аны сүрді - Бек оны қуды.» «سُرَر - سُرَمَاكْ Surer-sürmek: Сүреп-сүрмек - Қуар-қумақ.» «عَرَّ بَتِكْ تَرَدِي» Er bitik tərđi: Ер бітік түрді - Адам хатты түрді (түріп орады)» дегендегі «تَرَدِي tərđi: түрді - түрді» етістігі жұмсақ дауыспен айтылатындықтан оның келер шағы мен мәсары да «تَرَر - تَرَمَاكْ Tərer-tərmek: Түрүр-түрмек - Түреп-түрмек» болады. «اَلْ يَرْمَاقْ تَرَدِي» Ol jarmaq terđi: Ол иармақ терді - Ол ақша жиды.» «تَرَر - تَرَمَاكْ Terer-termek: Терер-термек - Жияр-жимақ.» Сол секілді, «اَتَّ سَرَدِي» At sərđi: Ат сүрді - Атты қуды» дегендегі «سَرَدِي sərđi: сүрді - қуды» сөзінің мәсары да жұмсақ. «سُرَر - سُرَمَاكْ Surer-sürmek: Сүреп-сүрмек - Қуар-қумақ.» Бұл мәсарлардың барлығы жұмсақ «ج — к» әрпімен жасалған.

Бұл қағида барлық етістіктерге түбір етістіктер баптарында да, туындаған етістіктер баптарында да барлығына бірдей қол-

данылады. Бұл қағидадан бір де бір етістік тыс қала алмайды. Мәсдарларда «ق — қ» әрпімен «ماقی» тақ: мақ», яки «د — к» әрпімен «مهك» тек: мек» болып қолданылады. Жоғарыда айтқанымыздай түбірінде «ق — қ», немесе «د — к» әріптерінің болуына қатты, не жұмсақ дыбысталуына байланысты. Түбір мәсдарлар хақында да осы ереже сай келеді.

Мәсдарлардың бұдан басқа тағы бір сипаты бар. Ол таза етістікке осы істеліп жатқан шақ мағынасын білдіретін қосымша қосу арқылы жасалады. Бұл сипатты мәсдар түрі есім сөздер табындағы сөздер секілді есім орнына қолданылады. Етістік түбіріне қатаң дыбыстыларына «қы/қи», «ғы/ғи» (демек «ق - қ» мен «ی - и/ы»; «غ - ғ» мен «ی - и»), жұмсақ, ұяң дыбысталатындарына «ки/ги» (демек «د - к» мен «ی - и») қосымшаларын қосу арқылы жасалады. Түбірі бұйрық райлы болады.

Мәселен: «برغ بردی» Ol baғығ baғды: Ол барығ барды - Ол тіке (ештеңеге бұрылмай, тура) барды.»

Аның ыш қылығы belgylüg: Аның ыш қылығы белгүлүг -

Оның іс құлқы белгілі.» «سكَل تَنْغِي آرْتَق» Sekel тынығы артақ:

Сөкел тынығы артақ - Науқас тынысы нашар, жаман.» Бұл сөз

«ار النغ تندی» Er uluғ тынды: Ер үлүғ тынды - Адам баласы тынды;

Ер тыншыды» дегендегі «تندی» тынды: тынды» етістігінен

алынған. Сол сияқты «مَنْك يَرْقِم نَتَاك» Meniң joғықым neteg:

Менің иорықым нетег - Менің жүріс-тұрысым қандай?»; «سَنْك»

«يَرْقِمَنْك نَتَاك» Seniң joғықың neteg: Сенің иорықың нетег - Сенің

жүріс-тұрысың қандай?»; «أَنْك يَرْقِي نَتَاك» Аның joғықы neteg:

Аның иорықы нетег - Оның жүріс-тұрысы қандай?» деп те

айтылады. Бұл ретте, мәсдар «يَرْقِي joғықы: иорықы» сөзі «بريدی»

жогыді: иорыди - жүрді» етістігінен анықтап, түсіндіру жолымен жасалған. Бұл етістіктің түбірінде «ق — қ» әрпі жоқ. «ق — қ» әрпі анықтау нәтижесінде қосылған. «غ — ғ» әрпі «ق — қ» дыбысымен келетін мәсдарларға қосылады. Бұл орайда «غ — ғ» әрпі етістіктердің түбіріне, яғни өткен шақты білдіретін «دی dy/di - ды/ді» түсірілгеннен кейін қалатын бұйрық райға қосылып мәсдар жасалады. Ал, «ج — г» әрпі түбірінде «ق — қ» дыбысы болмай, ұяң айтылатын сөздерге қосылады. Мәселен: «أَنْتَ بَرْمَانُ تَبْرِكِي كُورُ» Аның жармақ terigi көр: Аның иармақ терігі көр - Оның ақша жиғанын қара», «تاز كَلِكِي بَرْتَجِيكَا» Taz keligi bərkšige: Таз келігі бөрікшіге - Таздың барар жері бөрікшінің дүкені. (Таз тазын жасыру үшін бөрік сатып алуға бөрікшінің дүкеніне барады),» - дегендер секілді. Бұл мақал өзі зәру нәрседен безген кісіге қаратып айтылады. Етістіктің түбірі «كَلْدِي keldi: келді». Мағынасы өзгертіліп, «ج — г» әрпі қосылып мәсдар жасалған. Бұл сипатты мәсдар осы мағынада келсе, «غ — ғ» әрпінің орнына «ق — қ» әрпі қолданылмайды. Тек қана «غ — ғ» әрпінің тіркелуі мүмкін болмайтын жерде ғана «ق — қ» әрпі келеді. Және де ол «ق — қ» әрпі өткен шақ қосымшасы «د — д» мен «ی — и» әріптерінің арасына қосылып, сол жолмен қағидаға сәйкесе қосымшалы мәсдарға айналады. «ج — к» әрпі болса, жоғарыда айтылған жерлерде қолданылады. Мәселен, «أَنْتَ بَرْدَقِي» барды: барды» етістігінен мәсдар жасағанда, «بَرْمَادُقِي بَرْمَادُقِي بَرْمَادُقِي بَرْمَادُقِي» Аның бардұқы бармадұқы бір: Аның бардұқы бармадұқы бір - Оның барғаны бармағаны бір» дейді. «barduқы: бардұқы - барғаны», «barmaдұқы: бармадұқы - бармағаны» «barды: барды» етістігінен жасалған болымды, болымсыз мәсдарлар.

Сол секілді: «مَنْكُ تَرْدُقِمُ تَرْمَادُقِمُ بَرْمَادُقِمُ» Meniñ turduқum turmadu-

қим біг: Менің түрдүкүм түрмадүкүм бір - Менің тұрған тұрмағаным бір» дегендегі «turduk, turmaduk: түрдүк, түрмадүк» «توردي turdy: тұрды» етістігінен жасалған болымды, болымсыз мәсдарлар. Бұл реттерде «غ - ڧ» әрпінің қолданылуына мүмкіндік жоқ. Сондықтан да, «توردي turduqy: түрдүқы» дегеннің орнына «توردي turdufy: түрдүғы» деуге келмейді. Сондай-ақ, «بردم بَرْمَادُقْمِ Menің barduғum bargmaduғum: Менің бардүғүм бармадүғүм» деуге де болмайды. Бұл тұстарда «غ - ڧ» әрпі қолданылмайды. «ك - ڭ» әрпі қолданылатын мысалдар: «آنك كَلْدُكِي كَلْمَادُكِي بِيْر» Аның keldүki kelmedүki bir: Аның келдүкі келмедүкі бір - Оның келгені келмегені бір.» «سِنك كَرْمَدُكِنَاك» Senің көrdүкүң көrmedүкүң bir: Сенің көрдүкүң көрмедүкүң бір - Сенің көргенің көрмегенің бір.»

Мен бұл сипатты мәсдарларды есімдер тарауында да, етістіктер тарауында да қайталап отырмаймын. Сондықтан, осы жердегі ережені жақсы ұғып алған адамға бұл түрдегі мәсдарларды айырып, түсіну қиынға соқпайды. Түбір және туындатылған етістіктердің сахих (түбірінде «lin: лин» әрпі болмаған), илеттік (түбірінде илет әріптері болмаған), мұзоаф (әріп қайталанған) сынды сөздердің бәріне бірдей осы ереже ортақ.

Бұл бөлімде бұйрық райы екі әріпті болып келеді. Сондықтан бұл бөлімді «екілік» екі әріптік деп атадық. «بَر bar: бар», «كَل kel: кел» дейді. Түбір етістік осы. Түріктердің көпшілігі түбірінде «ق - ڭ» әрпі бар, қатаң дыбысты бұйрық райлы етістік екінші жақтан айтылса, түбіріне «غ - ڧ», «ل - ل» («غَل ғыл: ғыл») қосып айтып, жазады. Егер, «غ - ڧ» әрпімен бітіп тұрса, «ق - ڭ», «ل - ل» («ل قыл: қыл») қосады. Түбірінде «ك - ڭ» болса, яғни жұмсақ,

уяң айтылатын сөздерге «ج - к», «ل - л» («كَلَّ kil/gil кіл/гіл») қосылады. Сойтіп, бұйрық райлы етістік екі әріптіден төрт әріптіге, үш әріптіден бес әріптіге, төрт әріптіден алты әріптіге айналады. Мысалы: «بَرَّغِلْ barğyl: барғыл - барғын», «تُرَّغِلْ turğyl: тұрғыл - тұрғын» деген секілді. Бұлар қатаң дыбысты болғандықтан «ғыл: ғыл» қосылғандар. Соңы «غ - ғ» әрпімен аяқталған сөздерде «қыл: қыл» қосылады. Мысалы: «تَاغِقَا اَغِقْلْ tağqa ağqyl: тағқа ағқыл - тауға шыққын», «سُوتْ سَغِقْلْ sūt sağqyl: сүт сағқыл - сүт сауғын.»

Түбірінде «ج — к» әрпі болған сөздерге «gil: гіл» қосылады. Мысалы: «كِرْ كِلْ كِرْ كِلْ evge kirkil: евге кіркіл - үйге кіргін.» «يَرْمَاقْ jarmaq tergil: иармақ тергіл - ақша жыйғын.» Бұл мысалдарда екі әріпті етістіктер төрт әріптіге айналған.

Үш әріпті етістіктерге мысал: «يُكْ كُتْرْ жүк котүг: иүк котүр - жүк котер»; «تَمَّ اَتْرْ tam otүг: там отүр - тамды тес» дегендегі «كُتْرْ kotүг: котүр», «اَتْرْ otүг: отүр» етістіктерден бұйрық райдың екінші жағындағы етістік туындатса, «كُتْرْ كِلْ kotүrgil: котүргіл - котергін», «اَتْرْ كِلْ otүrgil: отүргіл - тескін» - болып шығады. Етістік үш әріптіден бес әріптіге айналады.

Төрт әріпті етістіктерге мысал: «اَتْ سَفْرْ At suvғar: Ат сувғар - Ат суар»; «مَنِي اذْغْرْ Meni ozғur: Мені одзғур - Мені оят» деген етістіктерден сол сипатты бұйрық райлы етістік жасаса, «سَفْرْ غِلْ suvғarğyl: сувғарғыл - суарғын», «اذْغْرْ غِلْ ozғurğyl: одзғурғыл - оятқын» түрінде болады. Етістік төрт әріптіден алты әріптіге айналады.

Бұл түрдегі бұйрық райлы етістік тек екінші жақтан (тыңдаушыға) айтылғанда ғана қолданылады. Тыңдаушы екеу, не одан да көп болғанда, бұл сипат қолданылмайды.

Бұйрық райлы етістіктің екі, не одан да көп жаққа (адамға) қарата айтылатын түрі бір қағида негізінде қолданылады. Онда ерлер мен әйелдер* тараптары ажыратылмайды. Мысалы, бір кісіге қарата айтқанда: «بَرّ» bar: бар» десе, екі кісіге қарата айтқанда: «بَرِّينَكِلَار اِكِيكُو» baғыңлағ ікігу: барыңлар ікігу - екеуің барыңдар» дейді. Көпке қарата айтқанда: «بَرِّينَكِلَار قَمْعُ» baғыңлағ қамуғ: барыңлар қамуғ - бәрің барыңдар» - дейді. Тыңдаушының жасы үлкен, не құрметті, қадірлі адам болса, түріктер оған (жалғыз адам болса да. А.Е.) арнайы көпшілікке айтқандай қолданады. Мәселен: «بَرّ» bar: бар» деудің орнына: «بَرِّانَك» baғың: барың» дейді. «لار/لەر» lar/ler - лар/лер» көптік жалғауын әдейі түсіріп қолданады. Түпкі мәні «барыңыз» демекші.

Оғыздар мен қыпшақтар бір адамға: «بَرّ» bar: бар», көпшілікке: «بَرِّانَك» baғың: барың - барың» дейді. Көптік жалғауын түсіріп (-лар/лер; -дар/дер) тастайды. Оның есесіне құрметтеп сыйлаушылықты білдірмекке әуелі ғұнналы (мұрын дыбысты) каф («ك - н») әрпін, содан кейін «ز - з» әрпін қосады. Яғни, оғыз тілінде бір адамға айтқанда көптік үстіне көптік қосылады.

Мына жырда былай деп келген:

أَقْلَبَ مَنِي قِيمَنِكْز
أَبِ ابِّ قِيمَنِكْز

* Араб тілінде де, орыс тіліндегі секілді «муж. род», «жен. род» дегендер бар. Соған орай талдап отыр. А.Е.

اَقْرَ كَرُمُ اَشْرُ تَنْكِرُ
تَنْكِرَا يْرَا قُشْ اُجَارُ

*Avlar meni qojtaңыз
Ajyq ajыр qajtaңыз
Aqar көзүт иш теңіз
Tegre жүре қиш ишар:*

*Авлап мені қоймаңыз,
Айық айып қаймаңыз,
Ақар көзүм үш теңіз,
Тегре үре қүш ұшар -*

*Аулап мені қоймаңыз,
Айтып анттан қайтпаңыз,
Көзімнен теңіз жас ағар,
Айнала шулап құс ұшар.»*

(Сүйгеніне айтқаны: Мені аулап, бауыр басып алғаннан кейін қор қылып тастамаңыз, шеттетіп қоймаңыз; Айтқан уәде, антыңызды бұзбаңыз, сөзде тұрыңыз; Көзімнің ащы жасы теңіз суындай ағар; Оны айнала шуласып құстар ұшар.)

Бұл түрде (ғүнналы етістік) тек екінші жақта ғана қолданылады, ал бірінші жақта, не үшінші жақта қолданылмайды. Сонымен, ғүнналы көф («كف - н») тек бұйрық райдағы екінші жақта ғана қолданылады. «كَلِدْ نَكْ» keldiñ: бардың: бардың», «كَلِدْ نَكْ» keldiñ: келдің» дегенде, бұл бұйрық рай емес, тек істен, әрекеттен хабар беруші ғана. Өткен шақ түріндегі етістік «بَرْدَنْكْ» bardıñ: бардың: бардың» бітімі мен бұйрық райлы етістік «بَرْدَنْكْ» bardıñ: бардың» сөзінің бітімі бір-бірінен ажыратылады, айырмашылықтары анық. Бұл етістік түрлері өзара біріне-бірі ұқсамайтындықтан, екеуінің де аяғына ғүнналы «كف - н» дыбысын қосқаннан зиян келмейді.

Өткен шақты білдіретін қосымша «- ды/ді» бірінші, екінші, үшінші жақтардың барлығында «بردم: бардым», «بردنك: бардың», «بردی: барды» деген секілді (соңына ы/і қосылып) кесрәлі болып келеді. Осы сөздердің бәрінде де «د - д» әрпі кесрәмен берілген. «بردم: бардым» дегендегі «م - м» әрпі іс-әрекеттің бірінші жақтан істелгендігін білдіретін қосымша, «بردنك: бардың» дегендегі «ك - н» әрпі екінші жақты білдіретін қосымша, «بردی: барды» дегендегі «ی - ы» әрпі үшінші жақты білдіретін қосымша. Осылардың барлығында да «د - д» әрпі кесрәмен жазылған. «بردم: бардым» дегендегі «م - м» әрпі іс-әрекеттің бірінші жақтан істелгендігін білдіретін қосымша, «بردنك: бардың» дегендегі «ك - н» әрпі екінші жақты білдіретін қосымша, «بردی: барды» дегендегі «ی - ы» әрпі үшінші жақты білдіретін қосымша.

Түріктер екінші жақтан құрметтеп кәдірлеп сөйлегенде: «بردنکیز: бардыңыз» дейді. Мұрыннан айтылатын көф (ك - н) әрпі мен «ز - з» әрпі негізінде көптік жалғауы болатын. Оғыздар мұны тек көптік жалғау ретінде қолданады. Мысалы: «بردنکیز: бардыңыздар.» Бәріңіз бардыңыз дегендегісі. Бұл жерде оғыздардың айтуы қағидаға сай болса да, сөздің көркем, келісті айтылып, әрі үлкен мен кішіні айырып білдіру үшін түріктердің қолданып жүргені қолайлырақ.

Жоғарыда айтқандай, «د - д» әрпі барлық жерде кесрәлік болады. Бүкіл түрік тілінде, әрбір бөлімдегі барлық етістіктердің бәріне бірдей осы ереже қолданылады.

Есімше (істеушіні білдіретін сөз) осы бапта және өзге баптардың барлығында білдіретін мән-мағынасына қарай бес түрге бөлінеді: етістіктерден жасалған сөздер барлық тайпаларда

бір сипатта болса, іс-әрекеттің істелуін, атқарылуын білдіретін сипаттағы түрі тайпалардың тілдерінде әртүрлі болып келеді. Әртүрлі сипатты болса да барша түріктер оларды бірдей айтады.

Әуелі, етістіктерден жасалған сипаттардың әртүрлілігі жөнінде. Мысалы, «برَدَجِي» *barda*шы: бардашы - барушы», «تَرَدَجِي» *turda*шы: тұрдашы - тұрушы» - дегендерді алайық, бұл сипаттар өткен шақ етістігінен жасалған. Өткен шақ етістігінің қосымшасы «د - д» әрпі мен «ی - ы» әрпінің арасына «ج - ш/ч» әрпі қосылып барып жасалған. Оғыз, қыпшақ, йағма, оғрақ, суварлар мен рус еліне дейінгі бешенектер тілінде осылай қолданылады. Қағидаға сай. Өйткені, «برَدِي» *bar*ды: барды» етістігіндегі «د - д» әрпі өткен шақ етістігінің қосымшасы, «ی - ы/i» етістіктің үшінші жағын білдіретін әріп. Етістік екінші жақтан айтылатын болғанда, «ی - ы/i» әрпі түсіріліп, «برَدِنَاكْ» *bar*дң: бардң - бардың» болып шығады. Ал, егер бірінші жақтан айтылса, «برَدِم» *bar*дым: бардым» деп келеді де, мұнда да «ی - ы» әрпі түсіп қалады.

Демек, өткен шақты білдіретін «د - д» әрпі сақталып қалады. Үш жақтың қай-қайсысына да қатысты. Бұдан, «برَدَجِي» *barda*шы: бардашы - барушы» дегендегі «ج - ш» мен «ی - ы» әріптерінің сипат (есім) жасайтын қосымша екендіктері аңғарылады. Мұндағы «ی - ы» әрпі етістіктің өткен шағының үшінші жақтағы қосымшасы емес. Бұл жерде қатыстылықты, сипатты білдіретін қосымша болып тұр. Мысалы, «آتَجِي» *et*ші: етші - қасапшы», «آتَمَكَجِي» *etmek*ші: етмекші - наубайханашы» деген секілді. Күллі түрік жұрты кәсіп иелерінің сипатын білдіретін есім жасағанда, есім сөздің соңына «جِي - шы, -ші» қосымшаларын қосады. Мысалы, «تَرَعِغْ» *ta*ғығ: тарығ - тары» сөзінен «تَرَعِغَجِي» *ta*ғығшы: тарығшы - тарышы», «آتَلْ» *et*үк: етүк - етік», сөзінен «آتَلَجِي» *et*к

етүкші: етүкші - етікші» деген сөздердің туындатылғаны секілді.

Яғни, «بر دجی» bardaшы: бардашы - барушы», «تُر دجی» turdaшы: түрдашы - түрушы» сөздері етістіктен жасалған анықтаушы (есімдер), ал жоғарыдағылары есімдерден жасалған сипаттар (сын есім). «آتجی» etші: етші - қасапшы», «اتمکجی» etmekші: etmekші - наубайханашы» «تَرغجی» taғышы: тарығышы - тарышы, диқан», «آتکجی» etүкші: етүкші - етікші» деген секілді сипаттар.

Бұл қағида «ق - қ», «د - к» әріптері бар, яғни қатаң дыбысты сөздердің бәріне бірдей, өзгеріссіз қолданылады. Тек, Шігіл, Қашқар, Баласағұн, Арғу, Барсаған мен жоғары Шыңға дейінгі ұйғыр тілдерінде бұл мағынадағы етістіктен жасалған сөздер етістіктің бұйрық райынан жасалады. Түбірінде «ق - қ», «د - к» әрпі келген, яғни қатаң дауысталатын сөздерде етістіктің өткен шағын білдіретін «د - д» әрпінің орнына «غ - ғ» әрпі келеді, басқаларына жұмсақ «د - к, ɢ» келеді де, «ج - ш/ч» мен «ی - ы/i» әріптері сол күйінде қалады. Бұлардың тілінде «بَر» bar: бар» деген бұйрық етістіктен «برغوجی» barғишы: барғушы - барушы» деген есімше; «تُر» tur: түр» деген бұйрық райлы етістіктен «تَرغوجی» turғишы: түрғушы - түрушы» деген есімше пайда болған.

Қатаң дыбысты сөздерде «جا قرغوجی» ja қиғишы: иа құрғушы - садақ құрушы; (жақ тартушы); «تَڧار قَبغوجی» tavar қарғишы: табар қапғушы - мал алушы, (мал ұрлаушы); «ات سَمغَرغوجی» at savғarғишы: ат сувғарғушы - ат суарушы», «مَنی اذغورجی» meni озғиғишы: мені одзғурғушы - мені оятушы» дегендерге ұқсас шығады.

Түбірінде «غ - ғ» әрпі бар екі әріпті сөздерде «غ - ғ» әрпі «ق - қ» әрпіне айналады: «تاغقا اغغوجی» taғқа aғқишы: тағқа ағқушы

- тауға шығушы», «قوی سفقوجی» қой сағқишы: қой сағқушы - қой сауушы» деген секілді. Бұл арада екі көмей дыбысын (غ - ғ) қатар айту қиын болғандықтан, сөйлегенде жеңіл айтылуы үшін екінші «غ - ғ» әрпі «ق - қ» әрпіне айналып кеткен. «غ - ғ» әрпімен аяқталатын бұйрық райлы етістікке де осы қағида келеді, яғни, «غ - ғ» әрпі «ق - қ» әрпіне айналады. Мәселен: «تاغقا اغقل» тағқа ағқыл: тағқа ағқыл - тауға шыққын», «سوت سفقل» сүт сағқыл: сүт сағқыл - сүт сауғын» - деген секілді.

Түбірінде «ا - к» әрпі бар сөздерде етістіктің өткен шағын білдіретін «د - д» қосымшасының орнына ұяң «ا - г» қосылады. Мысалы: «ار کلكوجی» күлгүші ег: күлгүші ер - күлуші адам», «ارگا کرکوجی» evge kirgüşi: evge kirgüşi - үйге кіруші.» Ұяң, жұмсақ дауысталатын сөздер де осыған ұқсас. Мысалы: «ارماق» ярмақ tergüşi: иармақ тергүші - ақша жинаушы», «ات سرکوجی» at sürgüşi: at sürgüşi - ат айдаушы» дегендегілер секілді. Осы ереже оғыздарға, сонымен қатар айтылған жоғарыдағы тайпа, ұлыстардың тілдеріне тән. Олардың сөздерінің тәртібін ілгеріде көрсеттім. Оғыздар мен аталған тайпалардың тілдеріндегі бұл сипаттар Шігіл түріктері мен өзге де түріктердің қолдануларына ұқсас, араларында ешқандай айырма жоқ. Мәселен: құдалардың арасындағы құда түсіп барып-келіп жүрген адамды оғыздар: «اريدجی» joğыдашы: иорыдашы» демейді, «ارغجی» tarğышы: тарығшы» дейді. Диканды да, «اريدجی» tarğыдашы: тарыдашы» демей, бүкіл түрік тілдеріндегі секілді «ارغجی» tarğышы: тарығшы - тарышы» дейді. Бұл сипаттар бұйрық райлы етістіктен жасалғанда, бұйрық райдың соңғы әрпі сүкүндік болып келсе, оған бір дауысты дыбыс қосылады. Сөйтіп, «ارجی»

бағишы: барұшы - барушы», «[»]ترجي تيغيшы: түрүшы - түрушы» секілді болып жасалады.

Солайша «[»]bar: бар» бұйрық райлы етістікке қосымша қосылса соңғы әріп харакат белгісін алады да, бұйрық райлы реңінен айырылады. Сонымен, оның түбірлеріне «[»]ق - қ» әрпі келген қатаң дыбыстыларға «[»]غ - ғ» әрпі, ұяң дыбыстыларға «[»]ج - г» әрпі қосылады. Бұл сипат барлық тайпа, ұлыстарда айырып-бөлінбей қолданылған. Осындай түрдегі сипаттарда бұл мәнде қолдану үшін тек «[»]غ - ғ», «[»]ج - г» әріптерін қосқанда, бұл әріптер мұзоаф болып келген мәсдарларға қолдануға да қолайлы. Мәселен: «[»]آنك ترغي نتك» Аның туғуы neteg: Аның түрүғы нетег - Оның тұрысы қандай?»; «[»]تاز کلكی بر کجیکا» Taz keligi бөкшіге: Таз келігі бөк-шіге - Таздың келетін жері бөрікшінің дүкені» деген сөйлемдердегі «[»]ترغي تيغيғы: түрүғы - тұрысы», «[»]کелүгі: келүгі - келетін жері» деген сөздер секілді.

Кейде етістік мәсдармен сипатталады:

«[»]رجل نائم» деген «[»]صائم رجل نوم» «[»]ورجل صوم» тіркестер секілді. Ұлы Төңірдің «[»]قل ارايتم ان اصبح ماوكم» «[»]غائرا» дегенді білдіреді. «[»]غورا» деген аятындағы «[»]غورا» сөзі: «[»]غائرا» дегенді білдіреді.

Барлық бөлімдерде, түрік тайпалары арасында әртүрлі қолданылатын сипаттар осындай.

Екіншісі: іс-әрекет, қимылдың әлденеше қайталанғандығын, аяқталмағандығын білдіретін сипаттар. Бұл сипаттар барлық бөлімдерде, күллі түрік тайпаларында бірдей бұйрық райлы түрде көрінеді. Бұл сипаттың түзілімінде де қатаң дауысты «[»]ق - қ» әрпі келген түбірге «[»]غ - ғ», «[»]ج - к» әрпі келген сөз түбіріне «[»]ج - г» әріптері жалғасады. Сонда, көп қайтара қайталанған іс-әре-

кетті білдіретін сипат «barğan: барған» «بَرَّ: бар: бар» бұйрық райынан, «turğan: тұрған» «تُرَّ: tur: тұр» бұйрық райынан жасалады.

Мысалы: «اَلْ اَرَّ اَلْ اَفْكَا بَرَّغَانُ» Ol er ol evge bargan: Ол ер ол евге барған - Ол адам ол үйге барған (бараған, көп баратын. А.Е.)» «اَلْ اَرَّ اَلْ اِشْ لَارْ قَا تَرْغَانُ» Ol er ol ышлаққа turğan: Ол ер ол ышларға тұрған - Ол ер ол істерге тұрған», «Ол адам дәйім іс үстінде тұрады» деген мағынада.

Жырда былай депті:

تَرْغَانُ اَلُّغُ اَشْلَقَا
تَرْكِي اَرْبُ اَشْلَقَا
تَمْلُغُ قَدَرُ قَشْلَقَا
قَدْتِي اَرْكُ اَمْدُرُو

*Turğan ulug ышлаққа
Tergi urup aшлаққа
Tuulug қадыр қышлаққа
Қозты erig umduru:*

*Тұрған ұлұғ ышлаққа
Тергі ұрұп ашлаққа
Тұмлұғ қадыр қышлаққа
Қодзты еріг үмдүрү -*

*Тұратын ұлы істерге,
Дастархан жайып асына,
Қаһарлы суық қыстарда,
Қалдырды ерді үмітпен.»*

(Ұлы істерде тұратын, нық тұратын адам еді; Қатты көрлі қыста дастархан-мәзірін жайып, ауқат беретін еді; Ерді, адамдарды үміттендіріп, тастап кетті.)

Түбірінде «ك - к» әрпі келген сөздерге мысал алайық. «كُلُّ كُنْكَانٍ آر» Kūlgen er: Күлген ер» дегендегі «كُلُّ كُنْكَانٍ kūlgen: күлген» сипаты «كُلُّ kūl: күл» деген бұйрық райға «كُنْكَانٍ gen/ген» қосымшасы тіркеліп жасалған. Іс-әрекеттің әлденеше рет істелетіндігін білдіретін сипаттарда «غ - ғ», «ك - г» қолданылғанындай, істі істеушіні білдіретін сөздерде де «غ - ғ», «ك - г» қолданылады. «بَرِّغُو جِي» barğıшы: барғұшы - барушы», «كَلِّغُو جِي» kelgüşі: келгүші - келуші» деген сөздер сияқты. Бұл арабшадағы «فَعَالٌ fə'al: фə'ал», «مِفْعَالٌ mif'al: миф'ал» сөздеріне ұқсайды. Ол істің, әрекеттің қайталанатындығын, аяқталмағандығын білдіру үшін «مِطْمَأْمَأٌ», «طَلَّاعٌ», «شَرَّابٌ» секілді түрдегі сөзді қолданады.

Үшіншісі: бір іс-әрекет істелерден бұрын-ақ, оның атқарылмақшы екендігін білдіретін сипат. Бұл бұйрық* райлы етістіктен жасалмайды. Түбірінде «ق - қ», не «غ - ғ» әріптері кездесетін әрі қатаң айтылатын сөздердің түбіріне «غَسَّاقٌ -ғсақ: -ғсақ» қосымшасы қосылады да, түбірінде «ل - л», «ك - г» әріптері келген, ұяң дыбысты сөздер түбіріне «كَسَّاقٌ -гсек: -гсек» қосымшасы қосылады.

Соңғы әрпі сүкүндік бұйрық сөз кесрәлік-ке түрлендіріледі. «بَرِّ» bar: бар» деген бұйрық райлы етістіктен іс-әрекетті атқару, істемек ниетті білдіретін сөз жасағанда, «بَرِّغَسَّاقٌ» barıғсақ: барығсақ» болып шығады. (Қазіргі «бармақ, бармақшының» түп-төркіні. А.Е.) «أَلْ أَلْكَ بَرِّغَسَّاقِ أَلْ» Ol evge barıғсақ ol: Ол евге

* М. Қашқари бұл ретте бұйрық райлы етістіктің соңғы әрпі сүкүн болғанда, сол күйі емес, дыбыс қосылып, түрлендіріліп барып жасалады дегенді ескерткен тәрізді.

«^{بَارٍ} bar: бар» етістігінен оның міндеті, хақы, парызы деген мағынаны білдіретін сөз жасамақшы болсақ, «^{بَارِغُلُوكُ} barğuluk: барғұлук - барғылық» секілді туындайды. «^{اَلْاَلِ بَرِغْلُقِ اَرْدِي} Ol barğuluk erdi: Ол барғұлук ерді - Ол барғылық еді.» Яғни, ол бару керек еді, ол баруға міндетті, тиісті еді дегені. «^{اَلْاَلِ مَنْدَا تُرْغَلُقِ اَرْدِي} Ol munda turğuluk erdi: Ол мұнда түрғұлук ерді - Ол мұнда түрғұлук еді.» Демек, ол мұнда тұруға тиісті еді, ол мұнда тұруы керек еді дегенді білдіреді.

Оғыздардың біразы «^ل — л» әрпінің орнына «^س - с» әрпін қолданады: «^{اَلْاَلِ مَنْدَا بَرِغْسُقِ اَرْدِي} Ol munda turğusaқ erdi: Ол мұнда түрұғсақ* ерді - Ол мұнда тұруға тиіс еді»; «^{اَلْاَلِ مَنْدَانِ بَرِغْسُقِ تَكْلُ} Ol munda baғысқақ tegyl: Ол мұнда барығсақ тегүл - Ол мұнда барығсақ емес еді»; яғни, Ол мұнда баруға тиісті емес еді.»

Осындай үлгідегі сын есімдер екі әріптік етістіктен жасалса, алты әріптікке айналады. Төрт әріптік етістіктен жасалғанда, жеті әріптік болып шығады.

Хұда қаласа, олар өз реті келгенде айтылады.

Бесіншісі: бір іс-әрекетті істеу істейтін адамның көкейінде жүргендігін білдіретін сипат. Бұл істі атқаруға уәде бергендегі сипаттан гөрі жоғарыда айтқан сипатқа жақынырақ. Бұл сипат бұйрық түрінен жасалмайды. Бұл сипаттың түбірі «^ی - и» әрпімен созылады да, қосымшасының бас әрпі барлық бөлімдерде сүкүнді болады.

Түбірінде «^ق - қ» келген, иә қатты айтылатын сөздерде бұйрық бітімінен кейін «^غ - ғ, ^ل - л, ^ی - ы — ^ی - і, ^ل - ғлы» қосылып, ал түбірінде «^ك - к» әрпі болып, иә ұяң, жұмсақ айтылатын сөздерде «^غ - ғ» әрпінің есесіне «^ك - г» әрпі жүреді де, «^ك - г, ^ل - л,

* Жазба нұсқада «^{بَرِغْسُقِ} барығсақ» деп жазылған. Жаңылыс түскен. Екі мысал бірдей болуы мүмкін емес. Б. Аталай редакциясы бойынша «түрұғсақ» деп алынды.

من سنكا برغلي من» қосылып барып жасалады. «من سنكا برغلي من»
 Мен саңа бағығлы мен: Мен саңа барығлы мен - Мен саған бар-
 мақпын»; (Мен саған бармақшымын; баруды ойлап отырмын.)

«Ol munda turugly ol: Ол мұнда түрүғлы ол -
 Ол мұнда тұрмақшы ол.» (Ол мұнда тұрмақты ойлап жүр деген
 мағынада. А.Е.). Осылардағы: «برغلي: бағығлы: барығлы - бар-
 мақшы»; «تورغلي turugly: түрүғлы - тұрмақшы» дегендерге ұқсас
 жасалады. Түбірінде «و - к» әрпі келген сөздің мысалы: «ان منكا»
 ماңа keligli turur: Маңа келіғлі түрүр - Ол маған
 келгелі түр; Ол маған келгелі жатыр.» «ان منكا تبار بركلي ال»
 Ol maңa tavar berigli ol: Ол маңа табар беріғлі ол - Ол маған
 мал бергелі жатыр ол; Ол маған мал бермек ойда.»

Бұл сын есімдер туынды мәсдарлардан жасалады. Мәсдар
 болғанымен: «و - л» мен «و - и» әріптері қосылып (لي - лы/лі)
 сипатқа айналады. Түбір сөздің соңындағы сүкүнді әріпті үнді
 әріппен харакаттап созу арқылы, «غ - ғ», не «و - г» әріптерін
 қосып туынды мәсдар түзілетінін жоғарыда айтып өткенмін.

Мысалы: «انك برغي كور» Аның бағығлы көр: Аның барығлы көр -
 Оның барғанын көр», «انك كلكي كور» Аның keligi көр: Аның
 келіғлі көр - Оның келісін көр; Оның келгенін көр» дегендерде-
 гі «برغي: бағығлы: барығлы», «كلكي keligi: келіғлі» сияқты. Жоғары-
 да айтқандай, туындатылған мәсдар болса да, «لي - лы/лі» қо-
 сымшасы тіркесіп сипатқа айналған. Барлық түрік тайпала-
 рында бұл секілді сипаттар барлығына бірдей қолданылады.
 Олардың арасында айырмашылық жоқ. Осындай мәндегі си-
 паттар барлық етістіктерден жоғарыда айтқан бес түрлі жолмен
 жасалады.

Іс-әрекеттің атқарылғандығын білдіретін анықтауыш (исми мефул) түрі бойынша - бұйрықтың соңынан «м - м» әрпі мен «ж - ш» әрпі қосылып жасалады (مِش - мыш/-міш). Мәселен: «لِيا قُر» қиг: Иа қур - Садақты қур» деген сөйлемдегі «قُر» қиг: қур» деген етістіктен істің істелгенін білдіретін сипат жасағанда, «قُر مِش يا» Қигмыш ја: Қурмыш иа - Құрулы садақ» болып шығады. «قُر» Қиг: Қур» бұйрығының соңына «مِش - мыш» қосылып туындатылған. «قُر مِش اَرَق» Қазмыш арық: Қазмыш арық - Қазылған арық» сөзі де сондай.

Сабақтас етістіктерге осы екі әріп «м - м» мен «ж - ш» қосылады. Түбір ешбір өзгеріссіз сақталады. Түбір сөздің соңғы әрпі сүкүндік күйінде қала береді. Салт етістіктердің өткен шақ түрінде кейде «مِش - тыш/тіш: -мыш/міш - мыс/міс» қосымшасы қосылып етістіктің тұйық түрі жасалады. Мәселен: «اَقْكا بَر مِش» Evge barмыш: Евге бармыш - Үйге барыпты. (Барған екен. А.Е.)» дегендер секілді. Бұл мысалдарда қолданылған «مِش - тыш/тіш: -мыш/міш - мыс/міс» қосымшасы «بَر دِي» barды: барды», «كَلْدِي» keldi: келді» деген етістіктердегі өткен шақты білдіретін «دِي - ды/ді» қосымшаларының орнына қолданылған. Бұлардың арасындағы айырма: өткен шақты білдіретін «دِي - ды/ді» қосымшасы айтушының іс-әрекетті өз көзімен көргендігінен, сол іс-әрекеттің куәсі болғандығынан хабар береді. «بَر دِي» barды: барды» сөзінің мәні бойынша: «ол барды, оның барғандығын, иә кеткендігін өз көзіммен көрдім» дегенді хабарлайды. «مِش - тыш/тіш: -мыш/міш, - мыс/міс» қосымшасы іс-әрекеттің айтушы болмаған уақытта, өткен шақта болғандығынан хабардар стеді. Айтушының өз көзімен көрмегендігін, аса анық еместігін аңғартып тұрады. «اَل بَر مِش» Ol barмыш: Ол бар-

мыш - Ол барыпты, мен оның барғанын көре алмадым», «ال كَلْمِش»

Ol kelmiş: Ол келmiş - Ол келіпті, мен оның келгендігін көре алмадым,»- деген тәрізді.

Салт етістік, сабақтас етістіктердің барлығына, барша өткен шақ етістіктеріне осы ереже ортақ. Еркек, әйел текті*, түбірінде «ق - к» әрпі бар, иә қатаң айтылатын, түбірінде «ج - к» әрпі келген, иә жұмсақ айтылатын сөздердің барлығына бірдей еш айырмашылықсыз, осы ереже жүреді. «برمیش» бармыш: бармыш», «كَلْمِش kelmiş: келmiş» сөздері есімдердің алдында анықтауыш болып келгенде сипатқа айналады.

«برمیش كشي» бармыш кіші: бармыш кіші - барған** кісі», «كَلْمِش ار» келmiş ер: келmiş ер - келген ер». Бұл арада: «بردی» барды: барды», «كَلْدِي» келді: келді» сөздеріндегідей «دی - ды/ді» қосымшасына орын жоқ.

Иағма, тоғса, шігіл, арғу, ұйғыр секілді Шынға дейін тіршілік ететін Түрік тайпаларының үлкен бір бөлігі етістіктің өткен шағын «دی - ды/ді» қосымшаларын қосып жасағанда ортақтасып, бірдей болып кетеді. Мәселен, бұлар өткен шақпен «بردی» барды: барды» деседі. Өйткені, бұл бұйрық райлы «بار» бар: бар» етістігіне «دی -ды-ды» қосылып жасалған.

Оғыз, қыпшақтардың кейбірі, суварлар олардан оқшаулау, бөлектенеді. Бұлар «ی - и» әрпінің орнына түбірде «ق - қ», не «غ - ғ» әріптері келген, қатаң дауысталатын сөздерге «ق - қ» әрпін, түбірінде «ج - к, ڭ» әріптері келген жұмсақ, уяң айтылатын сөздерге «ج - к» әрпін қосады. Бұл тілде көптік, бірлік түрлері бір-бірінен ажыратылмай, бір үлгіде келеді. Сөйтіп,

* Муж. род., жен. род. А. Е.

** Бұл ретте қазақ тіліндегі кәдімгі «бармақ», «келмек» мағыналары жөн бе деп ойлаймыз. А.Е.

«ق - к» әрпі бар сөздерде: «يا قُرْدُقُ ja kirduq: иа кұрдүк - садақ кұрдық» - дейді; «Ол садақ кұрды» дегендегісі. Осы сияқты: «من يا قُرْدُقُ men ja kirduq: мен иа кұрдүк - мен иа кұрдық» дейді; «Мен садақ кұрдым» дегендегісі. «بِز يا قُرْدُقُ Biz ja kirduq: біз иа кұрдүк - Біз садақ кұрдық,»- дейді.

Түбірінде «غ - ғ» әрпі келген сөздерге мысал: «اَلْ سُوْتُ سَعْدِي Ol syt sağdy*: Ол сүт сағды - Ол сүт сауды.» «اَلارْ تَاغْقا اَغْدُقُ Olar tağqa aғduq: Олар тағқа ағдүк - Олар тауға шықтық»; «Олар тауға шықты» - дегені. Бірінші жақтан, көпше түрде болса, «بِز اَغْدُقُ biz aғduq: біз ағдүк - біз шықтық,»- деп айтылады.

Қатаң айтылатын сөздерге мысал: «اَلْ اَنِي اَرْدُقُ Ol aны urduq: Ол аны үрдүк - Ол оны үрдық; Ол оны үрды,»- дегені.

Қатаң айтылатын сөздерде «ى - ды» қосымшасының орнына «وُق - дүк» қолданылады. «مَنْ مٰنْدَا تَرْدُقُ Men munda turduq: Мен мұнда түрдүк - Мен мұнда түрдым.» Бұл да сондай.

Түбірінде «ك - к, г» әріптері келген сөздерге мысал: «اَلْ كَلْدُقُ Ol keldük: Ол келдүк» «Ол келді» дегені. «بِز كَلْدُقُ Biz keldük: Біз келдүк - Біз келдік.» «اَلارْ اَفْكا كِرْدُقُ Olar evge kirduq: Олар евге кірдүк», «Олар үйге кірді» демекші. Ұяң, жұмсақ айтылатын сөздерде де осы секілді: «مَنْ اَنْكُرْ تَفَارْ بِيْرْدُقُ Men aңар tavar berduq: Мен аңар табар бердүк - Мен оған мал бердік;» Яғни, мен оған мал бердім» - дегені. «مَنْ يَرْمَاقُ تِيْرْدُقُ Men jar-

** Баспа нұсқада да, жазба нұсқада да «سَعْدِي сағдү - сауды» деп жазылған. Б. Аталай айтылған ережеге сөйкес «سَعْدُقُ сағдүк» болу керек дейді. Солай қолданған. Түпнұсқадағы «سَعْدِي сауды» қазіргі ана тілімізге де үйлеседі. А.Е.

тақ terdyk : Мен иармақ тердүк - Мен ақша жыйдық»; «Мен ақша жидым»- дегені. Көріп отырғандай, бұл жерде көптік пен бірлік арасында айырма жоқ, ажыратылмайды.

Оғыздардың көпшілігі бірінші жақтан айтылатын өзге түріктердің «*بردم* barđym: бардым» дегендегі «*م* - *м*» әрпінің есесіне, орнына «*ق* - *қ*», не «*د* - *к*» әрпін келтіріп, «*بردق* barđuq: бардүк - бардық» дейді. Яғни, бірлік пен көптікті ежіктемейді. Тек, өткен шақтағы хабарлы етістігінің үшінші жағында басқа түріктермен бірдей. «*بردي* barđy: барды» дегенді «*بردق* barđuq: бардүк», «*كَلْدِي* keldi: келді» дегенді «*كَلْدُق* kelduq*: келдүк» демейді.

Бұйрық райы барлық түрік тілдерінде бірдей, ортақ. Болымсыз етістікке «*برمادم* barmadım: бармадым», «*كَلْمَادِم* kelmedim: келмедім» дейді. Етістіктің бірінші жақтағы болымсыз түрі күллі түрік жұртында бірдей.

Үшінші жақтағы болымсыз етістік түрі: «*برمادق* barmaduq: бармадүк - бармады (бармапты, солай естідім, яки көрдім)», «*كَلْمَادُق* kelmeduq: келмедүк - келмеді (келмепті, соны білдім)» деген түрде болады. Бұл біз жоғарыда айтқан болымсыз етістіктің келер шағындағы қағидадағыдай. «*برمش* barmış: бармыш - бардымыс, барғанын көрмедім», «*كَلْمِش* kelmiş: келміш - келдіміс, келгенін көрмедім.» Түбірінде «*ق* - *қ*» әрпі келетін, қатаң айтылатын, яки түбірінде «*د* - *к*» әрпі келетін, жұмсақ айтылатын болымсыз етістіктерге «*ق* - *қ*», не «*د* - *к*» қосылғанда, барлық етістіктерде сол мағына, сол қағида өзгермейді. Егер, әрекеттің болмағандығы (болымсыз етістік) нақ білдірілетін

* Жазба нұсқада: «*كَلْدِي* келді». Б. Аталай, тағы басқа талдаушылар талданып отырған ережеге сәйкестендіріп, осылайша «түзетіп» қолданған.

болғанда: «*بَرْمَادِي* *barmađı*: бармады; (шынында) бармады», «*كَلْمَادِي* *kelmedi*: келмеді - (шынында) келмеді» секілді айтылады.

Оғыздар болымды етістік түріндегі түріктердің тілінде үшінші жақтан келетін «*ی* - и» мен бірінші жақтан келетін «*م* - м» орнына «*ق* - қ» мен «*ك* - к» әріптерін қолданып, «*بَرْدُق* *barduq*: бардүк - барды», «*كَلْدُق* *kelduq*: келдүк - келді» дейді. Етістіктің болымсыз түрінде де осы әріптерді қолданып, «*بَرْمَادُق* *barmađuq*: бармадүк - бармады», «*كَلْمَادُق* *kelmeduq*: келмедүк - келмеді» дейді. Бұл барлық етістіктер үшін ортақ қағида, ешбірі бұдан тыс қалмайды.

Мәсдар: Мәсдар тиянақтап, нақтылай түсу мәнісінде келсе, арабшадағы акси секілді етістіктің алдынан келеді. Мәселен: «*اَل بَرْمَاق بَرْدِي* *Ol barmaq bardı*: Ол бармақ барды», «*اَل كَلْمَاك كَلْدِي* *Ol kelmek keldi*: Ол келмек келді» (яғни, «Ол бармақ - барды»; «Ол келмек - келді») дегенде мәсдар етістіктің алдынан келген.

Етістіктің түрленуі мынадай болады: «*بَرْدِي* *bardı*: барды», «*بَارِي* *barı*: барып - барар, барад», «*بَرْمَاق* *barmaq*: бармақ - бармақ». Бұйрық райдың жекешесі «*بَر* *bar*: бар», көпшесі «*بَرِيْنَكَلَار* *barıñlar*: барыңлар - барыңдар.»

Бұйрық етістіктің екінші жағында көпше түрде «*لَر* *lar/ler* - лар/лер» қосымшасын қосу түріктердің бәріне тән қағида. Құрметтеп жалғыз адамға* айтқанда мұрын дыбысын қолданып «*بَرِيْنَك* (барынк)» дейді. Мұның мағынасы «барыңдар» дегені.

* Б. Аталай осы жерге «оғыздар» деген сөзді қосқан. Ол сөз түп нұсқада түсіп қалған деп санайды.

Айтқанымыздай түріктер мұны құрмет білдіру үшін қолданады.

Болымсыз етістік барлық тілде бір түрде болып, бұйрық райдың соңына «*ما* - *ma/me* - *ма/ме*» қосылып жасалады. Мысалы: «*بَرْمَا* *barma*: барма», «*تُرْمَا* *turma*: тұрма» дегендер секілді. Мұның көпшесі: «*بَرْمَانِكَ لَارْ* *barmanlar*: бармаңлар - бармандар»; «*تُرْمَانِكَ لَارْ* *turmanlar*: тұрмаңлар - тұрмандар» - секілді болады.

Бұйрық райлы етістіктің үшінші жақтағы болымсыз түрінде «*اَلْ بَرْمَاسُونْ* *Ol barmasun*: Ол бармасұн - Ол бармасын», «*كَلْمَاسُونْ* *kelmesun*: келмесұн - келмесін»-дейді. Үшінші жақтағы болымды түрі болса, «*بَرْسُونْ* *barsun*: барсұн - барсын», «*كَلْسُونْ* *kelsun*: келсұн - келсін»-дейді. Сонымен бірге, бұйрық етістіктің үшінші жағында күллі түрік тілдерінде бұйрық етістіктің екінші жағында «*ن* - *н*, «*و* - *у*, «*س* - *с*» әріптері мен «*سُونْ* - *sun/syn* - *сүн/сүн*» қосылып жасалады.

Бірінші жақтан «*بَرِيرْمَن* *barirman*: барырман - барармын» болады. Оғыздар сөз түбіріндегі: «*ر* - *р*» әрпін сақтап, келер шақты білдіретін екінші «*ر* - *р*» әрпін алып тастайды да: «*مَنْ بَرَنْ* *Men baran*: Мен баран - Мен барамын», «*مَنْ تَرَنْ* *Men turan*: Мен тұран - Мен тұрамын» дейді. Егер, түбір сөзде «*ر* - *р*» әрпі болмаса, ол сөзге келер шақ үшін «*ر* - *р*» әрпін қосады. Мысалы: «*مَنْ كَلِرَنْ* *Men keliren*: Мен келірен - Мен келермін», «*مَنْ كَلِرَانْ* *Men keliran*: Мен күлеран - Мен күлермін.» Өйткені, бұл сөздердің («*كَلْدِيْ* *keldi*: келді»; «*كُلْدِيْ* *kuldi*: күлді» сөздерінде), негізінде «*ر* - *р*» әрпі жоқ. Сондықтан да олар, «*مَنْ بَرِيرْمَن* *Men barirman*: Мен барыр мен - Мен барармын» деген сөзде етістіктен кейінгі «*م* - *м*» әрпінің орнына «*I* - өліпті» қойып, «*bararan*:

бараран» төрізді қолданады. «^{قُرَّارِن} يا ^{مِن} Men ja қуғармен: Мен иа құрармен - Мен садақ құрармын» дегеннің орнына «^{قُرَّارِن} يا ^{مِن} Men ja қуғарған: Мен иа құраран - Мен садақ құрамын» дейді. Түріктер (оғыздан өзге түріктер дегені болар. А. Е.) екі «р - р» әрпімен «^{قُرَّارِن} قُرَّارْمِن: құрармен - құрармын» дейді. Екі «р - р» әрпінің бірі түбірдегі бұрыннан бар әріп, екіншісі келер шақты білдіретін қосымша «р - р». Осы «р - р» әрпінен кейін «^{مِن} мен: мен» сөзі тіркеледі. Түпкі қағида осы. Оғыздардың қолданған жолы қағидаға сай келмейді, бірақ сөйтсе де айтуға ыңғайлы, жеңіл. «^{اَلْبَرْمَاسِ} Ol barmas: Ол бармас» (бұл болымсыз етістіктің келер шақтағы үшінші жақтан айтылған түрі); «^{مِن بَرْمَاسِ} Men barmasmen: Мен бармасмен - Мен бармаспын» (болымсыз етістіктің келер шағы, бірінші жақтан айтылған). Бұл арада түрік тайпалары арасында айырма жоқ, бәрі бірдей.

Келер шақтағы болымсыз етістіктің бірін-ші және үшінші жақтағы бұйрық райдағы түріне «^{مَاسِ} mas/ mes: мас/мес» жалғанып, одан кейін «^{لار} lar/ler: лар/лер» көптік жалғаулары қосылады. Мысалы: «^{اَلار بَرْمَاسِ لار} Olar barmaslar: Олар бармаслар - Олар бармайды», «^{بۇلار بَرْمَاسِ لار} bular barmaslar: Бұлар бармаслар - Бұлар бармайды» деген секілді. Бірінші жақтағы көпше түрде: «^{بِر بَرْمَاسِ مِز} Biz barmasmyz: Біз бармасмыз - Біз бармаймыз» деп айтылады.

Іс-әрекеттің келер шақта атқарылатынын білдіру үшін бұйрық райлы етістіктің соңына түбірінде «^ق - қ» әрпі келген, қатаң айтылатын сөздерде «^{غَی} faj: ғай», басқа жағ-дайларда «^{كَی} gaj: ғай/гей» қосылады. Сол секілді, түбірінде «^غ - ғ» әрпі келген сөздерге «^ق - қ» әрпі де («^{قَای} -қай: -қай») қосылады.

Мысалы: «*اَلْ يَ ا قُرْغَايْ*» *Ol ja qurğaj*: Ол иа құрғай - Ол садақ құрады», «*اَلْ سُوْتْ سَاغْقايْ*» *Ol sýt saғқaj*: Ол сүт сағқай - Ол сүт сауады.» Осы секілді, «*اَلْ اَقْكا بَرْغَايْ*» *Ol evge baғғaj*: Ол евге барғай - Ол үйге барады»; «*اَلْ مَناكا كَتلْكايْ*» *Ol maңa kelgej*: Ол маңа келгей - Ол маған келеді»; «*اَلْ يَرْماقْ تَيْرْ كايْ*» *Ol jarmaқ tergej*: Ол иармақ тергей - Ол ақша жинайды» дейді. («Барғай, келгей» түріндегі бұл етістіктер қазіргі қазақ тіліндегі осындай тұлғалармен мағына жағынан толық үйлесіп те кетеді. А. Е.)

Келесі заман етістігінің жасалуы барлық тайпаларда, барлық етістіктер үшін бір сипатта болады.

Істеушінің бір іс-әрекетті істер алдында тұрғандығын, оны атқаруға жақын қалғандығын білдіру үшін, түбірінде «*ق - к*» әрпі келген, қатаң айтылатын сөздерде бұйрық райдың аяғына «*غَالِرْ* - ғалыг: - ғалыр», соңында «*غ -ғ*» әрпі келген сөздерде «*قَالِرْ* - қалыг: - қалыр», екеуінен басқа жағдайларда «*كَالِرْ* - *kelir/-gelir*: - келір/-гелір» қосылады. Бұл қағида барлық тілдерге ортақ. Мәселен: «*مَنْ بَرْغَالِرْمَنْ* *Men baғғалыгmen*: Мен барғалырмен - Мен бара жаздадым», «*مَنْ تَرْغَالِرْمَنْ* *Men turғалыгmen*: Мен тұрғалырмен - Мен тұра жаздадым.» Сол секілді: «*اَلْ يَ ا قُرْغَالِرْ*» *Ol ja qurғалыг*: Ол иа құрғалыр - Ол садақ құра жаздапты», «*اَلْ تاغْقا اَغْقالِرْ*» *Ol taғқа aғқалыг*: Ол тағқа ағқалыр - Ол тауға шыға жаздапты» дейді. Түбірінде «*ج - г, к*» әріптері келген сөздерге мысал: «*اَلْ اَقْكا كِرْ كَالِرْ*» *Ol evge kirgelir*: Ол евге кіргелір - Ол үйге кіргелі қалды», «*اَلْ يَرْماقْ تَيْرْ كَالِرْ*» *Ol jarmaқ tergelir*: Ол иармақ тергелір - Ол ақша тергелі қалды» дейді.

Бұл барлық етістіктерге ортақ қағида.

Уақыт-шақ есімдері, мекен-жай есімдері, құрал-жабдық есімдері - шігіл, йағма, тохса, арғу, ұйғыр секілді Жоғары Шынға дейін мекендеген тайпалар тілінде түбірінде «ق - қ» әрпі келген, иә қатты қатаң айтылатын сөздерде түбіріне «غو -ғу», түбірінде «ج - г,к» әріптері келген, жұмсақ айтылатын сөздерде «غ -ғ» орнына «ج - г», яғни «كُو كү/гү» қосылып жасалады. Оғыз, қыпшақ, бешенек, бұлғар тілдерінде мұндай есімдер бұйрық етістікке «ی، و، س» әріптері қосылып жасалады.

Уақыт, мерзім есімдеріне мысал: «بۇ يا قُرغُو اَغْر اَرْماس» Bu ja қиғи оғиғ егмес: Бұ иа құрғу оғұр ермес - Бұл садақ құратын уақыт емес.»

Орын-жай есімдеріне мысал: «بۇ تُرغُو يِر اَرْماس» Bu tuғи jег егмес: Бұ тұрғу иер ермес - Бұл тұратын жер емес.»

Оғыздар мұны «بۇ يا قُراسي اَغْر تَكُل» Bu ja қиғасы оғиғ тегүл: Бұ иа құрасы оғұр тегүл - Бұл садақ құратын уақыт емес», «بۇ تُراسي يِر تَكُل» Bu tuғасы jег тегүл: Бұ тұрасы иер тегүл - Бұл тұратын жер емес» деген түрде айтады.

Жоғарыда көрсеткенімдей, сөздің түбірінің соңында «غ -ғ» әрпі келсе, мағынаны аңғарту үшін «قو -қу» қосымшасы қосылады. «بۇ تاغ اَغقُو اَرْماس» Bu taғ ағқи егмес: Бұ тағ ағқу ермес - Бұл тауға шығатын уақыт емес»- деген сөйлемде кездесетін «بۇ تاغ اَغقُو ағқи: ағқу» сөзіндегі «قو -қу» қосымшасы секілді.

Оғыздар бұл мағынаны: «بۇ تاغ اَغاسي اَغْر تَكُل» Bu taғ ағасы

* Жазба нұсқада да, баспа нұсқада да қате түскен. «С, у, и» әріптері алынған. Бұл жерде «у» әрпі артық, әрі «асы» арқылы жасалып тұр. Өйткені, сөздер «س | ا س ی» әріптерімен жасалып тұр. Біз түзетіп түсірдік.

оғур tegyl: Бү тағ ағасы оғур тегүл - Бүл тауға шығатын уақыт емес»- деп білдіреді. Бұдан байқалғанындай, уақыт пен мекен-жайды білдіретін есімдер «اغور» оғур: оғур - уақыт» пен «ير» жер: иер - жер» сөздері бірдей қоса қолданылады. Түбірінде «غ - ғ» әрпі бар сөздерге «ق - қ» әрпінен басталатын қосымша жалғасады.

Түбірінде «ج - г,к» әріптері келген сөздерге арналған мысал: «ان بو افكا كركو اود ان» Bu evge kirgü өз ol: Бү евге кіргү өдз ол - Бүл үйге кіретін уақыт бұл», «ال بزكا كلکو بلدی» Ol bizge kelgü boldı: Ол бізге келгү болды - Оның бізге келетін уақыты болды,»— деген секілді. Оғыздар бұл мағынаны білдіру үшін: «ال بزكا كلسی بلدی» Ol bizge kelesi boldı: Ол бізге келесі болды - Оның бізге келетін кезі болды» - дейді. Мұндай етістіктер есімдердің орнына жүретіндіктен, есім орнына да қолданылады. «سنك بر غونك قجان» Senıң baғғың қашан: Сенің барғың қашан - Сенің баруың қашан?» (Сен қашан барасың? - деген мәнде. А.Е.). Мұны оғыздар: «سنك براسنك قجان» Senıң baғасың қашан: Сенің барасың қашан - Сенің барысың қашан?» дейді. Сөйтіп, «منك برغوم يفتي» Menıң baғғum jaқты: Менің барғұм иақты - Менің баруым жақындады»- дейді. Үшінші жақтан: «انك برغوسي» Aның baғғусы: Аның барғұсы - Оның баруы, оның барысы» - деп айтады. Оғыздар: «منك براسم» Menıң baғасым: Менің барасым - Менің баруым; Менің барысым» - дейді. Оғыздардың тілінде бұл тәрізді есімдерді «сы си/ci» қосымшасын қосып жасау қағида. Сөз түбірі «ق - қ» әрпімен аяқталып, қатаң айтылсын, «ج - г/к» әрпімен аяқталып, ұяң айтылсын, иә

басқаша болып келсін, бәрібір, осы қағиданы өзгертпейді. (Яғни, «сы/сі» қосымшасымен түрлендіреді. А.Е.) Басқа түріктердің тілінде «ق - қ», «غ - ғ» әріптерімен, «ج - г», «ك - к» әріптерімен келген түбірлерден түзілгенде айырмалары бар.

Әртүрлі құрал-жабдық атаулары. Олар етістіктерден жасалса да, етістік сипатын жоғалтып, есімдердің орнына қолданылады. Мәселен: «يَجُوعُ نَانًا» jegü neң: иегү нең - жейтін нәрсе», «ارْعُو» urғu: үрғу - ұратын (нәрсе); (үрғыш. А.Е.). «يَجُوعُ يَبْجَاشُ» яғаш рышқи: иығаш пышқу - ағаш кескіш; ағаш шабатын балта» («пышқы» сөзі қазіргі қазақ тілінде де қолданылады. А. Е.), «سَرَّعُو» sorғu: сорғу - сорғыш.» Бұл сөз «أَمَلِكُ سَرْدِي» emik sorды: емік сорды - емшек сорды» деген сөзден алынған.

Мұндай есімдер түбірінде «ق - қ», «غ - ғ» әріптері, не «ج - к», «د - г» әріптері болуына қарай әртүрлі жасалады. Тек, оғыздарда ғана бірдей, біркелкі. Оның қағидасын жоғарыда айттық. Құрал-жабдық атаулары оғыздардың тілінде етістіктерге «сы/сі» қосымшасын қосу арқылы түзіледі. Мысалы: «يَجُوعُ يَبْجَاشُ نَانًا» яғаш рышасы нең: иығаш пышасы нең - ағаш кесетін нәрсе», «يَجُوعُ يَبْجَاشُ نَانًا» jegesi neң: иегесі нең - жейтін нәрсе (тамақ жейтін табақ)» - деген секілді.

Мен көрсеткен қағидалар мен амалдар бір ғана осы бөлімге тән емес; үш, төрт, бес, алты әріпті сөздердің бәріне бірдей ортақ. Әрі барлық бөлімдер мен тараулардағы сөздер осы қағида бойынша құралады, басқаша болмайды. Бұл амал мен қағидаларды осы ыңғайда терең түсіндірмек үшін, мен осы бөлімде жете талдадым, көп зерделедім. Енді сөзді көп созбай, осы қағидаларды ұстануды ұсынамын. Бұлар тіл ережелерінің түрік

тілеріне ортақ бір кимиәсі* . Сол үшін мен бірталай дәптерлерді толтырдым.

Бұл ережелерді түсініп біліп алған адам, басқасын, түрік сөздерінің қай-қайсысын да өзі шығарып талдап кете алады. Түріктерден естігенде ұқпай қалған сөздерді де өздері анықтап алады.

Екі өріптілер бөлімі бітті.

---

* Бұл сөздің арабша жазылуы: «کیمیاء» Б. Аталай «кимиә» деп алғанды жөн санайды. Химия ілімі.

қапқа ақтарды.» **قوتۇر - قوتۇرماق** Koturug-qotur-
мақ: Қотүрүр-қотүрмақ - Қотарар-қотар-
мақ).

قبردى **ҚОПҮРДЫ ҚОПҮРДЫ:** түрғызды, қоптырды.

«**Ol meni ognumдын** ол мені орнұмдын қопұрды - Ол мені орнымнан түрғызды.» Орнынан көтерілген, түрған нәрсенің бөріне солай дейді.

قورۇغ - قورۇغماق Qorugug-qorugmaq: Қопүрүр-қопүрмақ - Қоптырар-қоптырмақ). Мақалда былай деп келеді: «**تۇتۇن قۇرسا اېشلاپۇر** tütүн қорұрса ышланұр: Түтүн қопұрса ышланұр - Түтін түрғызса, өзі ыстанар; Кім түтіндетсе, өуелі өзі ыстанар.» Бұл мақал бір даушарды қоздатқан кісіге оның дау-дамайы алдымен өзіне тиеді дегенді білдіреді.

كۆپۈردى **КӨПҮРДІ КӨПҮРДІ:** көпірді, көбіктенді.

«**كۆپۈردى** Ашығ көрүгді: Ашығ көпүрді - Қазан көпірді.» Басқаларға да осылай айтылады. «**سۈت كۆپۈردى** Süt көрүгді: Сүт көпүрді - Сүт көпірді.» Адамның аузы көпірсе де солай дейді. «**كۆپۈرۈگ - كۆپۈرۈگماق** Көрүгүг-көрүгтек: Көпүрүр-көпүрмек - Көпірер-көпірмек.)

بۇتۇردى **БҮТҮРДІ БҮТҮРДІ:** бітірді.

«**بۇتۇردى** Ot башығ бүтүрді: От башығ бүтүрді - Дөрі жараны бітірді.» «**أناك ازا المین بۇتۇردى** Аның үзе алымын

деп үш «ت - т» әрпімен келеді. Жеңілдету үшін «ت - т» әрпінің біреуі қысқартылып, түсіп қалған. **تُتُّرُ - تُتْرِمَاكُ** Түттүгүг-түттүгмек: Түттүрүр-түттүрмек - Түттырар-түттырмак.)

تُفْرِدِي TUVURDY TҮБҮРДЫ: тікті, тікірейтті.

«**أَتُّ قُلَاقِنُ تُفْرِدِي** At қулақын tuvurdy: At құлақын түбүрды - At құлағын тікті.» At бірдеңені сезгенде құлағын тікірейтті.
(**تُفِيرَار - تُفِيرِمَاقُ** Тувыгар-tuвыгмак: Тұвырар-тұвырмак - Тігер-тікпек.)

قَاتَرْدِي ҚАТАРДЫ ҚАТАРДЫ: қайтарды, қайрды.

«**أَلِ اَتَغُ قَاتَرْدِي** Ol атығ қатарды: Ол атығ қатарды - Ол атты қайтарды.» Басқаларға да осылай қолданылады. «**قَاتَرَر - قَاتَرِمَاقُ** Qatarug-qatarmaq: Қатарүр-қатармак - Қайтарар-қайтармак.)

Жырда былай деп жазылған:

«**أَرْدِي أَشْنُ تَتْرَغَانُ**
يَفْلُقُ يَغِغُ قَاتَرغانُ
يَمِينُ تَتْبُ قَاتَرغانُ
بَسْتِي الْمِ اغْتَرُو»

*Erdi ashyn taturgan
Javlak jagyg qataragan
Bojnyyn tutup qazyrgan
Basty olym agtaru:*

*Ерді ашын татұрған
Иавлақ иагығе қатарған
Бойнын тұтып қадзырған
Басты өлүм ағтару -*

*Ер еді асын татырған,
Зұлым жауды қайтарған,
Мойнын тұтып қайырған,
Өлім басты аударып...»*

(Басқаларға асынан дәм татырған ер еді; Жауыз жаудың бетін қайтарған еді; Мойнынан ұстап бұрап қайырған еді; Енді оның өзін өлім аударып жерге тықты.)

قتردی QATURDY ҚАТҰРДЫ: қатырды.

«Ol yumшақ neңni қaturды: Ол иүмшақ неңні қатұрды - Ол жұмсақ нәрсені қатырды; (Жұмсақ темірді суарып шыңдағандай, жұмсақ нәрсені қатайтты.)» «Tаш jег аны қaturды: Таш иер аны қатұрды - Тыс жер оны (пісіріп) қатырды; Жат жер тәжірибеден откізіп, оны шындады, ширатып, қатайтты.» (Qaturug-қaturмақ: Қатүрүр-қатұрмақ - Қатырар-қатырмақ.)

قتردی QUTURDY ҚҰТҰРДЫ: құтырды; есірді.

«Oғlan қaturды: Оғлан құтұрды - Бала құтырды; яғни, бала есіріп кетті.»

«Tарығ қaturды: Тарығ құтұрды - Егін құтырды; егін құтырынып өсіп кетті.» Басқа өсімдіктерге де солай айтылады. Негізінде, қандай да бір нәрсе шектен шығып кеткенде, әдеттегіден асып тасқанда, «قتردی»

қутурды: қүтүрды - қүтырды» дейді.

﴿قُتِرَ - قُتِرَ﴾ Kuturug-қuturmaq: Қүтүрүр-қүтүрмақ - Қүтырар-қүтырмақ.)

﴿كُتِرَ﴾ KÖTYRDI KӨTҮРДІ: көтерді.

﴿كُتِرَ﴾ Er жүк көтүрді: Ер иүк көтүрді - Ер жүк көтерді.» Әйелдердің аяғы ауыр болса да осы сөз қолданылады.

﴿كُتِرَ - كُتِرَ﴾ Kөтүгүг-kөтүгмек: Көтүрүр-kөтүрмек - Көтерер-kөтермек.)

Мақалда былай айтылған:

﴿كُتِرَ﴾ Tеве жүк көтүгсе қамыш jeme көтүгүг: Теве иүк көтүрсе қамыш иеме көтүрүр - Түйе жүкті көтерсе, шөмішті де көтерер.» Бұл арабтардың «اتَّبِعِ الْفَرَسَ لِحَا مَهَا» деген мақалына үк-сас.

﴿سُجِرَ﴾ SYШҮРDI СҮШҮРДІ: шырын болды; тәттіленді.

﴿سُجِرَ﴾ نَانًا أَشِيفُ Ashығ нең сүшірді: Ашығ нең сүшірді - Ашы нәрсе тәттіленді; яғни, шырыны шығып, дәмі кірді.»

﴿سُجِرَ - سُجِرَ﴾ Sүшігер-sүшігмек: Сүшірер-sүшірмек - Шырын болар-шырын болмақ.)

﴿قُجِرَ﴾ QASHURDUM QASHҮРDҮM: қашырдым; қудым.

﴿قُجِرَ﴾ مَنَ اَنِي قُجِرَدم Men аны қашurdum: Мен аны қашүрдүм - Мен оны қашырдым.»

﴿قُجِرَ - قُجِرَ﴾ Qashurugmen-qashurmaq: Қашүрүрмен-qашүрмақ - Қашырармын-qашырмақ.)

كَجْرَدِي كЕШҮРДИ КЕШҮРДИ: кештірді; өткізді.

«أَلْ مَنْي سَفْدَنْ كَجْرَدِي» Ol meni suvdan kesh-
yrdi: Ол мені сувдан кешүрді - Ол мені су-
дан өткізді.»

كَجْرَمَاكْ كَجْرَرْ كешүгүг-кешүгтек: Кешү-
рүр-кешүрмек - Өткізер-өткізбек.)

كَجْرَدِي كЕШҮРДИ КЕШҮРДИ: кешірді.

«بَغْ اَنْكْ يَازُقِنْ كَجْرَدِي» Beg аның jazu-
қып кешүрді: Бег аның иазуқын кешүрді -
Бек оның жазығын кешірді.»

كَجْرَمَاكْ كَجْرَرْ Кешүгүг-кешүгтек: Кешү-
рүр-кешүрмек - Кешіреp-кешіpмек.)

كَجْرَدِي كӨШҮРДИ КӨШҮРДИ: көшірді.

«أَلْ اَنِي اَفْدِنْ كَجْرَدِي» Ol аны evdin көшүг-
di: Ол аны евден көшүрді - Ол оны үйден
көшірді.» «أَلْ بَتِكْ كَجْرَدِي» Ol bitik көшүрді:
Ол бітік көшүрді - Ол кітапты көшірді.» Бір
нәрсені бір орыннан екінші бір орынға кө-
шіргенде де осылай айтады. «أَلْ كَجْتْ»

كَجْرَدِي Ol көшүт көшүрді: Ол көшүт көш-
үрді - Ол атты көшірді; демек атты бір жер-
ден екінші жерге апарды.»

كَجْرَمَاكْ كَجْرَرْ Көшүгүг-көшүгтек: Көшү-
рүр-көшүрмек - Көшіреp-көшіpмек..)

كَجْرَدِي تَوَزْرَدُمْ ТӨЗҮРДҮМ ТӨДЗҮРДҮМ: тойдырдым; тойғыздым.

«مَنْ اَنِي تَوَزْرَدُمْ» Men аны tozurdam: Мен аны
тодзүрдүм - Мен оны тойғыздым.» Бұл сөз-

дің негізі: «تَدْرُدُمُ» tozғurdum: тодзғурдүм - тойғыздым» болады.

(تَدْرُمَانُ - تَدْرُمَانُ Тозигутмен-тозигмақ: Тодзүрүрмен-тодзүрмақ - Тойдырармын-тойдырмақ.)

قَدَرْدِي ҚАЗЫРДЫ ҚАДЗЫРДЫ: қайырды.

«أَلْ أَيْنَكَ بَيْنَ قَدَرْدِي» ОI аның бойны қазығды: Ол аның бойнын қадзырды - Ол оның мойнын қайырды.» Басқаларға да осылай.

«أَلْ أَيْنَكَ سَوْرِنَ قَدَرْدِي» ОI аның сөзін қазығды: Ол аның сөзін қадзырды - Ол оның сөзін қайырды.»

(قَدْرُمَاق - قَدْرَارُ Қазығағ-қазығмақ: Қадзырар-қадзырмақ - Қайырар-қайырмақ.)

قُدُرْدِي ҚУДУРДЫ ҚҰДҰРДЫ: құтырды; күшейді; әдептен асты.

«أَلْ بُوْ اِيْشْتَا قُدُرْدِي» ОI бу ышта қудурды: Ол бұ ышта құдурды - Ол бұл істе құтырды.»

(قُدْرُمَاق - قُدْرُرُ Қудуғуғ-қудуғмақ: Құдүрүр-құдүрмақ - Құтырар-құтырмақ.)

كَدْرْدِي КЕЗҮРДІ КЕДЗҮРДІ: кигізді.

«أَلْ مَنَا تَوْنُ كَدْرْدِي» ОI маңа тон кезүрді: Ол маңа тон кедзүрді - Ол маған тон кигізді.» Басқаларға да осындай.

(كَدْرُمَاق - كَدْرُرُ Кезүгүг-кезүгтемек: Кедзүрүр-кедзүрмек - Кигізер-кигізбек.)

كَذَرْدِي KEZIRDİ KEDZİRDİ: сойып сүрледі.

«ال قویغ كَذَرْدِي» Ol қоюғ kezirdi: Ол қойуғ кедзірді - Ол қойды сойып сүрледі.»

(كَذَرْمَاكْ كِذْرَاكْ Kezireg-keziirmek: Кедзірер-кедзірмек - Сүрлер-сүрлемек; кептірер-кептірмек.)

قَرَرْدِي QARARDY QAPARDY: қарайды.

«تُون قوردي» Tün қағарды: түн қарарды - түн қарайды.» «تُون قَرَرْدِي» Ton қағарды: тон қарарды - тон қарайды.» Басқалар да осындай.

(قَرَرْمَاكْ قَرَرْمَاكْ Qaraug-qaugmaq: Қарарүр-қарармақ - Қараяр-қараймақ.)

قُرَرْدِي QURIRDY QURIRDY: курады; құрғады.

«نانك قُرَرْدِي» қиғиғды нең: құрырды нең - нәрсе курады; нәрсе құрыса бастады.»

(قُرَرْمَاكْ قُرَرْمَاكْ Qurug-qurugmaq: Құрырүр-құрырмақ - Қураар-қурамақ.)

قِزَرْدِي QIZARDY QIZARDY: қызарды.

«نانك قِزَرْدِي» қызарды нең: қызарды нең - нәрсе қызарды.»

(قِزَرْمَاكْ قِزَرْمَاكْ Qizaug-qizaugmaq: Қызарүр-қызармақ - Қызарар-қызармақ.)

تَازَرْدِي TAZARDY TAZARDY: тазарды; тазданды.

«نانك تَازَرْدِي» tazardı нең: тазарды нең - нәрсе тазданды.»

تازارۇر - تازارماق Tazarur-tazarmaq: Тазарур-та-
зармақ - Тазданар-тазданбақ.)

تۇزردى TYZERDI ТҮЗЕРДІ: түзелді; тегістелді.

«يەر تۇزردى Jër tuzerdi: Иер түзерді - Жер
тегістелді.»

تۇزىرۇر - تۇزىرماق Tuzerur-tuzermek: Түзерүр-
түзермек - Тегістелер-тегістелмек.)

كۈزردى KYZERDI КҮЗЕРДІ: күзенді; күзге айналды.

«اۋد كۈزردى Öd küzerdi: Өд күзерді -
Уақыт күзге айналды.»

كۈزىرۇر - كۈزىرماق Küzerur-kuzermek: Күзерүр-
күзермек - Күзденер-күзденбек.)

باسۇردى BASURDY БАСҮРДЫ: бастырды.

«تەڭرى تاغ بىرلا يېرىك بىسۇردى Tәңgri tağ
birle jërig basurđy: Тәңгі тағ бірле иеріг
басурды - Тәңір жерді таумен бастырды.» Бір
нәрсені ауыр затпен бастырып қойғанда да
осылай дейді.

باسۇرۇر - باسۇرماق Basurur-basurmaq: Басүрүр-
басүрмақ - Бастырап-бастырмақ.)

بۇسۇردى BUSARDY БҮСАРДЫ*: тұманданды; буланды.

«كۆك بۇسۇردى Kөk busarđy: Көк бүсарды - Көк
тұманданды; өуені тұман басты.»

بۇسۇرۇر - بۇسۇرماق Busurur-busurmaq: Бүсарүр-
бүсармақ - Тұманданар-тұманданбақ.)

* Қазіргі қазақ тіліндегі «бусанды» сөзінің мәнін де еске түсіреді. А. Е.

قِسْرَدِي ҚЫSURDY ҚЫCҮРДЫ: қысқартты.

«Ol uzun neñni қы-
surды: Ол ұзын неңні қысұрды - Ол ұзын
нөрсені қысқартты.»

«قىسرىمىق - قىسرىمىق Қысурғу-қысурмақ: Қысұрұр-
қысұрмақ - Қысқартар-қысқартпақ.)

كۆسْرَدِي KӨSYRDI KӨCҮРДІ: түсады; кісендеді.

«Ol atıg көсүрді: Ол атығ
көсүрді - Ол атын түсады.»

«كۆسرىمىك - كۆسرىمىك Kөсүгүг-көсүгмек: Көсүрұр-
көсүрмек - Түсар-түсамақ.)

بىشْرَدِي BUŞURDY БҰШҮРДЫ: қысты; жанымды қинады.

«Ol meni bişurды: Ол мені
бұшұрды - Ол менің жанымды қинады.»

«بىشرىمىق - بىشرىمىق Бишигуғ-бишигмақ: Бұшұрұр-
бұшұрмақ - Қинар-қинамақ.)

پىشْرَدِي PЫŞURDY ПЫШҮРДЫ: пісірді.

«Ol et ышурды: Ол ет пыш-
ұрды - Ол ет пісірді.»

«پىشرىمىق - پىشرىمىق Рышигуғ-рышигмақ: Пышұрұр-
пышұрмақ - Пісірер-пісірмек.)

تاشْرَدِي TAŞURDY TAŞҮРДЫ: тасытты.

«Ol aşıg ташурды: Ол ашығ
ташұрды - Ол қазанды тасытты.»

تاشۇرۇر - تاشۇرماق) Tashurur-tashurmaq: Ташурур-ташурмақ - Тасытар-тасытпақ.)

تۇشۇردى تۇشۇردى TUŞURDY TŪŞŪRDY: көрістірді; жолықтырды..

«Ol meni saña tuşur-
dy: Ол мені саңа түшүрды - Ол мені саған
жолықтырды.»

تۇشۇرۇر - تۇشۇرماق) Tuşurur-tuşurmaq: Түшүрур-түшүрмақ - Жолықтырар-жолықтырмақ.)

تۈشۈردى تۈشۈردى TŪŞŪRDI TŪŞŪRDI: түсірді; түсіріп алды.

«Ol elikdin jarmaq
tüşürdi: Ол елікдін иармақ түшүрді - Ол
қолынан ақша түсірді.» Басқаларға да со-
лай айтылады. «Men ańy atın tüşürdüm
atтын түшүрдүм: Мен аны аттын түшүрдүм
- Мен оны аттан түсірдім.» Түсірмек те сол
секілді.

تۈشۈرۈر - تۈشۈرماق) Tüşürür-tüşürmek: Түшү-рүр-түшүрмек - Түсірер-түсірмек.)

ساشۇردى ساشۇردى SASHURDY SASHURDY: айырды; ажыратты; тізді.

«Ol jinjunı cheş bile
sashurdy: Ол иинжүні чеш біле
сашүрды - Ол инжу мен ақықты тізді.»
Бұлардан басқа да асыл ақық тастарды ай-
ырып жіпке тізгенде де осылай делінеді.

ساشۇرۇر - ساشۇرماق) Sashurur-sashurmaq: Сашү-рүр-сашүрмақ - Тізер-тізбек.)

كۈشەردى كۈشەردى: толды; таси жаздады.

«كۈل كۈشەردى Kөл күшерді: Көл күшерді -

Көл таси жаздады; Көл (ліпілдеп) толды.»

كۈشەرۈگ-كۈشەرمەك: Күше-
рүр-күшермек - Толар-толмақ.)

Жырда былай деп келген:

الّن تبو یشردى
ارت اتن یشردى
كۈل نك سفن كۈشردى
سغر بقا منكر شور

*Алын төрү жашарды
Урут отын жашурды
Көлнің суын күшерді
Сығыр бұқа төңрешүр:*

*Алын төпү иашарды,
Ұрұт отын иашурды
Көлнің суын күшерді,
Сығыр бұқа мөңрешүр -*

*Тау төбесі жасарды,
Қураған шөпті жасырды;
Көлдiң суы лық толды,
Сыыр, бұқа мөңіресті.»*

(Тау төбесі көк шығып жап-жасыл бо-
лып жасарды; Қураған шөптің орнына көк
өсіп, қурайларды жасырды; Көл суы тасып
кетердей ліпілдеп толды; Сыыр, бұқа аңырап,

мөңіреді.) Ыдыстағы су да толып, төгіле жаздаса осы сөз арқылы білдіреді.

بوغردی BOFARDY BOFARDY: жонды, кесті.

«أَلْ يَغَاجُ بُوغَرْدِي» Ol жығаш boғарды: Ол иығаш боғарды - Ол ағаш жонды.»

(بُوغَرْدِي - بُوغَرْدِي بُوغَرْدِي BOғарug-boғармақ: Боғарүр-боғармақ - Жонар-жонбақ.)

Бұл сөздің негізі «بُوغَرْدِي boғарды: боғрады» болады.

تُوغُرْدِي TUFURDY TUFURDY: туды.

«أَرَاغُتُ أُوغُلُ تُوغُرْدِي» Uraғut oғul tuғurды: Ұрағут оғұл түғұрды - Қатын үл туды.» Мал туса да осы сөз қолданылады.

(تُوغُرْدِي - تُوغُرْدِي Tуғurug-tуғurмақ: Түғұрүр-түғұрмақ - Туар-тумақ.) (Қазірдің өзінде бір-қатар қауым арасында «туылды, туылмақ» деген тұлғада айтылып та жүр. А.Е.)

Мақалда былай деп келеді:

«أَنَا أُوغُلِي أَاتَجُ تُوغَارُ» Ata oғлы аташ tuғар: Ата оғлы аташ түғар - Ата баласы аташ туар; Ата баласы атаға тартып туар.» («Атаға тартып үл туар.» А.Е.) Баланың ақыл, мінез-құлқы ата-бабасына, тегіне тартады.

تُوغُرْدِي TOFRUDY TOFRUDY: туралады, төтеледі.

«أَنَا مَنِكَا تُوغُرْدِي» Ol маңа toғrudы: Ол маңа тоғруды - Ол маған туралады; Ол маған тура тартты.» Яғни, бара жатқан жолын тастап, маған қарай төте салды. Кісі келе жатқан

жолдан шығып, басқа жаққа тік, тура тартса да осылай айтылады.* (تغرر - تغرماق) Тоғғур-тоғғумақ: Тоғғур-тоғғұмақ - Төтелер-төтеле-мек.)

سغردى SAFURDY SAҒҰРДЫ: ішті; сімірді, сіңірді.

«ار سوفي سغردى» Er suv saғurды: Ер сув сағурды - Адам су ішті.» «قۇم سوفي سغردى» Qum suv saғurды: Құм сув сағурды - Құм су сіңірді.» «اول قۇرت سغردى» Ol qurut saғurды: Ол құрут сағурды - Ол құрт сүзді; Ол құрттың суын сүзді.» (Ол құрттың суын сарықты). (Қарлұқша).

سغردى SAFURDY SAҒҰРДЫ: түкірді.

«اول يوقارو بارن سغردى» Ol joqaru jagyn saғurды: Ол жоқару иарын сағурды - Ол жоғары қарай түкірді.» Бұл барсған тілінде. Басқалар: «سۇزتى سۇزتى» сүзті: сүдзті» дейді.

سغور - سغورماق Saғurug-saғurмақ: Сағурұр-сағурмақ - Түкіреп-түкірмек.)

Мақалда былай деп келеді:

«كوكه سغورسا يوزگا تشور» Kөkke saғurssa jüzge түшүг: Көкке сағурса иүзге түшүр - Көкке түкірсе, бетке түсер.» Бұл өзінен зорларға қысастық, қастық істегендерге, сол

* Б. Аталай осылайша транскрипциялаған. Бұл сөз қолжазба нұсқасында да, баспа нұсқасында да «تغرر - تغرماق» Tuғғур-Tuғғумақ: Түғғур-түғғұмақ — Туралар-тураламақ» түрінде жазылған.

жамандығы айналып өзіне тиетіндігін мегзеп айтылған.

سَغْرَدِي SIFURDY SYFYRDI: сыйдырды, сыйғызды.

«ال انغ قابقا سغردى» OI unuғ қарқа сығурды: Ол үнүғ қапқа сығурды - Ол үнды қапқа сыйғызды..» Бір нәрсені бір ыдысқа қатты нығарлап, нығап сыйғызғанда да осылай айтылады. (سغردى - سغردى - سغردى. SYFUGUG-SYFUGTAK: Сығурүр-сығурмақ - Сыйғызар-сыйғызбақ.)

قَغْرَدِي QUFURDY QYFYRDI: қуырды.

«ال ترغ قغردى» OI taғығ қуғурды: Ол тарығ қуғурды - Ол тары қуырды.» Басқаларға да осылай айтылады. Бұл сөз үяң, жұмсақ «ق - ф» әрпімен «قغردى» qufurды: қуғурды» деп те айтылады. (Яғни, «қууурды» дегендей. А. Е.) (قغردى - قغردى. QYFUGUG-QYFUGTAK: Қуғурүр-қығурмақ - Қуырар-қуырмақ.)

تَغْرَدِي TEFYRDI TEFYRDI: ақтарып-төңкерді.

«ال تغارغ اقردى تغردى» OI tafағығ efүрді tevүрді: Ол табарығ efүрді тefүрді - Ол малын (тауарын) ақтарып-төңкерді; астын-үстіне аударып, астаң-кестең етті.» Бұл жердегі: «تغردى» tefүрді: тefүрді» оған қосымша тіркелген сөз. (تغردى - تغردى. TEFYGER-TEFYRMETAK: Тefүрер-тefүрмек - Төңкерер-төңкермек.)

جَفْرُدِي شЕVYRDI ШЕБҮРДІ: шертті.

«اراق جَفْرُدِي» Er oq shevürdi: Er oq shebürdi - Адам оқ шертті; Адам оқты тырнағының үшымен шерттіп, шұқып көрді» Бір нәрсені сол қолының бас бармағының тырнағының үшімен шерттіп, түртіп, айналдырып көргенде осылай делінеді.

جَفْرُدِي شЕVYRDI ШЕБҮРДІ: айналдырды.

«ال جَفْرِينِي جَفْرُدِي» Ol шығғыны shevürdi: Ol шығғыны shebürdi - Ол шығғырды айналдырды.» Басқаларға да сондай.

جَفْرَارُ - جَفْرُ مَاكُ Шevüger-shevügmek: Шебүрер-шебүрмек - Айналдырар-айналдырмақ.)

سَفْرُدِي SAVURDY САБҮРДЫ: сапырды, ұшырды.

«ار ترغ سَفْرُدِي» Er tarıg savurdy: Er tarıg sabürdy - Адам астық ұшырды; Адам (қырманда) астықты ұшырып, тазартты.» Бір нәрсені сапырып желдетіп, тазалағанда осы сөз қолданылады. (سَفْرَارُ - سَفْرُ مَاكُ Savurag-savurmak: Сабүрар-сабүрмақ - Сапырар-сапырмақ.)

قَفْرُدِي ҚAVURDY ҚАБҮРДЫ: қысты; қапсырды.

«بلازك كُنك الْكَن قَفْرُدِي» Bilezyk күң elikin kavurdy: Білезүк күң елікін қабүрды - Білезік күңнің қолын қысты.» Бір нәрсе бір нәрсені қапсырса, яки қысса осылай дейді. (قَفْرَارُ - قَفْرُ مَاكُ Kavurag-kavurmak: Қабүрар-

қабурмақ - Қапсырар-қапсырмақ.)

بَقْرَدِي BUKURDY BҮҚҰРДЫ: түсірді; (Бұқтырды - А.Е.)

«الْآتُ تَكْبِرُ نَدًا بَقْرَدِي» Ol at tegirinden bu-
kurdy: Ол ат тегірінден бұқурды - Ол ат ба-
ғасын түсірді.» Басқа нәрселердің бағасын
түсіргенде де, орнынан төмен түсіргенде де,
төмендеткенде де осылай айтылады.

بَقْرَرُ - بَقْرَمَاقُ Вуқигиг-вуқигмақ: Бүкүрүр-
бүкүрмақ - Түсірер-түсірмек.)

بَاقْرَدِي BAQURDY BAҚҰРДЫ: бақтырды; қаратты.

«الْمَنكَا كِشِي بَاقْرَدِي» Ol maña kiши baqurdy:
Ол маңа кіші бақурды - Ол маған кісі бақ-
тырды.»

بَاقْرَرُ - بَاقْرَمَاقُ Вақигиг-вақигмақ: Бақүрүр-
бақүрмақ - Бақтырар-бақтырмақ.)

جَقْرَدِي ШЫҚАРДЫМ ШЫҚАРДЫМ: шығардым.

«مَنْ أَنِي أَفَدَنْ جَقْرَدِي» Men any evden шы-
қардым: Мен аны евден шықардым - Мен
оны үйден шығардым.» Басқаларға да сондай.
«جَقْرَرُ - جَقْرَمَاقُ Шықагиг-шықагмақ: Шы-
қарүр-шықармақ - Шығарар-шығармақ.)

سَقْرَدِي СЫҚЫРДЫ СЫҚЫРДЫ: ысқырды; үн шығарды.

«قُشٌ سَقْرَدِي» Қуш сықырды: Қуш сықырды
- Құс сайрады; құс үн шығарды.»

«كِشِي سَقْرَدِي» Кіші сықырды: Кіші сықырды
- Адам ысқырды.»

سِقْرَار - سِقْرِمَاق) Сықыгаг-сықыгмақ: Сықы-
рар-сықырмақ - Ысқырар-ысқырмақ.)

قَقْرَدِي ҚЫҚЫРДЫ ҚЫҚЫРДЫ: қышқырды.

«قَقْرَدِي ار» Ег қықыгды: Ер қықырды - Адам
қышқырды; яғни біреуді шақырғанда дауы-
сын көтеріп қышқырып шақырды.»

قَقْرَار - قَقْرِمَاق) Қықыгаг-қықыгмақ: Қықы-
рар-қықырмақ - Қышқырар-қышқырмақ.)

Жырда былай деп келген:

قَذِي قَقْرَبِ اَغْشِ تَرْدِمِ
يَغِي قَارُو كِرْشِ قَرْدِمِ
تَقْشِ اَجْرَا اَرْشِ بَرْدِمِ
اَرْنِ كَوْرَبِ بَشِي تَغْدِي

Қизы қықгыр оғиш тердим,
Јағы қару кiрiш қурдым,
Тоқиш iшре уруш бердим,
Ерен көгүр башы тығды:

Құдзы қықрып оғуш тердим,
Јағы қару кiрiш қурдым,
Тоқуш iшре ұрұш бердим,
Ерен көрүп башы тығды -

Төменге қышқырып (айғайлап) жұртты жидым,
Жауға қарсы садақ құрдым;
Майданға кiрiп ұрыс салдым,
Ерлерiмдi көрiп, басын тықты.»

(Таудан төменге қарай ақырып, айғайлап жұртымды жидым; Жауға қарсы кіріш құрдым; Тоқайласқанда жаудың ішіне кіріп ұрыс салдым; Жау менің ерлерімді көріп, бас сауғалап қашты.)

تَكْرُدِي TEGYRDI ТЕГҮРДІ: тигізді, жеткізді.

«اَلْ مَنِكَا بَكْدِيْن سُوْز تَكْرُدِي» Ol maña begdin söz tegyrdi: Ол маңа бегдін сөз тегүрді - Ол маған бектен сөз жеткізді.» Басқаларға да сондай.

(تَكْرُرُ - تَكْرُمَاك) Tegügür-tegügmek: Тегүрүр-тегүрмек - Жеткізер-жеткізбек.)

جَكْرُدِي ШӨКҮРДІ ШӨКҮРДІ: шөгерді: шөктүрді.

«اَلْ تَقِي جَكْرُدِي» Ol teve шөкүрді: Ол тебе шөкүрді - Ол түйе шөгерді». Адамды тізерлеткенде де осыны айтады.

(جَكْرُرُ - جَكْرُمَاك) Шөкүгүр-шөкүгмек: Шөкүрүр-шөкүрмек - Шөктірер-шөктірмек.)

كِكِرْدِي KEKIRDI КЕКІРДІ: кекірді.

«اَر كِكِرْدِي» Er kekirdi: Ер кекірді - Адам кекірді.» Басқаларға да осылай айтылады.

(كِكِرَارُ - كِكِرْمَاك) Kekirer-kekirmek: Кекіреп-кекірмек).

كُوْغِرْدِي KÖGERDI КӨГЕРДІ: көгерді.

«كُوْغِرْدِي نَانَاك» Kögerdi neң: Көгерді нең - Нәрсе көгерді; нәрсе көк реңіне кірді.»

كُؤِ كَرَرُ - كُؤِ كَرَمَاكُ Kөгегүг-көгермек: Көгерүр-көгермек - Көгерер-көгермек.)

كُؤِ لَرْدِي KӨLERDİ КӨЛЕРДІ: көлдеді; көл болды.

«كُؤِ لَرْدِي سُوِي» Kөlerdi suv: Көлерді сув - Су көлдеді.»

كُؤِ لَرَرُ - كُؤِ لَرَمَاكُ Kөлегүг-көлермек: Көлерүр-көлермек - Көлдер-көлдемек.)

كُؤِ لَرْدِي KYLERDİ КҮЛЕРДІ: сүрінді.

«آت كُؤِ لَرْدِي» At külerdi: Ат күлерді - Ат сүрінді.

«كُؤِ لَرَرُ - كُؤِ لَرَمَاكُ» Külegüg-külermek: Күлерүр-күлермек - Сүрінер-сүрінбек.)

Мақалда былай деп келген:

«آر اُغْلِي مُنْكَادِمَاسْ اِتِ اُغْلِي كُؤِ رَمَاسْ» Er oғлы мнқадзмас, ыт оғлы күлермес:

Ер оғлы мұнадзмас, Ыт оғлы күлермес - Адам баласы мұнаймас, иттің баласы сүрінбес; (Адам баласы мұнаймас, иттің күшігі сүрінбес.)» Адам баласы мұнайып, қайғырып отырмайды, бір амалын тауып шығады; ит күшігі сүрініп құламайды дегендей.

تَمُرْدِي TAMURDY TAMҮРДЫ: қанады, тамды.

«آر بَرْنِي تَمُرْدِي» Er burny tamurdy: Ер бұрны тамұрды - Адамның мұрны қанады.»

تَمُرْدِي TOMURDY ТОМҮРДЫ: шөркелеп кесті.

«آر يَغَاشِ تَمُرْدِي» Er yğash tomurdy: Ер иығаш томұрды - Ер ағашты шөркелеп кесті.»

تومۇرۇت-تومۇرماق Tomurur-tomurmak: Томүрүр-томүрмақ - Шөркелеп кесер-шөркелеп кеспек.)

شومۇردى شومۇردى: шомдырды.

«Ol anı suvqa şomurdi: Ол аны сувқа шомурды - Ол оны суға шомдырды.»
شومۇرۇت-شومۇرماق Шомурүг-шомурмақ: Шомүрүр-шомүрмақ - Шомдырар-шомдырмақ.)

شەمۇردى شەمۇردى: терең шомдырды; терең батырды. (Сүңгітті. А.Е.)

Бұл сөз жоғарыдағыдай болса да, одан гөрі терең, қаттырақ шомдырғанды білдіреді.

شەمۇرۇت-شەمۇرماق Шөмүгүг-шөмүгтөк: Шөмүрүр-шөмүрмөк - Терең шомдырар-терең шомдырмақ.)

سىمۇردى سىمۇردى: сiмiрдi.

«Ol sutyg simurdi: Ол сүтүг сiмүрдi - Ол сүттi сiмiрдi.» Басқаларға да сондай.
سىمۇرۇت-سىمۇرماق Simүгүг-simүгтөк: Сiмүрүр-siмүрмөк - Сiмiрер-siмiрмөк.)

سىپۇردى سىپۇردى: сыпырды.

«Ol ev süpürdi: Ол ев сүпүрдi - Ол үй сыпырды.» Басқа жерде де сондай.

سىپۇرۇت-سىپۇرماق Sүрүгүг-sүрүгтөк: Сүпүрүр-sүпүрмөк - Сыпырар-сыпырмақ.)

كَمْيُرْدِي KEMYRDI KEMҮРДІ: кемірді.

«أَلْ سُنْكَوْكَ كَمْيُرْدِي» Ol səñük kemүrdi: Ол сөңүк кемүрді - Ол сүйек кемірді.»

كَمْيُرْغُ-كَمْيُرْمَكْ Kemүгүг-kemүгmek: Кемүрүр-kemүрmek - Кеміреp-кемірmek.)

تُنْرَدِي TҮNERDI TҮНЕРДІ: түнерді, қараңғыланды.

«يِرْ تُنْرَدِي» Jer түnerdi: Иер түнерді - Жер түнерді; Жерге қараңғы түсті.» Заман күн ұғымдарына қатысты да осы сөзді қолданады.
«تُنْرُغُ-تُنْرِمَكْ» Tүнегүг-tүнегmek: Түнерүр-tүнерmek - Түнерер-tүнерmek.)

تَبْرُذِي TAPUZDY TAPҰЗДЫ: тапқызды; (жұмбақ шешкізді, сөз тапқызды деген мәнде. А.Е.)

«أَلْ مَنْكَا سَوْزُ تَبْرُذِي» Ol maña söz tapuzdy: Ол маña сөз тапұзды - Ол маған сөз тапқызды.»
«تَبْرُزُ-تَبْرُمَاقْ» Tapuzur-tapuzmak: Тапұзүр-tапұзмақ - Тапқызар-tапқызбақ.)

تَتْرُذِمْ TUTUZDUM TҮТҰЗДҰМ: тапсырдым, түтқыздым; ұқтырдым.

«مَنْ اَنْكَارُ سَوْزُ تَتْرُذِمْ» Men añar söz tutuzdum: Мен аңар сөз түтүздүм - Мен оған сөз түтқыздым; яғни мен оның есінде сақталып қалатындай сөз айттым.»
«تَتْرُزُ-تَتْرُمَاقْ» Tutuzur-tutuzmak: Түтүзүр-tүтүзмақ — Түтқызар-tүтқызбақ.)

تَامُزْدِي TAMUZDY TAMҰЗДЫ: тамызды.

«Ol suv tamuzdy: Ol suv tamuzdy: Ол сув тамызды - Ол су тамызды.» Басқаларға да осындай. (Tamuzur - tamuzmaq: Тамүзүр-тамүзмақ - Тамызар-тамызбақ.)

كۆزۈدى KÖZEZDI KӨDZEZDİ: күтті; сақтады, күзетті.

«Ol maña közezdi: Ol maña közezdi: Ол маңа көзезді - Ол маған сақтады,» «Ol meni közezdi: Ol meni közezdi: Ол мені көзезді - Ол мені күтті.» Бұл сөз сақтамақ мәнінде, күтпек мәнінде де бірдей қолданылады.

(Közezur - közezmek: Көзезүр-көзезмек: Көдзезүр-көдзезмек - Күтер-күтпек.)

Бұл сөздің негізі «Köz atty: көз атты - Көз атты.» Бір нәрсені сақтап қалу үшін, не есте тұтып қалу үшін «көзін қалады, көзін тікті» деген мағынадан туындаған. Енді бірде: «közetti: көзетті - күзетті» - деп те айтылады.

Бұл етістіктердегі «з - з» әрпі ережеге сай келмейді. Сондықтан, салт етістікті сабақтас етістікке айналдыруға тура келген жағдайда, бұйрық райдағы салт етістіктің аяғына «р - р» әрпін қосу арқылы, «з - з» әрпін емес, сабақтас етістік жасалады. Мәселен: «Er qashy: Ер қашты» - деген сөйлемдегі «qashy: қашты» салт етістік, оның өтімді, сабақтас түрі - «qashig: қашиг»

ды: қашұрды - қашырды.» «**أَلْ أُنِي قَجْرُدِي** Ol аны қашырды: Ол аны қашұрды - Ол оны қашырды,-» деген секілді.

«**أَر سَوَقِي كَجَدِي** Er suv keshdi: Ер сув кешді - Ер су кешті» дегендегі «**كَجَدِي** кешті: кешті»

салт етістік еді, ал «**أَلْ أُنِي كَجْرُدِي** Ol аны кешүрді: Ол оны кешұрді - Ол оны кештірді; Ол оны кешкізді» дегендегі бұйрық райдың соңына «р - р» әрпі қосылу арқылы сабақтас етістікке айналған.

«**سَوَقِي تَمَدِي** Suv tamdy: Сув тамды - Су тамды», «**مَنِي كَذْتِي** Meni көзті: Мені көзті - Мені

күтті» тіркестеріндегі «**تَمَدِي** tamdy: тамды»,

«**كَذْتِي** көзті: көзті - күтті» салт етістіктерінің сабақтас етістігі «з - з» әрпімен емес, «р - р» әрпімен келгені ережеге үйлесер еді. Оғыздар кейбір сөздердегі «р - р» әрпін «з - з» әрпімен алмастырып қолданады. Сөйтіп, олар: «**أَلْ تَفَارُ الدُّزْدِي** Ol tavar alduzdy: Ол тавар алдүзды - Ол тауар алдырды»- дейді.

Бұл сөздің дұрысы: «**الْدِي** aldy: алды».

تَبِشْدِي TERİŞDİ TEPİŞDİ: тебісті.

«**أَلْ مَنِكْ بَرَلَا تَبِشْدِي** Ol meniñ birle terişdi: Ол менің бірле тепішді - Ол менімен бірге тебісті.»

(**تَبِشْمَاكْ** - **تَبِشُور** Terişüg-терішмек: Тепішүр-тепішмек -Төбісер-тебіспек.)

قَبَشْدِي قАРЫШДЫ ҚАПЫШДЫ: қарпысты; таласты.

«اَلْ مَنْكَ بَرَلَا تَبِقْ قَبَشْدِي» Ol menің birle to-
рық қарышды: Ол менің бірле тобық қа-
пышды - Ол менімен бірге тобық қарпысты;
яғни ол менімен бірге шөген ойнап доп қа-
ғысып таласты.» Басқаларға да сондай.

(قَبَشْمَاقْ - قَبَشُورْ Қарышүг-қарышмақ: Қапы-
шүр-қапышмақ - Таласар-таласпақ.)

قَبَشْدِي ҚОРУШДЫ ҚОПҰШДЫ: тұрысты; тік тұрысты.

«اَلْ مَنْكَ بَرَلَا قَبَشْدِي» Ol menің birle қоруш-
ды: Ол менің бірле қопұшды - Ол менімен
тұрысып бақты.» Жәрдемдескенде де, осы
сөз қолданылады. (قَبَشْمَاقْ - قَبَشُورْ Қоришүг-
қоришмақ: Қопұшүр-қопұшмақ - Тұрысар-
тұрыспақ.)

كَبَشْدِي КӨВҮШДІ КӨБҮШДІ: тігісті.

«اَلْ مَنْكَ تُونْ كَبَشْدِي» Ol маңа ton көбүшді:
Ол маңа тон көбүшді - Ол маған тон тігіс-
ті.» Бәсекелескенде де осы сөз қолданыла-
ды. (كَبَشْمَاقْ - كَبَشُورْ Көбүшүг-көбүштек:
Көбүшүр-көбүшмек - Тігісер-тігіспек.)

بِتَشْدِي БІТІШДІ БІТІШДІ: жазысты.

«اَلْ مَنْكَ بَتَّكْ بَتَشْدِي» Ol маңа bitik bitішді:
Ол маңа бітік бітішді - Ол маған хат жазыс-
ты.» Бәсекелесіп жазысқанда да осылай дей-
ді. (بِتَشْمَاقْ - بَتَشُورْ Бітішүг-bitішмек: Бітішүр-
бітішмек - Жазысар-жазыспақ.)

بیتشتیلار BITİŞTİLER БІТІШТІЛЕР: бітісті.

«اولار اکی بیتشتیلار» Olar ikki bitiştiler: Олар іккі бітіштілер - Ол екеуі бітісті, яғни олар бірімен бірі дауда бітісті.»

«بتشورلار - بتشماک» Bitişürler-bitişmek: Бітіш-үрлер-бітішмек - Бітісер-бітіспек.)

تتشدیلار TUTUŞDILAR ТҮТҮШДЫЛАР: тұтысты, ұтасты.

«الار اکی تتشدیلار» Olar ikki tutuşdılar: Олар іккі түтүшдылар - Ол екеуі ұтасты.» Бір нәрсе екінші бір нәрсеге ұтасып, жабысып қалғанда да солай дейді.

«تتشور - تشماق» Tutuşur-tutuşmaq: Түтүшүр-түтүшмақ - Тұтысар-тұтыспақ.)

تتشدی TUTUŞDI ТҮТҮШДІ: ұтасты, ауласты.

«ال منكا كيك تشدی» Ol maña kejik tütüşdi: Ол маңа кеік түтүшді - Ол маған киік ұтасты.» Ол киік ұстауда көмек берді демекші. Басқаларға да сондай. Ұтасып бәсекеге түссе де осылай деседі.

«الار اکی تتشدیلار» Olar ikki tütüşdiler: Олар іккі түтүшділер - Ол екеуі ұтасты.» Бұл сөздің дұрысы - алғашқысы. «تتشور - تشماک»

Түтүшүр-түтүшмек: Түтүшүр-түтүшмек - Ұтасар-ұтаспақ.)

تتشدی TİTİŞDI ТІТІШДІ: түтісті.

«ال منكا بونك تشدی» Ol maña juñ titişdi: Ол

маңа иүң тітішді - Ол маған жүн түтісті.» Жүн түтуге жәрдемдесті. Бәсеке, талас-тартыста да осы сөз қолданылады. Екі кісі жұлысып, бірі-бірінің киімін жыртысқанда да осы сөз қолданылады. (تَشْمَاقُ - تَشْوُرُ Titішүг-ti-тішмек: Тітішүр-тітішмек - Түтісер-түтіспек.)

Мақалда былай деп келген:

سَكُّشُورُ اُرْشُرُ اُتْرَا تُونُ تَشْوُرُ Söküşür ur-şur otra ton titişür: Сөкүшүр үршүр отра тон тітішүр - Сөгісіп ұрысар екі ортада тон түтілер.» (Сөгістен ұрыс-керіс басталар, арада түте-түте болып тон жыртылар.) Бұл мақал адамды сөгіс, ұрыс-керістен тию үшін айтылған.

سَاتَشْدِي SATYŞDY SATYŞDY: сатысты.

اِنْ مَنَّا تَفَارُ سَاتَشْدِي Ol maña tavar satyşdy: Ол маңа табар сатышды - Ол маған мал сатысты.» Ол маған мал сатуда көмектесті. (سَاتَشْمَاقُ - سَاتَشْوُرُ Satyşur-satyşmaq: Сатышүр-сатышмақ - Сатысар-сатыспақ.)

قَاتَشْدِي QATYŞDY QATYŞDY: қатысты.

اِنْ مَنَّا بَرَلَا تَلْقَانَا يَاغُ قَاتَشْدِي Ol meniñ birle talqanqa jaғ qatyşdy: Ол менің бірле талқанға jaғ қатышды - Ол менімен бірге талқанға май қатысты; Ол менімен бірге талқанға май араластырысты.» Араластыруға жәрдемдескенде осылай дейді.

قَاتَشْمَاقُ - قَاتَشْوُرُ Qatyşur-qatyşmaq: Қатышүр-қатышмақ - Қатысар-қатыспақ.)

كَتَشَدِي كЕТИШДИ КЕТИШДИ: кетісті.

«الأر بر اکندیدن کتشدی» Olar bir ikindidin ketişdi: Олар бір ікіндідін кетішді - Олар бір-бірінен кетісті.» Яғни, екі дос бірі екіншісінен айырылысты, кетісті.

(کتشور - کتشمالك) Ketішүр-ketішmek: Кетішүр-ketішmek - Кетісер-kетіспек.)

Жырда былай келтірілген:

یرغ بلب یغشدی

ارتقلقن سکشدی

قلن قیب کتشدی

سردا منک قویمی

*Jaraq bolup jağıuıdı
Er toqlıqın* sөkүşdi
Құлun қарup ketiüdi
Sүrdi meniң қойumı:*

*Иарағ болуп иағушды
Ер тоқлүқүн сөкүшді
Құлун қаруп кетішді
Сүрді менің қойұмы -*

*Сәтін тауып жүғысты,
Ортақтығын бұзысты,
Құлынымды алып кетісті,
Қойымды қуып өтісті.»*

* Б. Аталай бұл сөзді «ортақлығын» деп түзетіп қолданады. Аудармада Б. Аталай редакциясын ұстандық А. Е.

(Пайда еншілескеннен кейін, біраз дүние, малды жасырып әкеткен шерік туралы айтады: - Сәтін тауып, жарау болып жақын жұғысты да; Шырқымды бұзып, құлында-рымды ұрлап, қойымды қуып кетісті; менен кетісті, - дейді.)

لِکِنَّ لِقِنَّ ЛЫҚЫН LIKIN ЛЫҚЫН ЛІКІН: «- пен/-мен» деген мағынадағы, «ل - л» әрпі кейде кесрәлі, кейде зәммалық болып келетін қосымша. Жоғарыдағы секілді «لِقِنَّ ықып - лықын»,

«لُكُنْ лүкүн: лүкүн» түрінде келуі әбден мүмкін. Бұл қосымша кей-кейде арабшадағы байланыстырушы, жалғастырушы қызметін атқарады. Мысалы: «بَلِكِنَّ الْعُلَمَاءُ تَكْدِمُ» Bilik-ligin uluklukqa tegdim: Біліклігін үлүклүкқа тегдім - Біліктілікпен ұлықтыққа жеттім,»- деген секілді. Тағы да мынадай мысал:

«أَذْكَوْلُكُنْ كَلَّ اِيسْزَلِكُنْ كَلْمَا» Eszylukun kel esizlikin kelme: Едзгүлүкүн кел есізлікін келме - Ізгілікпен кел, жамандықпен келме!»

Бұл екі сөздегі «ق - қ» қосымшасы жөн. Тек, жоғарыда айтқанымыздай, түбірінде «ل - к» әрпі келген, не ұяң дауысталатын сөздерде «ق - қ» әрпінің орнына «ل - к» жалғасады.

Сондай-ақ, бұл қосымшалар төменде айтылатындай: ортасы зәммалы сөзден кейін, алдыңғы буында «, - у» әрпі келген сөзден кейін «ل - л» әрпі зәммамен (-лүкүн); ал

алдыңғы буын кесрәлі, не сүкүнді болып келсе, кесрәмен (-лықын/ -лікін) қосылады.

بِجِشْدِي بِجِشْدِي ВҮЧЫШДЫ БЫЧЫШДЫ: пішішті, тілісті, кесісті.

«أَلْ مَنْكَ بَرَلَا يَغَاجْ بِجِشْدِي» ОI менің бірле жығаш бычышды: Ол менің бірле иығаш бычышды - Ол менімен бірге ағаш кесісті.» (Ол менімен бірге ағаш кесіп бөсекелесіп бақты.) Басқаларға да осылай. Кесуге көмектескенде де осылай деседі. (بِجِشْمَاقْ - بِجِشْوَرْ ВҮЧЫШЫҒ-БЫЧЫШТАҚ: Бычышүр-бычышмақ - Пішісер-пішіспек.) Бұл сөз екі адам бір-бірінен ажырасқанда да қолданылады.

سُجِشْدِي سُجِشْدِي СҮЧҮШДІ СҮЧҮШДІ: шырындалды; дәмі кірді.

«سُجِشْدِي نَانْكَ» Сүчүшді нең: Сүчүшді нең - Нәрсе шырынданды.» (سُجِشْمَاقْ - سُجِشْوَرْ СҮЧҮШҮГ-СҮЧҮШТЕК: Сүчүшүр-сүчүшмек - Шырынданар-шырынданбақ.)

سَاجِشْدِي سَاجِشْدِي СЕЧІШДІ СЕЧІШДІ: шашысты.

«أَلْ مَنْكَ يَرْمَاقْ سَاجِشْدِي» ОI маңа жармақ сечішді: Ол маңа иармақ сечішді - Ол маған ақша шашысты.» Басқаларға да осылай қолданылады. Бөсекелесіп шашысқанда да осылай дейді. (سَاجِشْمَاقْ - سَاجِشْوَرْ Сечішүг-сечіштек: Сечішүр-сечішмек - Шашысар-шашыспақ.)

سجشدي SUCUШDY CҮЧҮШDY: шошысты, үркісті, секірісті.

«آتلاز قمنغ سجشدي» Atlar qamıǵ sучишды: Атлар қамуғ сүчүшды - Аттар түгел (үркіп) секірісті, шошысты. Басқаларға да осы секілді.» (سجشماق - سجشور - Sучишиг-сучишмак: Сүчүшүр-сүчүшмак — Үркісер-үркіспек.)

قچشتي QACHYШDY QACHYШDY: қашысты.

«الار بير بىردن قچشتي» Olar bir birdin qachyshdy: Олар бір бірдің қачышды - Олар бір-бірінен қашысты.» (قچشماق - قچشور - Qачышиг-қачышмак: Қачышүр-қачүшмак - Қашысар-қашыспақ.)

قچشدي QUCHYШDY QҮЧҮШDY: құшақтасты.

«ال منك بىرلا قچشدي» Ol meniñ birle quchyshdy: Ол менің бірле құчүшды - Ол менімен бірге құшақтасты. (Ол менімен бірге құшысты.)» (قچشماق - قچشور - Qучишиг-қучишмак: Қүчүшүр-қүчүшмак - Құшысар-құшыспақ.)

كچشتي KECИШТИ KECИШТИ: кешісті.

«ال منك بىرلا سوق كچشتي» Ol meniñ birle suv kecishiti: Ол менің бірле сув кечішті - Ол менімен бірге су кешісті.» (Ол менімен бірге су кешісіп бақты.) (كچشور - كچشماك)

зышұр-тыдзышмақ - Тыйысар-тыйыспақ.)

قَدَشْدِي قАДЫШДЫ ҚАДЫШДЫ: көктесті, тігісті.

«أَلْ مَنْكَا تُونُ قَدَشْدِي» Ol maña ton қадышды: Ол маңа тон қадышды - Ол маған тон көктесті.» (قَدَشْمَاقُ - قَدَشُورُ Қадышиг-қадышмақ: Қадышұр-қадышмақ - Көктесер-көктеспек.) Бұл тігістің бір түрі. Сирек-сирек іліп көктеп тігу. Бәсекелесе де осы сөз қолданылады.

قَدَشْدِي ҚЫДЫШДЫ ҚЫДЫШДЫ: жиектесті, жиегін тігісті.

«أَلْ مَنْكَا بَرْكَ قَدَشْدِي» Ol maña bərk қыдышды: Ол маңа бөрк қыдышды - Ол маған бөрік жиектесті.» Бір нәрсенің қайырып тігетін жиегін тігуге көмек бергенде осы сөз қолданылады. (قَدَشْمَاقُ - قَدَشْرُ Қыдышиг-қыдышмақ: Қыдышұр-қыдышмақ - Жиектесер-жиектеспек.)

قَدَشْدِي ҚОДУШДЫ ҚОДУШДЫ: сеністі.

«أَلَارُ بِيْرُ بِيْرِكَ اَبِشْ قَدَشْدِي» Olar bir birge ыш қодушды: Ол бір бірге ыш қодушды - Олар бір-біріне іс сеністі; Олар бір-біріне істі сенісіп тапсырысты.» (قَدَشْمَاقُ - قَدَشُورُ Қодушиг-қодушмақ: Қодушұр-қодушмақ - Сенісер-сеніспек.)

كَدَشْدِي КҮДҮШДІ КҮДҮШДІ: күтісті.

«أَلَارُ بِيْرُ بِيْرِكَ كَدَشْدِي» Olar bir birig күдүшді: Олар бір-біріг күдүшді - Олар бірін бірі күтіс-

ti.» كُدْشورُ - كُدْشماكُ) Күдүшүг-күдүштөк:
Күдүшүр-күдүшмөк - Күтисер-күтиспек.)

بَرِشْدِي VARISHDI BARYSHDI: барысты.

«الار بَرِشْدِي بَرِشْمَاقُ Olar bir birge barysh-
dy: Olar bir-birge baryshdy - Olar bir-biri-
ne barysty.» (بَرِشْمَاقُ - بَرِشورُ Вагышиг-вагыш-
тақ: Бары-шүр-барышмақ - Барысар-барыс-
пақ.) Барысып тұрғанда, яки барысуға
бәсекелескенде осы сөз қолданылады.

بُرُشْدِي BURYSHDI BYRUSHDI: бүрісті.

«ال منكا بُرْشْمَاقُ Ol maña bygme bygush-
ty: Ol maña byrme byrush-ty - Ol mañan byrme
byristi.» Дорба, қалта, сол секілді нәрсе-
лердің аузын бүргенге көмектескенде осы
сөз қолданылады. (بُرْشْمَاقُ - بُرْشورُ Вүгүшүг-
вүгүштөк: Бүрү-шүр-бүрүшмөк - Бүрісер-
бүріспек.)

بُرُشْدِي BURUSHDI BYRUSHDI: бүрісті; қусырылды.

«بُرُشْدِي نَانِكُ Buryshdy neñ: Byrushdy neñ -
Nerse byristi.» Бырысқан, тырысқан, көрік-
сіз деген мәнді де білдіреді. (بُرْشْمَاقُ - بُرْشورُ
Buryshig-burysh-ty: Byrushshur-byrush-
maq - Byriser-byrispek.)

بَرِشْدِي BERISHDI BERISHDI: берісті.

«الار بَرِشْدِي بَرِشْمَاقُ Olar bir birge qyz
berishdy. Olar bir birge qyz berishdy - Olar

біріне бірі қыз берісті.» Екі адам біріне бірі бірдеңе беріссе де осы сөз арқылы білдіреді.

«بَرِشْمَاكُ - بَرِشُورُ» Berіshүg-berіshmek: Берішүр-берішмек - Берісер-беріспек.)

تُرُشْدِي TURUШDY TҮРҮШDY: тұрысты, тең тұрысты, қарсы тұрысты.

«كَبِجَكُ الْغُ بَرَلَا تُرُشْدِي» Kіshіk uluғ birle tuғışdy: Kіshіk үлүғ бірле түрүшды - Kіshіk үлықпен тең тұрысты.; Kіші үлкенмен талас-тартыста тең тұрысты.»

«تُرُشْمَاقُ - تُرُشُورُ» Tuғışuғ-tuғışmaq: Түрүшүр-түрүшмақ - Тұрысар-тұрыспақ.)

Мақалда былай дейді: «كَبِجَكُ الْغُ قَا» Kіshіk uluғқа tuғışmas, қығғыј сұңқиғқа қағышmas: Kіshіk үлүғқа түрүшmas, қырғғыј сұңқурға қарышmas - Kіshіk үлыққа тұрыспas, қырғғыј сұңқарға қарсы шыға алmas.» Қырғи сұңқармен қағыса алмағаны секілді, кішілер қайратты болса да, үлкендерге тең түсе алмайды, үлкендердің айналасы, тәжірибесі артық.

تِيرَشْدِي TIREШDI TIREШDI: тіресті.

«أَنْ مَنَّاكَ بَرَلَا تِيرَشْدِي» Ol menің birle тіreшdi: Ол менің бірле тірешді - Ол менімен бірге тіресті.» Бір нәрсені тірескенде, қақпаны арқасымен тіреп тұрып бекіткенде жәрдемдескенде осылай дейді. «تِيرَشْمَاكُ - تِيرَشُورُ» Ti-

гешүг-тігештек: Тіресшүр-тіресшмек - Тіресер-тіреспек.)

تُرُشِدِي تҮРҮШДИ ТҮРҮШДИ: түрісті; буысты.

«أَلْ مَنَا بَتَاكُ تَرَشِدِي» ОI маңа bitik түгүшди: Ол маңа бітік түрүшди - Ол маған кітап түрісті.» Ол маған кітап буысты, жиысты. Басқаларға да сондай.

تُرُشُورُ - تَرَشْمَاكُ Түгүшүг-түгүштек: Түрүшүр-түрүшмек - Түрісер-түріспек.) Түріскенде бәсекелескенде де солай дейді.

تَرِشِدِي TERIШДИ TERIШДИ: терісті; терісіп берді..

«أَلْ مَنَا يَمِشُ تَرِشِدِي» ОI маңа jemiş teriшди: Ол маңа иеміш терішди - Ол маған жеміс терісті.» Бір нәрсені тергенде, иә жинағанда көмектескенді, немесе бәсекелескенді білдіру үшін қолданылады.

تَرِشُورُ - تَرَشْمَاكُ Teriшүг-teriштек: Терішүр-терішмек - Терісер-теріспек.)

تِرِشِدِي TIREШДИ TIREШДИ: тіренді; тырмысты.

«يَلْقَى تِرِشِدِي» Жылқы tujaғын тігешди: Иылқы тұяағын тірешди - Жылқы тұяғын тіренді; Жылқы зорыққандықтан аяғын тіреп тұрып қалды.» تَرِشُورُ - تَرَشْمَاكُ Tігешүг-тігештек: Тіресшүр-тіресшмек - Тіреһер-тіренбек.)

سَرِشِدِي SARЫШДЫ SARЫШДЫ: орасты; салысты.

«[’]اَلْ مَنكَا سَمَلُق سَرِشْدِي» Ol maña suvluq sa-
 ғышды: Ол маña сүвлүқ сарышды - Ол ма-
 ған сәлде орасты.» Бір нәрсені орағанда,
 түргенде көмектескенді, не бәсекелескенді
 білдіреді. Басқасы да осы секілді.

([’]سَرِشْمَاق - [’]سَرِشُور Saғышиг-сағыштақ: Са-
 рышүр-сарышмақ - Орасар-ораспақ.)

«[’]سَرِشْدِي» SORUШДЫ СОРҰШДЫ: сорысты; сорды.

«[’]تُون تَرِگ سَرِشْدِي» Ton terig soruшды: Тон
 теріг сорұшды - Тон терді сорып алды; Тон
 терді сінірді.» ([’]سَرِشْمَاق - [’]سَرِشُور Soriшиг-so-
 гиштақ: Сорү-шүр-сорұшмақ - Сорысар-
 сорыспақ.)

«[’]سَرِشْدِي» SURЫШДЫ СҰРЫШДЫ: сұрланды.

«[’]اَنِك يُوْزِي سَرِشْدِي» Оның жүзі suғышды:
 Оның иүзі сұрышды - Оның жүзі сұрлан-
 ды.» ([’]سَرِشْمَاق - [’]سَرِشُور Sығышиг-сығыштақ:
 Сұры-шүр-сұрышмақ - Сұрланар-сұрлан-
 бақ.)

«[’]سَرِشْدِي» SYРЫШДЫ СЫРЫШДЫ: сырысты.

«[’]اَناسِنكا كِيْز سَرِشْدِي» Қыз анасыña ki-
 ziz syғышды: Қыз анасыña кідзиз сырышды
 - Қыз анасына кигіз сырысты.» (Түркмен-
 дердің кигіз үйлерінің жабдықтарын, басқа
 да шымылдық, перде, төсек-орындарды
 сырғанда қыздың анасына көмектескені се-
 кілді. ([’]سَرِشْمَاق - [’]سَرِشُور Sығышиг-сығыштақ:

Сырышүр-сырышмақ - Сырысар-сырыспақ.)

””
سِرْشِدِي SYRYШDІ СҮРҮШDІ: сүрісті; сүйкенді; қуаласты.

«أَذْغِرُ قِسْرَاقَ بِرْلَا سِرْشِدِي»
Азғыр қысрақ біле сүрүшді -
біле сүгүшді: Азғыр қысрақ біле сүрүшді -
Айғыр қысрақпен сүрісті. (Айғыр қысы-
рақты тістеп сүйкенді, қуалады.)» Айғыр
байталға шабарда солай істейді.

””
سِرْشِدِي SYRYШDІ СҮРҮШDІ: сүріндірісті; алысты, шалысты.

«أَلْ مَنِكْ بِرْلَا سِرْشِدِي»
Ол менің біре сүрүшді:
Ол менің біре сүрүшді - Ол менімен бірге
алысты.»
«سِرْشُورْ - سِرْشَمَاكْ»
Сүгүшүг-сүгүш-
тек: Сүрүшүр-сүрүшмек - Сүрісер-сүріс-
пек.)

””
سِرْشِدِي SURUШDЫ СҮРҮШDЫ: сұрасты; сұрастырды.

«أَلْ أِنْدَا أَلْمَنِ سِرْشِدِي»
Ол anda алымын су-
гүшды: Ол anda алымын сүрүшды - Ол одан
алымын сұрастырды.»

«سِرْشُورْ - سِرْشَمَاكْ»
Suruшug-suruшмақ:
Сүрүшүр-сүрүшмақ - Сұрасар-сұраспақ.)

””
قَرِشْتِي ҚАРЫШТЫ ҚАРЫШТЫ: қарысты; қамалды.

«بِرِي تَبِشِي قَرِشْتِي»
Бөрі тышы қағышты: Бөрі
тышы қарышты - Бөрі тісі қарысты.» Бөрі
айына бір апта ештеңе жемейді, қоректен-
бейді, тек қана ауа жұтып тіршілік етеді. Сол
кезде оның тісі қамалып қарысып қалады.

«تَنْ كُنْ بِرْلَا قَرِشِدِي»
Түн күн біре қағыш-

ды*: Түн күн бірле қарышды - Түн күнмен қарысты; Түн мен күн қарсыласты.»

Жырда былай деп келеді:

ياي قش بىلا قريشتي
 اردم ياسين قريشتي
 جرك تقب كرشتي
 اقتاغلي اترشور

*Jaj қыш биле қарышды,
 Erdem jasyın қырышты,
 Шериг tutup көрүшти**
 Оқтагалы өтрүшүр:*

*Иай қыш биле қарышды,
 Ердем иасын құрышты,
 Шериг тұтүп көрүшти,
 Оқтагалы өтрүшүр -*

*Жаз қыспенен қарысты,
 Өнер, даңқын құрысты,
 Шерік құрып көрісті,
 Оқ атуға төністі.»*

(Жаз бен қыс қасарысып, қарсыласып қарысты; Абырой, даңқтарын айтысып, керісті; Шерік тізіп, шеп құрып тіресті, егесті; Оқ атуға, бір-бірінен оқ өткізуге төністі.)

قريشتيلار ҚАРЫШТЫЛАР ҚАРЫШТЫЛАР: қарсыласты; қарысты.

* «Қарышты», «қарышды» деп, мәтіннің өзінде екі түрлі жазылған.

** Бұл сөз «күресті» болса керек, осылай «көрүшти» деп жазылыпты.

اِكْكِ بَغْلَرِ كَاغْشْتِيْلَارِ» İkki begler қағышты-
lar: Іккі беглер қарыштылар - Екі бек қа-
рысты; қарсыласып ұрысты.» «اَلْ مَنَكَا
اُولْدَا قَرَشْتِي OI таңа jolda қағышты: Ол маңа
йолда қарышты - Ол маған жолда қарсы-
ласты; яғни ол маған жолда қарсы ұшырас-
ты.» «قَرَشْمَاقْ - قَرَشُورْ» Қағышиг-қағишмақ:
Қарышүр-қарұшмақ - Қарысар-қарыспақ.»

قَرَشْتِي قURUШТЫ ҚҰРҰШТЫ: құрысты.

اَلْ مَنِكْ بِرْلَا يَا قَرَشْتِي» OI meniң birle ja
қиғишты: Ол менің бірле иа құрұшты - Ол
менімен бірге садақ құрысты; Ол менімен
бірге садақ тартысып жарысты.» Көмектесе
де осы сөз қолданылады.

«قَرَشْمَاقْ - قَرَشُورْ» Қиғишиг-қиғишмақ: Қүрү-
шүр-қүрүшмақ - Құрысар-құрыспақ.)

قَرَشْدِي قURUШДЫ ҚҰРҰШДЫ: құрыды; қурады, кепті.

«اَتْمَاكْ قَمَغْ قَرَشْدِي» Etmek қамуғ қиғишды:
Етмек қамуғ құрұшды - Нан бүтіндей қура-
ды; Нан тұғастай кеуіп кетті; қатып қалды.»
Басқаларға да осы мағынада қолданылады.

«قَرَشْمَاقْ - قَرَشُورْ» Қиғишиг-қиғишмақ: Қү-
рүшүр-қүрүшмақ - Қуарар-қурамақ.)

قَرَشْتِي ҚОРЫШТЫ ҚОРЫШТЫ: қорысты, қорғасты.

«اَلْ مَنَكَا قَرُغْ قَرَشْتِي» OI таңа қоғығ қоғыш-
ты: Ол маңа қорығ қорышты - Ол маған қо-

рық қорысты; Ол маған қорықты қоруға көмектесті.» (قرشور - قرشماق) Қоғышиг-қоғыштақ: Қорышүр-қорышмақ - Қорысар-қорыспақ.)*

قرشدي ҚЫРЫШДЫ ҚЫРЫШДЫ: қырысты.

«Ol таңа јег қыгышды: Ол маңа иер қырышды - Ол маған жер қырысты.» Басқа нәрселерді қырып, қырыштағанда да осы сөз қолданылады.

Қыгышиг-қыгыштақ: Қырышүр-қырышмақ - Қырысар-қырыспақ.)

кершدي KERISHDI KERISHDI: керісті; тартысты.

«Ol таңа јыр кершди: Ол маңа иып керішді - Ол маған жіп керісті.» Керісіп бәсекелескенде де осы сөзбен айтылады. (кершмак - кершор) Керішүг-керіштек: Керішүр-керішпек - Керісер-керіспек.)

кершدي KERISHDI KERISHDI: керісті; тәжікелесті, таласты.

«Ol аның birle кершди: Ол аның бірле керішді - Ол онымен керісті, таласты.» «Ol аның birle кершди: Ол аның бірле керішді - Ол онымен тәжікелесті; тартысты.»

Керішүг-керіштек: Керішүр - кершмак)

* Етістіктің келер шағы мен тұйық райы қолжазбада көрсетілмеген. Бұл жерде өзіміз қостық.

шүр-керішмек - Керісер-керіспек.)

كُرِشْدِي KӨRІШDІ KӨRІШDІ: көрісті.

«أَلْ مَنِكَ بَرَلَا كُرِشْدِي» ОI менің бірге көгішді: ОI менің бірле көрішді - ОI менімен көрісті.» Басқа да, бір-бірімен көрісіп, жүздескен, ұшырасқан жағдайда осы сөз қолданылады. (كُرِشْمَاكْ - كُرِشُورْ Көгішүг-көгіштөк: Көрішүр-көрішмек - Көрісер-көріспек.)

كُورِشْدِي KҮRЕШDІ KҮRЕШDІ: күресті.

«أَلْ مَنِكَ قَارْ كُورِشْدِي» ОI маңа қар күгешді: ОI маңа қар күрешді - ОI маған қар күресті.» Басқаларда да осы секілді. Бәстесіп күрескенде де осы сөз арқылы білдіреді. (كُورِشْمَاكْ - كُورِشُورْ Күгешүг-күгештөк: Күрешүр-күрешмек - Күресер-күреспек.)

كِرِشْدِي KİRİШDІ KİRİШDІ: кірісті.

«أَلْ مَنِكَ بَرَلَا ایشْقا كِرِشْدِي» ОI менің бірге ышқа кігішді: ОI менің бірле ышқа кірішді - ОI менімен бірге іске кірісті; ОI іске кірісерде менімен бәстесті.» Басқаларға да сондай. (كِرِشْمَاكْ - كِرِشُورْ Кігішүг-кігіштөк: Кірішүр-кірішмек - Кірісер-кіріспек.)

بَزَشْدِي BEZЕШDІ BEZЕШDІ: безесті, безендірісті.

«أَلْ مَنِكَ بَزَكْ بَزَشْدِي» ОI маңа bezek bezeshді: ОI маңа bezek bezeshді - ОI маған (бірденені өрнектегенде) өрнек өрнектесті.»

Жарыса безендіргенде де осыны қолданады.

(بَزَشْمَاكْ - بَزَشُوْرُ) Bezeshüg-bezeshmek: Безешүр-безешмек - Безесер-безеспек).

بُزُشْدِي BUZUSHDI BÜZÜSHDI: бүзысты.

«O1 маңа ev buzuшды: Ол маңа ev бүзүшды - Ол маған үй бүзысты.» Жарыса бүзысқанда да осылай қолданылады. (بُزُشْمَاقْ - بَزَشُوْرُ) Buzushüg-buzushmaq: Бүзүшүр-бүзүшмақ - Безесер-безеспек)

تَزِشْدِي TEZISHDI TEZISHDI: безісті, қашысты.

«Olar ikki teziшди: Олар ikki теziшди - Олар бірінен бірі безісті.» (تَزِشْمَاكْ - تَزِشُوْرُ) Teziшүг-teziшmek: Teziшүр-теziшмек - Безісер-безіспек.)

تُزِشْدِي TYZESHDI TÜZESHDI: түзетісті; түзесті.

«O1 маңа jer түзешди: Ол маңа иер түзешди - Ол маған жер түзесті.» Басқаларға да сондай. Бір нәрсені түзеткенде, тегістегенде бөсекелесе істегенде де осылай қолданылады.

(تَزِشْمَاكْ - تَزِشُوْرُ) Tüzeshüg-tüzeshmek: Tüzeshүр-tüzeshmek - Tüzесер-tüzеспек*)

* Осы сөз «تَزِشْدِي Tüzüşdi: Tüzüşdi» түрінде жазылғанымен, келер шақ пен мөсдар үлгісі «تَزِشْمَاكْ Tüzeshüg-tüzeshmek: Tüzeshүр-tüzeshmek» деп жазылған. Жазбаша нұсқаның 268-бетінде «تَزِشْمَاكْ Tüzesh: Tüzesh», ал 308-бетінде «تَزِشْمَاكْ Tüzesh-tüzeshmek: Tüzesh-түзешмек». Осыларды салыстыра келе «تَزِشْدِي түзешди: түзешди» деп алынды.

تِزِشْدِي TIZIŞDI TIZIŞDI: tizisti.

«Ol menin birle jinju tizişdi: Ol menin birle jinju tizisti.» Сөз, өлең-жыр, тағы басқаларды тізгенде де осылай дейді. Бірдеңені тізуге қолғабыс тигізгенді де осы сөзбен білдіреді. (تِزِشْمَاكْ) Tizışug-tizışmek: Tizışug-tizışmek - Tiziser-tizispek.)

قَازِشْدِي QAZIŞDI QAZIŞDI: qazisty.

«Ol maña jer qazişdi: Ol maña jer qazisty; Ol maña jer qazuğa kömettesti.» Жарысып қазғанда да осы сөз қолданылады. (قَازِشْمَاقْ) Qazişug-qazişmaq: Qazişug-qazişmaq: Qazisar-qazispaq.)

كِزِشْدِي KEZIŞDI KEZIŞDI: kezisti.

«Ol maña jer kezidi: Ol maña jer kezisti; Ol meninmen jerdin jüzin kezip şıqpaqqa bese-kelesti.» (كِزِشْمَاكْ) Kezişug-kezişmek: Kezişug-kezişmek - Keziser-kezispek.)

كۆزِشْتِي KÖZEŞTI KÖZEŞTI: közesti; kösesti.

«Ol maña ot közeşti: Ol maña ot kösesti.» Бәсекелесіп от көсесе де осылай айты-

лады. كَزَشْمَاكْ - كَزَشُوْرُ Kөзешүг-көзештек:
Көзешүр-көзешмек - Көсесер-көсеспек.)

بَاسِشْدِي BASYSHDY БАСЫШДЫ: БАСЫСТЫ:

«O1 маңа ойма басышды»
O1 маңа ойма басышды - Ол маған байпақтық кигіз басысты; Ол маған кигіз басуға жәрдемдесті.» (Ол маған байпақтық түркмен кигізін басысты.) Болбырап, қабарып, көпсіп шығып тұрған нәрселерді ширатып, пісіру үшін істеген әрекетті осы сөзбен білдіреді.

بَاسِشْمَاقْ - بَاسِشُوْرُ Bасышуг-басыштақ: Басышүр-басышмақ - Басысар-басыспақ.)

بِپُشْدِي PUSYSHDY ПҮСҮШДЫ: тосқауыл қойысты, бекіністі.

«Begler pusushdy»
Begler pusushdy: Беглер пүсүшды - Бектер біріне - бірі тосқауыл қойысты.»
Pusushug-pusushmaq: Пүсүшүр-пүсүшмақ - Тосқауыл қояр-тосқауыл қойыспақ.)

سُيُشْدِي SYSYSHDI СҮСҮШДІ: сүзісті.

«Ikki qoshqar sysyshdi»
Ikki qoshqar sysyshdi - Екі қошқар сүзісті.»
Süsüşüg-süsüşmek: Сүсүшүр-сүсүшмек - Сүзісер-сүзіспек.)

كِشْدِي KESYSHDI КЕСІШДІ: кесісті.

«O1 maңa yğash ke-»
O1 maңa yğash ke-

sişdi: Ол маңа иығаш кесішді - Ол маған ағаш кесісті.» Жарысып кесіссе де осылай деседі. (كَشَشْمَاكْ - كَشَشُورْ Kesішүг-kesішmek: Кесішүр-кесішmek - Кесісер-кесіспек.)

كَشَشْدِي KӨШЕШДІ КӨСЕШДІ: көкесті.

«ارَن قَمْعُ تَقَارُ كَشَشْدِي» Egen қамуғ тағар көшешді: Ерен қамуғ табар көсешді - Адамның барлығы мал көкесті.» Малға зәрулік болса да осы сөз қолданылады.

(كُشَاشُورْ - كُشَشْمَاكْ Kөшешүг-көшешmek: Көсешүр-көсешmek - Көкесер-көкесспек.)

بُغَشْدِي BOҒУШДЫ БОҒҰШДЫ: буысты; буындырысты.

«الَار اِكْبِي بُغَشْدِي» Olar ikki boғuшды: Олар іккі боғушды - Олар екеуі (бірін-бірі) буындырысты. (بُغَشْمَاقْ - بُغَشُورْ Boғушағ-боғуштақ: Боғушағ-боғуштақ - Буындырысар-буындырыспақ.)

سَغَشْدِي SAҒЫШДЫ САҒЫШДЫ: сауысты.

«الَار اِكْبِي سَوْتُ سَغَشْدِي» Olar ikki syt saғышды: Олар іккі сүт сағышды - Олар екеуі сүт сауысты.; Олар екеуі жарысып сүт сауды.» Сүт саууға көмектескенде де осы сөз қолданылады. (سَغَشْمَاقْ - سَغَشُورْ Saғышиғ-сағыштақ: Сағышүр-сағышмақ - Сауысар-сауыспақ.)

سَوغَشْدِي SOҒУШДЫ SOҒҰШДЫ: суысты; сууға айналды..

«اَوْدُ سَوغَشْدِي» Өд соғушды: Өд соғушды - Күн

(ауа, мерзім) сууға айналды,» Күн суыта бастады. (سَفْشُورُ - سَفْشِمَاقُ Soғушиг-соғуштақ: Соғу-шүр-соғушмақ - Суыта бастар-суыта бастамақ.)

تَفْشُدِي تҮҮШІДІ ТҮБІШДІ: жайғасты; түйресті.

«أَنْ مَعَكُمْ بَرًّا أَنْ تَفْشُدِي» Ol meniң birle et tҮvishdi: Ол менің бірле ет түбішді - Ол менімен бірге ет жайғасты; Ол менімен бірге істікке ет түйресті.» Басқасы да осындай. Істікке ет түйреп, тізгенде жарысып бәсекелесе де, жәрдемдесе де осылай айтылады. (تَفْشِمَاقُ - تَفْشُورُ Tүвшүг-түвшішек: Түбішер-түбішшек — Түйресер-түйреспек.)

سَفْشُدِي SAVAШДЫ САБАШДЫ: сабасты.

«أَلَا أَرَأَيْكَ سَفْشُدِي» Olar ikki savashdy: Олар іккі сабашды - Олар екеуі сабасты; Ол екеуі ұрысты.» (Оғызша).

(سَفْشُورُ - سَفْشِمَاقُ Savashig-savashmaq: Сабашүр-сабашмақ - Сабасар-сабаспақ.)

سَفْشُدِي SEVIШДІ СЕБИШДІ: сүйісті; жақсы көрісті.

«أَلَا أَرَأَيْكَ سَفْشُدِي» Olar ikki sevishdi: Олар іккі себішді - Олар екеуі сүйісті.»

(سَفْشُورُ - سَفْشِمَاقُ Sevishig-sevishmaq: Себішүр-себішшек - Сүйісер-сүйіспек.)

سَفْشُدِي SUVЫШДЫ СҰБЫШДЫ: сұйылды; сұйылып кетті, босасты.

«يُغْرِمُشْ اُون سَفْشِدِي» Juғırmısh un suvıshdı: Иүғұрмыш үн сүбүшды - Иленген үн сұйылып кетті; Иленген қамыр судың көптігінен босап, сұйылды.» Суы көбейіп, сұйылып кеткен нәрсенің барлығына осы сөз қолданылады.

(سَفْشَمَاقْ - سَفْشُورْ Suvıshıg-suvıshmaq: Сүбүшүр-сүбүшмақ - Сұйылар-сұйылмақ.)

سَفْشِدِي SUVASHDY SÜBASHDY: сыласты.

«اَلْ مَنَاقْ اَقْ سَفْشِدِي» Ol maña ev suvashdı: Ол маңа ев сүбашды - Ол маған үй сыласты.» Сылағанда бөстесе де осы сөз қолданылады.

(سَفْشَمَاقْ - سَفْشُورْ Suvashıg-suvashmaq: Сүбашүр-сүбашмақ - Сыласар-сыласпақ.)

قَفْشِدِي QAVUSHDY QAVUSHDY: қауышты, қауысты; қосылды.

«اَرَكْكَ تَشِيْقَا قَفْشِدِي» Erkek тышықа қавушды: Еркек тышықа қабұшды - Еркек қатынға қауышты; яғни еркек қатынға қосылды, үйленді. » Бұл сөздің түпкі мағынасы бір нәрсенің бір нәрсеге қосылғанын, бір нәрсенің бір нәрсеге біріккенін білдіреді.

Мысалы: «قَدَاشْ قَدَاشْقا قَفْشِدِي» Qadash qadashқа қавушды: Қадаш қадашқа қабұшды - Туыс туысқа қауышты» деген секілді. Екі ханның арасындағы жарастық үшін ұшырасуды: «قَفْشُوتْ Qavshut: Қавшүт»-дейді.

Мақалда былай деп келеді:

تاغ تاغ Tağ Tağ
تاغقا қавушмас, кіші кішіге қавушур: Тағ тағқа қавышмас, кіші кішіге қавушур - Тау тауға қосылмас, кісі кісіге қосылар.»

قشور - قشماق Қавушиг-қавуштақ: Қавушур-қавушмақ - Қауышар-қауышпақ.)
Бұл сөздегі ұяң, жұмсақ айтылатын «ق» әрпі «ق» әрпіне алмастырылып айтылуы мүмкін.

قشديار ҚОВУШДЫЛАР ҚОВУШДЫЛАР: қуысты, қуалас-
ты.

الار اكندينى قشديار. Olar bir ikindini қовушдылар: Олар бір ікіндіні қовушдылар - Олар бірін - бірі қуаласты.»

قشور - قشماق Қовушиг-қовуштақ: Қовушур-қовушмақ - Қуаласар-қуаласпақ.)

باقشدي ВАҚЫШДЫ БАҚЫШДЫ: бағысты, қарасты.

الار бир بير كا باقشدي. Olar bir birge вақышды: Олар бір бірге бақышды - Олар бірін бірі бағысты.»
باقشور - باقشماق Вақышиг-вақыштақ: Бақышур-бақышмақ - Бағысар-бағыспақ.)

تقشتي ТОҚУШТЫ ТОҚУШТЫ: ұрысты; соқтығысты.

بكلار تقشتي. Begler тоқушты: Беглер тоқушты - Бектер ұрысты.» Басқалар да сондай.
تقشور - تقشماق Тоқушиг-тоқуштақ: Тоқушур-тоқушмақ - Ұрысар-ұрыспақ.)

Жырда былай деп келеді:

كُجِي تَنَكِي تَقِشْتِي
 اَغْش قُونِم اَقِشْتِي
 جَرِك تَبَا يَقِشْتِي
 بَرِكا كَلِب اَج اَنَار

*Күші теңі тоқишты,
 Оғиш қипит оқишты,
 Шериг таба жақышты
 Bizge kelip өш өтер:*

*Күші теңі тоқұшты,
 Оғұш құнұм оқұшты,
 Шеріг таба иақышты
 Бізге келіп өш өтер -*

*Күшіне сай ұрысты,
 Қоңсы, ұрқын жиысты,
 Шерік жаққа таясты,
 Бізге келіп өш алмақ.»*

(Күші жеткенше, қайратына лайық соғысты; Ағайын-туған, қоңсы-қолаңын түгел жиды; Шерікке таман таяп келді; Бізден келіп өш-кегін алғысы бар).

تَقِشْتِي **ТЫҚЫШТЫ ТЫҚЫШТЫ:** тығылысты; топтанып жиы-

лысты. «كُشِي اَوْدَا تَقِشْتِي» Kіші evde тықыш-

ты: Кісілер үйде тығылысты; Адам үйге жиылып, лықа толып кетті.» (تَقِشْتِي - تَقِشْمَاق)

Тықышты-тықышмақ: Тықышұр-тықышмақ - Тығылысар-тығылыспақ.)

جَقَشْدِي ШАҚЫШДЫ ШАҚЫШДЫ: шағысты.

«ال منكا جَقَمَاق جَقَشْدِي» Ol maña shaqmaq shaqshdy: Ol maña shaqmaq shaqshdy - Ol mağan shaqmaq shaғысты.» Бәсекелесіп, жарыса шаққанда осы сөз қолданылады.

جَقَشْمَاق - جَقَشُور Шықшығ-шықшығтақ: Шықшығур-шықшығмақ - Шағысар-Шағыспақ.)

جَقَشْدِي ШЫҚЫШДЫ ШЫҚЫШДЫ: шығысты.

«الار اِكِّي اَقْدِن جَقَشْدِي» Olar ikki evdin shyqshdy: Олар іккі евдін шықшыды - Олар екеуі үйден шығысты.» Көмектескенде де осы сөз қолданылады.

جَقَشْمَاق - جَقَشُور Шықшығ-шықшығтақ: Шықшығур-шықшығмақ - Шығысар-Шығыспақ.)

سَقَشْدِي СОҚУШДЫ СОҚУШДЫ: соғысты; ұнтақтасты.

«ال منكا تُوْز سَقَشْدِي» Ol maña tuz soqshdy: Ол маña тұз соқушды - Ол маған тұз ұнтақтасты.» Басқаларға да осы секілді. Соғып-ұнтақтағанда бәсекелесе кіріскенде де осы сөз қолданылады.

سَقَشْمَاق - سَقَشُور Соқшығ-соқшығтақ: Соқушур-соқушмақ - Соғысар-соғыспақ.)

سَقَشْدِي СЫҚЫШДЫ СЫҚЫШДЫ: сығысты.

«ال منكا اَزْم سَقَشْدِي» Ol maña yuzum sy-

қышды: Ол маңа үзүм сықышды - Ол маған жүзім сығысты.» Бір нәрсені жарыса, бөсе-келесіп сыққанда да осылай деседі.

(سَقَشْمَاقُ - سَقَشُورُ Сықышуг-сықыштақ: Сықышүр-сықышмақ - Сығысар-сығыспақ.)

سَقَشْدِي سЫҚЫШДЫ СЫҚЫШДЫ: сығылысты; жиналды.

«كَشِي سَقَشْدِي Кіші сықышды: Кіші сықышды - Кісілер сығылысты; Кісілер топтанып, қысылып-қымтырылысып кетті.»

قَقَشْدِي ҚАҚЫШДЫ ҚАҚЫШДЫ: қағысты, ашуланды, ашуланысты.

«ارن قَمَغ قَقَشْدِي Eren қамуғ қақышды: Eren қамуғ қақышды - Ерлердің бәрі ашуланысты; Адамдар біріне-бірі ашуланысты, қағысты.»

قَقَشْدِي ҚАҚЫШДЫ ҚАҚЫШДЫ: ұрысты.

«الار اكي بشرا قَقَشْدِي Olar ikki bashra қақышды: Олар іккі башра қақышды - Олар екеуі бірінің басына бірі ұрысты.»

(قَقَشْمَاقُ - قَقَشُورُ Қақышуг-қақыштақ: Қақышүр-қақышмақ - Қағысар-қағыспақ.)

بَكَشْدِي ВЕКІШДІ БЕКІШДІ: бекісті; бекемдесті; бекіді.

«بَكَشْدِي نَانِكُ Bekishdi neñ: Bekishdi neñ - Nərsə bекіді.»

(بَكَشْمَاقُ - بَكَشُورُ Bekishug-bekishmek: Bekishür-bekishmek - Bekiser-bekispek.)

بُكُشْدِي БҮКҮШДІ БҮКҮШДІ: бүгісті; иісті.

«**اَلْ** **مَنْكَ** **تَالٌ** **بُكْشُدِي**» Ol maña tal бүкүшді:
Ол маңа тал бүкүшді - Ол маған тал иісті.»
Басқалары да осындай. (**بُكْشُورٌ** - **بُكْشِمَاكٌ**) Вү-
күшүг-бүкүштек: Бүкү-шүр-бүкүшмек -
Иісер-иіспек.) Бұл сөз қатаң «**ج** - **к**» өрпі-
мен жазылып, оқылады.

بُغْشُدِي BӨGҮШДІ БӨGҮШДІ: бөгесті; байласты.

«**اَلْ** **مَنْكَ** **سُوْفِي** **بُغْشُدِي**» Ol maña suv бөгүш-
ді: Ол маңа сув бөгүшді - Ол маған су бөгес-
ті.» Ол маған су байлауға көмектесті. Су бө-
гегенде жарысып, бәсекелесе де осылай дей-
ді. (**بُغْشُورٌ** - **بُغْشِمَاكٌ**) Бөкүшүг-бөкүштек: Бө-
күшүр-бөкүшмек - Бөгесер-бөгеспек.)

تَكْشُدِي TEGİШДІ TEGİШДІ: тиді; жетісті, жетті.

«**مَنْكَ** **اَلْکِم** **تَرْسَقَا** **تَكْشُدِي**» Менің elikim tarus-
қа' tegiшді: Менің елікім тарұсқа тегішді -
Менің қолым төбеге тиді.»
(**تَكْشُورٌ** - **تَكْشِمَاكٌ**) Tегішүг-тегіштек: Tегішүр-
тегішмек - Тіер-тимек.)

Мақалда былай деп келеді: «**مَوْشٌ** **يَقْرِبُهَا**»
مَوْشٌ **تَكْشِمَاسٌ** **اَيْرٌ** **كِشِي** **زَنْكِي** **يَرْشِمَاسٌ** Миш жақгы-
қа tegiшmes ајур кіші неңі јағаштас: Мүш
иакрықа тегішмес аиүр кіші неңі иараш-
мас - Мысық ілулі майға жете алмай: «кісі
нәрсесі жарамас!»- дер». Бұл мақал ойлаған
нәрсесіне жете алмай қалғанда, ол нәрсе
маған лайық емес, керегі жоқ деген кісілер-
ге қарата айтылады.

تُكْشِدِي تҮГҮШДИ ТҮГҮШДИ: түйісті.

«أَلْ مَنْكَ بِيْرَا تُكُونُ تُكْشِدِي» Ol meniң birle tügün tügüşdi: Ол менің бірле түгүн түгүшди - Ол менімен бірге түйін түйісті.» Бәсеке-лесіп, не жәрдемдесіп түйін түйіскенде де осылай дейді. (تُكْشَاكُ - تُكْشُورُ Түгүшүг-түгүшмек: Түгүшүр-түгүшмек - Түйісер-түйіспек.)

تُوْكَشِدِي تҮГҮШДИ ТҮГҮШДИ: түйісті; ұнтақтасты.

«أَلْ مَنْكَ بِيْرَا تُوْزُ تُوْكَشِدِي» Ol meniң birle tuz tügüşdi: Ол менің бірле түз түгүшди - Ол менімен бірге түз түйісті.» Басқа нәрселерді түйгенде көмектескені үшін осы сөз қолданылады. (تُوْكَشَاكُ - تُوْكَشُورُ Түгүшүг-түгүшмек: Түгүшүр-түгүшмек - Түйісер-түйіспек.)

تِكْشِدِي تІКІШДИ ТІКІШДИ: тігісті.

«أَلْ مَاْنَا تَوْنُ تِكْشِدِي» Ol maña ton tikişdi: Ол маған тон тігішди - Ол маған тон тігісті.» Басқаларға да осылай қолданылады. (تِكْشَاكُ - تِكْشُورُ Tikішүг-tikişmек: Tikішүр-tikişmек - Tігісер-tігіспек.)

تُكْشِدِي تҮГІШДИ ТҮГІШДИ: түйісті.

«أَلْ مَاْنَا تُرْمَاكُ تُكْشِدِي» Ol maña түг-мек түгішди: Ол маған түрмек түгішди - Ол маған түрмек түйісті.» Басқаларға да сол секілді.

تَكْشُرُ - تَكْشِمَاكُ) Түгішүр-түгіштек: Түгішүр-түгішмек - Түйісер-түйіспек.)

تَكْشُدِي تӨКҮШДІ ТӨКҮШДІ: төгісті; бастырысты.

«اِنَّ مَنَاكَ تَرْمَاكُ تَكْشُدِي» ОI маңа тағығ төкүшді: Ол маған тарығ төкішді - Ол маған астық бастырысты.» Бидайды, тарыны бастырғанда бәсекеге түсіп істесе де осылай дейді. Су сеуіп, төккенде де осы сөз қолданылады. (تَكْشُرُ - تَكْشِمَاكُ) Төкүшүр-төкүштек: Төкүшүр-төкүшмек - Төгісер-төгіспек.)

جَكْشُدِي ШЕКІШДІ ШЕКІШДІ: шекісті.

«اِنَّ مَنَاكَ جَكْكَ جَكْشُدِي» ОI маңа шекік шекішді: Ол маңа шекік шекішді - Ол маған ноқат шекісісті; яғни ол маған жазуға ноқат қоюға көмектесті.» Бәстескенде де осы сөз қолданылады. (جَكْشُرُ - جَكْشِمَاكُ) Шекішүр-шекіштек: Шекішүр-шекішмек - Ноқат қойысар-ноқат қойыспақ.)

سِكْشُدِي SIKIШДІ SIKIШДІ: сігісті.

«اِرَاغُتُ بِرَلَا سِكْشُدِي» Ер ұрағұт бірле сікішді: Ер ұрағұт бірле сікішді - Еркек қатынмен сігісті.» Бұл сөз жыныстық қатынасқа түскендердің (ер мен әйелдің) әрқайсысына да бірдей қолданылады.

(سِكْشُرُ - سِكْشِمَاكُ) Sikiшүр-sikiштек: Сікішүр-сікішмек - Сігісер-сігіспек.)

سَكَّشْدِي SÖKÜŞİDİ СӨКҮШІДІ: сөгісті; тілдесті.

«الَارْ اَكِّي سَكَّشْدِي» Olar ikki sөkүşidi: Олар іккі сөкүшіді - Олар екеуі сөгісті.»

سَكَّشْمَاكْ سَكَّشُورْ - سَكَّشْمَاكْ Sөкүшүг-сөкүшмек: Сөкүшүр-сөкүшмек - Сөгісер-сөгіспек.)

سَكَّشْدِي SÖKÜŞİDİ СӨКҮШІДІ: сөгісті.

«الْ مَنَا تُونْ سَكَّشْدِي» Ol maña ton sөkүşidi: Ол маңа тон сөкүшіді - Ол маған тон сөгісті.» Үй, тағы басқа нәрселерді бұзуға көмектескенде де осы сөзді қолданады.

سَكَّشْمَاكْ سَكَّشُورْ - سَكَّشْمَاكْ Sөкүшүг-сөкүшмек: Сөкүшүр-сөкүшмек - Сөгісер-сөгіспек.) Бөсекелесе сөгіскенді де осы сөз білдіреді.

بِلِشْدِي BİLİŞİDİ БІЛІШІДІ: білісті.

«الْ مَنَاكْ بِلِشْدِي» Ol meniң birle bilışdi: Ол менің бірле білішіді - Ол менімен бірге білісті.»

بِلِشْمَاكْ بِلِشُورْ - بِلِشْمَاكْ Bilішүг-bilішмек: Білішүр-bilішмек - Білісер-bilіспек.)

بُلُشْدِي BULUŞİDİ БҰЛҰШІДЫ: табысты.

«الَارْ اَكِّي بِلِشْدِي» Olar ikki bir birig buluşdi: Олар іккі бір біріг бұлұшды - Олар екеуі бірін-бірі табысты; Ол екеуі бірін бірі тауып алысты.»

بُلُشْمَاكْ بُلُشُورْ - بُلُشْمَاكْ Buluşug-buluşmaq: Бұлұшүр-bұлұшмақ - Табысар-табыспақ.)

بُلُشْدِي BOLUŞİDİ БОЛУШЫДЫ: болысты.

«أَنْ مَنَّا بَلَشْدِي» Ol maña bolushdy: Ol maña bolushdy - Ol mağan болысты; Ol екеуі мені жақтады; Менімен жауласқан адамға жау болды.» (بَلَشْوَرُ - بَلْشَمَائِقُ) Bolushug-bolushmaq: Bolushur-bolushmaq - Bolysar-bolyspak.)

تَلِشْدِي TELISHDI TELISHDI: tесісті.

«الْأَرْ اِكْبِي تَام تَلِشْدِي» Olar ikki tam telishdi: Olar ikki tam telishdi - Olar екеуі тамды тесісіп бақты.» Басқа жағдайларда да, иә бір нәрсені тескенде көмектескенде де осылай айтады. (تَلْشَمَائِقُ - تَلْشُورُ) Telishug-telishmek: Telishur-telishmek - Tесісер-tесіспек.)

تِلِشْدِي TILISHDI TILISHDI: тілісті.

«أَنْ مَنَّا يَرِنْدَاقِ تِلِشْدِي» Ol maña jagındaq tilishdi: Ol maña iarındaq tilishdi - Ol mağan қайыс тілісті.» Қайыс тілісіп көмектесті. Сондай-ақ, бәсекелескенде де осы сөз қолданылады.

(تَلْشَمَائِقُ - تَلْشُورُ) Tilishug-tilishmek: Tilishur-tilishmek - Tiliser-tilispек.)

تَلِشْدِي TILISHDI TILISHDI: тілесті; іздесті.

«أَنْ مَنَّا بَرَلَا نَانَكْ تَلِشْدِي» Ol meniñ birle neñ tilishdi: Ol meniñ birle neñ tilishdi - Ol менімен бірге нәрсе іздесті; яғни ол менімен бірге жоғалған нәрсені жоқтасты, іздестірді» (تَلْشَمَائِقُ - تَلْشُورُ) Tileshug-tileshmek: Tileshur-tileshmek - IZdeser-izdespek.)

جَلَشْدِي شАЛЫШДЫ ШАЛЫШДЫ: жарылды; ашылды.

«قَبْعٌ جَلَشْدِي» Қаруғ шалышды: Қапұғ шалышды - Есік жарылды». Ыдыс, аяқ табақтың жарығы, не ердің жапсары ашылып, ажырап кеткенде де осы сөзді қолданады.

(جَلَشْمَاقٌ - جَلَشُورٌ Шалышпиг-шалышмақ: Шалышпүр-шалышмақ - Жарылар-жарылмақ.)

جَلَشْدِي ШАЛЫШДЫ ШАЛЫШДЫ: шалысты.

«أَنْ مَعَكُمْ بَرًّا جَلَشْدِي» Ol менің birle шалышды: Ол менің бірле шалышды - Ол менімен шалысты.»

(جَلَشْمَاقٌ - جَلَشُورٌ Шалышпиг-шалышмақ: Шалышпүр-шалышмақ - Шалысар-шалыспақ.)

جَلَشْدِي ШЫЛАШДЫ ШЫЛАШДЫ: шырпысты; шабысты*.

«أَنْ مَعَكُمْ أَوْ جَلَشْدِي» Ol маңа ot шылашды: Ол маңа от шылашды - Ол маған шөп шабысты.» Басқаларға да осындай. Бұл сөздің түбірі төрт өріптік болса да, осылайша қолданылады. (جَلَشْمَاقٌ - جَلَشُورٌ Шылашпиг-шылашмақ: Шылашпүр-шылашмақ - Шабысар-шабыспақ.)

سَلَشْدِي САЛЫШДЫ САЛЫШДЫ: сілкісті; салысты.

«أَنْ اِكْتِي سَلَشْدِي» Olar ikki jeң салыш-

* Түбір сөздің мәні суға шылады, шөпті дымқылдасты, суласты дегенге келеді. «Көне түрік сөздігінде» де солай аударған. (ДТС, 146-стр.) Бұл жерде «шырпу, қырку» дегенге жақын көрінді.

ды: Олар іккі иең салышды - Олар екеуі жендерін сілкісті.» Екі кісі белдесіп күрескенде, бірін-бірі оңға-солға үйіріп сілкілескенде де осылай дейді.

(سَلِّشْمَاقْ - سَلِّشُورْ Salıshıg-salıshmaq: Салышпұр-салышмақ - Сілкісер-сілкіспек.) Бұл сөздің түпкі мәнісі екі кісінің арасында тон, тағы басқа нәрселерді сілкісу мағынасын білдіреді.

سَلِّشْدِي SOLUŞDY SOLUŞDY: солысты; («солды» сөзінен. - А.Е.)

«يَاشُ سَلِّشْدِي Яш soluşdy: Иаш солушды - Балауса көк солысты». Миуа-жеміс, не көктеген шөп секілді түрлі нәрселердің солысып қурағандығын осылай дейді.

(سَلِّشْمَاقْ - سَلِّشُورْ Soluşıg-soluşmaq: Солушпұр-солушмақ - Солысар-солыспақ.)

قَلِّشْدِي ҚАЛЫШДЫ ҚАЛЫШДЫ: қарғысты; ырғысты.

«أَتٌ اَذْغُرٌ قَلِّشْدِي At азғығ қалышды: Ат адзғығ қалышды - Ат-айғығ қарғысты.»

(قَلِّشْمَاقْ - قَلِّشُورْ Қалышпұр-қалышмақ - Қарғысар-қарғыспақ.) Екі адам бірін-бірі кейін қалдырғысы келіп жарысса да осылай айтып жеткізеді.

قَلِّشْدِي ҚЫЛЫШДЫ ҚЫЛЫШДЫ: қылысты.

«أَلٌ مَنكَا اِبِّشٌ قَلِّشْدِي Ol маңа ыш қылышды:

Ол маңа ыш қылышды - Ол маған іс қылысты.» Іс істегенде бөсекелесіп атқарса да осылай білдіреді. (قَلَشُور - قَلَشْمَاق) Қылышиг-қылыштақ; Қылышшүр-қылышмақ - Қылысар-қылыспақ.)

قَلَشْدِي ҚОЛУШДЫ ҚОЛУШДЫ: қаласты; сұрасты.

«الَارُ اِكْبِي قَبِيَزُ قَلَشْدِي» Oлар іккі қыз қолушды: Олар іккі қыз қолушды - Олар екеуі қыз қаласты.; яғни қызды қалап, құдаласып келді.» Екі кісі бірінен-бірі бір нәрсені сұрап, қаласқанда да осы сөз қолданылады.

Жырда былай деп келген:

تُونُكُرُ قَدْنُ بَلَشْتِي
 قَرَقْنُ تَقِي قَلَشْتِي
 اَمْدِي تَشْمُ قَمَشْتِي
 اَلْتِي تَرُمْتَايْمِنِي

Түңүр қазып болушты
 Қығқып тақы қолушты
 Емді тышым қаташты
 Алты тұрумтайымны:

Түңүр қадзын болушты,
 Қырқын тақы қолушты
 Емді тышым қамашты
 Алты тұрумтайымны -

Қарсы құда болысты,
Күңін дағы қаласты;
Енді тісім қамалды,
Алды Тұрымтайымды*.»

(Уәдесінде тұрмаған адам жайлы жазады: Уағдаласып, қарсы құда болысты, ол менің қызымды сұрады, мен оның қызын сұрадым; Күңін де қалап, сұрады; кейін уағдасын бұзып «Тұрымтай» атты құлымды алып кетті, содан енді тісім қамалды.)

كَلِشْدِي بَارِشْدِي KƏLİŞDİ BARYŞDİ KƏLİŞDİ BARYŞDİ:
ДЫ: келісті-барысты.

«أَلْ مِنْكَ كَلِشْدِي بَارِشْدِي» Ol маңа kelişdi baryşdı: Ол маңа келішді барышды - Ол маған келісті-барысты.» (Яғни, «Ол маған келді, мен оған бардым»- дегені.) Барыс-келіс жасастық. (كَلِشْمَاكْ - كَلِشْمَاكْ Kelişüg-kelişmek: Келішүг-келіштек: Келішүр-келішмек - Келісер-келіспек.)

كَلِشْدِي KƏLİŞDİ KƏLİŞDİ: көмісті.

«أَلْ مِنْكَ أَلِكْ كَلِشْدِي» Ol маңа өлік kelişdi: Ол маңа өлік көлішді - Ол маған өлік көмісті; Ол маған өлік қоюға көмектесті.»
كَلِشْمَاكْ - كَلِشْمَاكْ Kelişüg-kelişmek: Келішүр-көлішмек - Көмісер-көміспек.)

كَلِشْدِي KÜLÜŞDİ KÜLÜŞDİ: күлісті.

«بُذُونْ قَمْعْ كَلِشْدِي» Бозун қамуғ күлүшді:

* «Тұрымтай» деп құсын айтып отыруы да, қызын айтып отыруы да өбден мүмкін. Б. Ағалай «Тұрымтай» деген құсымды алды деген мағынада талдайды. А.Е.

Бодзүн қамұғ күлүшді - Күллі халық күліс-ті.» **كَلْشُورْ - كَلْشَمَاكْ** Күлүшүг-күлүштөк: Күлүшүр-күлүшмөк - Күлісер-күліспек.)

تَمَشْدِي ТАМЫШДЫ ТАМЫШДЫ: тамызды. (Тамысты. А. Е.)

«**سُوْفِي تَمَشْدِي** Suv тамышды: Сув тамышды - Су тамызды.» Басқалар да солай секілді.

تَمَشُورْ - تَمَشْمَاقْ Тамышиг-тамышмақ: Тамышүр-тамышмақ - Тамызар-тамызбақ.)

جَمَشْدِي ШОМУШДЫ ШОМУШДЫ: сүңгісті; шомысты.

«**اَلْ مَنِكْ بَرَلَا سَفْقَا جَمَشْدِي** Ol meniң birle suvқа шотишды: Ол менің бірле сувқа шомышды - Ол менімен бірге суға шомысты.»

جَمَشُورْ - جَمَشْمَاقْ Шотишиг-шотишмақ: Шомүшүр-шомүшмақ - Шомысар-шомыспақ.) Тереңге сүңгісті.

Бұл сөз **جَمَشْدِي - جَمَشُورْ - جَمَشْمَاقْ** Шөтүшді-шөтүшүг-шөтүштөк: Шөмүшді-шөмүшүр-шөмүшмөк» деп те айтыла береді. Бұл одан да тереңірек сүңгүді білдіреді.

قَمَشْدِي ҚАМАШДЫ ҚАМАШДЫ: қамасты; қамалды, қамалысты.

«**تَيْش قَمَشْدِي** Тыш қамашды: Тыш қамашды - Тіс қамалды.» (Ащы айва, сол секілді нәрселерді жегеннен тіс қамалып қалды.) Басқаларға да осы секілді.

قَمَشُورْ - قَمَشْمَاقْ Қаташиг-қаташмақ: Қамашүр-қамашмақ - Қамалар-қамалмақ.)

قُمِشْدِي قУМЫШДЫ ҚҰМЫШДЫ: көмілісті; көмілді.

«الار ايشقا قُمِشْدِي لار» Olar ышқа қумышдылар: Олар ышқа құмышдылар - Олар іске көмілді; Олар іске көмілісті.» (Олар іске елігіп қызықты, беріле кірісті деген мағынада.) Бұл сөздің ежелгі мәні су жан-жақтан толқын атып ағыл-тегіл саулады дегенді білдіретін «سوف قُمِشْدِي» Suv қумышды: Сув құмышды мағынасынан шыққан.

«قُمِشْمَاق - قُمِشُور» Қумышпақ-қумышпақ: Құмышпақ-құмышпақ - Көмілер-көмілмек.)

كَمِشْدِي КӨМҮШДІ КӨМҮШДІ: көмісті.

«ال منكا نانك كَمِشْدِي» Ol маңа нең көмүшді: Ол маңа нең көмүшді - Ол маған нәрсе көмісті.» (كَمِشْمَاق - كَمِشُور) Көмүшпақ-көмүшпақ: Көмүшпақ-көмүшпақ - Көмісер-көміспек.)

كَمِشْدِي КЕМІШДІ КЕМІШДІ: тастады.

«ال نانك كَمِشْدِي» Ol нең кемішді: Ол нең кемішді - Ол нәрсе тастады.» (كَمِشْمَاق - كَمِشُور)

Кемішпақ-кемішпақ: Кемішпақ-кемішпақ - Тастар-тастамақ.)

Мақалда былай дейді:

«ادكولكني سوف اذاقندا كَمِش بَشِنْدَا تَلَا» Edgylükni sov adaqında kemish bashında tile: Едзгүлүкни сув азақьнда кеміш башьнда tile: Едзгүлүкни сув азақьнда кеміш башьнда

тіле - Жақсылықты судың аяғында таста, басынан ізде.» Яғни, елге, халыққа ізгілік істе, оны су түбіне тастасаң да, сен оны су бетінен көрерсің. Мұның екінші бір мағынасы: Нанды судың түбіне тастасаң да, судың бетінен табасың, батпайды өзенге көтеріліп шығады дегенді меғзейді.

تَنْشِطِي TANUШТЫ TAHyШТЫ: танытысты.

«الَارِ اِكْبِي سَوْز تَنْشِطِي» Olar ikki söz tanuшты: Олар іккі сөз таHyшты - Олар екеуі сөз танытысты; Олар екеуі сөз айтысты, сөйлесті.» Пікірлесіп, пікір алысты. Мұның түпкілікті мәні «تَنْوَدِي» Tanuды: Тануды - Таныды» болады. (تَنْشَوْرُ - تَنْشِمَاقُ Tanuшur-tanuшмақ: Танушүр-танушмақ - Танысар-таныспақ.)

تَنْشِدِي TANYШДЫ TANYШДЫ: танысты.

«الَارِ مَنِي تَنْشِدِي» Olar aлытны* танышды: Олар алымны танышды - Олар алымынан танысты»; (Олар қарыздарынан танысты, танып кетісті. - А.Е.). (تَنْشَوْرُ - تَنْشِمَاقُ Tanyшur-tanyшмақ: Tanyшүр-танышмақ - Танысар-таныспақ.)

سَنْشِدِي SUNUШДЫ CYNУШДЫ: ұсынысты.

«الَارِ اِكْبِي اَتْمَاكُ سَنْشِدِي» Olar ikki etmek

* Мағыналық қайтылық аңғарылады. Б. Аталай (II т., 112-бет) өзіне дейінгі зерттеушілер де осыны меғзегенін жазған. Ол «تَنْشِي مَنِي» сөзі дұрысында «الْبَنِي алымны» болу керек деп санайды. А. Е.

сүнішды: Олар іккі етмек сүнішды - Олар екеуі нан ұсынысты.» Басқасына да осылай қолданылады. (سُنْشور - سُنْشَمَاقُ Sunuшur-suniштак: Сүнүшүр-сүнүшмақ - Ұсынысар-ұсыныспақ.) Бөстесіп, бөсекелесіп ұсынысқанда да осылай дейді.

قُنْشُدِي QUNUШДЫ ҚҰНҰШДЫ: қуысты; тартып алысты. (Барымталасты. А.Е.)

«الَار اِكْبِي تَفَار قُنْشُدِي» Olar ikki tavar қуишды: Олар іккі табар қуишды - Олар екеуі мал тартып алысты; яғни олар екеуі бір-бірінің малын қуып алысты.»

Тартып алғанда бөсекелескенді, немесе көмектескенді осы сөз арқылы білдіреді.

(قُنْشور - قُنْشَمَاقُ Қуишиг-қуиштак: Қуишүр-қуишмақ - Тартып алысар-тартып алыспақ.)

قَنْشُدِي ҚЫНЫШДЫ ҚЫНЫШДЫ: қунығысты; қызығысты.

«ايشقا قَنْشُدِي يگت لار Jigitler ышқа қынышды: Йігітлер ышқа қынышды - Жігіттер іске қызығысты. » Бір іске қызығып масаттануды, рахаттануды білдіреді. (قَنْشور - قُنْشَمَاقُ Қынышиг-қыныштак: Қынышүр-қынышмақ - Қызығысар-қызығыспақ.)

Бұл баптың қағидасы: Бұл бөлімдегі «ش-ш» әрпі бірнеше мағынаны береді. Бұл етістіктердің түбірі екі әріптілер. Мәселен: «ار تَفَار قَبْتِي» Er tavar қарты: Ер табар қапты - Адам мал талады; Адам мал тартып

алды», «أَلْ أَنَى تَبَدَّى» Ol аны tepdi: Ол аны тепді - Ол оны тепті» дегендегідей. Осы сөйлемдердегі: «قَبْتِي قَاطِي» қарты: қапты - талады», «تَبَدَّى» terdi: тепді - тепті» етістіктеріне «ش - ш» әрпін қоссақ іс-әрекеттің екі, не одан да көп бірнеше адамның арасында болғандығын білдіреді. Мысалы: «أَلْ مَنِكَ بَرَلَا تَبَقَّ قَبَشْدَى» Ol menің birle torық қаршды: Ол менің бірле топық қапұшды - Ол менімен бірге тобық тартып алысты», «تَبَشْدَى» Ol menің birle terішді: Ол менің бірле тепішді - Ол менімен бірге тебісті» секілді.

Сөйтіп, мұндай етістіктер төрт түрлі мәнді білдіреді:

Біріншісі, бір іс-әрекетке көмектесу мәнін білдіреді. Мысалы: «أَلْ مَنِكَ تَوْنُ تَكْشُدَى» Ol маңа ton tikішді: Ол маңа тон тікішді - Ол маған тон тігісті», «أَلْ مَنِكَ بَتْكَ БТШْدَى» Ol маңа bitik bitішді: Ол маңа бітік бітішді - Ол маған жазу жазысты.»

Екіншісі, бір іс-әрекетте кімнің күшті, кімнің тура дұрыстығы, кімнің білімділігі басым екендігін білдіретін бәсекелестікті аңғартады. Мысалы: «أَلْ مَنِكَ بَرَلَا جَلْشُدَى» Ol menің birle шалышды: Ол менің бірле шалышды - Ол менімен бірге шалысты; Ол менімен күш сынасып алысып, шалысты», «أَلْ مَنِكَ بَرَلَا يَا قَرْشُدَى» Ol menің birle ja қи-

ғишды: Ол менің бірле иа құрушды - Ол менімен бірге садақ құрысты; яғни шеберлік, күш-қуат, мергендікте қайсымыз күшті екенімізді білу үшін садақ құрысты» дегендей.

Жәрдемдесу, көмектесу мәнісі мен бәсекелесіп, жарысу мәнісі арасындағы айырма мынадай: Етістікке: «ماغى таңа: маған» сөзі қосылса, көмектесуді, жәрдемдескенді білдіреді. Етістікке: «مَنْك بَرَلَا» менің birle: менің бірле - менімен бірге» сөзі қосылса, бәсекелескенді, жарысқанды білдіреді.

Үшіншісі, бұл «ش-ш» әрпі «ل-л» әрпіне қосылып, есімдерге айналып келсе, құмар ойынында, бәйгеде, оқ атысуда ортаға бір нәрсені тіккендікті білдіреді. Мәселен: «اينادِم اتلشُو» Ojnadım atлашу: Ойнадым атлашу - Ат тігісіп ойнадым»; «اينادِم التلشُو» Ojnadm altunлашу: Ойнадым алтынлашу - Алтын тігісіп ойнадым» дегендер секілді. Бұл бәстесудің бір түрі.

Төртіншісі, етістіктер, осы мағыналардың ешқайсысын да аңғартпай, тек әуелгі өз мағынасын білдіреді. Мысалы: «اَل كَمِشْدِي نَانِكِن» Ol кемішді неңін: Ол кемішді неңін - Ол нәрсесін тастады», «اَل اَنك بَرَلَا كَرِشْدِي» Ol аның birle керішді: Ол аның бірле керішді - Ол онымен бірге керісті.» Осы қағиданы түсініп, біліп ал.

تَرْقِئَتِي ТАРЫҚТЫ ТАРЫҚТЫ: тарылды.

«يِر تَرَقْتِي» Yer taғықты: Иер тарықты - Жер тарылды.» Басқалары да сондай.

(تَرَقْمَاقُ - تَرَقَارُ Тағықағ-тағықтақ: Тарықар-тарықмақ - Тарылар-тарылмақ.)

تُرُقْتِي TURUҚТЫ ТҮРҰҚТЫ: тұрып қалды; ұйыды, жиылды.

«قَان تَرُقْتِي» Qan tuғқты: Қан түрұқты - Қан ұйып қалды.» Жараға ірің, не сарысу жиналып қалғанда да осылай дейді.

(تُرُقْمَاقُ - تُرُقَارُ Туғқағ-tuғқтақ: Түрұқар-түрұқмақ - Жиылар-жиылмақ).

سُرُقْتِي SORUҚТЫ СОРҰҚТЫ: сұрастырды; сұрастырып білді.

«يَتُول سُرُقْتِي» Jityk soruқты: Иітүк сорұқты - Жоқ (жоғалған нәрсе) сұрастырылып табылды; жоғалған нәрсе сұрастырылып білінді.» (Зерттеушілер «Итул» қате, дұрысы «Иітук» деп түйеді. А. Е.)

(سُرُقْمَاقُ - سُرُقَارُ Soruқағ-so-ғуқтақ: Сорұқар-сорұқмақ - Сұрастырылар-сұрастырылмақ.)

قَرَقْتِي ҚАРЫҚТЫ ҚАРЫҚТЫ: қарықты.

«أَر كُوزِي قَرَقْتِي» Er көзі қағықты: Ер көзі қарықты - Адамның көзі қарықты.» (Адамның көзі қардан қамалды.)

(قَرَقْمَاقُ - قَرَقَارُ Қағықағ-қағықтақ: Қарықар-қарықмақ - Қарығар-қарықпақ.)

Бұл сөз «**قار**» қағ: қар» сөзінен алынған, етістігі «**قارفتی**» қағықты: қарықты» болады. Менқұс* бөліміне жатады. Егер, «көздің қарашығы» деген мағынадағы «**قرق**» қағак: қарақ» сөзінен шыққан болса, онда бұл етістік сахих** бөліміне жатады.

بَسَقْتِي BASYҚТЫ BASYҚТЫ: басынды; басқыншылық жасады.

«**كشِي يَغِي قَا بَسَقْتِي** Кіші жағықа басықты: Кіші иағықа басықты - Кісі жауға басқыншылық жасады.» (Жауды басып алды. А.Е.)

(**بَسَقَار - بَسَقْمَاق**) Basyқағ-basyқмақ: Басықар-bасықмақ - Басып алар-bасып алмақ.) Бұл сөздің түп төркіні «**س - с**» әрпінің қайталануымен айтылатын «**بَسَقْتِي**» bassықты: бассықты» болады.

بَسَقْتِي PUSUҚТЫ ПҰСҰҚТЫ: тосқауылға ұрынды; жасаулы қолға түсті.

«**بَسَقْتِي ار** ер pusуқты: Ер пұсұқты - Ер тосқауылға ұрынды; қолға түсті.» (**بَسَقَار - بَسَقْمَاق**) Pusuқағ-pusuқмақ: Пұсұқар-пұсұқмақ - Тосқауылға ұрынар-тосқауылға ұрынбақ.)

* Соңғы әрпі илет (ى - и, و - у, | - а) әріптерінен болған етістік.

** Түбіріндегі әріптердің бір-екеуі илет (ى - и, و - у, | - а) әріптерінен болмаған, демек әріп қайталанбаған етістік.

تَسُقْتِي TUSUQTY TҰСҰҚТЫ: шипа болды..

«بُو اوتْ مِنْكَ تَسُقْتِي» Bu ot maña tusuqty: Бү от маңа түсүқты - Бұл дәрі (шөп) маған шипа болды.» (تَسُقْتِي - تَسُقْتِي) Tusuqar-tusuq-maq: Түсүқар-түсүқмақ - Шипа болар-шипа болмақ.)

تَشَقْتِي ТАШЫҚТЫ* ТАШЫҚТЫ: шықты; тысқа шықты.

«ارْ اَفْدِنْ تَشَقْتِي» Er evdin tashyqty: Ер ебден ташықты - Ер үйден шықты.» Иағма, тұқсы, қыпшақ, иабақы мен тағы да бірқатар түрік-мендер осылай айтады. Түріктердің көпшілігі «تَشَقْتِي» шықты; шықты» дейді.

(تَشَقْتِي - تَشَقْتِي) Tashyqty-tashyqar-tashyq-maq: Ташықты-ташықар-ташықмақ - Шықты-шығар-шықпақ).

تَتَقْتِي ТАТЫҚТЫ ТАТЫҚТЫ: татықты; (татқа айналды. А.Е.)

«تُرْكْ تَتَقْتِي» Tүrk tatyqty: Түрк татықты - Түрік татқа айналды; (Түрік парсыланды)».

تَتَقْتِي ТОТЫҚТЫ ТОТЫҚТЫ: тотықты; таттанды.

«قَالِحْ تَتَقْتِي» Қылыш тотықты: Қылыш тотықты - Қылыш таттанды; Қылышты тот

* Бұл сөздің алғашқы өрпін фатхалық та, кесрәлік те түрде оқуға болатындай астыңғы, үстіңгі нөқат белгілер жарысып қатар түскен. Арабша жазылуын қараңыз. Арабша жазылуында екі харакаттылығы көрсетілді. Бірақ, оқығанда біреуі ғана (تَتَقْتِي - ta-ta) ескерілді. А.Е.

басты.» **تَتَقَارُ - تَتَقَمَّقُ** Totuqar-totukmaq; Totuqar-totukmaq - Tatтанар-таттанбақ.)

تَلَقَّدِي ТЫЛЫҚТЫ* ТЫЛЫҚТЫ: тілдесті; мағлұмат алды.

«**كشِي مَنِكَ بَرَلَا تَلَقَّدِي** Kіші менің birle тылықты: Kіші менің бірле тылықты - Kісі менімен бірге тілдесті; (Kісі менен мағлұмат, мәлімет алды); «**أَلْ أَرَّ أَيْسَرُ تَلَقَّدِي** Ol er esiz тылықты: Ol ер есіз тылықты - Ol адамның жаманшылығы сөзге ұрынды; (Ol адамның жамандығы тілге тиек болды; талқыланды)». Бұл сөздің бірінші мысалдағысы оғызша, өзге түріктер мұны білмейді.

تَلَقَّارُ - تَلَقَّمَّقُ Тылықар-тылықмақ: Тылықар-тылықмақ - Тілдесер-тілдеспек.)

تَغَفَّتِي ТАҒЫҚТЫ ТАҒЫҚТЫ: тағыланды; тағы болып кетті.

«**أَجْكُو تَغَفَّتِي** Ешкү тағықты: Ешкү тағықты - Ешкі тағыланды; (Тағы болып, жабайы болып кетті).» Басқалары да сондай.

تَغَفَّارُ - تَغَفَّمَّقُ Тағықар-тағықмақ: Тағықар-тағықмақ - Тағыланар-тағыланбақ.)

جَهَّقَّتِي ЖАВЫҚТЫ ЖАВЫҚТЫ: даңқы шықты; аты, атағы шықты.

«**أَرَّ جَهَّقَّتِي** Ер жавықты: Ер жавықты - Ердің атағы шықты; даңқы шықты.»

* «ن - ت» әрпі қос харакатты. Арабшасын қараңыз. Мағына жағынан «талқылады; талқыласты» деген сөзге жақын ба дейміз. А.Е.

جَفَقَمَاقُ - جَفَقَمَاقُ Жавықағ-жавықтақ; Жавы-
қар-жавықтақ - Аты шығар- аты шықпақ.)

جِنَقْتِي KIRIKTI KIRIKTI: кірленді; кірледі.

سوز جِنَقْتِي Söz шынықты: Сөз шынықты -
Сөз расталды.» Немесе, хабар расталды,
хабар шын болып шықты.

جِنَقَمَاقُ - جِنَقَمَاقُ Шынықағ-шынықтақ; Шы-
нықар-шынықтақ - Расталар-расталмақ.)

كِرِكْتِي KIRIKTI KIRIKTI: кірленді; кірледі.

تون كِرِكْتِي Ton kirikti: Тон кірікті - Тон
кірленді.» Басқасы да тура осындай.

كِرِكَمَاقُ - كِرِكَمَاقُ Kiriker-kirikmek: Кірікер-кі-
рікмек - Кірленер-кірленбек.)

سِيزِكْتِي SEZIKTIM SEZIKTIM: сезіндім; сездім, сезіктендім.

بُو اِيشِغْ اِنكَارُ سِيزِكْتِي Bu ышығ аңағ sezik-
tim: Бұ ышығ аңар сезіктім - Бұл істі одан
сезіктендім.» سِيزِكَمَاقُ - سِيزِكَمَاقُ Seziker-
men-sezikmek: Сезікермін-сезікмек - Сезік-
тенермін-сезіктенбек.)

كِرِكْتِي KYZUKTI KYZUKTI: күз түсті; күзге айналды.

يِل كِرِكْتِي Ыл* күзүкті: Иыл күзүкті - Мау-
сым күзге айналды.; (Күз маусымы түсті.)»

* Көбінесе «жыл» мағынасында, кейде «жыл маусымы» мағынасында келеді.
(Қараңыз: ДТС., 266-стр.). А. Е.

كُزُّكَمَاكْ - كُزُّكَارْ - كُزُّكَمَاكْ Kүзүкер-күзүкмек: Күзүкер-күзүкмек - Күз түсер-күз түспек.)

بُلُّكْتِي BӨЛҮКТИ

БӨЛҮКТИ: бөлінді.

قَوِي بُلُّكْتِي Қой бөлүкті: Қой бөлүкті - Қой бөлінді.» بُلُّكَمَاكْ - بُلُّكَارْ Bөлүкер-bөлүкмек: Бөлүкер-bөлүкмек - Бөлінер-bөлінбек.) Малдың үйір-үйір, табын-табын, топ-топ болып бөлінгендігін айтады.

جُلُّكْتِي ШҮЛҮКТИ

ШҮЛҮКТИ: бұзылды.

ايشِي جُلُّكْتِي Ер ышы шүлүкті: Ер ышы шүлүкті - Адамның ісі бұзылды; Адамның қылығы бұзылды.» جُلُّكَمَاكْ - جُلُّكَارْ Шүлүкер-шүлүкмек: Шүлүкер-шүлүкмек - Бұзылар-бұзылмақ).

Жырда былай деп келген:

تَيْنِي يَمَا اجُّكْتِي

أَرِي أَتِي اجُّكْتِي

ايشِي تَقِي جُلُّكْتِي

سَوَزِنَ اَنَّا كِيْمَ تَتَارْ

Тыны жеме өшүкті

Ері аты ішікті

Ышы тақы шүлүкті

Sözün aña kim tutar:

Тыны иеме өшүкті,

Ері аты ішікті,

*Ышы тақы шүлүкті,
Сөзін аның кім тұтар -*

*Тынысы да өшті,
Адамы, аты берілді,
Ісі тағы бұзылды,
Оның сөзін кім тыңдар?»*

(Түтқындағы біреу туралы жырлап айтқаны: Оның тынысы, демі өшті; Ерлері, аттары қолға түсті, берілді; Өзінің ісі бұзылды, хәлі мүшкіл болды; Енді оның сөзін кім тыңдар, кім орындар?!)

Бұл сөздердегі «ق - қ», «د - к» әріптері екі түрлі қызмет атқарады:

Бірі, іс-әрекеттің жеңілушінің басына түскендігін білдіреді. Мысалы:

«بَسَقْتَنِي آر» Васықты ег: Басықты ер - Адам басылды; Ер дұшпандары жағынан басылды.»

Бұл сөздің түпкі мәні - «بَسَدَى basdy: бас-

ды» болатын. «تُون كِرِكْتِي» ton kirikti: тон

кірікті - тон кірленді; тонға, тонның үстіне кір жұқты,» деген секілді.

Екіншісі, бұл мағынада келмейді, етістіктің өуелгі өз мағынасында келеді:

«آر بَلَقْتِي» Eg balықты: Ер балықты - Адам жараланды,»- дегендей. «بَلَقَار - بَلَقَمَاق» Балықар-

балықтақ: Балықар-балықмақ - Жараланар-жараланбақ). «جُلُكْتِي آر» Шүлүкті ег: Шүлүкті ер - Ер бұзылды» деген тәрізді.

بیتلدى BITILDI БІТІЛДІ: жазылды.

«بتك بیتلدى Bitik bitildi: Бітік бітілді - Жазу жазылды; Кітап жазылды.» بتلور - بتلماق Bitilur-bitilmek: Бітілур-бітімек - Жазылар-жазлымақ).

تېپلدى TERILDI ТЕПІЛДІ: тебілді.

«تېپلدى يېر Terildi jer: Тепілді иер - Жер тебілді.» Басқаға да осылай айтылады.

تېپلور - تېپلماق Terilur-terilmek: Тепілур-тепілмек - Тебілер-тебілмек.)

تۇبۇلدى TUBULDY ТҰБҰЛДЫ: тесілді.

«اوت تۇبۇلدى Ot tubuldy: От түбұлды - Тесік тесілді.» تۇبۇلور - تۇبۇلماق Tubulur-tubulmaq: Түбүлур-түбүлмақ - Тесілер-тесілмек.)

تۇبۇلدى TUBULDY ТҰБҰЛДЫ: шешті;

«ار تۇبۇلدى Er tonyn tubuldy: Ер тонын түбұлды - Ер тонын шешті.» (Оғызша.)

تۇبۇлور - تۇبۇلماق Tubulur-tubulmaq: Түбүлур-түбүлмақ - Шешер-шешпек.)

تابۇلدى TABULDY ТАБҰЛДЫ: табылды.

«تابۇلدى نەنك Tabuldy neñ: Табұлды нең-Нәрсе табылды.» Немесе, жасырылған, жоғалған нәрсе табылды. تابۇلور - تابۇلماق Tabulur-tabulmaq: Табүлур-табүлмақ - Табылар-табылмақ.)

جَبِلْدِي ШАРЫЛДЫ ШАПЫЛДЫ: сыланды.

«أَنْتَ أَقْبَى جَبِلْدِي» Аның evi шарылды: Аның evi шапылды - Оның үйі сыланды; яғни, сүйік лаймен сылақ жүргізілді.» (جَبِلْمَاق - جَبِلْرُ Шарылар-шарылмақ: Шапылар-шапылмақ - Сыланар-сыланбақ.) Ұйғыр тілінде адамның мойнына ұрғанды да осылай дейді.

سَبِلْدِي САРЫЛДЫ САПЫЛДЫ: сабақталды.

«يَب يَكْنَاكَا سَبِلْدِي» Jip jignege sarылды: Иіп иігнеге сапылды - Жіп инеге сабақталды.»

سَبِلْدِي САРЫЛДЫ САПЫЛДЫ: ілесті.

«أَغُلُّ أَاتَسْنِكَا سَبِلْدِي» Oғul atasыңа sarылды: Оғұл атасыңа сапылды - Ұл атасына ілесті, яғни бір жерге бара жатқан атасына ілесті.» (سَبِلْمَاق - سَبِلْرُ Сарылар-сарылмақ: Сапылұр-сапылмақ - Ілесер-ілеспек.)

قَبِلْدِي ҚАРЫЛДЫ ҚАПЫЛДЫ: қамалды.

«أَرَّ أَقْدَا قَبِلْدِي» Er evde qarылды: Ер евде қапылды - Ер үйде қамалды.»

قَبِلْدِي ҚАРЫЛДЫ ҚАПЫЛДЫ: ұрланды.

«أَنْتَ تُونِي قَبِلْدِي» Аның тоны қарылды: Аның тоны қапылды - Оның тоны (киімі) ұрланды.» (قَبِلْمَاق - قَبِلْرُ Қарылар-қарылмақ: Қапылұр-қапылмақ - Ұрланар-ұрланбақ).

كَبُلْدِي KӨPҮЛDІ KӨПҮЛDІ: қабылды; қабып тігілді; сырып тігілді.

«كَبُلْدِي اَنْك تُونِي» Аның тоны көрүлді: Аның тоны көпүлді - Оның тоны сырып тігілді.»

كَبُلْمَاك - كَبُلْرُ Көрүлүг-көрүлмек: Көпүлүр-көпүлмек - Қабылар-қабылмақ.)

تَتُلْدِي TUTULDY TҮТҮЛDЫ: түтылды; ұсталды.

«تَتُلْدِي كَيْكُ Kejik tutuldy: Кеиік түтүлды - Киік ұсталды.» Басқаларға да осылай айтылады. «تَتُلْمَاك - تَتُلْرُ Tutulur-tutulmaq: Түтүлүр-түтүлмақ - Ұсталар-ұсталмақ.)

تَاتِلْدِي TATILDY TATЫЛDЫ: татылды; дәм татылды.

«تَاتِلْدِي اَش Ash tatildy: Аш татылды - Ас татылды.» Басқаларға да осылай айтылады.

«تَاتِلْمَاك - تَاتِلْرُ Tатылur-tатылмақ: Татылүр-татылмақ - Татылар-татылмақ.)

تَيْتِلْدِي TЫTЫЛDЫ TЫTЫЛDЫ: езілді; іріді.

«تَيْتِلْدِي اَتَّ بِشْب Et ryshyp tytyldy: Et пышып тытылды - Et пісіп езілді; Et езіліп пісті.» Киім тозып, іріп, жыртылып кеткенде де солай дейді.

«تَيْتِلْمَاك - تَيْتِلْرُ Тытылur-тытылмақ: Тытылүр-тытылмақ - Езілер-езілмек.)

تَيْتِلْدِي TEITILDI TEИITILDI: ес кірді; ақыл тоқтатты.

«أُغْلَانُ تَبْتَلِدِي» Oғлан tejtildi: Оғлан теиітілді - Бала ақыл тоқтатты; яғни балаға ес кіріп қалды.» (تَبْتَلِمَاكَ - تَبْتَلُورُ Tejtilyug-tejtilmek: Теиітілүр-теиітілмек - Ёс кірер-ес кірмек.)

سَاتِلْدِي SATILDY SATЫЛДЫ: сатылды.

«تَفَارِ سَاتِلْدِي» Tavar satıldı: Товар сатылды - Мал сатылды.» (سَاتِلْمَاق - سَاتِلُورُ Satylug-satylmaq: Сатылүр-сатылмақ - Сағылар-сатылмақ.)

قَاتِلْدِي ҚАТЫЛДЫ ҚАТЫЛДЫ: қатысты; араласты.

«أرْبَا أُكْرُ بَرَلَا قَاتِلْدِي» Arpa үгүг birle қатылды: Арпа үгүр бірле қатылды - Арпа тарымен араласты.» Бір нәрсе бір нәрсеге араласқанда, немесе қосылғанда осылай түсіндіреді. Мысалы: «أرُّ أُرَاغُتْ قَاتِلْدِي» Er uragutқа қатылды: Ер ұрағүтқа қатылды - Ер қатынға қосылды; немесе Еркек қатынға қатынасты.» (قَاتِلْمَاق - قَاتِلُورُ Qatylug-qatylmaq: Қатылүр-қатылмақ - Қатысар-қатыспақ.)

قُتَالْدِي ҚУТАЛДЫ ҚҰТАЛДЫ: құтайды.

«قُتَالْدِي عَرُّ» Qutalды er: Құталды er - Ер құтайды; Ер құтты, бақытты болды.» Бұл «قُتَالْدِي» Qut алды: Құт алды - Құт (ты) алды» деген сөзден өрбіген. (قُتَالْمَاق - قُتَالُورُ Qutalug-qutalmaq: Құталүр-құталмақ - Құт алар - құт алмақ.)

قُتِلْدِي QUTULDY ҚҰТҰЛДЫ: құтылды.

«أَرَّ أَمَّكَتِنُ قُتِلْدِي» Er emgekten қutulды: Ер емгектен құтұлды - Ер бейнеттен құтылды.»
 (قُتُلْمَاق - قُتُلْرُ Qutulug-qutulmaq: Құтұлур-құтұлмақ - Құтылар - құтылмақ.)

قُتِلْدِي QUTULDY ҚҰТҰЛДЫ: құтылды; босанды.

«أُرَاغُتُ قُتِلْدِي» Uragut қutulды: Ұрағұт құтұлды - Қатын босанды; демек, әйел бала көтеру бейнетінен құтылды, босанды.»

Бұл сөз екі түрлі жолмен жасалуы мүмкін:

Біріншісі, сөдің түбірі «قُتُلْدِي» kurtulды: құртұлды - құртылды» болып, бір әрпі түсіп қалған.» немесе, «قُتُتُ أَلْدِي» kut alды: құт тапты» деген мәнде, яғни қиыншылық, бейнеттен құтылып, құт, бақыт тапты деген екінші мағынадан шыққан.

بِجِلْدِي RYSHYLDY ПЫШЫЛДЫ: пішілді; кесілді.

«بِیغَاشِ بِجِلْدِي» Ығаш рышылды: Иығаш пышылды - Ағаш кесілді.» Басқа нәрселерді кескенде де осылай айтылады. (بِجِلْمَاق - بِجِلْمُورُ RYSHYlug-ryshyymaq: Пышылур-пышылмақ - Пішілер-пішілмек.)

سَاجِلْدِي SASHYLDY САШЫЛДЫ: шашылды.

«بِیْرَمَاقُ سَاجِلْدِي» Jarmaq sashyлды: Иармақ сашылды - Ақша шашылды.» Бір нәрсе шашыл-

ғанда да солай айтылады. (سَجَلُورُ - سَجَلِمَاقُ)

Сашылур-сашылмақ: Сашылұр сашылмақ - Шашылар-шашылмақ.)

سُشُلْدِي SUSHULDY СҮШҮЛДЫ: шешті; шешінді. Өсті, өнді.

«عَرُّ تُونِنِ سَجَلْدِي» Ер тонын сүшүлды: Ер тонын сүшүлды - Ер тонын шешті.» Қойдың терісін сыпырғанда да осы сөз қолданылады. (سُشُلُورُ - سَجَلِمَاقُ) Sushulur-sushulмақ:

Сүшүлұр-сүшүлмақ - Шешілер-шешілмек.)

Жырда былай деп келген:

يَغْمُرُ يَغِبُ سَجَلْدِي

تُرْلُكُ جِجَاكُ سَجَلْدِي

يُنْجُو قَابِي أَجَلْدِي

جِنْدَانِ يِبَارُ يَغْرَشُورُ

Jaғmur jaғыp сашылды

Tүрlyг шешек сүшүлды

Јінжу қары ашылды

Шындап жыраp жуғишир:

Иағмүр иағып сашылды,

Tүрlyг шешек сүшүлды .

Иінжу қапы ашылды,

Шындап иытар иүгерүшүр -

Жаңбыр жауыр шашылды,

Tүрлі шешек өсті, өнді;

Инжу қабы ашылды;

Шынында, жүпар шашқандай!»

(Жазғытұрын дәріптеп жырлайды: Жаңбыр жауып, тамшылары шамылды, жер бетіне алуан түрлі гүл-бәйшешек өніп шықты; інжу-маржан қауашақтары, құтышалары ашылды, яғни әпшақ гүлдер мөлдіреп қауыз ашты. Бейнебір сандал мен жұпар біріне-бірі қосылғандай хош иіс бүрқырады).

سَرِلْدِي SERILDI СЕРІЛДІ: сенделді; төлтіректеді.

«عَر سَرِلْدِي Eg serildi: ер серілді - Адам (мас адам) төлтіректеді; сенделектеп жығыла жаздады.» Бір нәрсенің сенделектеп жығыла жаздағанын осы сөзбен айтады.
(سَرِلْمَاك - سَرِلْمَاك Serilyg-serilmek: Серілүр-серілімек - Төлтіректер-төлтіректемек.)

سَارِلْدِي SARILDY САРЫЛДЫ: ашуланды, ызаланды.

«بَكْ اَنكَارْ اَرِلْدِي سَارِلْدِي Beg аңар erildi sa-гылды: Бег аңар ерілді сарылды - Бек оған ашуланды.» Басқалары да солай айтылады.
(سَارِلْمَاق - سَارِلْمَاق Sarilyug-sarylmaq: Сарылүр-сарылмақ -Ашуланар-ашуланбақ.)

سُورِلْدِي SYRYLDI СҮРҮЛДІ: қуылды, сүргінделді:

«اَتْ سُورِلْدِي At süryldi: Ат сүрүлді - Ат қуылды; ат айдалып тасталды.» «عَر سُورِلْدِي Eg süryldi: Ер сүрүлді - Адам сүргінделді; адам қудаланды.» Басқалары да осы секілді.

سُورِلْدِي SYRYLDI СҮРҮЛДІ: жаншылды; езіп-жаншылды.

«مَنْشُوكْ سُورِلْدِي Monshuk süryldi: Моншүк

сүрүлді - Моншақ езіп-жаншылды; моншақ ұнтақталды.» Заттың жаншылып ұнтақталғандығын да солай дейді. Бұл етістік салт түрде де, сабақтас түрде де кездеседі.

سُرْلُرْ - سُرْلَمَاقْ Sürülür-sürülmek: Сүрүлүр-сүрүлмек - Езілер-езілмек.)

سَرِلْدِي SARILDI САРЫЛДЫ: оралды.

يَشِيغْ يِغَاشْ قَا سَرِلْدِي» Ышығ йағашқа sarылды: Ышығ иағашқа сарылды - Арқан ағашқа оралды.» Басқа оралып қалған нәрселерге де «سَرِلْدِي sarылды: сарылды.» дейді.

سَرِلْرْ - سَرِلْمَاقْ Sarıllur-sarılmak: Сарылүр-сарылмақ - Оралар-оралмақ.)

سِرِلْدِي SIRILDI СЫРЫЛДЫ: жүқты, жабысты, сүрілді.

يَاغْ الْكِنْكَ سِرِلْدِي» Jaғ elikke сығылды: Иағ елікке сырылды - Май қолға жүқты.» Ұн, тағы басқа сол секілді нәрселер жүққанда, қолға жүғып қалғанда осылай дейді.

سِرِلْرْ - سِرِلْمَاقْ Syıllur-syılmak: Сырылүр-сырылмақ - Жүғар-жүқпақ.)

سُزْلِدِي SYZYLDI СҮЗҮЛДІ: сүзілді.

سُوْقْ سُزْلِدِي» Suv sızıldı: Суv сүзілді - Су сүзілді.» Басқалар да сондай.

سُزْلُرْ - سُزْلَمَاقْ Sızılır-sızılmek: Сүзүлүр-сүзүлмек - Сүзілер—сүзілмек.)

شَشِلْدِي ШЕШИЛДИ ШЕШИЛДИ: шешілді.

«تُكُونُ شَشِلْدِي» Түгүн шешілді: Түгүн шешілді - Түйін шешілді.» Түйінді басқа біреулер шешсе де осылай дейді. Демек, бұл салт етістік, сабақтас етістік түрінде де келеді.

شَشِلْمَاكُ - شَشِلْمَاكُ Шешилер- шешілетек: Шешілер-шешілетек - Шешілер-шешілетек.)

سِشِلْدِي СЫШЫЛДЫ СЫШЫЛДЫ: бөрікті; ісінді.

«بِشَغِ تَرِغِ سِشِلْدِي» Рышығ тағығ сышылды: Пышығ тарығ сышылды - Пісірген бидай (тары) бөртті; Суда қайнатылған бидай ісініп қазанға симай кетті». Бір нәрсе барбып, ісініп өз орнына сыймай кетсе де осылай айтылады.

سِشِلْمَاكُ - سِشِلْمَاكُ Сышылуғ-Сышылмақ: Сышылұр - сышылмақ - Ісінер-ісінбек).

سَاغِلْدِي САҒЫЛДЫ САҒЫЛДЫ: сауылды.

«سَوْتُ سَاغِلْدِي» Süt sağıлды: Сүт сағылды - Сүт сауылды». (سَاغِلْمَاكُ - سَاغِلْمَاكُ Сағылуғ-saғылмақ: Сағылұр-сағылмақ - Сауылар-сауылмақ).

سَوْفُلْدِي SOFULDY SOFҰЛДЫ: сарқылды; суалды.

«سَوْفِي سَوْفُلْدِي» Suv sofuldy: Сув соғұлды - Су сарқылды». Сүт суалып, азайып шықпай қалғанда да осылай дейді. (سَوْفُلْمَاكُ - سَوْفُلْمَاكُ Sofu-

lug - soғulmaq: Соғұлүр-соғұлмақ - Суалар-суалмақ).

سَؤُلْدِي SAVULDY SAVҰЛДЫ: батты; еңкейді; құлады.

«سَؤُلْدِي كُونُ Kün savuldy: Күн савұлды - Күн батты». «كُنْ كَلُومُ اِنْكَارُ سَؤُلْدِي» Көңлүм аңар savuldy: Көңлүм аңар савұлды - Көңілім оған құлады; яғни Көңілім оған бұрылды». Орнынан құлаған, бұрылған, еңкейген нәрселерге де осы сөз қолданылады. (سَؤُلْمَاقُ - سَؤُلْمَاقُ) Savulug - savulmaq: Савұлүр-савұлмақ - Құлар-құламақ).

سَؤُلْدِي SUWALDY СУВАЛДЫ: суланды; суарылды.

«سَؤُلْدِي تَرِيغُ Tarıg suwaldy: Тарығ сұвалды - Егінжай суарылды». Бір нәрсеге су себілсе, суландырылса осылай айтады. (سَؤُلْمَاقُ - سَؤُلْمَاقُ) Suwalug-suwalmaq: Сұвалүр-сувалмақ - Суланар-суланбақ).

سَؤُلْدِي SUWALDY СУБАЛДЫ: сыланды.

«سَؤُلْدِي اَقِي Ev suwaldy: Ев субалды - Үй сыланды». (سَؤُلْمَاقُ - سَؤُلْمَاقُ) Suwalug-suwalmaq: Субалүр-субалмақ - Сыланар-сыланбақ).

سَؤُلْدِي SOQULDY СОҚҰЛДЫ: соғылды; ұнтақталды.

«سَؤُلْدِي تُوْزُ Tuz soquldy: Түз соқұлды - Түз ұнтақталды». (سَؤُلْمَاقُ - سَؤُلْمَاقُ) Soqulug-soqulmaq: Соқұлүр-соқұлмақ - Ұнтақталар-ұнтақталмақ).

سُقُلْدِي سۇقۇلدى SUQULDY CҰҚҰЛДЫ: енгізілді; сұғұлды.

«تَافَرُ أَفْكَ سُقُلْدِي» Tavar evge suquldy: Та-
вар евге сұқұлды - Мал (тауар) үйге енгізіл-
ді». Басқалар да сондай. (سُقُلْمَاقُ - سُقُلْمَاقُ Suqu-
lug-suqulmaq: Сүқұлүр-сүқұлмақ - Сұғылар-
сұғылмақ).

سِقْیَلْدِي سЫҚЫЛДЫ СЫҚЫЛДЫ: сығылды.

«يُزْمُ سِقْیَلْدِي» Yzum syqyldy: Үзүм сықылды
- Жүзім сығылды». Бір нәрсе сығылса, қы-
сылып қалса да осы сөзді қолдану арқылы
білдіреді. (سِقْیَلْمَاقُ - سِقْیَلْمَاقُ Syqylyug-syqylymaq:
Сықылүр-сықылмақ - Сығылар-сығылмақ).

سَكْیَلْدِي SƏKYLDI CӨКҮЛДІ: сөгілді.

«تُونُ سَكْیَلْدِي» Ton sekylidi: Тон сөкүлді - Тон
сөгілді». Үй-жай, ғимарат құлағанда да осы
сөз қолданылады. (سَكْیَلْمَاقُ - سَكْیَلْمَاقُ Səkylyg-
sekylmek: Сөкүлүр-сөкүлмек - Сөгілер-сө-
гілмек).

سَغْیَلْدِي SƏGYLDI CӨГҮЛДІ: қақталды; қуырылды.

«عَرُّ اتُ سَغْیَلْدِي» Er* et səgyldi: Ер ет сөгүлді -
Ер ет қақтады (Қақтанды. А.Е.». Басқа
нәрселерді қақтағанда да айтылады.
(سَغْیَلْمَاقُ - سَغْیَلْمَاقُ Səgylyg - səgylmek: Сөгүлүр-
сөгүлмек - Қақталар-қақталмақ).

* Б. Аталай «ار» ер“ сөзін артық деп түсіндіреді.

سِكِلْدِي SIKILDI СІКІЛДІ: сігілді.

«ارَاغُتْ سِكِلْدِي Urağut sikildi: Ұрағұт сікілді - Қатын сігілді». سِكِلْمَاكْ - سِكِلْيُغْ Sikilmak - sikilyug - sikilmek: Сікілүр-сікілмек - Сігілер-сігілмек).

سِنَالْدِي SYINALDY СЫНАЛДЫ: сыналды.

«ايش سِنَالْدِي Ыш synaldy: Ыш сыналды - Іс сыналды». سِنَالْمَاكْ - سِنَالْيُغْ Synalmak - synalyug - synalmak: Сыналүр-сыналмақ - Сыналар-сыналмақ).

تَذَلْدِي TYZYLDY ТЫДЗЫЛДЫ: тыйылды

«ار ايش تَن تَذَلْدِي Ер ыштан тызылды: Ер ыштан тыдзылды - Адам істен тыйылды». Бір адам істен бас тартса да солай дейді. Бұл етістік салт түрде де, сабақтас түрде де кездеседі. تَذَلْمَاكْ - تَذَلْيُغْ Tyzlyug - tyzlymak: Тыдзылүр-тыдзылмақ - Тыйылар - тыйылмақ).

تَرَلْدِي TARILDY ТАРЫЛДЫ: себілді; егілді.

«تَرِغْ تَرَلْدِي Тағығ тағылды: Тарығ тарылды - Егін егілді; (Тары себілді; егін тарыланды - А. Е)». Басқаларға да осылай қолданылады. تَرَلْمَاكْ - تَرَلْيُغْ Tarilyug-tarilmak: Тарылүр-тарылмақ - Егілер-егілмек).

تَرَلْدِي نَانِكْ TARILDY NEŇ TARILDY NEŇ: нәрсе тарқатылды; Нәрсе (шашырап - А.Е.) айырылды.

تَرَالْدِي TARALDY ТАРАЛДЫ: таралды.

«تَرَلْدِي سَجَّ» Sach taraldı: Сач таралды - Шаш таралды». (تَرَلْمَاقُ - تَرَلْرُ Taralur-taralmaq: Taralur-taralmaq - Таралар-таралмақ).

تَرُلْدِي TURULDI ТҮРҮЛДІ: зерікті; қайтты; жалықты.

«تَرُلْدِي عَرَّ اِبْنِ تَن» Er ыштып turuldy: Ер ыштын түрүлді - Адам істен жалықты».

(تُرُلْمَاقُ - تُرُلْرُ Turulur - turulmaq: Түрүлүр-түрүлмақ - Зерігер- зерікпек).

تِرِلْدِي TIRILDI ТІРІЛДІ: тірілді.

«تِرِلْدِي اَلْكُ» Ölyg tirildi: Өлүг тірілді - Өлі тірілді». (تِرِلْمَاقُ - تِرِلْرُ Tirilyr - tirilmek: Тірілүр-тірілмек - Тірілер-тірілмек).

تِرِلْدِي TERILDI TERILDI: терілді; жиылды.

«تِرِلْدِي بَدُونُ» Bizun terildi: Бүдзүн терілді - Халық (жұрт) жиылды», «تِرِلْمَاقُ يَرْمَاقُ Jarmaq terildi: Иармақ терілді - Ақша жиылды». Басқаларға да осылайша қолданылады.

(تِرِلْمَاقُ - تِرِلْرُ Terilyr-terilmek: Терілүр-терілмек - Жиылар-жиылмақ).

تُرْيُلْدِي TYRYLDI ТҮРҮЛДІ: түрілді; оралды.

«تُرْيُلْدِي بَتِكُ» Bitik tyryldi: Бітік түрүлді - Жазба (хат) оралды». Кітап, жазбадан басқа нәрселерді түріп, орап түйгенде де осы сөз қолданылады. (تُرْيُلْمَاقُ - تُرْيُلْرُ Tyrylyr-tyrylmek: Түрүлүр-түрүлмек - Түрілер-түрілмек).

تۈزۈلدى TYZYLDI ТҮЗҮЛДІ: түзілді, тегістелді.

«تۈزۈلدى» Yer tüzylди: Иер түзүлді - Жер тегістелді». «تۈزۈلدى» Ыш tüzylди: Ыш түзүлді - Іс түзелді». «تۈزۈلدى» - تۈزۈلدى - تۈزۈلدى Tüzylur-tüzylmek: Түзүлүр-түзүлмек - Түзілер-түзілмек).

تۈزۈلدى TIZILDI ТІЗІЛДІ: тізілді.

«تۈزۈلدى» Jynjü tizildi: Иүнжү тізілді - Інжу тізілді». Өлең, жыр тізілді. Бір нәрсе біріне-бірі жалғасып тізілгенде осы сөзбен білдіреді. Бұл егістік салт та, сабақтас та болып келеді. «تۈزۈلدى» - تۈزۈلدى Tizilyr-tizilmek: Тізілүр-тізілмек - Тізілер-тізілмек).

تۈسۈلدى TUSULDY ТҮСҮЛДІ: жарады; жақты; шипасы тиді.

«تۈسۈلدى» Bu ot aңar tusulدی: Бү от аңар түсүлді - Бұл дәрі оған жақты; бұл дәрі оған шипа болды». Бір нәрсе екінші нәрсеге жақса да солай деседі. Мұның түбірі, түпкі мәні - «تۈسۈلدى» Tusu boldы: Түсу болды».

«تۈсۈلدى» - تۈسۈلدى Tusulur-tusulмақ: Түсүлүр-түсүлмақ - Жағар-жақпақ).

تۈшилدى TESHILDI ТЕШІЛДІ: тесілді.

«تۈшилدى» Qap teshildi: Қап тешілді - Қап тесілді».

Жырда былай деп келеді:

قانی آقب یشلیدی
 قابی قمغ یشلیدی
 الك بلا یشلیدی
 تغمش کنی اش بتار

*Қаны ақыр жушылды
 Қары қатиг тешілді
 Өлүг биле қошылды
 Тугмыш күні иш ватар:*

*Қаны ақып иүшүлды,
 Қаны қамүг тешілді.
 Өлүг биле қошүлды
 Түгмыш күні ұш батар-*

*Қаны ағып жосылды,
 Қабы түгел тесілді,
 Өлікпенен қосылды -
 Туған күні енді батар.*

(Мес, қап түгелдей шүрк-шүрк тесілгендей, оның ішіндегісі түгел аққандай, қаны жосылып ақты; Өлуге айналды; Оның оңынан туған күні енді батар, Оның күт-дәулеті енді қайтар). (تَشَلَّرَ - تَشَلَّمَكَ) Тешілуғ-тешілмек: Тешілуғ-тешілмек - Тесілер-тесілмек).

تَشَلَّدِي TӨШELDI TӨШELDI: төселді.

تَشَلَّدِي تَشَلَّدِي Tөшек төшeldi: Төшек төшел-

ді - Төсек төселді; төсек салынды».

تَشَلَّيْتُ - تَشَلَّيْتُ * : Төшелүр-төшелмек - Төселер-төселмек)

تَشَلَّيْتُ ТИШЕЛДИ ТИШЕЛДИ: тістелді; қайралды; тісі жетілдірілді.

«أرغاق تَشَلَّيْتُ» Орғақ тишелді: Орғақ тишелді - Орақ қайралды». «تَشَلَّيْتُ تَكْرَمَانُ Tegirmen тишелді: Тегірмен тишелді - Диірменнің (тісі) жетілдірілді». Ара, пышқы, тағы сондай нәрселердің тісі, жүзі жетілдірілсе, қайралса осы сөз қолданылады. تَشَلَّيْتُ - تَشَلَّيْتُ Тишелүр-тишелмек: Тишелүр-тишелмек - Қайралар-қайралмақ).

تَغَلَّيْتُ ТАҒЫЛДЫ ТАҒЫЛДЫ: жүзі қайтты; (доғалданды- А.Е.)

«أق بَشَقِي تَغَلَّيْتُ تَكَب تَغَلَّيْتُ» Оқ башақы ташқа тегіп тағылды: Оқ башақы ташқа тегіп тағылды - Оқтың басы (ұшы) тасқа тиіп (өткірлігі) қайтты». Яғни, оқтың ұшы тасқа тиіп доғалданды. Сол секілді ұшы, жүзі бар нәрсенің кез келгенінің қатты нәрсеге тиіп майырылғанын, жүзі қайтып өтпей қалғандығын осы сөзбен жеткізеді. تَغَلَّيْتُ - تَغَلَّيْتُ Тағылүр-тағылмақ: тағылүр-тағылмақ - Майырылар-майырылмақ).

تَقَلَّيْتُ ТАҚЫЛДЫ ТАҚЫЛДЫ: тағылды; өткізілді; ілінді.

«آت شيشقا تَقَلَّيْتُ» Et шышқа тақылды: Et

* Мәтінде бұл сөздің келер шағы мен мәсары берілмепті. Біз қосып жаздық.

шыпқа тақылды - Ет шанышқыға (істікке) ілінді». Басқалар да осы сияқты.

تَقْلَمَاقْ - تَقْلَرُ Тақылғ-тақылмақ: Тақылғур-тақылмақ - Ілінер-ілінбек.).

تَقْلُدِي тоқулды тоқұлды: тоқұлды; соғылды, ұрылды.

«تَقْلُدِي آر Ер тоқулды: Ер тоқұлды - Адам соғылды». «بوز تَقْلُدِي Bez тоқулды: Бөз тоқұлды - Бөз тоқылды. Басқалар да осы секілді. تَقْلَرُ - تَقْلَمَاقْ Тоқилғ-тоқилмақ: Тоқұлғур-тоқұлмақ - Тоқылар-тоқылмақ).

تَقْلُدِي тоқулды тоқұлды: соғылды.

«قَلج تَقْلُدِي Қылыш тоқулды: Қылыш тоқұлды - Қылыш соғылды». Пышақ соғылса, суарылса да осылай дейді.

«تَقْلُدِي آر Ер тоқулды: Ер тоқұлды — Ер соғылды» сөйлемі оғызша. تَقْلَرُ - تَقْلَمَاقْ Тоқилғ-тоқилмақ: Тоқұлғур-тоқұлмақ - Соғылар-соғылмақ).

تَقْلُدِي тықылды тықылды: тығындалды; тығылды.

«كَنْدُكَا اُون تَقْلُدِي Kəndükke un тықылды: Кендүкке үн тықылды - Кендүкке үн тығылды; Кендүкке үн (толтырып) салынды».

«اَفْكَا كِشِي تَقْلُدِي Evge kişi тықылды: Евге кіші тықылды - Үйге кісі толып, тығылып симай кетті». Бір нәрсе аса көп болып, орын,

жер тарлық жасап, симай кетсе де осылай дейді. (تَقْلُورُ - تَقْلِمَانُ Тықылуғ-тықылмақ: Тықылуғ-тықылмақ - Тығылар-тығылмақ).

تَكُّلْدِي TƏKYLDI TƏKÜLDİ: төгілді.

«سَوْفِي تَكُّلْدِي Suv təküldi: Сув төкүлді - Су төгілді». Ұн, бидай, тары секілді ұсақ ұнтақ нәрселердің басқа бірдеңенің үстіне төгілуін осы сөзбен білдіреді. (تَكُّلْمَاكُ - تَكُّرُ Təkülyğ-təkülmek: Төкүлуғ-төкүлмек - Төгілер-төгілмек). Бұл етістік салт та, сабақтас та болып келеді.

تُغُّلْدِي TUGYLDI TUGÜLDİ: түйілді.

«تُغُّوْنُ تُغُّلْدِي Tügyn tügüldi: Түгүн түгүлді - Түйін түйілді». Басқа біреудің тарапынан түйілетін түйінге де осы сөз қолданылады.

(تُغُّلْمَاكُ - تُغُّرُ Tügülyğ-tügülmek: Түгүлуғ-түгүлмек - Түйілер-түйілмек). Бұл етістік те салт, сабақтас түрлерде болады.

تُغُّلْدِي TUGYLDI TUGÜLDİ: түйілді; (Тұрып қалды - А.Е.)

«أَشُّ بَغْزَادَا تُغُّلْدِي Aş boğuzda tügüldi: Аш боғұзда түгүлді - Ас тамақта түйілді; Ас тамақта түйіліп қалды». (تُغُّلْمَاكُ - تُغُّرُ Tügülyğ-tügülmek: Түгүлуғ-түгүлмек - Түйілер-түйілмек).

تَكِّلْدِي TEGILDI TEGİLDİ: байланды, түйілді.

«أَنْكَ كُوزِي تَكِّلْدِي Аның көзі тегілді: Аның көзі тегілді - Оның көзі байланды; Оның көзі

көрмей қалды». (Көзі зақымданды, басыр болды. А.Е.). تَكْلِمًاكَ - تَكْلُرُ Tegilyr-tegyilmek: Тегілүр-тегілмек - Байланар-байланбақ (көз).

تَكْلِدِي TIKILDI TIKILDI: тігілді.

«يَغَاجُ تَكْلِدِي» Яғаш tikildi: Иығаш тікілді - Ағаш тігілді; ағаш егілді». Бір нәрсе тікесінен қойылғанда да «тігілді» дейді.

تِكْلِمًاكَ - تِكْلُرُ Tikilyr-tikilmek: Тікілүр-тікілмек - Тігілер-тігілмек).

تَنْلُدِي TANULDY TANULDY: танылды, танытылды; естіртілді; айтылды.

«أَنْكَارُ سَوْزُ تَنْلُدِي» Аңар söz tanuldy: Аңар сөз танұлды - Оған сөз танылды; сөздің мәні аңдатылды». Басқаша да осылай қолданылады. (تَنْلُورُ - تَنْلُمَاقُ) Tanulur-tanulmaq: Танұлүр-танұлмақ - Танылар-танылмақ).

تَنْلُدِي ТЫНЫЛДЫ ТЫНЫЛДЫ: тынылды, тыным алды; құтылды.

«أَمْسَكَكَتِنِ تَنْلُدِي» Emgektin тынылды: Емгектің тынылды - Бейнеттен құтылды; Бейнеттен арылды». Бұл салт етістіктен жасалған мәжхұл (ырықсыз етіс) түрі. Бұл тілде мұндай мысалдар көп. Араб тілінде өтімсіз (салт) етістіктен мәжхұл (ырықсыз) етіс жасалмайды. Ал, түрік тілінде бұл жиі ұшырайды. Мысалы: «أَفْكَا بَرْلُدِي» Evge vağылды: Евге барылды

- Үйге барылды», «انلدى» Тағдан ынылды: Тағдан ынылды - Таудан түсілді». Тынылур-тынылмақ: Тынылур-тынылмақ - Тыным алар-тыным алмақ).

”برلدى BYRYLDI БҮРҮЛДІ: бүрілді; бүктелді.

”بتك برلدى Bitik бүгүлді: Бітік бүрүлді - Хат бүрілді; бүктелді». Басқаларға да осылай айтылады. ”برلر - برلماك” Бүгүлүг-бүгүлмек: Бүрүлүр-бүрүлмек - Бүрілер-бүрілмек).

”برلدى BERILDI БЕРІЛДІ: берілді.

”انكار برلدى Анаг жармақ berildi: Анар иармақ берілді - Оған ақша берілді». Басқаларға да солай қолданылады. ”برلور - برلماك” Berilүг-berilmek: Берілүр-берілмек - Берілер-берілмек).

”بزلدى BEZELDI БЕЗЕЛДІ: безелді.

”اقى بزلدى Ev bezeldi: Ев безелді - Үй безелді». Басқа нәрселерге де осы секілді қолданылады. ”بزاور - بزور” Bezelyүг-bezelmek: Безелүр-безелмек - Безелер-безелмек).

”بزلدى BUZULDY БҮЗҰЛДЫ: бұзылды.

”اقى بزلدى Ev buzuldy: Ев бұзұлды - Үй бұзылды». Басқаға да осылай айтылады.

”بزور - بزور” Buzulur-buzulmaq: Бүзүлүр-

бүзүлмақ - Бүзылар-бүзылмақ). Бұл етістік салт түрінде де, сабақтас түрінде де болады.
 «ار بۇزۇلدى» Er buzuldy: Ер бүзүлды - Адам бүзылды».

””
 بۇغۇلدى BOĞULDY BOĞULDY: бұғылды; бұғынды (бұқтырды А.Е.).

«ار بۇغۇلدى» Er boğuldy: Ер боғұлды - Адам бұғылды». Басқаларға да осылай айтылады.
 (بۇغۇلۇق - بۇغۇلۇق) Boğulug-boğulmaq: Боғұлур-боғұлмақ - Бұғылар-бұғылмақ).

””
 بۇقۇلدى BAQULDY BAQULDY: бағылды, қаралды. (Қаратылды).

«جەرگە بۇقۇلدى» Jerge buquldy: Иерге бақылды - Жерге бағылды». Басқалар да осы секілді.
 (بۇقۇلۇق - بۇقۇلۇق) Baqulug-baquulmaq: Бақылур-бақылмақ - Бағылар-бағылмақ).

””
 بۇقۇلدى BUQULDY* БҰҚҰЛДЫ: бүгілді, бүктелді.

«آذاق بۇقۇلدى» Adaq buquldy: Адзақ бүқұлды - Аяқ бүгілді; Созылған аяқ жиып алынды, тартылды». (بۇقۇلۇق - بۇقۇلۇق) Buqulug-buquulmaq: Бүқұлур-бүқұлмақ - Бүгілер-бүгілмек).

””
 بۇكۇلدى BUKULDI БҮКҮЛДІ: бүгілді, бүктетілді.**

* Сөздікте осы, тағы басқа сөздерге байланысты бүгінде «к» өрпімен жазылғандары «қ» өрпімен кездесетінін, оның тарихи түрлену мөнін С. Муталибов дұрыс аңғартқан. («Диуани лұғат-ит-турк» С. Муталибов ауд., Ташкент, 1961 ж., II том, 151-бет).

** Б. Аталай бұл сөздің арабшасы: «بۇكۇلدى» - үзілді емес», «بۇكۇلدى» бүгілді» болуы дұрыс деген түсіндірме береді.

«بُتُّ بُكْدِي» Butық бүкүлді: Бұтық бүкүлді - Бұтақ бүгілді». Басқа біреу бүктесе де осылай айтылады. «بُكْرٌ - بُكْمَاكُ» Вүкүлүг-бүкүлмек: Бүкүлүр-бүкүлмек - Бүктелер - бүктелмек). Қандай да бір нәрсе бүгілсе, кесілсе де осы сөз қолданылады. Бұл етістік салт та, сабақтас та болып келеді.

«يُكْدِي» BӨGҮLDI БӨGҮЛДІ: бөгелді.

«سُوْفٌ يُكْدِي» Suv bөгүлді: Сув бөгүлді - Су бөгелді; демек, Су бөгеліп, көбейіп бөгенге айналды». «يُكْرٌ - يُكْمَاكُ» Bөгүлүг-bөгүлмек: Бөгүлүр-бөгүлмек - Бөгелер-бөгелмек).

«جُرْدِي» ШӨЖҮLDI ШӨЖҮЛДІ: созылды.

«يَبُّ جُرْدِي» Ыр шөжүлді: Ыр шөжілді - Жіп созылды». Сағыз, яки шырын секілді заттардың, сұйықтардың созылғанын да «جُرْدِي» шөжүлді: шөжүлді-созылды» дейді. «جُرْلٌ - جُرْمَاكُ» Шөжүлүг-шөжүлмек: Шөжүлүр-шөжүлмек - Созылар-созылмақ). Екі жақтың арасындағы «رٌ - ж» дыбысымен айтылады.

«جُفْلَدِي» ЖОҒЛАДЫ* ЖОҒЛАДЫ: байланды.

* Бұл сөздің харакаттары көрсетілмеген (арабшасын қараңыз). Сондықтан оқуға ауыр. Екінші сөзі үшінші томда (92-бет), екінші томда (274-бет) «بُغٌ» buғ: бұғ“ секілді жазылған. Көдімгі «боқша“ мөнінде. Ал, үшінші сөз үшінші томдағы (219-бет) «جُفْلَدِي» жоғалды - жоғалды“ сөзімен бірдей. Б. Ағалай да осындай талдау жасаған. Бір жағынан, біз «بُغٌ» buғ-бұғ“ сөзі көдімгі «бау“ болуы мүмкін деген ойдамыз. «Бау байлады“ деген тәрізді. А.Е.

«ارېغ جغلىدى» Er buğ жоғлады: Ер бүг жоғлады
- Адам бөксаны байланды». (جغلماق - جغلىر
Жоғлуғ-жоғлмақ: Жоғлұр-жоғлмақ - Байла-
нар-байланбақ).

جَقْلَدِي ШАҚЫЛДЫ ШАҚЫЛДЫ: шағылды; жағылды.

«جَقْمَاقُ جَقْلَدِي» Шақтақ шақылды: Шақмақ
шақылды - Шақпақ шағылды». Тағы бір
нәрсені шаққанда, тасқа жанығанда от шық-
са, «تاش جَقْلَدِي» Tas шақылды: Тас шақылды
- Тас шағылды; Тас жағылды»- дейді. Яғни
тастан от шықты дегені. «سوز قُلَاقًا جَقْلَدِي»
Söz қулаққа шақылды: Сөз қулаққа шақыл-
ды - Сөз қулаққа шағылды; Сөз қулаққа
шалынды». (جَقْمَاقُ - جَقْلَرُ Шақылуғ-шақыл-
мақ: Шақылұр-шақылмақ - Шағылар-
шағылмақ)

Жырда былай деп келген:

«يُكْرَدِي كَقَلِّ اَتُ
جَقْلَدِي قَزَلِ اَتُ
كِيْرَدِي اَرْتِ اَتُ
سَجْرَبُ اِنْنِ اَرْتَنُوْرُ»

Jүgyrdi kevel at
Шақылды қызыл от
Көжүрді арут от
Saurap анын өртенүр:

*Иүгүрді кевел ат ,
Шақылды қызыл от,
Көуірді арұт от,
Сашырап анын өртенүр -*

*Сөйгүлік жорға ат жүгірді,
Қып-қызыл от жағылды,
Қурай шөпті күйдірді
Шашырап одан өртенер».*

(Сөйгүлік тұлпар шапқанда, тұяқтарынан тасқа тиіп қызыл от шағылды; Жағылып шыққан от қураған қурай, шөпке шашырап, күйдіріп, өртеп жіберді).

جَقْلَدِي ШЫҚЫЛДЫ ШЫҚЫЛДЫ: шықты; шығылды.

«**عُودِنِ جَقْلَدِي** Evdin шықылды: Евдін шықылды - Үйден шығылды; Үйден шығып кетті». Басқаларға да солай қолданылады.

(**جَقْلَمَاق - جَقْلَر** Шықылғ-шықылмақ: Шықылғ-шықылмақ - Шығылар-шығылмақ).

جَكْلَدِي ШЕКІЛДІ ШЕКІЛДІ: шекілді; ноқат, нүкте қойылды.

«**بِتِكْ جَكْلَدِي** Bitik шекildi: Бітік шекілді - Жазуға нүкте қойылды». Басқаларға да осылай қолданылады. (**جَكْلَمَاك - جَكْلَار** Шекілғ-шекілмек: Шекілғ-шекілмек - Нүкте қойылар -нүкте қойылмақ).

جِكْلَدِي ШІГІЛДІ ШІГІЛДІ: шиеленді; байланды.

«**تُكُونِ جِكْلَدِي** Tügyn шігildi: Түгүн шігілді - Түйін шиеленді». Жіп тастай түйіліп, шиеленді.

леніп байланса да осылай дейді.

جَكَاوُر - جِكَلْمَاكْ Шигилүг-шігилмек: Шигилүр-шігілмек - Шиеленер-шиеленбек).

قَجِلْدِي ҚАШЫЛДЫ ҚАШЫЛДЫ: қашылды; (Қашып кетті мөнінде - А.Е.)

«الْمِذْنِ قَجِلْدِي» Өлүмдін қашылды: Өлүмдін қашылды - Өлімнен қашылды». Басқаларға да осылай айтылады. قَجِلْمَاقْ - قَجَاوُر Қашылу-қашылмақ: Қашылүр-қашылмақ - Қашылар-қашылмақ).

قَدِلْدِي ҚАДЫЛДЫ ҚАДЫЛДЫ: қарпып тігілді; қарпылды.

«تُونِ قَدِلْدِي» Ton қадылды: Ton қадылды - Ton қарпып тігілді», яғни тігінші көрпе қарпығандай қарпып-қарпып, сиректетіп тікті. قَدِلْمَاقْ - قَدِلْرُ Қадылу-қадылмақ: Қадылүр-қадылмақ - Қарпылар-қарпылмақ).

قَرَلْدِي ҚАРЫЛДЫ ҚАРЫЛДЫ: қатысты; араласты.

«بِيرِ نَانَكْ بِيرِ كَا قَرَلْدِي» Bir нең birге қағылды: Бір нең бірге қарылды - Бір нәрсе бір нәрсеге араласты». (Оғызша.) Түріктер «قَرَلْدِي قَرَلْدِي» Қатылды қағылды: Қатылды-қарылды»-деп екі сөзді тіркеп, қос сөз түрінде де қолданады. قَرَلْمَاقْ - قَرَلْرُ Қағылу-қағылмақ: Қарылүр-қарылмақ - Қатысар-қатыспақ).

قُرُلْدِي ҚURULДЫ ҚҰРЫЛДЫ: құрысты; тартылды.

«ارَ الْكِي قُرُلْدِي» Eg eliki қurulды: Ер елікі құрылды - Адамның қолы құрысты; Адамның қолы қарысып қалды». Аяқ тартылып, құрысса да осылай білдіреді. (قُرُلْمَاقُ - قُرُلْرُ Қurulur-қurulмақ: Қүрүлүр-қүрүлмақ - Құрысар-құрыспақ).

قُرُلْدِي ҚURULДЫ ҚҰРҰЛДЫ: құрылды; тартылды.

«يا قُرُلْدِي» Ja қurulды: Иа құрүлды - Садақ тартылды». (قُرُلْمَاقُ - قُرُلْرُ Қurulur-қurulмақ: Қүрүлүр-қүрүлмақ - Тартылар-тартылмақ).

قُرُلْدِي ҚЫРЫЛДЫ ҚЫРЫЛДЫ: қырылды; (Қырып алынды - А. Е.)

«نَانِكُ قُرُلْدِي» Қығылды нең: Қырылды нең - Нәрсе қырылды». Яғни, бір нәрсенің қабығы, беті қырылып алынды. (قُرُلْمَاقُ - قُرُلْرُ Қығылур-қығылмақ: Қырылүр-қырылмақ - Қырылар-қырылмақ).

قُرُلْدِي ҚЫРЫЛДЫ ҚЫРЫЛДЫ: қырылды; күрелді.

«قَار قُرُلْدِي» Қағ қығылды: Қар қырылды - Қар күрелді». «ارَ قُرُلْدِي» Eg қығылды: Ер қырылды - Адамның малы қырып алынды; Адамның малы қырылды».

قُرُلْدِي ҚАЗЫЛДЫ ҚАЗЫЛДЫ: қазылды.

«أَرِقٌ قَزَلْدِي» Арық қазылды: Арық қазылды - Арық қазылды». Басқаға да осылай деп айтылады. (قَزَلْمَاق - قَزَلْرُ Қазылғу-қазылмақ: Қазылғу-қазылмақ - Қазылар-қазылмақ).

قَزَلْدِي ҚЫЗЫЛДЫ ҚЫЗЫЛДЫ: жазасын тартты; жазаланды.

«أَرٌ يَزُقْتِنُ قَزَلْدِي» Ер жазуқтың қызылды: Ер иазуқтың қызылды - Адам жазығының жазасын тартты; Адамға жазығы үшін бұғау салынды. Осыдан кейін ол жаман қылығын қайталамайтын болды». (قَزَلْمَاق - قَزَلْرُ Қызылғу-қызылмақ: Қызылғу-қызылмақ - Жазаланар-жазаланбақ).

قَسَلْدِي ҚЫСИЛДЫ ҚЫСИЛДЫ: қысылды.

«أَلِكٌ قَبْعًا قَسَلْدِي» Елік қаруға қысылды: Елік қаруға қысылды - Қол есікке қысылды». Бір нәрсе екі нәрсенің арасына қысылып қалғанда да осылай дейді. (قَسَلْمَاق - قَسَلْرُ Қысылғу-қысылмақ: Қысылғу-қысылмақ - Қысылар-қысылмақ).

قَشَلْدِي ҚОШУЛДЫ ҚОШҰЛДЫ: қосылды, жақындасты.

«بِيرٌ نَانِكٌ بِيرٌ كَا قَشَلْدِي» Бір нең бірге қосылды: Бір нең бірге қосұлды - Бір нәрсе бір нәрсеге қосылды». Енді бұған басқа нәрсе қосылса да осы сөзбен білдіреді.

(قَشَلْمَاق - قَشَلْرُ Қошулғу-қошулмақ: Қошулғу-қошулмақ - Қосылар-қосылмақ).

«يُر قَشَائِدِي» Жығ қошұлды: Иыр қошұлды - Жыр қосылды» сөзі осыдан шыққан. Жыр түзілді, өлеңге өлең қосылды демекші.

قَقْلِيدِي ҚАҚЫЛДЫ ҚАҚЫЛДЫ: қағылды.

«بَشْرَا قَقْلِيدِي» Башға қақылды: Башра қақылды - Басқа* қағылды.» Осыдан шығарып «قَقْلِيدِي سَقْلِيدِي» Қақулды-соқулды: Қақұлды-соқұлды - Қағылды-соғылды» деп айтады. Біреу қорланғанда осылай дейді.

(قَقْلِيدِي قَقْلِيدِي - قَقْلِيدِي قَقْلِيدِي Қақылуғ-қақылмақ: Қақылүр-қақылмақ - Қағылар-қағылмақ).

قَمْلِيدِي ҚАМУЛДЫ ҚАМУЛДЫ: жанбастады; жантайып жатты.

«عَر قَمْلِيدِي» Ер қамулды: Ер қамұлды - Ер жанбастады.» (قَمْلِيدِي قَمْلِيدِي - قَمْلِيدِي قَمْلِيدِي Қамулүр-қамұлмақ - Жанбастар-жанбастамақ).

كَشِيلِيدِي КЕШІЛДИ КЕШІЛДИ: кешілді.

«سَوْفِي كَشِيلِيدِي» Суv кешилди: Сев кешілді - Су кешілді.» Басқаларға да осылай қолданылады. (كَشِيلِيدِي كَشِيلِيدِي - كَشِيلِيدِي كَشِيلِيدِي Кешілуғ-кешілтек: Кешілуғ-кешілтек - Кешілер-кешілтек).

كُشِيلِيدِي КҮШЕЛДИ КҮШЕЛДИ: күштелді, күш көрсетілді.

* Ана тілімізде қазір де «маңдайдан қақпа», малды «басқа соқпа» деген тыйымның мағыналық төркіні осыдан да аңғарылады. А. Е.

«آر تَفَارِي كُجَلْدِي» Er tavağı күшeldi: Ер та-
вары күшелді - Адамның малы күштелді;
Адамның малы күш көрсетіліп, зорлықпен
тартып алынды». Басқаларға да осылай
қолданылады. (كُجَالْمَاكُ - كُجَالْرُ Күшелүг-
күшелмек: Күшелүр-күшелмек - Күштелер-
күштелмек).

كَزِيدِي KEZILDI КЕДЗІЛДІ: киілді.

«تُونُ كَزِيدِي» Ton kezildi: Тон кедзілді - Тон
киілді». Басқаларға да осы секілді қолда-
нылады. (كَزِيدْمَاكُ - كَزِيدْرُ Кезілуғ-кезілмек:
Кедзілүр-кеділмек - Киілер-киілмек).

كِرِيلْدِي KERILDI КЕРІЛДІ: керілді, созылды.

«آر كِرِيلْدِي» Er kerildi: Ер керілді».
«اروقُ كِرِيلْدِي» Uruq kerildi: Ұруқ керілді - Ар-
қан керілді; Арқан созылды». Тері, сақтиян
былғары сияқты нәрселер керілсе де осылай
деп айтады. (كِرِيلْمَاكُ - كِرِيلْرُ Kerілуғ-kerіlmек:
Керілүр-керілмек - Керілер-керілмек).

كُورِيلْدِي KÖRYLDI КӨРҮЛДІ: көрілді, көрінді.

«نَانُكُ كُورِيلْدِي» Köryldi neң: Көрүлді нең -
Нәрсе көрінді». (كُورِيلْمَاكُ - كُورِيلْرُ Көгүлүг-көг-
үлмек: Көрілүр-көрілмек - Көрілер-көрін-
бек).

كِرِيلْدِي KIRILDI КІРІЛДІ: кірілді.

«كِرِلْدِي افكا Evge kirildi: Евге кірілді - Үйге кірілді». Басқалары да осы секілді.

(كِرِلْمَاكْ - كِرِلْرُ Kirilyg-kirilmek: Кірілүр-кірілмек - Кірілер кірілмек).

كِسِلْدِي KESILDI KESILDI: Кесілді.

«كِسِلْدِي نَانَكْ Kesildi neң: Кесілді нең - Нәрсе кесілді». (كِسِلْمَاكْ - كِسِلْرُ Kesilyg-kesilmek: Кесілүр-кесілмек - Кесілер-кесілмек)

كُوسِلْدِي KÖSYLDI KÖSYLDI: көсілді.

«كُوسِلْدِي آر اذق Ер азақ көсілді: Ер азақ көсілді - Ер аяқ көсілді». Мақалда былай деп келген: «يُغُرْقَانْدَا اِرْتَقْ اَذَقْ كُوسِلْسَا اَشْيُورُ» Жоғұрқанда артүк азақ көсүлсе үшіјүг: Иоғұрқанда артүк адзақ көсүлсе үшіиүр - Көрпеден артық көсілсе аяқ үсір!» (كُوسِلْمَاكْ - كُوسِلْرُ Kösülyg-kösülmek: Көсүлүр-көсүлмек - Көсілер-көсілмек.)

Бұл мақал адамға шамадан асып кетпеу керектігін мегзейді.

(Қазақ тіліндегі «Көрпеңе қарай көсіл» дегеннің төркіні де осы екені күмәнсіз. А. Е.)

كُفِلْدِي KEVILDI KEVILDI: кеміді; әлсіреді; азайды;

«كُفِلْدِي آر كُوجِي Ер күші kevildi: Ер күші кевілді - Адамның күші кеміді; Адамның күші қайтты».

Жырда былай деп келеді:

تَكَرَّا أَقْبَ اَكْرَلِمَ
 اَتِن تَشْبُ يُكْرَامَ
 اَرْسَلْنَ لِيُو كَكْرَلِمَ
 كُوچِي اَنِّ كَفَلْسُونُ

*Tegre avыр egrelim,
 Atтын түшүр жүгrelim,
 Arslanlaju көкrelim
 Күшi анып кевилсүн:*

*Тегре абып егрелім,
 Аттын түшүп иүгрелім
 Арсланлаиу көкгелім
 Күшi анын кевілсүн-*

*Айналаны орап иірелік,
 Аттан түсіп жүгірелік,
 Арыстандай күркірелік,
 Күшi оның кемісін.»*

(Жауды айнала иіріп қоршалық; Аттан түсіп жүгірелік, жаяу қимылдалық; Арыстандай айбат шегіп күркірелік; Оның құты қашып, күш-қайраты қайтсын).

مَنْلِدِي МАНЫЛДЫ МАНЫЛДЫ: малынды.

«اَتْمَاك سِرْ كَاكَا مَنْلِدِي» Etmek sirkege manылды: Etmek sirkege manылды - Нан сіркеге малынды». Басқаларға да осылай қолданылады.

(مَنْلِق - مَنْلِرْ - مَنْلِقْ) Манылur-манылмақ: Манылүр-манылмақ - Малынар-малынбақ).

مُنْدِي MYNELDI МҮНЕЛДІ: (мінелді. — А. Е.)

«تُون مِّنْدِي Ton müneldi: Тон мүнелді - Тонның етек-жеңінен артық тұстары кесілді». (Киімнің артық жерлері кесіліп алынды. А.Е.)

مُنْمَاك مِّنْلُرْ Mүnelүg-mүnelmek: Мүнелүр-мүнелмек - Мінелер-мінелмек).

مِنْدِي MҮNYLDI МҮНҮЛДІ: мінілді.

«آت مِّنْدِي At münüldi: Ат мүнүлді - Ат мінілді». Басқаларға да осылай қолданады.

مِنْلُرْ مِّنْمَاك Mүнүлүg-mүнүлmek: Мүнүлүр-мүнүлмек - Мінілер-минілмек).

Қ А Ғ И Д А:

Бұл бөлім «J - Л» әрпіне негізделген. «J - Л» қосымшасы үш түрлі жағдайда қолданылады.

Біріншісі: Екі әріпті етістікке «J - л» әрпі қосылып үш әріпті сөз жасалады. Бұл етістікте «J - л» әрпі межхұл (ырықсыз етіс) қызметін туындатады. Мысалы: «يا قُرْلُدِي Ja қуғұлды:

Иа құрұлды - Садақ құрылды»; «ار اُرْلُدِي Er үрұлды: Ер үрұлды - Адам ұрылды» дегендер секілді. Негізі «قُرْدِي құрды», «اُرْدِي ұрды» болған. Бұл «J - л» әрпіне негізделген бөлім.

Екіншісі: салт етістіктен ырықсыз етіс жасалады. Араб тілінің қағидаларында мұндай сипат жоқ. Мысалы: «اِنَّ نَانَكَ كُرْلُدِي

Ol neң көгүлді: Ол нең көрүлді - Ол нәрсе көрілді*», «ال یرکا»
 برلدی Ol jerge baғылды: Ол иерге барылды - Ол жерге барыл-
 ды» деген секілді. Кейде бұл әріп өзінен кейінгі әріпке үйлесе-
 ді. Мәселен: «بتك بتندی Bitik bitindi: Бітік бігінді - Кітап жазыл-
 ды».

«ار اتندی Eg itindi: Ер ігінді - Адам сүрінді» дегендерге ұқсас.
 Бұл етістіктер «بتلدی bitildi», «اتلدی itildi» түрінде де кездеседі.

Үшіншісі: өз алдына бөлек, мазмұн-мәні бұларға ұқсамай-
 тын бір етістік. Мысалы: «الک ترلدی Ölyg tirildi: Өлүг тірілді -
 Өлік тірілді». «سوت سغالدى Syt soғulды: Сүт соғұлды - Сүт
 сауылды», «سوفى سزلدى Suv sүzүлді: Сув сүзүлді - Су сүзілді»
 дегендер тәрізді.

«н - н» әрпімен жасалғандарға мысал:

تَبْنَدِمُ ТАРЫНДЫМ ТАПЫНДЫМ: табындым; мойынсұндым.

«من تنكرىكا تبندم» Men tәңrige taryндыm: Мен
 тәңриге тапындым - Мен тәңриге табындым;
 Оның бұйрығына мойынсұндым».

«ال بککا تبندی» Ol beкке taryнды: Ол beкке
 тапынды - Ол beкке табынды».

Жырда былай деп келеді:

اكرن انك بلكن كندا انكار بارو
 قتلقتن تبغل قذغل كقر نارو

* Б. Аталай «көрүлді» орынсыз қосылған, өйткені бұл салт етістіктер бөлімі дейді: Ал «көрмек» сабақтас етістік.

Өgren апың билікін күнде аңар бару
Қотқылықып тарыңғыл қозғыл көвез неру:

Өgren аның білікін күнде аңар бару
Қотқылықын тапыңғыл қодзғыл көбез неру-

Үйрен оның білігін, оған күнде барғын,
Пейіліңмен табыңғын, кербездікті қойғын.

(Ұлына әсиет етіп айтқандары: Білімді, хәкім адамға жолықсаң, оған күнде барып, өнер білігін үйренгін, кербез төкашпарлықты қойғын, пейіл беріп, бойұсынып, мүләйім көңілмен табыңғын). (تارینۇر - تینماق) Тарыпуг-тарыптақ: Тапынүр-тапынмақ - Табынар-табынбақ).

تېندى TERINDI ТЕПІНДІ: тебінді.

«ار اتن تېندى» Ер атын терінді: Ер атын тепінді - Ер атын тебінді».

Бір нәрсені аяғымен тебінгенді, қимылдатып жиі-жиі ақырын тепкенді осы сөзді қолданып білдіреді. (تېنۇر - تېنماك) Терінүг-терінмек: Тепінүр-тепінмек - Тебінер-тебінбек).

بیتندی BITINDI БІТІНДІ: жазынды; Жазу жазғандай көрінді.

«ار بیتك بیتندی» Ер бітік бітінді: Ер бітік бітінді - Ер жазу (кітап) жазынды». Сондай-ақ, басқа ешкімнің жәрдемінсіз өзімен-өзі кітап жазғанда да осы сөз арқылы білдіреді.

(بیتنۇر - بیتنماك) Bitinүг-bitinmек: Бітінүр-бітінмек - Жазынар-жазынбақ).

بۇتندی BUTANDY БҰТАНДЫ: бұтанды; бұталды.

«بُغَاجٌ بَتْنَدِي» Ығаш butанды: Иғаш бұтанды - Ағаш бұталды». Адам ағаш бұтап жатқандай көрінгенде де осы сөз қолданылады.

«بُتَانُورٌ - بُتْنَمَاقٌ» Butanur-butanмақ: Бұтанұр-бұтанмақ - Бұтанар-бұтанбақ).

«بِجْنَدِي» РЫШЫНДЫ ПЫШЫНДЫ: пышынды, пысынды; пі-

сірінді. «أَرٌ اَزْ نِكَا اَتٌ بِجْنَدِي» Ег өзіңе ет рышынды: Ер өзіңе ет пышынды - Адам өзіне ет пісірінді; Адам өзіне ет пісіріп жатқандай көрінді». Бұл істі жалғыз өзі істеп жатқанды да осы сөзбен жеткізеді. «بِجْنَمَاقٌ - بِجْنُورٌ» Рышынуғ-рышыптақ: Пышынұр-пышынмақ - Пісірінер-пісірінбек).

«بِرْنَدِي» BYRYNDI БҮРҮНДІ: бүркенді.

«أُرَاغُتٌ يَغْرَقَانٌ بِرْنَدِي» Urağut жоғуққан бүгүнді: Қатын бүркеніш бүркенді; Әйел жамылғы бүркенді». Басқа нәрселерді бүркенсе де осылай дейді. «بِرْنُورٌ - بِرْنَمَاقٌ» Вүгүнүг-бүгүнпек: Бүрүнүр-бүрүнпек - Бүркенер-бүркенбек).

«بِرْنَدِي» BARЫНДЫ БАРЫНДЫ: кетті; ақты.

«أُرَاغُتْتَيْنْ قَانٌ بِرْنَدِي» Urağuttayn қап бағынды: Ұрағуттын қап барынды - Әйелден қап кетті. (Қатынның тамыры қаннан босанды)». Ол етеккір шығатын тамыр. «بِرْنُورٌ - بِرْنَمَاقٌ» Вағынуғ-вағыптақ: Барынүр-барынмақ - Барынар-барынбақ).

بَرَّندِي BARYNDY BARYNDY: барынды; бара жатқандай көрінді. (Барғыштай берді - А. Е.).

«أَفْكَا بَرَّندِي» Ol evge barundy: Ол евге барынды - Ол үйге бара жатқандай көрінді; Ол баратындай көрінді». Басқаларға да осылай қолданылады. «بَرَّنَوْر - بَرَّنَمَاق» Вагынуг-вагыпмақ: Барынүр-барынмақ - Барынар-барынбақ).

Етістіктердің бұл түрі араб тіліндегі «تَفَاعُلٌ» мәнінде қолданылады. Шындығында істемеген, істемейтін істі істеп жатқандай, істейтіндей етіп көрсетеді. Мысалы: «تَصَامَّ الرَّجُلُ» Адам керенденді; Адам өзін керен етіп көрсетті». «تَمَاوَتَ» Өзін өлгендей етіп көрсетті» дегендер тәрізді.

بَزَّندِي BEZENDI BEZENDI: жасанды; сәнденді.

«أُرَاغُتْ بَزَّندِي» Uragut bezendi: Ұрағут безенді - Әйел сәнденді; Әйел жасанды».

«أَفِي بَزَّندِي» Ev bezendi: Ев безенді - Үй безенді». Бұл жерде «ن - н» әрпі «ل - л» әрпінің орнына ауысып түскен. «بَزَّنَوْر - بَزَّنَمَاق» Bezenug-bezenmek: Безенүр-безенмек - Безенер-безенбек).

بَسَّندِي BASYNDY BASYNDY: басынды; күш көрсетті.

«أَلَّ أَرَكُ بَسَّندِي» Ol erig basyndy: Ол еріг ба-

сынды - Ол адамды басынды; Ол адамды әлсіз көрді; күш көрсетті». (بَسْنَمَاقُ - بَسْنُورُ Basynug-basynmaq: Басынүр-басынмақ - Басынар-басынбақ).

بَشْنَدِي BOŞANDY BOŞANDY: босанды; босады.

قَوِي بَشْنَدِي Қой бошанды: Қой бошанды - Қой босанды; қой байлаудан босанды; шешілді». (تَكُونُ بَشْنَدِي Түгүн бошанды: Түгүн бошанды - Түйін, шие босанды; шешілді».

اُرَاغْتُ بَشْنَدِي Урағұт бошанды: Ұрағұт бошанды: Әйел босанды; Әйел ерінен босанды, ерден шықты». (Арғу тілінде.)

بَشْنُورُ - بَشْنَمَاقُ Бошануг-бошанмақ: Бошанүр-бошанмақ - Босанар-босанбақ).

بَغْنَدِي BOFUNDY BOFUNDY: буылды; буынды.

اَتُ بَغْنَدِي Ат боғұнды: Ат боғұнды - Ат буынды; Ат буынып өлді». Басқаларға да осылай қолданылады. (بَغْنُورُ - بَغْنَمَاقُ Boғunug-boғunmaq: Боғұнүр-боғұнмақ - Буынар-буынбақ).

بَقْنَغْلِي БАҚЫНҒЫЛ БАҚЫНҒЫЛ: баққын; күткін, күтінгін.

ايش كيدنكا بقنغلِي Ыш кедиңе бақынғы: Ыш кедиңе бақынғыл - Істің соңын баққын; Істің ақырын күткін». («Әліптің артын бақ». А.Е.). (بَقْنُورُ - بَقْنَمَاقُ Вақынуг-бақынмақ: Бақынүр-бақынмақ - Күтінер-күтінбек).

بُقُنْدَى BUKUNDY* БҰҚҰНДЫ: бүкті; жиып алды.

«أَذَاقِن بُقُنْدَى» Er азақын buқundy: Ер адзақын бүқұнды - Адам аяғын жиды». (بِقُنْمَاق - بَقُنُور Вуқунуғ-буқунмақ: Бүқұнүр-бүқұнмақ - Бүктер-бүктемек).

تَكِنْدِي TEGINDI ТЕГІНДІ: шігілше, хақанға немесе бекке біреу келгендігін білдіргенде:

«أَلْ تَكِنْدِي» Ol tegindi: Ол тегінді» деп хабарлайды. «Ол қазір келді; келуге бұйрық алды, кіруге рұқсат бар» деген мағынада. Кетсе де осы сөзбен білдіреді. Оғыздар бұл сөзді жаратпайды. (تَكِنْمَاق - تَكُنُور Teginүг-teginмек: Тегінүр-тегінмек - Тегінүр-тегінмек).

تُغُنْدِي TYGYNDI ТҮГҮНДІ: түйінді; буып-түйінді.

«أَلْ تُكُونُ تُغُنْدِي» Ol tygyn tygynди: Ол түгүн түгүнді - Ол түйін түйінді» Түйін түйіп жатқандай көрінсе де осылай дейді.

(تُغُنْمَاق - تُكُنُور Tүгүнүг-түгүнмек: Түгүнүр-түгүнмек - Түйінер-түйінбек).

بُلُنْدَى BULUNDY БҰЛҰНДЫ: табылды.

«يَتُّكُ بُلُنْدَى» Jitük bulundy: Иітүк бұлұнды - Жоқ табылды». Басқаларға да осылай қолданылады. (بُلُنْمَاق - بُلُنُور Bulunug-bulunмақ: Бұлұнүр-бұлұнмақ - Табылар-табылмақ).

* Жазба, баспа нұсқаларында харақаттар қойылмаған. «Иықұнды» деп оқып, «жиды, жинап алды», деп түсінуге де болатын секілді. А. Е.

بیلندی BİLINDI БІЛІНДІ: білді; біліп алды; Ұғынды.

«ار ایشن بیلندی» Eg ышын bilindi: Ер ышын білінді - Адам ісін ұғынды». (بیلنور-بیلنماک Bilinür-bilinmek: Білінүр-білінмек - Білінер-білінбек). «ار یازقن بیلندی» Eg jazıqın bilindi: Ер иазүкын білінді - Адам жазығын мойындады».

توتندی TUTUNDY ТҮТҮНДЫ: тұтынды; тұтылды.

«کون توتندی» Kün tutundy: Күн түтүнды - Күн тұтылды», «ای توتندی» Aj tutundy: Ай түтүнды - Ай тұтылды».

توتندی TUTUNDY ТҮТҮНДЫ: тұтынды; (ұстанды. А. Е.)

«بک منی اغل توتندی» Beg meni oğul tutundy: Beg menı oğul tutundy - Бек мені оғұл тұтүнды - Бек мені ұл тұтынды; Бек мені ұл етіп алды». Басқаға да осылай қолданылады. «ار کیک توتندی» Eg kejik tutundy: Ер кейік түтүнды - Адам (жалғыз өзі) киік ұстап алды; Адам киік ұстады». Бірдеңені адам жалғыз өзі, ешкімнің көмегінсіз ұстағанда да осы сөз қолданылады.

(توتنور-توتنماق Tutunur-tutunmaq: Түтүнүр-түтүнмақ - Тұтынар-тұтынбақ).

Жырда былай деп келеді:

أذک ائی توتوب
ابکا یرک قغرلور

«آر تودندی» Er todundy: Ер тодұнды - Ер той-
ынды; Адам тойғандай көрінді.

«تودنور - تودنماق» Todunur-todunmaq: Тодұнұр-
тодұнмақ - Тойынар-тойынбақ).

«تدندی» ТЫЗЫНДЫ ТЫДЗИНДЫ: тыйылды; тежелді.

«آر ايشتن تدندی» Er ыштын тызынды: Ер ыш-
тын тыдзынды - Адам істен тыйынды».

«تدнور - تذنماق» Тызынұр-тызыпмақ: Тыз-
ынұр-тыдзынбақ - Тыйынар-тыйынбақ).

«تارندی» TARANDY TAPANDY: таранды.

«آل سچن ترندی» Ol sashyn tarandy: Ол сашын
таранды - Ол шашын таранды».

Ол басқалардың көмегінсіз шашын тарады.

«تارانور - ترنماق» Taranur-taranmaq: Таранұр-та-
ранмақ - Таранар-таранбақ).

«تاريندی» TARYNDY TARYNDY: тарынды; екті, септі.

«آر ترغ تاريندی» Er tarıf tarındy: Ер тарығ
тарынды - Адам тары егінді; Адам астық ек-

кендей көрінді». «تارينور - ترنماق» Tarynur-
tarynmaq: Тарынұр-тарынмақ - Егінер-егін-
бек).

«تارندی» TARUNDY TAPUNDY: тарынды; тарылды; жаны қы-
сылды.

«آر ايشتا ريشتي ترندی» Er ышта рушты tarun-
dy: Ер ышта пұшты тарұнды - Адам істе жаны

қысылды». (تَرْنَمَاقُ - تَرْنُورُ Tarunug-tarunmaq;
Тарүнүр-тарүнмақ - Тарынар-тарынбақ).

تَرْنَدِي TURUNDI ТҮРҰНДЫ: қарсы тұрды.

«Ol maña utru turundy: Ол маңа үтрү тұрұнды - Ол маған қарсы тұрды». Өзара қарама-қарсы тұрса да, қарама-қарсы келсе де, қарсыласса да осы сөз қолданылады. (تُرُونُورُ - تَرْنَمَاقُ Turunug-turunmaq: Түрүнүр-түрүнмақ - Қарсы тұрысар-қарсы тұрыспақ).

تُرْیَنْدِي TYRYNDI ТҮРҰНДИ: түрінді; оранды.

«Er өз bitikin tıryndi: Ер өз бітікін түрұнді - Адам өз хатын түрінді». (تُرْیَنْدِي - تَرْنَمَاقُ Tırynyg-tırynymek: Түрүнүр-түрүнмек - Оранар-оранбақ).

تِرْیَنْدِي TIRENDI ТІРЕНДИ: тіренді; тырмысты, (Тырмысып, сіресіп шегіншектеді - А.Е).

«Er ыштын tırendi: Ер ыштын тіренді - Кісі істен тіренді; Яғни кісі істен қашты, тырмысып шегінді». Бір нәрседен өзін тоқтатса, немесе тартынса осы сөзбен білдіреді. (تِرْیَنْدِي - تَامْقا Tamqa tırendi: Ол тамқа тіренді - Ол тамға тіренді». Басқаларға да осылай қолданылады. (تِرْیَنْدِي - تِرْیَنْدِي Tırynyg-tırynymek: Тіренүр-тіренмек - Тіренер-тіренбек).

تَرِنْدِي TERINDI ТЕРІНДІ: терінді, теріп алды; жиынды.

«Ol өзіңе жеміш терінді: Ол өзіңе иеміш терінді - Ол өзіңе жеміс терінді; Ол өзі үшін жеміс терді». Басқаларға да осы сөз қолданылады. (تَرِنْمَاكُ Terinüg-teginmek: Терінүр-терінмек - Терінер-терінбек).

تُرُنْدِي TURUNDY ТҮРҮНДЫ: арықтады; арыды.

«At turundy: Ат түрүнды - Ат арықтады». Басқаларға да осылай қолданылады. (تُرُنْمَاكُ Turunug-turunmak: Түрүнүр-түрүнмак - Арықтар-арықтамак).

تُورُنْدِي TURUNDY ТҮРҮНДЫ: тұрынды; тұрақтанды, тұрып алды.

«Er ышта turundy: Ер ышта түрүнды - Адам істе тұрақтанды». (تُرُنْمَاكُ Turunug-turunmak: Түрүнүр-түрүнмак - Тұрақтар-тұрақтамак).

تَزِنْدِي TEZINDI ТЕЗІНДІ: безетіндей көрінді.

«Ol tezindi: Ол тезінді - Ол безетіндей көрінді». (تَزِنْمَاكُ Tezinyür-tezinmek: Тезінүр-тезінмек - Безетіндей көрінер - безетіндей көрінбек).

تِزِنْدِي TIZINDI ТІЗІНДІ: тізінді; тағынды.

«Urafut jinjüsin tizin-»

di: Ұрағұт иинжүсін тізінді - Қатын инжуиң тағынды». (تَزِينُكَ - تَزِينُ تизинүг-тизинмек: Тизинүр-тизинмек - Тізінер-тизинбек).

تَشْنَدِي TUSHANDY TҰШАНДЫ: түсалды; шалынды.

«أَذَاقِي تَشْنَدِي» Ер азақы tuшанды: Ер адзақы түшанды - Адамның аяғы шалынды; Адамның аяқтары қорыққаннан бір-біріне шалынды». Мақалда былай келген:

«أَرْسَلَنُ كُكْرَسَا أَتْ أَذَاقِي تَشَالِرْ» Arslan көкгесе at азақы tuшаыг: Арслан көкгесе at адзақы түшалыр-Арыстан күркiресе аттың аяғы (сүрiнер) шалынар». Бұл мақал өзінен күшті күштімен егесiп, тiресуге жақындағанда адамның тiзесi дiрiлдеп, аруағы қайтқандығын бiлдiру үшiн айтылады. (تُشَانِرْ - تُشْنِمَاقْ) Тушаниг-tuшанмақ: Түшанүр-түшанмақ - Түсалар-түсанбак).

تَشْنَدِي TӨШЕНДИ ТӨШЕНДІ: төсенді; төсек төседі.

«أَلْ أَوْزَنُكَ تُشَاكُ تَشْنَدِي» Оl өзіңе төшек төшendi: Ол өзіңе төшек төшенді - Ол өзіне төсек төсенді».

«تُشَانِرْ - تُشْنِمَاقْ» Төшенүг-төшенмек: Төшенүр-төшенмек - Төсенер-төсенбек).

تَفْنَدِي TEWINDI ТЕБІНДІ: уқаланды, уқалады.

«أَرْ أَلِكْنُ أَفْنَدِي تَفْنَدِي» Ер еlikin uvundy tewindi: Ер еlikin uvundy теbindi - Ер қолын уқалады; Ер ұялып, қысылғандықтан қолын

уқалады». **تَقْنُورُ - تَقْنِمَاكُ** Tewinүг-tewinmek: Тевінүр-тевинмек - Уқаланар-уқаланбақ).

تَقْنَدِي ТОҚЫНДЫ ТОҚЫНДЫ: соғынды; ұрынды; соғылды.

«**ار تامقا تقندي** Er tamқа тоқынды: Ер тамқа тоқынды - Ер тамға ұрынды».

«**ار تقندي** Er тоқынды: Ер тоқынды - Ер ұрылды». (Оғызша.)

تَقْنَدِي ТОҚЫНДЫ ТОҚЫНДЫ: соғылды, суарылды, шыңдалды.

«**قايچ تقندي** Қылыш тоқынды: Қылыш тоқынды - Қылыш соғылды». **تَقْنُورُ - تَقْنِمَاقُ**

Тоқыңуғ-тоқыпмақ: Тоқынүр-тоқынмақ - Соғылар-соғылмақ).

تَقْنَدِي ТОҚУНДЫ ТОҚУНДЫ: сойылды; сойынды.

«**تقنم تقندي** Тоқум тоқунды: Тоқум тоқунды - Соғым сойынды; Соғым сойып алды».

«**تقنور - تقنماق** Тоқуңуғ-тоқуңмақ: Тоқуңүр-тоқуңмақ - Соынар-сойынбақ).

تَقْنَدِي ТЫҚЫНДЫ ТЫҚЫНДЫ: тығынды; нығарлап тықты;

«**ار يوناك تارقا تقندي** Er juң tagarқа тықынды: Ер иуң тағарқа тықынды - Адам жүнді қапқа нығарлап тықты». **آش تقندي** Аш тықынды: Аш тықынды - Асты күштеп (зорланып) тығынды; Асты зорланып, көңілі тартпай жеді».

Бұл сөз бірдеңені ашырқанғанды білдіру үшін де айтылады. **تَقْنُورُ - تَقْنِمَاقُ** Ты-

қыпш-тықынмақ: Тықынұр-тықынмақ - Тығынар-тығынбақ).

تَلِنْدِي TELINDI ТЕЛІНДІ: тесілді.

«تَم تَلِنْدِي Tam telindi: Там телінді - Там тесілді». تَلِنُور - تَلِنْمَك Telinūr-telinmek: Телінұр-телінмек - Тесілер-тесілмек).

Жырда былай жазылған:

كُجِنْدِي بِلَاكِم
يَغُودِي تَيْلَاكِم
تَلِنْدِي بِيَلِكِم
تَكْرُبْ اَنْكُرْ جَرْتَلُورْ

*Күшенді білегім,
Жағұды тілекім
Телінді білікім
Тегрүр аңар шертілу:*

*Күшенді білегім,
Иағұды тілекім,
Телінді білікім
Тегрүр аңар шертілу -*

*Күшенді білегім,
Таянды тілегім,
Тесілді білігім,
Жетіп саған жоғалар».*

(Білегіме ауыр салмақ, күш түсіп зорланды, Тілегім жақындады; Сол бейнеттен, күшпен тілегіме жақындадым; Білігімнің

қайнар көздері тесіліп, ашылды; Заман меңі осыған жеткізгенде, осыған таянғанда, өмірім де бітіп, жоғалар).

تِلِنْدِي TILINDI ТІЛІНДІ: тілінді. Ұзынынан тілінді.

«تَرِي تِلِنْدِي Teri tilindi: Тері тілінді». (Тері ұзынынан қайыс, таспа секілді тілінді).

(تِلِنْمَکْ - تِلِنْمَکْ Tİlinüg-tilinmek: Тілінүр-тілінмек - Тілінер-тілінбек).

تَمِنْدِي TAMINDY TAMЫНДЫ: тамызды, Тамызып алды.

«اُنْ اَوْزِنْکَا يَاقْ تَمِنْدِي» Ol öziңe jaғ tamındy: Ол өзіңе иағ тамынды - Ол өзіне май тамызып алды». (تَمِنْمَاقْ - تَمِنْمَاقْ Tamynug-tamynmaq: Тамынүр-тамынмақ - Тамызар-тамызбак).

جَبِنْدِي ШАРЫНДЫ ШАПЫНДЫ: шабынды; қамшылады.

«اَرْ اَتِنْ جَبِنْدِي» Er atyn шарынды: Ер атын шапынды - Адам атын шабынды; Адам атын қамшылады». (جَبِنْمَاقْ - جَبِنْمَاقْ Sharynug-sharynmaq: Шапынүр-шапынмақ - Шабынар-шабынбақ).

جَبْدِي ШАРДЫ ШАПДЫ: шапты; жүзді.

«اَرْ سُوْدَا جَبْدِي» Er suwda шарды: Ер сүвда шапды - Адам суда жүзді». Бұл сөздің «جَبِنْدِي Шарынды: Шапынды» деп айтылатыны да бар. (جَبِنْمَاقْ - جَبِنْمَاقْ Sharynug-sharynmaq:

Шапынүр-шапынмақ - Шабынар-шабынбақ).

جَقْنَدِي شАҚЫНДЫ ШАҚЫНДЫ: шағынды.

«ار از نکا جَقْمَاقُ جَقْنَدِي» Ер өзіңе шақмақ шағынды: Ер өзіңе шақмақ шағынды - Ер өзіне шақпақ шағынды». (جَقْنُورُ - جَقْمَاقُ).

Шақыпуг-шақыптақ: Шақынүр-шақынмақ - Шағынар-шағынбақ). Адам өзіне шақпақ шағып жатқандай көрінді.

جَكْنَدِي ШЕКИНДИ ШЕКИНДИ: шекінді; (Шекті; кесте, өрнек шекті деген секілді; А. Е.).

«ار بَتَاكُ كَا جَكِكُ جَكْنَدِي» Ер бітікке шекік шекінді: Ер бітікке шекік шекінді - Адам хатқа нүкте шегінді; (Адам жазбасына нүкте, үтір белгілерін шекті, түсірді. А. Е.).

شەкинүг-шекінтек: Шекінүр-шекінмек - Шегінер-шегінмек).

جَكْنَدِي ШЕКИНДИ ШЕКИНДИ: түйінді, байланды.

«ال يُوْكُنُ جَكْنَدِي» Ол жүкүн шекінді: Ол иүкүн шекінді - Ол жүгін байланды; Ол жүгін, бокшасын өзі буып-түйіп байланып алды».

جَلْنَدِي ШАЛЫНДЫ ШАЛЫНДЫ: шалынды; арықтады; сүрінді.

«ات جَلْنَدِي» At шалынды: Ат шалынды - Ат жемнің жоқтығынан арықтады».

«سوز بَكُ قُلاقِنكا جَلْنَدِي» Sөz beg қулақыңа шалынды: Сөз бег қулақыңа шалынды - Сөз

бектің құлағына шалынды». Басқаға да осылай айтылады. (Оғызша).

جَلِنْدِي ШАЛЫНДЫ ШАЛЫНДЫ: тастады; жығылды, сүрінді.

«آر اوزن بيركا جَلِنْدِي» Er өзін jerge шалынды: Er өзін иерге шалынды - Адам өзін жерге тастады, жықты, яғни адам өзін жерге жығылғандай етіп көрсетті». (جَلِنْدِي - جَانِمَاق) Шалынар-шалынмақ: Шалынар-шалынмақ - Шалынар-шалынбақ).

جَلِنْدِي ШЫЛАНДЫ ШЫЛАНДЫ: шыланды, дымданды.

«جَلِنْدِي نَانِك» Шыланды нең: Шыланды нең - Нәрсе дымданды; Ылғалдан нәрсе дымқылданды». Негізі «جَلِنْدِي Шылан-ды» болу керек. (جَلِنْدِي - جَلِنْدِي Шылан-шыланмақ: Шылан-шыланмақ - Шылан-шыланбақ).

جَلِنْدِي ШЫЛАНДЫ ШЫЛАНДЫ: терледі; (Су болды - А. Е.)

«آت جَلِنْدِي» At шыланды: Ат шыланды - Ат терледі».

سَبِيْنْدِي САПЫНДЫ САПЫНДЫ: сапынды; сабақтап алды; (жіп) өткізіп алды; (сабақтады; сабақтанды - А. Е.)

«ايشلار يَكْنَا سَبِيْنْدِي» Ishler jigne sapyndy: Ишлер иігне сапынды - Қатын инеге жіп сабақтанды; Қатын инеге жіп сабақтағандай болып көрінді». Шынында бұл әрекетті өзі іс-

темесе де, істегендей болып көрінді.

(سَیْنِمَاقْ - سَیْنُورْ Sayınır-sarıntaq: Сапынүр-сапынмақ - Сабақтанар-сабақтанбақ).

سَاتَیْنَدَی SATYNDY SATYNDY: сатынды; сататындай көрінді.

«ارَاتَیْنُ سَاتَیْنَدَی» Er atyn satyndy: Ер атын сатынды - Адам атын сататындай көрінді».

(سَاتَیْنِمَاقْ - سَاتَیْنُورْ Satyınır-satayntaq: Сатынүр-сатынмақ - Сатынар-сатынбақ).

شَاشَیْنَدَی SHASHYNDY SHASHYNDY: шашынды.

«ارَ اَوْزَیْنِکَا سَوُفِی شَاشَیْنَدَی» Er öziñe suw shashyndy: Ер өзіне сүв шашынды - Адам өзіне су шашынды; Адам өзіне су шашып алды».

(شَاشَیْنِمَاقْ - شَاشَیْنُورْ Shashyınır-shashyntaq: Сашынүр-сашынмақ - Шашынар-шашынбақ).

سُشُیْنَدَی SUSHYNDY SUSHYNDY: шырынын тақты; дәмін алды;

(Түшынды- А.Е.)

«ارَ سَوُزْگَا سُشُیْنَدَی» Er sözge sushyndi: Ер сөзге сүшүнді - Ер сөздің шырынын татты». (Адам сөзге түшынды, сөзге елігіп, өзінің ісіне қарамады). (سُشُیْنِمَاقْ - سُشُیْنُورْ Sushyınır-sushyntaq: Сүшінүр-сүшінмек - Түшынар-түшынбақ).

Мақалда былай деп келген:

«سَوُزْگَا سُشُیْنَا بُلُیْنُ بَرَبَرِ» Sözge sushynse bulyn bağy: Сөзге сүшүнсе бұлын барыр - Сөз дәмін алса, (сөзге) тұтқын болар». Сөзге

тұщынса, сөзге тұтқын болар. Мұның бір хикаясы* бар.

Бұл мақал естіген сөзге елтіп, сөздің шырынына беріліп, ісін ұмытып кеткен адам жайында айтылады.

سَرِنْدِي SARBYNDY SAPYNDY: жамылды; оранды; салынды.

«سَفْلَقْنِ سَرِنْدِي» Eg suvlyqyn sağyndy: Ер сұвлықын сарынды - Адам сулығын сарынды; Адам сәлдесін оранды».

«ارَاغْتِ بَرِنَجَاكْ سَرِنْدِي» Urağut bürünşük sağyndy: Ұрағут бүрүншүк сарынды - Қатын бүркеншік жамылды; Қатын бүркеншік бүркенді».

(سَرِنْمَاقْ - سَرِنُورْ Sağynur-sağynmaq: Сарынүр-сарынмақ - Салынар-салынбақ). Адам бір нәрсені бүркеніп жамылғанда, не киінгенде осы сөз қолданылады.

سَرِنْمَاقْ SARBYNDY SAPYNDY: салынды.

«ايشَمَا سَرِنْدِي» Eg ышқа sağyndy: Ер ышқа сарынды - Адам іске салынды». Адам ісін, мақсат етіп, тілеген ісін тындырғандай көрінді. (سَرِنْمَاقْ - سَرِنُورْ Sağynur-sağynmaq: Сарынүр-сарынмақ - Салынар-салынбақ).

سَرِنْدِي SYRYNDI SÜRÜNДI: сүрүнді; қасынды.

«كشِي اوز يمين سَرِنْدِي» Kişi öz iinin süründi: Кіші өз иінін сүрүнді - Кісі өз денесін қа-

* Қандай хикая екендігі айтылмаған.

«^{•••}أَر بَاشِن تَامَقَا سَسُنْدِي» Er bашын tamқа sүsүndi:
 Ер башын тамқа сүсүнді - Ер басын тамға
 сүзінді; Ер басын тамға сүзетіндей көрінді».
 Басқаларға да осылай айтылады. (سَسُنْمَاقُ)
 «^{•••}سَسُنْمَاقُ Sүsүнүг-sүсүнтек: Сүсүнүр-
 сүсүнмек - Сүзінер-сүзінбек).

«^{•••}سَغْنَدِي SАҒЫНДЫ SАҒЫНДЫ: сауынды; Сауғандай көрінді.
 «^{•••}أَر قَوِين سَغْنَدِي» Er қойын сағынды: Ер қой-
 ын сағынды - Адам қойын сауынды; Ер қой-
 ын сауғандай болып көрінді». (سَغْنَمَاقُ - سَغْنَمَاقُ)
 Сағынуг-сағынмақ: Сағынүр-сағынмақ - Сау-
 ынар-сауынбақ).

«^{•••}سَغْنَدِي SOFUNDY SOҒҰНДЫ: суынды; тоңды; үсінді.
 «^{•••}أَر سَغْنَدِي» Er soғұнды: Ер соғұнды - Адам
 суынды». (سَغْنَمَاقُ - سَغْنَمَاقُ) Soғұнуг-soғұнмақ:
 Соғұнүр-соғұнмақ - Суынар-суынбақ).

«^{•••}سَغْنَدِي SUFUNDY CҰҒҰНДЫ: арылды; (суалды?).
 «^{•••}أَر سَغْنَدِي» Er suғұнды: Ер сүғұнды - Ер арыл-
 ды.» Ер сідіктен, басқа да нәрселерден арыл-
 ғанда, босанғанда осылай дейді.
 (سَغْنَمَاقُ - سَغْنَمَاقُ) Suғұнуг-suғұнмақ: Сүғұнүр-
 сүғұнмақ - Арылар-арылмақ).

«^{•••}سَغْنَدِي SЫҒЫНДЫ SЫҒЫНДЫ: сығынды; кіріп алды.
 «^{•••}كِيكُ تَرَعَقَا سَغْنَدِي» Kejik тұрағқа сығынды:
 Кейік тұрағқа сығынды - Киік тұраққа кіріп

алды». Басқа бір жерге сығылысып кіріп алғанда, осы сөз айтылады.

«*مَنْ تَنْكُرِيكَ سَغْنُورٌ مَنْ* Men tәңirige syғыnug-men: Мән тәңіріге сығынұрмен - Мен тәңірге сиынармын» дегенде де осы сөз қолданылады. *سَغْنُمَاقْ - سَغْنُورْ* Сығынұг-сығынтақ: Сығынұр-сығынмақ - Сиынар-сиынбақ).

سَغْنُودِي SEVYNDI SEVҮNDI: сүйінді.

«*أَرَّ سَغْنُودِي* Ер sevynđi: Ер севүнді - Адам сүйінді». *سَغْنُورْ - سَغْنُمَاقْ* Sevynұg-sevynmek: Севүнұр-севүнмек - Сүйінер-сүйінбек).

Жырда былай деп келген:

*سَغْنُمَكْلٌ يَنْدُ أَكْرَ أَذْغَرُ أَتَنْ
الْتَنْ كَمْشٌ بَلَنْبِنٌ آغِي تَقَارُ*

*Sevynmegil jund үгүр азғыр атан
Altun күтүш bulnapan ағы тауар:*

*Севүнмегіл иунд үгүр адзғыр атан
Алтын күміс бұлнапан ағы тауар-*

*Сүйінбегін үйір жылқы, айғыр, атанға,
Алтын-күміс, жібек, тауар алғанға. *»*

ر) (Үйір-үйір жылқы, айғыр, атан, алтын-күміс, жібек, тауар тапқанға мақтанып малданба, құр сүйінбе; осыларды өзің қайырлы іске жұмса, игілікке тартқын.)

* Алтын-күміс, жібек, тауар тапқаныңды малданба, Сүйінбе құр үйір жылқы, айғыр, атан алғанға. (А. Е.)

سَعْنَدِي سЕҢИДИ SAFYINDY SAҒЫНДЫ: ойлады; тіледі; жақсылық тіледі.

«الْ مِنْكَ اذْكَوْ سَعْنَدِي» Ol maңa ezgü sa-
ғынды: Ол маңа едзгү сағынды - Ол маған
игілік тіледі. (Ол маған дегенде ізгі ниетте
болды; жақсылық тіледі)». Бір-біріне жақсы
сөзбен ниеттестік білдіріп, сөзбен көмектес-
се де осылай қолданады. (سَعْنَمَاقْ - Sa-
ғынұғ-сағынмақ: Сағынұр-сағынмақ - Жақ-
сылық тілер - жақсылық тілемек).

سَقْنَدِي СӘҚИДИ SAQYINDY SAҚЫНДЫ: сақтанды; ықтият қылды.

«الْ مِنْدِنْ سَقْنَدِي» Ol mendin saқlandy: Ол
мендін сақланды - Ол менен сақтанды». Бұл
жердегі «ق - қ» әрпі алдыңғы сөздегі «ق - қ»
әрпінен қатаңырақ шығады. («غ - ғ», «ق - қ»
әріптерінің дыбысталу ерекшеліктерін мег-
зеп отыр.- А.Е.)

سُقْنَدِي СУҚИДИ SUQYINDY СҰҚЫНДЫ: жуынды; жуды.

«ارَاغُتْ اِشْنِ سُقْنَدِي» Uraғut başын suқып-
dy: Ұрағұт башын сұқынды - Қатын басын
жуынды». (Ош тілінде.) (سُقْنَمَاقْ - Suқы-
нұғ-суқынмақ: Сұқынұр-сұқынмақ -
Жуынар-жуынбақ).

سُكْنَدِي СӨКИДИ SÖKYNDI СӨКІНДИ: жүгінді; тізерленді; шөкті.

«اَرْ بَكْكَا سُكْنَدِي» Er begke sөkүndi: Ер бегке

сөкүнді - Ер бекке тізерленді (жүгініп, тізесін бүгінді. А.Е.)»

سۆكۈندى SÖKYNDI СӨКҮНДІ: сөгінді; сөккендей болып көрінді.

«ال تونين سۆكۈندى» Ol тонын сөкүнді: Ол тонын сөккендей көрінді.

(سۆكۈنۈر - سۆكۈنۈر Sөкүпүг-сөкүптек: Сөкүнүр-сөкүнмек - Сөгінер-сөгінбек).

ساليندى SALYINDY САЛЫНДЫ: алынды; Шығарып алынды; сылынды.

«ينجو قلاقتن ساليندى» Jinju құлақтың салынды: Ынжу құлақтан шығарып алынды». Бір нәрсені шығарып, тартып алғанды осы сөзбен білдіреді.

(سالينۈر - سالينماق) Salynug-salynmaq: Салынүр-салынмақ - Салынар-салынбақ).

قارىندى ҚАРЫНДЫ ҚАПЫНДЫ: қарпынды; қармап, жиып жатқандай көрінді.*

«ار تيار قارىندى» Er tavar қарынды; Ер тавар қарпынды - Адам мал жиып жатқандай көрінді.

(قارىنۈر - قارىنماق) Qarynug-qarynmaq: Қарынүр-қарынмақ - Қарынар-қарынбақ).

قابىندى ҚАРЫНДЫ ҚАПЫНДЫ: қабынды.

* Көне түркі сөздігінде «Ұрлап жатқандай көрінді» деп түсіндіреді. (ДТС., стр.420).

«اغلان يئل قېندى» Oğlan jel қарынды: Оғлан иел қапынды - Бала жел қабынды; Балаға жел тиіп қабынды». (قېنماق - قېنور - Қарыпиг-қарыпмақ: Қапынүр-қапынмақ - Қабынар-қабынмақ).

«قېتىندى» ҚАТЫНДЫ ҚАТЫНДЫ: қосқандай көрінді; қатқандай көрінді.

«Ol talqanqa йағ қатқандай көрінді». (قېتىنور - قېتىنماق) Ol talqanqa йағ қатынды - Ол талқанға май қатқандай көрінді». (قېتىнмақ - Қатыпиг-қатыпмақ: Қатынүр-қатынмақ - Қатқандай көрінер-қатқандай көрінбек).

«قۇتىندى» ҚУТАНДЫ ҚҰТАНДЫ: құтайды; құтанды.

«قۇتاندى نەنك» Qūtandı нең: Құтанды нең - Нәрсе құтайды; Нәрсе құтты болды; Құт дарыды». (قۇتانور - قۇتانмақ) Qutanug-qutanmaq: Құтанүр-құтанмақ - Құттанар-құттанбақ).*

«قېچىندى» ҚАШЫНДЫ ҚАШЫНДЫ: қашынды.

«Ol mendin қашынды; Ол мендін қашынды - Ол менен қашынды; Ол менен қашқандай көрінді». (قېچىنور - قېچىنماқ) Qaşynug-qaşynmaq: Қашынүр-қашынмақ - Қашынар-қашынбақ).

* Жазба, баспа нұсқаларында да харакатсыз түскен. Б. Аталай талдауына сүйендік. А. Е.

قورندى ҚОРУНДЫ ҚОРҰНДЫ: қорынды; қорғанды; қимады.

«ار تڧارنكا قورندى» Ol tavaғыңа қорунды: Ол таварыңа қорұнды - Ол малын қорынды; Ол малын қимады, аяды». (قرنماق - قرينور Қоғыпиг-қоғыптақ: Қорынұр-қорынмақ - Қорынар-қорынбақ).

قورندى ҚURUNДЫ ҚҰРҰНДЫ: құрғанды; (Кептірінді. - А.Е.).

«ار قورندى» Eg қиғанды: Ер құрұнды - Ер құрғанды; Ер жуынғаннан соң құрғанды». (قرنماق - قرنور Қиғипиг-қиғиптақ: Құрұнұр-құрұнмақ - Құрғанар-құрғанбақ).

قورندى ҚЫРЫНДЫ ҚЫРЫНДЫ: қырғандай, қырынғандай көрінді.

«ال نائكنى قورندى» Ol неңні қығынды: Ол неңні қырынды - Ол нәрсені қырып жатқандай, ол бір нәрсенің қабығын аршығандай көрінді». (قرنماق - قرنور Қығыпиг-қығыптақ: Қырынұр-қырынмақ - Қырынар-қырынбақ).

قورندى ҚАЗЫНДЫ ҚАЗЫНДЫ: қазынды; қазды.

«ال اوزنكا قذغ قورندى» Ol өзіңе қизуғ қазынды: Ол өзіңе құдзұғ қазынды - Ол өзіңе құдық қазды». Құдық қазып жатқандай болып көрінсе де осы сөз қолданылады. (قرنماق - قرنور Қазыпиг-қазыптақ: Қазынұр-қазынмақ - Қазынар-қазынбақ).

قَزَنْدَى ҚOZANDЫ ҚOZАНДЫ: жасанды; безенді.

«ارَاغُتْ بَزَنْدَى قَزَنْدَى» Urağut bezendi qozandı: Ұрағұт безенді қозанды - Қатын безенді, жасанды». (قَزَنْمَاقُ - قَزَانُ - Қозануғ-қозанмақ: Қозанүр-қозанмақ - Безенер-безенбек).

قِسِنْدَى ҚЫСЫНДЫ ҚЫСЫНДЫ: қысынды; Сарандық жасады.

«اَر تَقَارِن قِسِنْدَى» Er tavağın qısyнды: Ер таварын қысынды - Ер малын қысынды; Ер малын шығаруға сарандық жасады, қысып ұстады». Сідік қыстағанда қысылған адамға да осылай дейді. (قِسِنْمَاقُ - قِسِنُورُ - Қысынуғ-қысыптақ: Қысынүр-қысынмақ - Қысылар-қысылмақ).

قَشِنْدَى ҚАШАНДЫ ҚАШАНДЫ: сиді.

«اَت قَشِنْدَى» At qashandı: Ат қашанды - Ат, не басқа мал сиді». Әйтсе де бұл тек атқа қатысты сөз. (قَشِنْمَاقُ - قَشِنُورُ - Қашануғ-қашаптақ: Қашанүр-қашанмақ - Сиер-симек).

قَوْلُنْدَى ҚOЛУНДЫ ҚOЛҰНДЫ: қаланды; сұранды.

«اَر نَانِك قَوْلُنْدَى» Er neң қолунды: Ер нең қолунды - Адам нәрсені қаланды». Адам бір нәрсені сұрады. (قَوْلُنْمَاقُ - قَوْلُنُورُ - Қолунуғ-қолунтақ: Қолүнүр-қолунмақ - Қаланар-қаланбақ).

قَلْنَدِي ҚЫЛЫНДЫ ҚЫЛЫНДЫ: қылынды, (яғни істі істенді

-А.Е.). істеді, қылды.

«آر تَكْمَا قَلْنَجْ قَلْنَدِي» Ер тегмә қылыпш қылынды: Ер тегмә қылыпш қылынды - Адам түрлі істі істеді». Шектен шығып бара жатқан адамға:

«اَكْشْ قَلْنَمَا» Өкүш қылыпта: Өкүш қылыпта -Асыра істеме; көп істеме», -дейді, «Артық істеме, Артық кетпе» деген мағынада.

«قَلْنُورُ - قَلْنَمَاقُ» Қылыпиг-қылыптақ: Қылыпнүр-қылыпмақ - Қылыпнар-қылыпбақ).

كُشْنَدِي КЕШҮНДИ КЕШҮНДИ: кешінді; кешті. Кешкендей көрінді.

«آر سُوْقُ كُشْنَدِي» Ер сув кешүнді: Ер сув кешшінді - Адам су кешкендей көрінді».

«كُشْنُورُ - كُشْنَمَاقُ» Кешүнүг-кешүнтек: Кешүннүр-кешүнмек - Кешінер-кешінбек).

كُشْنَدِي КҮШЕНДИ КҮШЕНДИ: күшенді, зорланды; зорықты.

«آتْ كُشْنَدِي» Ат күшенді: Ат күшенді - (Ауыр жүктен) ат зорықты; Ат зорланды.»

«اَلْ اَنِكْ تَقَارُنْ كُشْنَدِي» ОI аның тавагып күшенді: ОI аның таварын күшенді - ОI оның малына зорлық қылды». ОI оның малына күш көрсетіп зорлады. Бірінші етістік - салт етістік, мынау - сабақтас етістік.

«كُشْنُورُ - كُشْنَمَاقُ» Күшенүг-күшентек: Күшеннүр-күшенмек - Күшенер-күшенбек).

كجندی KİŞİNDİ KİŞİNDİ: қышынды, қасынды. (Қағынды; жолдан азды. А.Е.).

«اراغت كجندی Urağut kişindi: Ұрағут кішінді - Қатын қышынды; Жолдан тайды».

Осыдан шығарып «كجینما Kішінме: кішінме - қышынба, сүйкенбе», - дейді. Мұның түпкі негізі «آت كجندی Et kişindi: Ет кішінді - Ет қышынды; дене қышынды» мағынасындағы сөз. «كچینور - كچینماك Kішінүг-кішінмек: Кішінүр-кішінмек - Қышынар-қышынбак).

کیرندی KİRİNDİ KİRİNDİ: кірінді; кіргендей көрінді.

«ار سۇدا کیرندی Er suvda kirindi: Ер сувда кірінді - Адам суға кірінді; Адам суға бойлады, шомылды». «ار افکا کیرندی Er evge kirindi: Ер евге кірінді - Адам үйге кіргендей көрінді». «کیرنور - کیرنماك Kірінүг-кірінмек: Кірінүр-кірінмек - Кірінер-кірінбек)

کөرىندی KӨRYNDİ KӨRİNDİ: көрінді; ұшырасты.

«ال بک کا کړندی Ol begke көгүndi: Ол бегке көрүнді - Ол бегке ұшырасты». «تاغ کړندی Тағ көгүndi: Тағ көрүнді - Тау көрінді». Басқаларға да осылай қолданылады. Алыстан қарайып көрінген бірдеңені, көзге шалынған қараны осылай деп білдіреді.

كِرْنَمَاكْ - كِرْنُورْ - كِرْنَمَاكْ Kөгүнүг-көгүнтек: Көрү-
нүр-көрүнмек - Көрінер-көрінбек)

كِرْنُودِي KӨZYNDI KӨЗҮНДИ: көрінді. (Көзге шалынды. А.Е.)

كِرْنُودِي نَانَكْ Kөzindі nән: Көзінді нең - Нәрсе
көрінді». Арғулар сөзі. Бұл арада бір қағида
бар. Бұл сөз «كِرْنُوزْ көз: көз» сөзінен алынған.
Арғулар бұйрық райлы етістік пен өткен шақ
етістігін айырып, ажыратып қолданады. Де-
мек, бұйрық райда «كِرْ көг: көр» деп «р - р»
әрпін қолданады, ал өткен шақта «كِرْنُودِي»
көзүнді: көзүнді - көрінді» деп «з - з» әрпін
қолданады. (كِرْنُورْ - كِرْنَمَاكْ Kөзүнүг-көзүн-
тек: Көзүнүр-көзүнмек - Көрінер-көрінбек).

كِرْسِنْدِي KESINDI KECINDI: кесінді; кесіп алды.

اَلْ اَوْزِنْكَ اَتْ كِرْسِنْدِي Ol өзіңе ет kesindi: Ол
өзіңе ет кесінді - Ол өзіне ет кесінді». Бас-
қаларға да осылай қолданылады. (كِرْسِنُورْ -
كِرْسِنَمَاكْ Kesinүг-kesinmek: Кесінүр-кесінмек
- Кесінер-кесінбек).

كِرْشُنْدِي KӨШҮНДИ KӨШҮНДИ: көлеңкеленді; саяланды.

اَرْ كِرْشُنْكَ كِرْشُنْدِي Er күнге көшүнді: Ер күнге
көшүнді - Адам күннен саяланды; Күншу-
ақтан көлеңкеге көшті». Бір кісінің қалқа-
сына, саясына кірсе де осылай дейді.

كُشِنْمَاكُ - كُشِنُورُ Kөшүнүг-көшүнтек: Көшүнүр-көшүнмек - Көлеңкелер-көлеңкелемек).

كُفْنَدِي KYVENDI КҮВЕНДІ: мақтанды; күпінді.

«اِنَّ مَنَّا بَرَلَا كُفْنَدِي Ol менің бірле күвени: Ол менің бірле күвенді - Ол менімен бірге мақтанды». كُفْنَانُ - كُفْنَمَاكُ Күвенүг-күвентек: Күвенүр-күвенмек - Мақтанар-мақтанбақ).

كُلْنَدِي KYLYNDI КҮЛҮНДІ: бүгүлді; шалынды. (Ұйыды - А. Е.)

«اَرِ اَلِكِي اَذَاقِي كُلْنَدِي Ер елікі азақы күлүнди: Ер елікі адзақы күлүнді - Адамның қол-аяғы бүгілді; Көп жұмыстан, көп жүргеннен адамның қол-аяғынан әл кетіп шалынды».

كُلْنُورُ - كُانْمَاكُ Күлүнүг-күлүнтек: Күлүнүр-күлүнмек - Шалынар-шалынбақ).

كُومْنَدِي KӨMҮNDI КӨMҮНДІ: көмінді; Көміп жатқандай көрінді.

«اَرِ تَافَارِنِ كُومْنَدِي Ер тавағын көмүнді: Ер тауарын көмүнді - Адам тауарын көмінді; Адам тауарын көміп жатқандай көрінді».

كُومْنُورُ - كُومْنَمَاكُ Көмүнүг-көмүнтек: Көмүнүр-көмүнмек - Көмінер-көмінбек).

Бұл бөлімдегі етістіктер бірнеше түрлі сипатта болады:

Біріншісі, басқалардың жәрдем-көмегінсіз, істі жалғыз өзі істегендігін білдіреді.

Бұл сипатты етістіктің негізі екі әріпті.

«أَفْكَا بَرَنْدِي» Ol evge baғынды: Ол евге барынды - Ол үйге барынды», (Ол үйге бармаса да, бара жатқандай көрінді)».

«أَشَّ تَتْنَدِي» Ol ash tатынды: Ол аш татынды - Ол ас татынды; Ол ас татпаса да, татқандай көрінді».

Етістіктің бұл түрі арабтардағы «تَفَاعُلٌ tefaul: тефаул» бабына ұқсайды.

Мысалы, арабтарда: «تَصَامَ الرَّجُلُ» - Адам шын мәнінде тәкәппар, паң болмаса да, тәкәппар көрінді»; «تَعَاقَلَ» - Ақылды болмаса да, ақылды болып көрінді».

Екіншісі, істеушінің істі басқалардың жәрдемінсіз оңашада, жалғыз істегендігін білдіреді.

«أَرَّ أَلْمَنُ أَلْنَدِي» Ер алымын алынды; Ер алымын алынды - Адам алашағын өзі алды».

«أَلَّ تَرِيغُ تَرَنْدِي» Ol tarығ tarынды: Ол тарығ тарынды - Ол өзі үшін; жалғыз өзіне тары екті» дегендер секілді. Егер, етістік осы мағынада қолданылған болса, «أَوْزُ» өз-өз» сөзі қоса жүреді. Бұл сөз «أَوْزِ نَكَا» өзіңе: өзіңе» түрінде келсе, «өзіне, өзі үшін» деген мағынаны білдіреді. «أَوْزِي» өзі: өзі» түрінде келсе, істі өзі істегенін аңдатады. «أَوْزِ نَكَا» өзіңе: өзіңе» дегендегі «نَكَا» не» қосымшасы арабшадағы «үшін» мәнісіндегі «ل - л» орнына сай. Етістік, шын мәнінде істелмеген істі істеліп жатқандай көрсетіп жеткізсе, ол жерде «أَوْزُ» өз: өз» сөзін айтпаса да болады. Бұл екеуінің арасындағы айырма мынадай: іс-қимыл барлық адамдарға бірдей ортақ. Солардың бірі істі басқалардың көмегінсіз істей бастаса, істесе «أَوْزُ» өз: өз» сөзі қолданылмаса, сипат толымды бол-

майды. «أَوْزُ: өз: өз» сөзі қосылғанда толымды, анық болып шығады. Сонда іс-әрекет ортақтықтан дараланып, істеушінің жалғыз өзіне тән болады. Ұлы Тәңірдің «...فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» аяты сондай. Осындағы «قَتَلَ - өлтірмек» барша адамға ортақ. «أَنْفُسَكُمْ - өздерінді» деген сөзбен ол әрекет тиісті адамдарға қаратылып, басқалардан ажыратып тұр. «نَفْس - өз» сөзі айтылмағанда, сипат толық шықпас еді.

Етістік «көрініс беру» мағынасында, яғни бір істі істеп жатқандай көрінетін мәнде келсе, ол салт етістік болады. Ортақтық мағынасы болмайды. Бұл жерде «أَوْزُ: өз: өз» сөзі айтылмаса да, салт етістік сол мағынаны білдіре береді, ортақсыздық, жеке-даралық мағынаны аңдатады. Сипат толымды шығады.

Бұл Ұлы Тәңірдің «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَإِتْمَانٌ» деген сөзіне ұқсас. «أَوْزُ: өз: өз» сөзін қосып, «أَنْفُسَكُمْ» деп айтпайды. Керісінше «أَوْزُ: өз: өз» сөзі түсіп қалған.

Бұл түрікшедегі «أَبَشَقًا بِقَنٍ» ышқа бақын: ышқа бақын - ісінді баққын; ісіннің ақырын бак», «قُرُنٌ» қуғун: құрун - құрын; яғни өзінді құрт, жоғалт», «سُقُقًا كِرِنٌ» суққа кігін: суққа кірін — суға кір; суға кіргін, жуын» дегендер тәрізді.

Үшіншісі, «ل - л» әрпі мен «ن - н» әрпі бірдей мағынада қолданылады және «ن - н» «ل - л» әрпінің орнына алмасып келеді. Мысалы: «بِتَلْدِي bitik bitildi: бітік бітілді - жазу жазылды» десе де, «بِتَلْدِي bitik bitindi: бітік бітінді» десе де болады, екеуі де бірдей мәнде. Екеуінде де «жазу жазылды, кітап

жазылды» демекші. «ن - н» әрпі бұл жерде ырықсыз етіс белгісі. Бұл араб тілінде де бар. Мәселен, «رَجُلٌ شَتْنُ الْأَصَابِعِ وَ شَتْلُهَا» және «كَبِلُ الدَّوْوِ كَبْنُهُ» дегендегі «ل - л» мен «ن - н» әріптерінің алмасып келгеніндей.

Төртіншісі, жоғарыдағы айтылған мәндердің ешбірін де білдірмей, өз алдына өзгеше бір сөз болып, «ن - н» әрпі қосылғанға дейін қандай мағынада болса, сол мағынасын сақтап қалады. «تَنْكِرِيكَ تَبْنَدِي» Тәңгіге тарынды: Тәңгіге тапынды - Тәңгіге табынды», «سَخْنَدِمُ تَنْكِرِيكَ» Тәңгіге сығындым: Тәңгіге сығындым - Тәңгіге сыйындым» - деген сияқты. Бұл мағыналар иллет гәріпті, ғүнналы сөздер мен бұлардан басқа да түбір және туынды сөздердің бәріне бірдей.

ҚАҒИДА:

Үш әріпті келер шақ етістіктері екі бөлімге бөлінеді.

Біріншісі - ортасы сүкүндік етістіктер.

«أَلْ تُونُ كَذْرُدِي» Ol ton кезүрді: Ол тон кездүрді - Ол тон кидірді» дегендегі «كَذْرُدِي» кезүрді: кездүрді - кидірді» етістігінің келер шақ түріндегі «كَذْرُرُ» кезгүг: кездзүрүр - кидіреp» секілді.

Бұл жерде «ز — з-дз» әрпі өткен шақта харакатты, келер шақта харакатсыз, сүкүнді. «تَنْكِرِيكَ تَبْنَدِي» Тәңгіге тарынды: Тәңгіге тапынды - Тәңгіге табынды», «ХАҚҚА СЫЙЫНДЫ» дегендегі «تَبْنَدِي» тарынды: тапынды - табынды» етістігінен шыққан «تَبْنُورُ» тапнур: тапнур-табынар» да сондай. Мұнда да «ب - б» әрпі өткен

шақ түрінде, әуелгіде, харакатты (... ۛ ...), кейінгі, келер шақ түрінде сүкүнді (... ۛ ...)*.

Екіншісі - өткен шақ түрінде де, келер шақ түрінде де ортасы харакатты болатын етістіктер.

Мысалы: «آت قۇلاق تۇغردى» At қулақ туғурды: Ат қулақ түвүрды - Ат қулағын тікті» дегендегі «تۇغردى» түвүрды - тікті» етістігінің келер шақтағы түрі «تۇغرا» туығағ: түвырар - тігер» болады. Жұмсақ айтылатын «ۛ - п/б» әрпі өткен шақ түрінде де, келер шақ түрінде де харакатты. Тағы да, «تەنگرى مەنى كۆزدى» Тәңгі мені көзерді: Тәңрі мені көдзерді - Тәңір мені сақтады» дегендегі «كۆزدى» көзерді: көдзерді» етістігінде келген «ز - з-дз» өткен шақта да, келер шақта да үстіңгі харакатты (фәтха) болады.

Бұдан шығатын қағида: есімнен жасалған етістіктердің келер шақ түрінде ортаңғы әрпі харакатты болады. Мысалы: «تەشەك تەшелدى» Төшек төшелді: Төшек төшелді - Төсек төселді», «تۈگۈن تۈگۈلدى» Түгүн түгүлді: Түгүн түгүлді - Түйін түйілді», «تارىغ سۈۋالدى» Тағығ сувалды: Тарығ сұвалды - Егін суарылды, (сөзбе-сөз мәні: суланды, су болды .- А.Е.)» деген тәрізді. (Ереже келер шақ туралы болғанымен, бұл мысалдарда өткен шақ сипаты бар. Дұрысы: «төселер», «түйілер», «суарылар» болар еді. А. Е.)

Түбір етістіктердің келер шақ түрінде ортадағы әрпі, негізінен, сүкүнді болып келеді.

* «Б» әрпінің екі жағдайдағы жазылу амалдарын арнайы қосып корсеттік. А. Е.

«سوت سغلىدى» Süt sağıлды: Сүт сағылды - Сүт сауылды»,
 «كۈن سغلىدى» Kün savıldı: Күн савылды - Күн қайтты» деген-
 дегі етістіктер келер шақ түрінде келсе, «سغلىر» sağlur: сағлур -
 сауылар», «سغلىر» savylur: савылур - қайтар» секілді болады.*
 Ортаңғы өріптері сүкүнді.

Бұл баптың бөлімдерінің басқа бөлімдерде болмайтын бір-
 қатар мағына, ерекшеліктері бар. Құрамында «ر - р» әрпі кел-
 ген етістіктер үш түрлі:

Біріншісі - есімнен жасалған етістіктер.

Мысалы, «تون قىزاردى» Ton qızardı: Тон қызарды» деген-
 дегі «قىزاردى» qızardı: қызарды» етістігі секілді. Мұның түп-
 кі мәні «قىزل اردى» qızıl erdi: Қызыл ерді - Қызыл еді.»
 («Қызыл болды» деген мәнде). «ل - л» мен «I-әліп» әріптері
 түсіп қалғандықтан, түбір етістік сақталған. Тағы да,
 «تون قارادى» Ton qarardı: Тон қарарды - Тон қарайды» деген-
 дегі «قارادى» qarardı: қарарды - қарайды» етістігі де сол сияқты.
 Түбірі «قارا اردى» Qara erdi: Қара ерді - Қара еді», яғни «қара
 болды» демекші. Бұл да «قارا» qara: қара» сөзінен алынған.

Екіншісі - екі өріптен тұратын салт етістіктерге «ر - р» әрпі
 қосылып жасалған сабақтас етістіктер.

Мысалы: «ار سۈقى كچتى» Er suv keşti: Ер сув кешті -

* Бұл сөздердің алғашқа өрпі («с») фатхамен жазылуын Б. Аталай, т. Б. жанылыс түскен деп санайды. «Соғлур» деп заммөмен жазу керек дейді. Түп нұсқадағыдай фатхамен жазу қазақ тіліндегі тұлғасына үйлесетіндіктен, сол күйі өзгертпей транскрипцияланды. А. Е.

Адам су кешті» дегендегі «كَجْتِي» кешті: кешті» сөзіне «р - р» әрпі қосылса, «كَجْرَدِي» кешүгді: кешүрді - кешкізді, өткізді» деп, сабақтас етістікке айналады. Сол сияқты, «عَرَّ قَجْتِي» Ер қашты: Ер қашты - Ер қашты» дегендегі «عَجْتِي» қашты: қашты» салт етістік, оған «р - р» әрпі қосылып, сабақтасқа айналады. «عَجْرَدِي» Қашүгды: Қашүрды - Қашырды» етістігі секілді.

Үшіншісі - өзінің түбірінде «р - р» әрпі бар, жоғарыдағы мөндердің ешқайсысын да білдірмейтін етістіктер. Мысалы: «أَنْكَ بِيْمِنَ قَدْرَدِي» Аның бойнып қазыгды: Аның бойнын қадзырды - Оның мойнын қайырды», «قَاب قَاتْرَدِي» Қап қотурды: Қап қотурды - Қап қотарды, (қапты босатты)» секілді.

«з - з» әрпі екі түрлі сипатта келеді:

1) Етістікті сабақтасқа айналдырады.

Мысалы: «أَر سَوْقِ تَمْزَدِي» Ер сув тамузды: Ер сув тамұзды - Адам су тамызды» дегендегі «تَمْزَدِي» тамузды: тамұзды - тамызды» етістігі сияқты. Бұл қағидадан тыс, сирек жағдай.

2) «з - з» әрпі етістіктің түбірінде болады да, етістіктің өз мағынасынан басқа мағынаны аңғартпайды.

Мысалы: «تَبْرُغِقِ تَبْرُغِقِ تَبْرُغِقِ» тапузғұқ тапызды: Тапузғұқ тапызды - Табыспақ табысты» дегендегідей. (Жұмбақ айтты; жұмбақ шешті. А. Е.). Құрамында «ش - ш» әрпі бар етістік сөздер бітімі жайлы жоғарыда айтылды.

«қ - қ» мен «к - к» әріпті етістіктер екі түрлі:

1) «қ - қ», «к - к» әріптері екі әріпті етістіктерге қосылып, біреудің ықылас-ниеті, құлқы жоқ іске ұшырап, сол іс-әрекет-

тің ықпалында қалғанын аңғартады. Мысалы: «أَرَّ يَغِيْقَا بَسَقْتِي»
 Ер жағықа басықты: Ер иағықа басықты - Адам дүшпанға ба-
 сылды; Адам түнде жаудың шабуылына ұшырады, басып
 алынды». «أَرَّ اسْقَتِي» Ер usuқты. Ер үсуқты - Ер шөлдеді; яғни
 ер адам шөлге ұшырады». Адамды шөл қысты. Осы етістіктер-
 дің түбірі: «بَسَدَى basды* басды», «اُسَدَى usды: үсды».

«ر - к» әріпті етістіктерге мысал: «تَوْنٌ كِرْكِنْتِي» Ton kirikti:

Тон кірікті - Тон кірледі». «أَرَّ كِنَكْتِي» Ер көнікті: Ер көнікті -
 Ер әлсіреді; Үлкен шеріктен кейін қалғандықтан ер жасыды».

Бұл бөлімдегі осындай сипатты етістіктердің тағы бір түрі
 өзге мағыналарды білдірмей, өзінің түпкі мәнісінде қолда-
 нылады. Мысалы: «أَرَّ أَفْكَأْشَقْتِي» Ер evge ашықты: Ер evге ашық-
 ты - Адам үйге асықты», «أَرَّ اِبْشِي جَانَكْتِي» Ер ышы шүлүкті: Ер
 ышы шүлүкті - Ердің ісі бүлінді; Ердің ісі бұзылды».

«ل - л» мен «ن - н» әріптері жөніндегі ереже жоғарыда
 айтылды.

Бұл бөлімнің тұйық райы (мәсдар) فَعْلَلَانْ ФӘ'ЛӘЛ түрінде
 ортадағы әрпі харакатты болып келеді. Мысалы: «قَجْرُمَاتِقْ» қа-
 ширмақ: қашұрмақ - қашырмақ», «كُتْرُمَاكْ» көтүрмек: көтүр-
 мек - көтермек» сияқты. Бұлар түп уа негізгі мәсдарлар.

«Туындама мәсдар (етістіктің туындама тұйық райы. - А. Е.)

فَعْلَالِي ФУ'ЛУЛИ түрінде ортаңғы (екінші) әрпі сүкүнді бо-
 лып келеді. Мысалы: «كُتْرُكِي أَنْكَ بِيكْ» Апың жүк көтүргі

* Жазба нұсқасында осылай жазылған. Дұрысы: «بَسَدَى basды: басды - бас-
 ты» болады.

көг: Аның иүк кәтрүгі көр - Оның жүк көтерісін (көтергенін) көр», «أناك سوف كعجر كي كره» Аның сув кешгүгі көг: Аның сув кешрүгі көр - Оның су кешісін (кешкенін) көр» дегендер секілді.

«غ - ғ» мен «ك - г» әріптерінің қолданылу ерекшеліктерін жоғарыда білдіріп өткенмін.

Бұл бөлімнің бұйрықты түрі (бұйрық райы) үш әріпті. Сол үшін біз мұны «үштік» (үш әріпті) деп атадық. Мәселен: «تذکر یکا تبین» Тәңгіге тарып: Тәңгіге тапын - Тәңгіге табын», «تذکر یکا یکن» Тәңгіге жүкүн: Тәңгіге иүкүн - Тәңгіге жүгін» дегендегі «табын», «жүгін» сөздері секілді. «Сабыр, сабыр ет» деген мағынадағы «سرین» serin: серін» сөзі де осындай. Бұйрық райдағы бұл сөздерді жоғарыда айтқан қағидаға сүйеніп: «تبعل» тарыпғыл: тапынғыл - табынғын», «یکنکل» жүкүңгіл: иүкүңгіл - жүгінгін», «سرینکل» seringil: серінгіл - сабыр еткін; шыдағын» деп айтса да болады.

Болымсыз етістік жоғарыда айтып көрсеткеніміздей түбірдің соңына «ما (-ме)» қосылып жасалады. Мысалы: «سقمما» сақымма: сақынма - сағынба», «سقمما» sevinme: севінме - сүйінбе» деген секілді.

Бірінші жақтан — «م - м» әрпімен «تبدیم» тарыпдым: тапындым - табындым»; екінші жақтан — мұрын - кеңсірікті «نك» - н» әрпімен «تبدنك» тарыпдың: тапындың - табындың»; үшінші жақтан «ی - и(ы)» әрпімен «تبدی» тарыпды: тапынды - табынды» деп айтылады. Арғулардың бағзы тілінде екінші жақтан «نك» - н» әрпі «غ - ғ» әрпіне айналдырылып, «تبدیغ» тарындүг: тапындүг - табындыг» дейді. «Табындың» дегендегісі. Тағы да

арғулардың «قَجْرُدُغْ سَنَ اَنِي Sen аны қашурдұғ: Сен аны қашурдұғ - Сен оны қашырдың» деген сөздері де сондай. Қағида барлық етістіктерге бірдей ортақ. «نك - н» әрпінің қолданылуы дұрыс, ал оның орнына «غ - ғ» әрпінің қолданылғаны қате.

Бұл бөлімнің іс істеушіні анықтаушы сипаты басқа түріктер тілінде: «تَبِنْعَجِي tarunғишы: тапунғұшы - табынушы», «يُكْنِكُو جِي jüküngүші: иүкүнгүші - жүгінүші», түрінде болады. Оғыздардың тілінде: «تَبِنْدَجِي Tarındaшы: тапындашы - табынушы», «يُكْنِدَجِي jükündеші: иүкүндеші - жүгінүші» секілді.

Іс-әрекеттің үзілмей жалғасатындығын білдіретін сипат: «تَبِنْعَانْ тарынған: тапынған - табынған», «يُكْنِكَانْ jüküngен: иүкүнген - жүгінген» түрінде келеді. Бұл түрдегі есімшелерде «ق - қ», «ك - к», «غ - ғ» әріптері қатаң дыбысталатын әріптер, жоғарыда түсіндірілген қағидаға сүйеніп қолданылады.

Істі істегісі келгендігін, іс істеуді көңілі қалап тұратындығын білдіретін сипат төмендегідей түрде айтылады: «تَبِنْسَاقْ آر» тапуғсақ ег: тапуғсақ ер - іскер, қызметке күштар адам».

Бұл түрдегі есімшелер үш әріп және үш әріптен көп әріптерден түзілген етістіктерде өте сирек кездеседі. Әйтсе де бәрі осы қағида бойынша жасалады. Екі әріптен артық әріпті етістіктерден мұндай есімше жасау үшін, оның соңғы әрпі түсіріліп, орнына есімшенің қосымшасы қосылып барып жасалады.

Мәселен, «تَبِنْدِي тарынды: тапынды - табынды» сөзінен «تَبِنْسَاقْ тапуғсақ: тапуғсақ» есімшесі жасалған секілді. Мұнда сөздің ақырғы «ن - н» әрпі түсіріліп тасталды да, сөз «қызмет» мағынасындағы «تَبِنْعْ тапуғ: тапуғ» деген түпкі тұлғасына қайтарылды. Сөз түбірі - «تَبِنْعْ тапуғ: тапуғ - қызмет». Содан соң, оған

«ساق» сақ: сақ» қосымшасы қосылып, жоғарыдағы есімше туындатылды.

Іс-әрекетті істеуге істеушінің қақы бар екендігін, істі атқару парызы екендігін білдіретін есімше. **فَعْلَمَالِ** ФӘУЛ‘УЛУЛ түрінде үш түрлі харакатты болып келеді. Демек, мұндағы екі «ع - айн» харакатты, бірінші мен ақырғы «ل - ләм» сүкүнді болады.

«بَعَجَزُكَ ارْدِي» **Beg jazuk keshürgylyg erdi:** Бег иазүк кешүргүлүг erdi - Бек жазықты кешіргілік еді; Бек кінәні кешіргені жөн еді». **اَل تَنْكِرِيكَا تَبْنَعْلُقْ ارْدِي** **Ol tәnrigе tarynғulұқ erdi:** Ол тәңриге тапынғұлұқ ерді - Ол тәңирге табынғылық еді; Ол тәңирге табынуға тиіс еді»- дегендер секілді.

Мұның қағидасы, «ق - қ», не «ر - г» әріпті түбір сөздерге қарай (жуан, иә жіңішкелігіне қарай) түбірге **غَالِقْ** -ғұлұқ: -ғұлұқ», **كَالِقْ** -күлүк: күлүк // -гүлүк - гүлүк» қосымшалары қосылады. Бұл түрдегі сипаттардың аздаған мәсдар мәніс-мағынасы да бар.

Істеушінің іс-әрекетті атқарушылардың бірі екендігін білдіретін есімше **فَعْلَعَالِي** ФӘ‘ЛӘ‘ЛИ түрінде екі «ع - айн» әрпі сүкүнді, екі «ل - ләм» әрпі харакатты болып келеді. Түбірдің соңына «غَالِي» -ғылы: -ғылы», «كَالِي» -гілі: -гілі» қосымшалары қосылып жасалады.

«اَل تَنْكِرِيكَا تَبْنَعَالِي ارْدِي» **Ol tәnrigе tarynғылы erdi:** Ол тәңриге тапынғылы ерді - Ол тәңирге табынулы еді; Ол тәңирге табынатындардан еді», **اَل مَنِي سَفْدِنْ كَجَزُكَالِي ارْدِي** **Ol meni suvдын keshürgli erdi:** Ол мені сувдын кешрүглі ерді - Ол мені судан кештірушілерден еді; Ол мені судан өткізушілерден еді».

Осындағы «تَبَغَى» тарпығы: тапнығылы», «كَجْر كَابِي» кешгүглі: кеш-
рүглі» деген секілді.

Есімшеден кейін «أَرَدِي» erdi - ерді; еді» тіркеліп, бірге ай-
тылса, істеушінің бір іс-әрекетті істеп болғандығын білдіреді.
Егер, есімшеден соң «أَلْ» ol - ол», не «تُرُّر» turug: тұрұр» сөздері
тіркеліп келсе, атқарушының бір істі атқармақшы болғанды-
ғын, әлі істемегендігінен хабардар етеді.

Істің істелгендігін білдіретін мафьул есімше түрі барлық
жағдайда еш айырмашылықсыз бір тәртіппен жасалады. Түбір-
дің соңына «مَش - тыш//міш - мыш//міш» қосылып түзіледі.

«كَزْتَمَش نَائَاثْ» Kuzetmiş neң: Күзетміш нең - Күзетулі нәрсе»,

«قَاتَرْمَش قَاب» Qoturмыш қап: Қотұрмыш қап - Қотарылған (бо-

сатылған) қап»- дегендер секілді. «مَش - тыш// - міш - мыш//
міш» сәлт етістікке қосылса, іс-әрекеттің атқарылып болған-
дығын білдіретін есімше жасалады. «سَافَلْمَش كُون» Savylмыш күн:

Савылмыш күн - Қайтқан күн», «سَوْفِي سَغَلْمَش» Sofulмыш suv:

Соғұлмыш сув - Суыған су» деген сөздерге ұқсас.

Етістіктердің түрлену жолдары екі әріптілер бөлімінде ба-
яндалып өтілді.

Мекен-жай есімі, уақыт-мезгіл есімі, осылайша, түбірге
мағыналық түрлендіріп білдіретін тағы бір бөлекше қосымша-
лар қосылумен жасалады. Ештеңе де, ешқандай нәрсе ереже-
ден тыс қалмайды.

Осыларды жақсы түсін.

ТӨРТ ӨРІШТІЛЕР БӨЛІМІ

«ل - Л» ӨРІШ ҮШ ТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫҢ
БІРІМЕН ХАРАҚАТТЫ, «ع - АЙН» ӨРІШ
СҮКҮНДИ فَعَلْدِي ФӨЛАЛДИ ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР

بُرْكُورْدِي БҮРКҮРДИ БҮРКҮРДІ; бүркелді.

«كُورْ بُرْكُورْدِي» Көк бүгкүгді: Көк бүркүрді -
Көк бүркелді; өуе бүлттанды».

بُرْكُورْدِي БҮРКҮРДИ БҮРКҮРДІ; бүрікті; шашты.

«سُورْ بُرْكُورْدِي» Juғшы tonқа сув
бүгкүгді: Иүғшы тонқа сүв бүркүрді - Жуу-
шы тонға су бүрікті; Кір жуушы тазаламақ
үшін тонға су бүрікті». (بُرْكُورْدِي - بُرْكُورْمَاكْ)
Бүгкүгер-бүгкүгтек: Бүркүрер-бүркүрмек -
Бүркер-бүркпек).

بُرْكُورْدِي БҮРКҮРДИ БҮРКҮРДІ; бүркырады; шашырады.

«قَانْ بُرْكُورْدِي» Қан бүгкүгді: Қан бүркүрді -
Қан бүркырады; қан шашырап ақты».

بُرْكُورْدِي РЫШТУРДИ ПЫШТУРДИ; піштірді; кестірді.

«رَ يَغَاشْ بُرْكُورْدِي» Ер жығаш рыштурды: Ер
иығаш пыштүрды - Адам ағаш кестірді».

«رَ يَغَاشْ بُرْكُورْمَاكْ» Рыштурғ-рыштурмақ:
Пыштүрүр-пыштүрмақ - Кестіретер-кесті-
рмек).

بَارْتُورْدِي БАРТУРДИ БАРТУРДІ; бардырды, барғызды; кел-
тірді.

«اَلْ مَنِ افْكَا بَرْتُرْدِي» Ol meni evge barturды:

Ол мені евге бартүрды - Ол мені үйге барғызды». Басқаларға да солай қолданылады.

(بَرْتُرْدِي - بَرْتُرْمَاقْ Barturur-barturмақ: Бартүрүр-бартүрмақ - Бардырар-бардырмақ).

بَسْتُرْدِي BASTURDY БАСТҰРДЫ: бастырды.

«بَكْ اغْرِيْنِي بَسْتُرْدِي» Veg oғғыны basturды: Бег оғғыны бастүрды - Бек ұрыны бастырды; (Бек ұрыны аяқ-қолын буып байлап, бастырып қоюға әмір етті)». Бір нәрсені қимылдатпай, не түрғызбай қатты бастырса да осы сөз қолданылады. (بَسْتُرْمَاقْ - بَسْتُرْدِي Basturur-basturмақ: Бастүрүр-бастүрмақ - Бастырар-бастырмақ).

بَوْفْتُرْدِي BOFTURDY БОФТҰРДЫ: бүқтырды.

«اَلْ اَنِي بَوْفْتُرْدِي» Ol any bofturды: Ол аны боғтүрды - Ол оны бүқтырды». (بَوْفْتُرْمَاقْ - بَوْفْتُرْدِي Bofturar-bofturмақ: Боғтүрар-боғтүрмақ - Бүқтырар-бүқтырмақ).

بِرْقِرْدِي BYRQYRDI БЫРҚЫРДЫ: пысқырды.

«اَتْ بِرْقِرْدِي» At byrқыды: Ат бырқырды - Ат пысқырды». Басқаларға да осылай қолданылады. (بِرْقِرْمَاقْ - بِرْقِرْدِي Byrқыгаг-бырқыгмақ: Бырқырар-бырқырмақ - Пысқырар-пысқырмақ).

بُرْقُورْدِي BURҚURDY БҰРҚҰРДЫ: бүрісті; быжырайды,

бүрілді.

«اِشْلَارْ يُوْزِي بُرْقُورْدِي Ishler jüzi burқurды:

Ишлер иүзі бүрқурды - Қатындар жүзі бүрісті». Тері құрысса да осылай дейді.

(بُرْقُورْدِي - بُرْقُورْمَاقْ Burқurағ-burқurмақ: Бүрқу-
рар-бүрқурмақ - Бүрісер-бүріспек).

بَلْغُورْدِي BELGYRDI БЕЛГҮРДИ: белгілі болды; білінді.

«اِيشْ بَلْغُورْدِي Ish belgyrди: Ыш белгүрді: Іс

белгілі болды». Басқаларға да сондай дейді.

Мақалда былай деп келген:

«كُوزْ كَلِغِي يَازِنْ بَلْغُورَارْ Kүz keligi jazyn

belgyrer: Күз келігі иазын белгүрер - Күздің

келісі жаздан білінер». Бұл мақал істің ақы-

ры басынан-ақ белгілі болады дегенді аңғар-

тады. Әуелден-ақ соңы белгілі істі айтады.

Жырда былай деп келеді:

«كَزَلْبْ تَتْرَ سَفْكَ لُكْ اَذْرَشْ كُنِي بَلْغُورَارْ

بَشَلِغْ كَزْكَ يَسْمَا يَاشِي اَنَكْ سَفْرُقَارْ

Kizlep tutar sevүklүk

Азғыш күні belgyrer.

Башлығ көзүг bajsama

Јашы аның savruқar:

Kizlep tutar sevүklүk,

Адзрыш күні белгүрер.

*Башлығ көзүг байсама
Шашы аның савруқар -*

*Жасырын тұтқан сүйініш (махаббат),
Ажыраар күні білінер.
Жаралы көзің байлама,
Жасы оның төгілер».*

(Жасырып білдірмей жүрген сүю сезімі, махаббат сезімі, айырылысар күні білінер; жаралы көзді байлап, таңып өуреге түспе, көз жасын тыю қиын, шашырап, аққан жасы білдіреді). بَلْغُورَارْ - بَلْغُورْمَاكْ Belgüger-belgügermek: Белгүрер-белгүрмек - Білінер-білінбек).

تَلْبِرْدِي TALPYRDI TALPYRDI: қанат қақты.

«قُش تَلْبِرْدِي» Қуш talпырды: Қуш талпырды - Құс қанат қақты; Құс (қанат қағып) талпынды». «تَلْبِرْ تَلْبِرْدِي» Talvyg talпырды: Талвыр талпырды - Кекілік талпынды; кекілік сілкінді». Бұл барлық нәрсенің талпынғанына қолданылады. «تَلْبِرَار تَلْبِرْمَاق» Talrygar-talрырмақ: Талпыраар-талпырмақ - Талпынаар-талпынбақ).

تُفْتُرْدِي TUFTURDI TUFTURDI: тудырды; туғызды.

«تَنْكُرِي اُغْلُ تُفْتُرْدِي» Тәңгі oғұл tufturды: Тәңгі оғұл түфтүрды - Тәңір үл тудырды».

Түбірі: «تُفْتُرْتُرْدِي tufturturды: түфтүрттүрды» болады. Мұның ережесі мынадай: Сабақтас етістікке «ت - т» әрпі қосылып, екі есімше-

ден сабақтас етістік құралады. Бірі істі бұйырушы, екіншісі істеуші болады. Мысалы: «اجردی سونی» *suḅ iṣṭurdi*: сүв ішүрді - су ішкізді» дегенді «سوئی اجتردی» *suḅ iṣṭurdi*: сүв іштүрді - су іштірді» түрінде алса, онда адам басқа біреуге ішкізуді бұйырды деген мағынаны білдіреді. «ال انی بغدی» *Ol anı boǵdı*: Ол аны боғды - Ол оны буды» дегендегі «بغدی» *boǵdı*: боғды-буды» сөзін «بغتردی» *boǵturdı*: боғтүрды - бұйырды» десе, оны басқа біреуге бууға бұйырды мағынасын білдіреді.

Бұл арапшадағы «المصحف وانقطه غيره» мен «لَقَطَ السَّبِيلَ وَالْقَطْعُ غَيْرُهُ» және «نَقَطَ» жөне «لَقَطَ» мен «نَقَطَ» етістіктеріне ұқсайды. Бұл жерде етіске бір «I - өліп» қосылып, екі етістіктен бір мәфулға ауысқан. Бұл да сондай. (تفتتور - تفتتورماق *Tufturur - tufturmak*: Түтгүрүр-түтгүрмақ - Тудыпар-тудырмақ).

تفتردی **ТАҚTURDY ТАҚTҮРДЫ**: тақтырды; өткізді; тіздірді.

«ات سيشقا تفتردی» *Et syṣṣқа taqturdy*: Ет сьшқа тақтүрды - Етті істікке тіздірді».

(تفتتورماق - تفتتور *Taqturur-taqturmak*: Тақтүрүр-тақтүрмақ - Тіздірер-тіздірмек).

تفتردی **ТЫҚTURDY ТЫҚTҮРДЫ**: тықтырды.

«اَوْنَعُ قَابِقَا تَقْتُرْدِي» Unuғ қарқа тықтурды: Ұнұғ қапқа тықтұрды - Ұнды қапқа тықтырды». Басқаларға да солай қолданылады.

«تَقْتُرُّرُ - تَقْتُرُّرُ مَاق» Тықтурғ-тықтурмақ: Тықтұр-тұр-тықтұрмақ - Тықтырар-тықтырмақ).

«تَتْتُرْدِي» TUTTURDY TŪTTŪRDY: тұттырды; тұтқызды. (Ұстатқызды - А. Е)

«بَكُّ اَغْرِيْنِي تَتْتُرْدِي» Beg оғғыны tutturды: Бег оғрыны тұттұрды - Бек ұрыны тұттырды».

«تَتْتُرُّرُ - تَتْتُرُّرُ مَاق» Tutturug-tutturмақ: Тұттұр-тұттұрмақ - Тұттырар-тұттырмақ).

«تَكْتُرْدِي» TӨKTYRDI TӨKTŪRDI: төктірді.

«اَلْ سُوْفِي تَكْتُرْدِي» Ol suv төктырді: Ол сүв төктүрді - Ол су төктірді». Басқаларға да солай қолданылады. «تَكْتُرُّرُ - تَكْتُرُّرُ مَاق» Төктыгүг-төктыгүмек: Төктүр-төктүрмек - Төктірер-төктірмек).

«تَكْتُرْدِي» TIKTYRDI TIKTŪRDI: тіктірді.

«اَلْ تُونُ تَكْتُرْدِي» Ol ton тіктырді: Ол тон тіктүрді - Ол тон тіктірді». «تَكْتُرُّرُ - تَكْتُرُّرُ مَاق» Тіктыгүг-тіктыгүмек: Тіктүр-тіктүрмек - Тіктірер-тіктірмек).

«تَلْتُرْدِي» TALTURDY TALTŪRDI: талдырды.

«اَنِي اَرُبُّ تَلْتُرْدِي» Аны urup talturды: Аны ұрұп талтұрды - Оны ұрып талдырды».

تَلْتُرُّرُ - تَلْتُرُّرُ مَاقُ) Talturur-talturmak: Талтүрүр-талтүрмақ - Талдырар-талдырмақ).

تَلْتُرْدِي TELTYRDI TELTYRDI: тeстiрдi.

«Ol tam telturdy: Ол там телтүрді - Ол там тeстiрдi». Басқаларға да осылай қолданылады. Бұл арадағы екінші «ت - т» әрпі «د - д» әрпінің орнына алмасып түскен, арабшадағыдай «قَتَرَ عَلِي عِيَالَه» дегенді «قَدَرَ عَلِي عِيَالَه» деп айтса да бола беретіндігі секілді. Ұлы Тәңірдің «ومن قدر» және «وَإِذَا مَا بَاتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ», «عليه رِزْقَهُ» деген аятындағы «د - д» әрпінің «ت - т» әрпінің орнына, «خَتَرَ وَ خَتَلُ» тіркесіндегі «ت - т» әрпінің «د - д» әрпіне алмасқанындай. Мұның түпкі түбірі «غَدَرَ». Бұл сөзде үш түрлі алмасу бар. Telturyr-telturmak: تَلْتُرُّرُ - تَلْتُرُّرُ مَاقُ) Телтүрүр-телтүрмақ - Тестіреp-тестірмақ).

تَلْتُرْدِي TOLTURDY TOLTURDY: толтырды.

«Ol ajak tolturdy: Ол аяқ толтүрді - Ол аяқты толтырды». Басқаларға да осылай қолданылады. Tolturur - تَلْتُرُّرُ - تَلْتُرُّرُ مَاقُ) Tolturur-tolturmak: Толтүрүр-толтүрмақ - Толтырар-толтырмақ).

تَلْتُرْدِي TILTYRDI TILTYRDI: тiлдiрдi.

«Er jagındaq tiltyrdi: Ер жағындақ тiлтiрдi.

иарындақ тілтүрді - Адам қайыс тілдірді». Қайыс секілді, мысалы теріден таспа тілген секілді нәрселерді тілгенде осы сөз қолданылады. (تلتیرر - تلتیر مالک) Tiltıyır-tiltıymek: Тілтүрүр-тілтүрмек - Тілдірер-тілдірмек).

تَمْتُرْدِي TAMTURDY TAMTҮРДЫ: тамдырды, тамызды.

«الْأَنْكُ اغْزَنْكَا سَوْقُ تَمْتُرْدِي» Ol аның ағзыңа суv tamturdy: Ол аның ағзыңа сув тамтүрды - Ол оның аузына су тамызды.

تَمْتُرُر - تَمْتُرُ مَاقُ Tamturuır-tamturmak: Тамтүрүр-тамтүрмақ - Тамызар-тамызбақ). Бұл сирек кездесетін сөз.

تَمْجُرْدِي TAMSHURDY TAMШҮРДЫ: тамшылатты.

«تَمْجُرُ يَغْمُرُ تَمْجُرْدِي» Jařmur tamshurdy: Иағмүр тамшүрды - Жаңбыр тамшылады» Басқа бір нәрселер тамшыласа да осы сөз арқылы жеткізеді. (تَمْجُرُ ار - تَمْجُرُ مَاقُ) Tamshurur-tamshurmak: Тамшүрар-тамшүрмақ - Тамшылар-тамшыламақ).

تَبْجُرْدِمُ TAPЧURDYM TAPЧҮРДЫМ: тапсырдым.

«مَنْ اغْزَنْنِي أَنَا سَنْكَا تَبْجُرْدِمُ» Men oғulны анасыңа таршурдым: Мен оғұлны анасыңа тапшүрдым - Мен ұлды анасына тапсырдым». Бұл жердегі «ج - ч, ж» әрпі «ش - ш» әрпінің орнына ауысып түскен. Басқаларға да осылай қолданылады. (تَبْجُرُر - تَبْجُرُ مَاقُ) Tapshurur-tapshurmak: Тапшүрүр-тапшүрмақ - Тапсырар-тапсырмақ).

تُلْدُرْدِي TULDURDY TҮЛДҮРДЫ: соқтырды; кеуделетті; түл-
 ғасымен, кеудесімен соқтырды.

«آتَلِغْ اَنِي تُلْدُرْدِي» Atlyғ аны tuldurды: Атлығ
 аны түлдүрды - Атты оны соқтырды; (Атты
 оны аттың кеудесімен соқтырды)» Басқаларға
 да осылай қолданылады.

تِلْدُرْدِي TILDYRDI ТІЛДҮРДІ: тілдірді.

«اَنِي بِيَاكْ بِلَا تِلْدُرْدِي» Аны рышак bile tildyr-
 ді: Аны пышак біле тілдүрді - Оны пышак-
 пен тілдірді». (تِلْدُرْمَاكْ - تِلْدُرْمَاكْ) Tildyrğ-tildyr-
 мек: Тілдірүр-тілдірмек - Тілдірер-тілдір-
 мек).

بِلْتُرْدِي BILTYRDI БІЛТҮРДІ: білдірді; үйретті.

«اَلْ مَنِكَا اِيْشْ بِلْتُرْدِي» Ол маңа ыш bildirdi:
 Ол маңа ыш білдірді - Ол маған іс білдірді».
 (بِلْتُرْمَاكْ - بِلْتُرْمَاكْ) Biltyrğ-biltyr-
 мек: Білтірүр-білтірмек - Үйретер-үйретпек).

تَمْتُرْدِي TAMTURDY ТАМТҮРДЫ: тамдырды; тамызды; жақ-
 тырды.

«اَلْ اَوْتْ تَمْتُرْدِي» Ол от tamturды: Ол от там-
 тұрды - Ол от тамызды». Шырақ жақса да
 осы сөзбен білдіреді. (تَمْتُرْمَاكْ - تَمْتُرْمَاكْ) Tam-
 turur-tamturmaқ: Тамтүрүр-тамтүрмақ - Та-
 мызар-тамызбақ).*

* Өткен шақ, келер шақ пен түйық рай дәл осылай («д», «т») жазылған.

تَنْتُرْدِي TANTURDY TANTҰРДЫ: тандырды.

«Oۛl maᅇa alymyᅇn tanturᅇdy» Ol maᅇa alymyᅇn tanturᅇdy: Ол маᅇа алымын тандырды - Ол маған қарызын тандырды; яғни, ол маған қарызынан, алымынан бас тартқызды». Басқаларға да осылайша. (Tanturur-tanturmak: Тантүрүр-тантүрмақ - Тандырап-тандырмақ).

تَنْدُرْدِي TYINDURDY TYИДҰРДЫ: тындырды; тыншытты, тыныштандырды.

«Oۛl meni tyindurᅇdy» Ol meni tyindurᅇdy: Ол мені тындурды - Ол мені тындырды; Ол мені рахаттандырды.». Бұл сөз «демалды» мәніндегі «tyindy: тынды» сөзінен алынған. Тынышталды, дем алды.

تَنْتُرْدِي TUNTURDY TҰИТҰРДЫ: жапты; көлегейледі.

«Oۛt anyᅇn kᅇzin tunturᅇdy» Ot anyᅇn kᅇzin tunturᅇdy: От аның көзін түнтурды - Шөп (дәрі) оның көзін көлегейледі, жапты». Бір нәрсені екінші бір нәрсе жауып, көлегейлесе де осыны айтады. (Tunturur-tunturmak: Түнтүрүр-түнтүрмақ - Түндырап-түндырмақ). («Түндырды» мәніне де келеді. А. Е.)

تَدْغُورْدِي TOZFURDY TOДЗҒҰРДЫ: тойдырды; тойғызды.

«Oۛl meni tozᅇurᅇdy» Ol meni tozᅇurᅇdy: Ол мені тодзғурды - Ол мені тойдырды».

تَوَزْغُرُغُ - تَوَزْغُرْمَاقُ) Тозғурғу-тозғурмақ: Тодзғу-
гуг-тодзғуғмақ - Тойғызар-тойғызбақ).

Мақалда былай деп келеді:

«أَفْلاكَ تَوَزْغُرْسَا كَوْزِي يَا قَا بَلُورْ» Evlik toz-
gursa көзі jolқа bolur: Евлік тодзғурса көзі
иолқа болур - Үй иесі тойғызса, көзі жолда
болар; Яғни, Үй иесі мейманды тойдырса,
мейманның көзі жолда болар». Бұл мақал
сый-сияпатын көргеннен кейін кетуге рұқ-
сат сұраған адамға айтылады.

Жырда былай деп келген:

تَوَزْغُرْمَدِي اَتْمَنِي
تُرْغُرْغَالِرْ اَتْمَنِي
سُرْدِي مَنِي قَتْمَنِي
قَاز تَقِي قَرْدَايِمِي

Тозғурмады ытытпы
Түргурғалыр атытпы
Сүрди менің қүтүтпы
Қаз тақы қордайытпы:

Тодзғурмады ытымны,
Түргурғалыр атымны,
Сүрди менің қүтымны,
Қаз тақы қордайымны-

Тойдырмады итімді,
Тұралатты атымды,
Қашырды менің қүтымды,
Қордайым мен қазымды».

(Итімді тойдырарлық аң қаға алмады; Атымды зорықтырып тұралата жзадады; Қаздар мен қордайымды үркітіп, ұшырып; Менің құтымды қуды. Аң аулай алмаған, жолы болмаған адам жайында айтқаны).

تَدْعُرْدِي TOZFUURDY TOZFUURDY: тойдырды; жалықтырды.

«أَلْ مَنْيْ بُوْ اِيْشْتَنْ تَدْعُرْدِي» Ol meni bu ыштын tozfurды: Ол мені бұ ыштын тодзғурды - Ол мені бұл істен жалықтырды».

تُرْفُرْدِي TURFUURDY TUFUFURDY: тұралатты; арықтатты.

«أَلْ اَتَغْ تُرْفُرْدِي» Ol atyғ turfurды: Ол атығ түрғурды - Ол атын тұралатты».

تُرْفُرْمَاقْ TURFUUR-turfuurmaq: Түрғүрүр-түрғүрмақ - Тұралатар-тұралатпақ).

تُرْفُرْدِي TURFUURDY TUFUFURDY: түрғызды.

«أَلْ مَنْيْ اَرَنْدُنْ تُرْفُرْدِي» Ol meni orundun turfurды: Ол мені орүндүн түрғурды - Ол мені орнымнан түрғүзды». «أَرْ تَامْ تُرْفُرْدِي» Er tam turfurды: Ер там түрғурды - Ер там түрғызды». Үй түрғызса, иә басқа нәрселерді құрап түрғызса, осы сөзді қолданады.

تُرْفُرْمَاقْ TURFUUR-turfuurmaq: Түрғүрүр-түрғүрмақ - Түрғызар-түрғызбақ).

تَازْفَارْدِي TAZFARDY TAZFARDY: таз болды; тазданды, тақырланды.

«أَرْ بَاشِيْ تَازْفَارْدِي» Er bashy tazfardы: Ер башы

тазғарды - Адамның басы тазданды; Адамның шашы түсіп, таз болып қалды».

(تَزَغَرَارُ - تَزَغَرِمَاقُ) Tazgarar-tazgarmaq; Тазғарар-тазғармақ - Тазданар-тазданбақ).

تَزَغَرْدِي TOZFYRDI TOZFYRDI: тозданды; шаң-тозаң түр-

ды. «تَزَغَرْدِي Jer tozғырды: Иер тозғырды - Жер тозданды. Жерден шаң-тозаң көріне бастады». (تَزَغَرَارُ - تَزَغَرِمَاقُ) Tozғыrar-tozғыrmaq; Тозғырар-тозғырмақ - Тозандар-тозаңдамақ).

تَشَغَرْدِي TOSHFURDI TOSHFURDI: толтырды.

«Ol evin tavar birle toshғurды: Ол евін тавар бірле тошғурды: Ол үйін малмен толтырды» Ыдысты су, тағы басқа нәрселермен толтырса да осы сөз қолданылады. (تَشَغَرَارُ - تَشَغَرِمَاقُ) Toshғurar-toshғurmaq; Тошғурар-тошғурмақ - Толтырар-толтырмақ).

تَشَغَرْدِي TASHFURDI TASHFURDI: тасуға айналды.

«Eshig tashғurды: Ешіг ташғурды - Ыдыс тасуға айналды». (تَشَغَرَارُ - تَشَغَرِمَاقُ) Tashғurar-tashғurmaq; Ташғурар-ташғурмақ - Тасуға айланар - Тасуға айналмақ).

تَشَغَرْدُم TUSHFURDUM TUSHFURDUM: ұшырастырдым; табыстырдым.

«Men oғulny atasyңa» (تَشَغَرْدُم) Men oғulny atasyңa

түшғурдым: Мен оғұлны атасына түшғурдым - Мен ұлды атасына табыстырдым». Екі кісі бір-бірімен ұшырасқанда да осы сөз қолданылады. (تَشْغُرُ مِنْ - تَشْغُرُ مَاقُ) Тушғуғурмен-тушғуғурмақ: Түшғүрүрмен-түшғурмақ - Ұшырастырармын-ұшырастырмақ). Дұрысы: «تُشْغِرُ دَمٌ Тушурдум: Түшүрдүм» болады.

تَلْفُرْدِي TALFURDY TALFҰРДЫ: айныды; толқыды; бұзылды.

«كَنْكَلِمٌ تَلْفُرْدِي» Көңлүм талғурды: Көңлүм талғурды - Көңлім айныды». Бұзылған, жайсыз тағам жеуден жүрегім айныды демекші.

(تَلْفُرُّ - تَلْفُرُّ مَاقُ) Talғurur-talғurмақ: Талғүрүр-талғурмақ - Айныр-айнымақ).

تَأْغُرْدِي TĀLFURDY TĀLFҰРДЫ: самал түрды; жел көтерілді.

«أَرَّتْ بِشِي تَأْغُرْدِي» Art башы talғурды: Арт башы талғурды - Төбе басында жел көтерілді; Асу басында жел түрды». (تَأْغُرُّ - تَأْغُرُّ مَاقُ)

Talғyrag-talғyрмақ: Талғырар-талғырмақ - Жел көтерілер-Жел көтерілмек».

تَمْغُرْدِي TAMFURDY TAMFҰРДЫ: тамшылады.

«سَوْقٌ تَمْغُرْدِي» Suv tamғурды: Сув тамғурды - Су тамшылады; Мүздан, сол секілділерден су тамшылады». (تَمْغُرُّ - تَمْغُرُّ مَاقُ) Tamғyrag-tamғyрмақ: Тамғырар-тамғырмақ - Тамшылар-тамшыламақ).

تُپْكَرْدِي TҮPKERDI TҮPKERDІ: түптеді; түбіне жете тексерді.

«أَلِ اِشِيْعُ تُبْكَرْدِي» Ol ышығ түркегди: Ол ышығ түпкерді - Ол істі түптеді; Ол істі тексерді». (تُبْكَرْمَاكُ - تُبْكَرْرُ - تُبْكَرْمَاكُ) Түркегүг-түркегтек: Түпкерүр-түпкермек - Түбіне жете тексерер-Түбіне жете тексермек).

تِرْ كُرْدِي TIRGYRDI TIRGYRDI: тірілтті.

«تَنْكِرِي اَلْكَ تِرْ كُرْدِي» Тәңгі өлүк tirgyrdi: Тәңгі өлүк тіргүрді - Тәңгі өлік тірілтті». (تِرْ كُرْمَاكُ - تِرْ كُرْرُ - تِرْ كُرْمَاكُ) Тіркүгүг-тіркүгтек: Тіркүрүр-тіркүрмек - Тірілтер тірілтпек).

تُزْ كُرْدِمُ TYZGERDIM TYZGERDIM: түзедім; түзу жолға салдым. «مَنْ اَنْبِيْ تُزْ كُرْدِمُ» Men аны түzgerdim: Мен аны түзгердім - Мен оны түзу жолға салдым». (تُزْ كُرْمَاكُ - تُزْ كُرْرَمَنْ - تُزْ كُرْمَاكُ) Түзкүгүгмен-түзкүгтек: Түзкүрүрмен-түзкүрмек - Түзу жолға салармын-Түзу жолға салмақ).

تَلْمِرْدِي TELMIRDİ TELMİRDI: телмірді; телміріп қарады.

«اَرَّ تَلْمِ اَرَّ تَلْمِ تَلْمِرْدِي» Er telim telmirdi: Ер телім телмірді - Ер көп телмірді». Басқасы да сол секілді. (تَلْمِرْمَاكُ - تَلْمِرْمَاكُ - تَلْمِرْمَاكُ) Telmirer-telmirmek: Телмірер-телмірмек).

جِبْتُرْدِي SHAPTURDY SHAPTURDY: үздірді; сылатты; шаптырды.

«اَرَّ قَلْنِ سُوْدَا جِبْتُرْدِي» Er құлын сувда шapturdy: Ер құлын сувда шаптырды - Ер

құлын суда жүздірді». Басқаларға да осылай қолданылады. «**اَلْ اَنْكُ بِيْمَن جِبْتَرْدِي** Ol оның бойнын шартурды: Ол оның бойнын шаптүрды - Ол оның мойнын шаптүрды». (Ұйғырша). «**اَلْ اَقْن جِبْتَرْدِي** Ol evin шартурды: Ол евин шаптүрды - Ол үйін (сұйық лаймен) сылатты». **شارتور - جيتور (جيتور ماق)** Шартур-шартурмақ: Шаптүрүр-шаптүрмақ - Жүздірер-жүздірмек).

جِشْتُرْدِي ШІЖТҮРДИ ШІЖТҮРДИ: шөктірді (белін бүктірді).

«**بُو بُلْكُ اَتَغ جِشْتُرْدِي** Bu жүк атығ шіжтурды: Бұл иүк атығ шіжтүрды - Бұл жүк аттың белін бүктірді». Ауыр жүктен, тағы басқа салмақтан арқасы бүгілгенде, шөгіп қалғанда осы сөз қолданылады. **شِجْتُرْ - جِشْتُرْمَاك** Шіжтүгүг-шіжтүгмек: Шіжтүрүр-шіжтүрмек - Шөктірер-шөктірмек).

شَهْجْتُرْدِي ШӨЖТҮРИ ШӨЖТҮРДИ: создырды; тарттырды.

«**اَلْ يِيغ جِشْتُرْدِي** Ol jirig шөжтурди: Ол иіпіг шөжтүрді - Ол жіпті создыртты; Ол босап кеткен жіпті (арқанды) тарттырды». Қойдың ішегін ширатса да осы сөз қолданылады.

شَهْجْتُرْ - جِشْتُرْمَاك Шөжтүгүг-шөжтүгмек: Шөжтүрүр-шөжтүрмек - Создырар-создырмақ). Бұл да жоғарыдағыдай екі жақтың арасындағы «ژ - ж» әрпімен айтылады:

جِشْتُرْدِي ШІКТҮРДИ ШІКТҮРДИ: шектірді; түйдірді.

«^{تكون} ^{جکتردی} Ol түгүн шіктүрді: Ол түгүн шіктүрді - Ол түйін түйдірді». (Ол добаның аузын қатты түйюді бұйырды). Басқаларға да осы секілді. ^{جکتور} - ^{جکتور} Шіктүгүг-шіктүгмек: Шіктүрүр-шіктүрмек - Түйдіреп-түйдірмек).

^{جکتور} ШАҚTURDЫ ШАҚTҰRDЫ: шақтырды; шағыстырды.

«^{جقماق} ^{جقتردی} Ol шақтақ шақтурды: Ол шақтақ шақтурды - Ол шақтақ шақтырды». Екі кісіні біріне-бірін шағыстырып, арасына от салып, жанжал туғызса да осы сөз қолданылады. ^{جقتر} - ^{جقتر} Шақтурғ-шақтурмақ: Шақтурүр-шақтурмақ - Шақтырар-шақтырмақ).

^{جقتر} ШОҚTURDЫ ШОҚTҰRDЫ: шоқыттырды; салдырды.

«^{قشغ قازقا} ^{جقتردی} Ol қишғ қазқа шоқтурды: Ол қүшүғ қазқа шоқтурды - Ол қүсын қазға салдырды». Басқаларға да осылай қолданылады. ^{جقتر} - ^{جقتر} Шоқтурғ-шоқтурмақ: Шоқтурүр-шоқтурмақ - Шоқыттырар-шоқыттырмақ».

^{جقتر} ШЫҚTURDЫ ШЫҚTҰRDЫ: шығарды; шығартты.

«^{انى ائدىن} ^{جقتردی} Ol аны evdin шықтурды: Ол аны евдін шықтурды - Ол оны үйден шығартты». Басқаға да осылай қолданылады. ^{جقتر} - ^{جقتر} Шықтурғ-шықтурмақ:

Шықтүрүр-шықтүрмақ - Шығартар-шығарт-
пақ).

جَقْتُرْدِي ЖЫҚТУРДЫ ЖЫҚТҰРДЫ: Ылғалдандырды.

«O1 تونن جَقْتُرْدِي: Ол то-
нын жықтұрды - Ол тонын Ылғалдандырды;
(Ол тонын дымқыл, Ылғал жерге қойды, тоны
ылғалданды)». جَقْتُرْدِي - جَقْتُرْمَاق) Жықтуғу-
жықтурмақ: Жықтүрүр-жықтүрмақ - Ылғал-
дандыар-ылғалдандырмақ).

جَكْتُرْدِي ШЕКТҰРДИ ШЕКТҰРДИ: шектірді; нүкте, ноқат қой-
дырды.

«Aнaғ жeкiк шeктyрдi: Aнaр жeкiк шeктyрдi - Oғaн yтiр-нyктeлepдi қoйдырды».

«O1 aтын шeктyрдi: Oл aтын шeктyрдi - Oл aтынaн тyяқ кeсeлi, нe бacқa кeсeлгe бaйлaныcты қaн алдырды».

Шeктyгyг-шeктyгмeк: Шeктyрyр-шeктyрмeк - Шeктiрep-шeктiр-мeк).

شَوَكْتُرْدِي ШӨКТҰРДИ ШӨКТҰРДИ: шөктірді.

«O1 aның тeвeciн шөктiрдi: Oл aның тeвeciн шөктiрдi - Oл oның тyйeciн шөктiрдi».

«O1 күмyш алтyндaн шөктyрдi: Oл күмyш алтyндaн шөктyрдi - Oл күмiстi алтыннaн айырды». (Epитiп, шөктiру арқылы айырды).

جُكْتُرُرْ - جُكْتُرْ مَاكْ Шөктүгүг-шөктүгмек:
Шөктүрүр-шөктүрмек - Шөктірер-шөктір-
мек).

جَلْتُرْدِي شALTURDY ШАЛТҮРДЫ: шалдырды; іздетті.

اَلْ اَنِي جَلْتُرْدِي Ol аны шалтурды: Ол аны шал-
түрды - Ол оны шалдырды; шалындырды».

اَلْ يَتُكْ جَلْتُرْدِي Ol жітүк шалтурды: Ол жітүк
шалтүрды - Ол жоғалған нәрсені іздетті».

Бір сөзді естіп, аңғарту үшін айтқызғанда да
осылай дейді. جَلْتُرُرْ - جَلْتُرْ مَاقْ Шалтург-шал-
турмақ: Шалтүрүр-шалтүрмақ - Шалдырар-
шалдырмақ). (Оғызша).

جَمْتُرْدِي ШОМTURDY ШОМТҮРДЫ: шомдырды; батырды.

اَلْ اَنِي سَفْقَا جَمْتُرْدِي Ol аны сүвқа шомтурды:
Ол аны сүвқа шомтүрды - Ол оны суға шом-
дырды».

جَمْتُرُرْ - جَمْتُرْ مَاقْ Шомтург-шомтур-
мақ: Шомтүрүр-шомтүрмақ - Шомдырар-
шомдырмақ).

جَمْتُرْدِي ШӨМТҮРДИ ШӨМТҮРДИ: сүңгітті; батырды.

Алдыңғы айтылғаннан да терең, молырақ
батырылғандығын білдіру үшін қолданыла-

ды. جَمْتُرُرْ - جَمْتُرْ مَاكْ Шөмтүгүг-шөмтүгмек:
Шөмтүрүр-шөмтүрмек - Батырар-батырмақ).

جَنْتُرْدِي ШANTURDY ШАНТҮРДЫ: тандырды; бас тартқыз-

ды.

اَلْ اَنِي بُو ايشقا جَنْتُرْدِي Ol аны бұ ышқа
шантурды: Ол аны бұ ышқа шантүрды - Ол

оны бұл істен тандырды». Дұрысы «جندتردی»
 шындутурду: шындүтүрдү» болады.

(جنترر - جنتر ماق) Шантурғу-шантурмақ; Шан-
 түрүр-шантурмақ - Тандыра-тандырмақ).

جنگردی ШЫНҒАРДЫ ШЫНҒАРДЫ: растады; шынға шығар-
 ды.

«ال ایشغ جنگردی» Ол ышығ шығарды:
 Ол ышығ шығарды - Ол ісін растады; Ол
 істің түбін тексерді, істі шынға шығарды».

Дұрысында «ی - и» әрпімен «جینگردی» шып-
 ғарди: шыңғарди» болып келеді.

(جینگرر - جینگر ماق) Шынғарғу-шыңғармақ;
 Шынғарүр-шыңғармақ - Растар-растамак).

سبتردی SEPTYRDI СЕПТҮРДІ: септетті; сеп істетті.

Яғни жасау жасатты; жасаулады (қалындық-
 ты. А. Е.).

«ال انك قزن سبتردی» Ол аның қызын ser-
 тұрди: Ол аның қызын септүрді - Ол оның
 қызын жасаулатып ұзатуды бұйырды».

سپتوردي SAPTURDY САПТҮРДЫ: байлатты; біріктіріп бай-
 латты.

«ال منكا قش قتن سبتوردي» Ол маңа қиш қа-
 патын sapturды: Ол маңа құш қанатын сап-
 тұрды - Ол маған құсының қанатын бірікті-
 ріп байлатты». Басқаларға да осылай қолда-
 нылады. Бір нәрсені түзетіп, жөндегенде осы
 сөз арқылы білдіреді. Мұның алдындағы етіс-

тіктің түйық райы: «ا - ک» әрпімен аяқталады. (سبتورر - سبتورماق) Sapturur-sapturмақ: Саптүрүр-саптүрмақ - Біріктіріп байлатар-Біріктіріп байлатбақ).

ساتوردی SATTURDY SATTҮРДЫ: саттырды.

«اَلْ مَنْكَ تَفَارِغِ سَتَرْدِي» Ol meniң tavaғығ sat-turды: Ол менің таварығ саттүрды - Ол менің малымды саттырды». Басқаларға да осылай айтылады. (ساتورر - ساتورماق) Satturur-satturмақ: Саттүрүр-саттүрмақ - Саттырар-саттырмақ).

سوتوردی SUTTURDY SҮТТҮРДЫ: түкіртті.

«اَلْ اَنكَ يوزنكا سوتوردی» Ol аның жүзіңа suttur-ды: Ол аның иүзіңа сүттүрды - Ол оның жүзіне түкіртті». Мұның түпкі, дұрысы «سو ذتردی» sutzurды: сүдзтүрты» болады.

(سو ذترر-ساتورماق) Sutzurur-sutturмақ: Сүдзтүрүр-сүттүрмақ* - Түкіртер-түкіртпек).

سيتوردی SITTURDI СИТТҮРДЫ: сидірді.

«اَلْ اَغْلانِ سَتَرْدِي» Ol оғлын sitturdi: Ол оғлын ситтүрді - Ол ұлын сидірді». Атын сизгенде де осы сөз қолданылады. Дұрысы, негізінде «سيتوردی» Sizturdi: сидзтүрди» болатын, кейін әріптер сiңiciп, ықшамдалған.

* Түпнұсқада осылай жазылған.

ستتور - ستور (ستر - سترماك) Sitturur-sitturmaq: Ситтүрүр-ситтүрмақ - Сиділер-сидірмақ).

شاشتوردي SASHTURDY SASHTURDY: шаштырды.

Ol maña jarmaq sash-turđy: Ol maña iarmaq sash-turđy - Ol mağan aqsha sash-turđy. «Ol maña jarmaq sash-turđy». Sash-turur - sash-turur (sash-turur - sash-turur) Sash-turur-sash-turmaq: Sash-turur-sash-turmaq - Sash-turur-sash-turmaq).

шыштурды SYSHTURDY SYSHTURDY: шештірді; доғартты.

Ol any sysh-turđy: Ol any sysh-turđy - Ol any sysh-turđy. «Ol any sysh-turđy».

sysh-turur - sysh-turur (sysh-turur - sysh-turur) Sysh-turur-sysh-turmaq: Sysh-turur-sysh-turmaq - Sysh-turur-sysh-turmaq).

сыртурды SYRTYRDI SYRTYRDI: сүрдүрді; сүргінге салды.

Ol any syrturđy: Ol any syrturđy - Ol any syrturđy - Ol any syrturđy; Ol any syrturđy (elinen) kudy. «Ol any syrturđy».

Ol any syrturđy: Ol any syrturđy - Ol any syrturđy - Ol any syrturđy; Ol any syrturđy; Ol any syrturđy.

Ol any syrturđy: Ol any syrturđy - Ol any syrturđy.

سورتۇردى سورتۇر - سورتۇرماك SÛRTÛRDI SÛRTÛRMAK: Сүртүрүр-сүртүрмек: Сүр-
түрүр-сүртүрмек - Сүрдірер-сүрдірмек).

سورتۇردى SORTURDY SORTÛRDI: сұратты.

Ol soruq sorturdy: Ол соруғ
сортұрды - Ол сұрақ сұратты; Ол жоқ сұрат-
ты».

Ol qanig sorturdy: Ол
қанығ сортұрды - Ол қан сордырды; Ол қан
алғызды, қандауырмен қан алдырды».

Sorturur-sorturmaq: Сор-
түрүр-сортұрмақ - Сұраттырар-сұраттырмақ).

سۇزتۇردى SYZTYRDI SÛZTYRDI: сүздірді; тазарттырды.

Ol suv sÛztyrdi: Ол сув
сүзтүрді - Ол су сүздірді». Басқаға да осы-
лай қолданылады.

سۇزتۇر - سۇزتۇرماك SÛZTYR-
SÛZTYRMAK: Сүзтүрүр-сүзтүрмек - Сүздірер-
сүздірмек).

سۇستۇردى SYSTYRDI SÛSTYRDI: сүздірді; сүзістірді.

Ol qosh sÛstyrdi: Ол қош
сүстүрді - Ол қошқар сүзістірді»

سۇستۇر - سۇستۇرماك SÛSTYR-
SÛSTYRMAK: Сүз-
түрүр-сүзтүрмек - Сүзістірер-сүзістірмек).

سەштۇردى SEŠTYRDI SEŠTYRDI: шештірді.

Ol tÛgyn seštyrdi: Ол түгүн
сештүрді - Ол түйін шештірді». Басқаларға
да осылай қолданылады.

ششتر - ششتر ماک (Seshṭurug-sheshṭurmek: Сеш-
түрүр-сештүрмек - Шештірер-шештірмек).

ششتردی SAŞTURDY SAŞTŪRDY: сайыстырды; баспа-бас ай-
ырбастады.

Ol alım berim birle «ال اَلِم بَرِم بَرِلا ششتردی»
sashṭurdy: Ол алым берім бірле саштүрды -
Ол алым берімін сайыстырды; яғни ол алы-
мын берешегімен жапты», (Алашағын алмай-
ақ, берешегімен баспа-бас сайыстырып ор-
нына өтеді). ششتر - ششتر ماق (Sashṭurug-sash-
ṭurmak: Саштүрүр-саштүрмақ - Сайыстырар-
сайыстырмақ).

سغتردی SAFTURDY SAFTŪRDY: саудырды.

Ol koj safturdy: «ال قوی سغتردی» Ол қой сағ-
түрды - Ол қой саудырды». Басқаларға да
осы секілді. سغتر - سغتر ماق (Safturug-saftur-
mak: Сағтүрүр-сағтүрмақ - Саудырар-сау-
дырмақ).

سغتردی SYFTURDY SYFTŪRDY: сыйдырды; сыйыстырды.

Ol bir neñni birge «ال بئر نائكنی بئر كا سغتردی»
syfturdy: Ол бір неңні бірге сыфтүрды - Ол
бір нәрсені біріне (нәрсеге) сыйыстырды;
Сыйыстырып қойды». سغتر - سغتر ماق (Syf-
turug-syfturmak: Сыфтүрүр-сыфтүрмақ - Сый-
ыстырар-сыйыстырмақ).

سغتردی SEVTYRDI SEVTŪRDI: сүйдірді.

«[’]ا[’]ل تَنْكِرِي سَنِي مَنكَا سَقْتَرْدِي» Ol tәngri seni
 меңе sevтүrdi: Ол тәңри сeни меңе sevтүрдi -
 Ол тәңри сeни маған сүйдiрдi»; Жанымда
 махаббат күйiн оятты. (سَقْتَرَر - سَقْتَر مَآك) Sеvтүгүг-sevтүгмек: Сeвтүрүр-сeвтүрмек -
 Сүйдiрер-сүйдiрмек).

«[’]سَقْتَرْدِي» SUQTURDY CҰҚТҰРДЫ: сұғындырды.

«[’]ا[’]ل بِيْر نَانَكْنِي بِيْر كَا سَقْتَرْدِي» Ol bir neңni bir-
 ге suqturды: Ол бiр неңнi бiрге сұқтұрды -
 Ол бiр нәрсенi бiр нәрсеге сұқтұрды».

(سَقْتَرَر - سَقْتَر مَآق) Sukturug-sukturmaқ: Сұқ-
 түрүр-сұқтұрмақ - Сұқтырар-сұқтырмақ).

«[’]سَقْتَرْدِي» SOQTURDY COQTURDY: түйдiрдi.

«[’]ا[’]ل مِرْج سَقْتَرْدِي» Ol murш soqturды: Ол мұрш
 соқтұрды - Ол қара бұрыш түйдiрдi». Басқа-
 сы да осындай.

«[’]سَقْتَرْدِي» SYQTURDY CЫҚТҰРДЫ: сықтырды; ездiрдi.

«[’]ا[’]ل اَزْم سَقْتَرْدِي» Ol үзүм syqturды: Ол үзүм
 сықтұрды - Ол жүзім сықтырды». Басқа
 нәрселердi езіп сықтырғанда да осылай дей-
 ді. (سَقْتَرَر - سَقْتَر مَآق) Sykturug-sykturmaқ: Сық-
 түрүр-сықтұрмақ - Сықтырар-сықтырмақ).

«[’]سَقْتَرْدِي» SӨKTYRDI CӨKTҰРДЫ: сөктiрдi.

«[’]ا[’]ل تَوْن سَقْتَرْدِي» Ol ton sөktүrdi: Ол тон сөк-
 түрдi - Ол тон сөктiрдi». Там, тағы сондай

нәрселерді бұзғанда, құлатқанда да осы сөз қолданылады. (سَكْتَرُ - سَكْتَرُ مَاكُ) Sөktүgүg-sөk-түгмек: Сөктүрүр-сөктүрмек - Сөктіреp-сөк-тірмек).

سَكْتَرْدِي SӨKTYRDI CӨKTYPDI: сөктірді.

«أَلْ أُنِي سَكْتَرْدِي» Ol аны sөktүrdi: Ол аны сөктүрді - Ол оны сөктірді». Негізінде «و - у» әрпі арқылы «سَوَكْتَرْدِي» sөktүrdi: сөктүрді» болады. Оңайлатылған. (سَكْتَرُ - سَكْتَرُ مَاكُ) Sөktүgүg-sөktүгмек: Сөктүрүр-сөктүрмек - Сөктіреp-сөктірмек).

سِكْتَرْدِي SIKTYRDI CIKTYPDI: сиктірді.

«أَرْ كُنْكُنْ سِكْتَرْدِي» Ер күңin siktyrdi: Ер күңin сиктүрді - Ер күңin сиктірді». (سِكْتَرُ - سِكْتَرُ مَاكُ) Siktүgүg-siktүгмек: Сиктүрүр-сиктүрмек - Сиктіреp-сиктірмек).

سَلْتَرْدِي SALTURDY SALTYPDY: салды; сілтетті; тастады.

«أَلْ مَنِي أَنْكَارُ سَلْتَرْدِي» Ol meni аңar salturdy: Ол мені аңар салтүрды - Ол мені оған салдырды; Ол мені оның еркіне тастады». (Оғызша). «أَلْ مَنِكَ يَنْكُ سَلْتَرْدِي» Ol maңa jeң salturdy: Ол маңa иең салтүрды - Ол маған оған жең сілтетті; Ол маған оған жеңімді бұлғатып, ишара жасатты». (سَلْتَرُ - سَلْتَرُ مَاقُ) Saltu-

tuḡ-salturmaq: Салтүрүр-салтүрмақ - Салдырар-салдырмақ). Бір нәрсені шығарып тастауға бұйырғанда, сілтегенде де осы сөз қолданылады.

ششتردی ШЕШТҮРДИ ШЕШТҮРДИ: шештірді.

«Ol tūḡyn шештүрді: Ол түгүн шештүрді - Ол түйін шештірді». Басқаларға да осындай. Бұл сөз «س - с» әрпімен де келеді. Ондай сипат арабшада да бар. Арабшада «مسك» міск», ал парсышада «مشك» мүшк» дейді. Сондай, арабшадағы «سكر» суккарун» парсышада «شکر» шекер», арабшадағы «عسكر» әскер», парсышада «لشکر» ләшкер».

سجفردی САШЫҒУРДИ САШЫҒҰРДИ: шаша жаздады; шашпақ болды.

«Er suv сашығурды: Ер сув сашығұрды - Ер су шашпақшы болды».

سجفرار - سجفر ماق Sашығуғар-сашығұғмақ: Сашығұрар-сашығұрмақ - Шаша жаздар-Шаша жаздамақ).

سجفردی SUSHFURDI CҮШҒҰРДИ: үрке жаздады; үркіп, секіргелі тұрды.

«At suşfurdı: Ат сүшғурды - Ат үркіп тұрды». Басқасы да сондай.

*Жаны күйіп, қаны құрған, аузын ашып күлдірер,
Құштарлығы шыжғырардай ессіз жүзі сарғаяр.*

(Ғашық ынтық адам жанында аузы ашылып күлер, көкірегі, жаны өртеніп, қаны кебер; ғашықтық құштарлық сезім ерітердей шыжғырар; Ессіздей жүзі солып сарғаяр).

سُفْغَرْدِي سُفْغَرْدِي SUVFARDY CҮBFARDY: суарды.

«الْ اَتْ سُفْغَرْدِي Ol at suvfardı: Ол ат сувғарды - Ол ат суарды». Басқасы да сондай.

سُفْغَرُّر - سُفْغَرْمَاقْ Suvfarug-suvfarmaq: Сүвғарұр-сүвғармақ - Суарар-суармақ).

سَنْغَرْدِي سَنْغَرْدِي SANFARDY SANFARDY: санады.

«الْ اَنِي كَشِيدَنْ سَنْغَرْدِي Ol any kışiden sanfardı: Ол аны кішіден санғарды - Ол оны кісіден (кісі деп) санады». سَنْغَرُّر - سَنْغَرْمَاقْ Sanfarug-sanfarmaq: Санғарұр-санғармақ - Санар-санамақ).

سَرْقَرْدِي سَرْقَرْدِي SARQURDY SARQURDY: сарқыды.

«الْ يَاغْنِي قَابْتِنْ سَرْقَرْدِي Ol jaғny qaptyн sarquırdy: Ол иағны қаптын сарқұрды - Ол майды қаптан (местен, ыдыстан) сарықты».

Қандай да бір сұйық нәрсені бір ыдыстан екінші ыдысқа күйғанда, түбінде қалған сарқынын сарқып күйғанды осы сөзбен білдіреді. سَرْقَرُّر - سَرْقَرْمَاقْ Sarquırug-sarquıрмақ:

Сарқұрұр-сарқұрмақ - Сарқар-сарықпақ).

سوٲگردي SYTKERDI СҮТКЕРДІ: сүттенді; сүтке айналды.

«يوٲرت سوٲگردي Joғurt sүtkerdi: Иоғұрт сүткерді - Қатық сүттенді; Айран сұйылып, сүтке айналып кетті». (سوٲكرار - سوٲكر ماٲك) Sүtkiger-sүtkirmek: Сүткірер-сүткірмек - Сүттенер-сүттенбек).

سسگردي SYSGIRDI СҮЗГІРДІ: сүзді; сүзбекші болды.

«سسگر ارٲك سسگردي Syғyг erig sүsgirdi: Сығыр еріг сүзгірді - Сиыр адамды сүзбек болды». Басқаларға да осылай айтылады.

(سسگرار - سسگر هاٲك) Sүsgirer-sүsgirmek: Сүзгірер-сүзгірмек - Сүзер-сүзбек).

قبتردی QAPTURDY ҚАПТҰРДЫ: алғызды; қаптырды.

«ان انكار تٲار قبتردی Ol аңар tavar қаpturды: Ол аңар тавар қаптұрды - Ол оған мал алғызды». (قبترار - قبتر ماٲق) Qapturur-қаpturмақ: Қаптұрұр-қаптұрмақ - Қаптырар-қаптырмақ).

قبتردی QORTURDY ҚОПТҰРДЫ: қоптырды; тұрғызды.

«ال اني ارٲدن قبتردی Ol аны оғундын қоpturды: Ол аны оғундын қоптұрды - Ол оны орнынан тұрғызды». (قبترار - قبتر ماٲق) Qorturur-қортурмақ: Қоптұрұр-қоптұрмақ - Қоптырар-қоптырмақ).

قَجْتُرْدِي قАШТУРДЫ ҚАШТҰРДЫ: қаштырды.

«أَلْ أَرْكَ قَجْتُرْدِي» Ol erig qashturdy: Ол еріг қаштұрды - Ол адамды қашырды».

(قَجْتُرْمَاق - قَجْتُرْر قашturug-қашturmaq: Қаштүрүр-қаштүрмақ - Қашырар-қашырмақ).

قُشْتُرْدِي ҚУШТУРДЫ ҚҰШТҰРДЫ: құштырды.

«أَلْ مَنِي قُشْتُرْدِي» Ol meni qushturdy: Ол мені құштырды - Ол маған құштырды; яғни маған оны құшақтатқызды». (قُشْتُرْمَاق - قُشْتُرْر Қушturug-қушturmaq: Қуштүрүр-қуштүрмақ - Қушақтатар-қушақтатпақ).

قَاتْرْدِي ҚАТТУРДЫ ҚАТТҰРДЫ: естірді, айтқызды.

«أَلْ يِب قَاتْرْدِي» Ol jir katturdy: Ол иіп қаттұрды - Ол (инеге сабақтауға) жіп ескізді; үшкілдеп қатайтқызды».

قَاتْرْدِي ҚАТТУРДЫ ҚАТТҰРДЫ: қосқызды; қатыстырды.

«أَلْ تَلْقَانْقَا يَاف قَاتْرْدِي» Ol talqanqa jaf katturdy: Ол талқанқа иағ қаттұрды - Ол талқанға май қаттырды». Бір нәрсені бір нәрсеге қосып араластырғанда осы сөз қолданылады.

(قَاتْرْمَاق - قَاتْرْر Қatturug-katturmaq: Қаттүрүр-қаттүрмақ - Қосқызар-қосқызбақ).

قَاتْرْدِي ҚАТТУРДЫ ҚАТТҰРДЫ: қақалтты; қақалдырды; қаттырды.

«**اَلْ اَتَى سُهْمًا قَرْتَرْدَى**» Ol аны сувқа қартурды: Ол аны сувқа қартурды - Ол оны суға қақалдырды». «**اَلْ اَنْكَرَ يَافِغَ تَالْقَانِقًا قَرْتَرْدَى**» Ol аңар жағ талқанқа қартурды: Ол аңар иағ талқанқа қартурды - Ол оған талқанға май қаттырды.» (Бұл оғызша).

«**قَرْتَرُرْ - قَرْتَرْمَاقْ**» Karturur-қартурмақ: Қартүрүр-қартүрмақ - Қақалтар-қақалтпақ).

«**قَرْتَرْدَى**» QURTURDY QYRTYRDI: күрғызды.

«**اَلْ مَنكَا يَا قَرْتَرْدَى**» Ol маңа ja kurturды: Ол маңа иа күртүрды - Ол маған садақ күрғызды». «**اَلْ خَانَ اَنْكَرَ جَوَاجَ قَرْتَرْدَى**» Хан аңар шүваш kurturды: Хан аңар шүваш күртүрды - Хан оған шатыр (хан шатырын) күрғызды».

«**اَلْ خَانَ بَنَكَا سَوْسَنَ قَرْتَرْدَى**» Хан бекке сүсін kurturды: Хан бекке сүсін күртүрды - Хан бекке әскерін күрғызды; (Хан бекке әскер қолын жиып, күратты. - А. Е.). «**قَرْتَرُرْ - قَرْتَرْمَاقْ**» Kurturur- kurturмақ: Күртүрүр-күртүрмақ - Күрдырар-күрдырмақ).

«**قَرْتَرْدَى**» QYIRTURDY QYIRTYRDI: қырдырды; қырғызды.

«**اَلْ اَنْكَرَ يَبِرَ قَرْتَرْدَى**» Ol аңар жер қытурды: Ол аңар иер қыртүрды - Ол оған жер қырғызды». Басқаларға да осы секілді. «**قَرْتَرُرْ - قَرْتَرْمَاقْ**» Qyiturur-қытурмақ: Қыртүрүр-қыртүрмақ - Қырдырар-қырдырмақ).

قَزْتُرْدِي قАЗТУРДЫ ҚАЗТҰРДЫ: қаздырды.

«الْ اَنْكُرْ قَدَّغْ قَزْتُرْدِي» ОI аңар қазағ қаздырды:
Ол аңар қадзақ қаздұрды - Ол оған қазба
(арық, тоған) қаздырды». (قَزْتُرْدِي - قَزْتُرْمَاقُ)
Қазтурғ-қазтурмақ: Қазтұрұр-қазтұрмақ -
Қаздырар-қаздырмақ).

قُسْتُرْدِي ҚУСТУРДЫ ҚҰСТҰРДЫ; құстырды.

«سُجْكَ اَرَكْ قُسْتُرْدِي» Сүшүк еріг қустурды:
Сүшүк еріг құстұрды - Шарап ерді құстыр-
ды». Бояудың реңі өзгеріп, құсып кеткенде,
басқа да нәрселердің түсі, түзілімі бұзылғанда
осы сөз қолданылады. (قُسْتُرْمَاقُ - قُسْتُرْدِي)
Қустурғ-қустурмақ: Құстұрұр-құстұрмақ -
Құстырар-құстырмақ).

قِسْتُرْدِي ҚЫСТЫРДЫ ҚЫСТЫРДЫ: қыстырды; қысқарттыр-
ды.

«بَغْ اَنْكْ اَذَاقِنْ قِسْتُرْدِي» Beg аның азақын
қыстырды: Бег аның адзақын қыстырды - Бег
оның аяғын қыстырды». Қыспаққа салып
жаншып қысқанда да осы сөз қолданылады.
«اَنْكْ اَشِنْ قِسْتُرْدِي» Аның ашын қыстурды:
Аның ашын қыстұрды - Оның асын қысқ-
арттырды; Оның ас-ауқатын азайттырды».
Басқаларға да осылай қолданылады. Негізін-
де, «الْ اَنْكْ تُونِنْ قِسْتُرْدِي» ОI аның тонын қыс-
турды: Ол аның тонын қыстұрды - Ол оның
тонын қысқарттырды» дегендегі мағынадан

келіп шыққан. Басқаларға да осы сияқты.
 (قستمر - قستمر ماق Қыстурғу-қыстурмақ: Қыс-
 түрүр-қыстурмақ - Қыстырар-қыстырмақ).

ققتردى ҚАҚТУРДЫ ҚАҚТҰРДЫ: қақтырды.

«ال انى باشرا ققتردى» ОI аны вашға қақтурды:
 ОI аны башра қақтурды - ОI оның басына
 қақтырды». (ققتمر - ققتمر ماق) Қактурғу-қақтур-
 мақ: Қақтурүр-қақтурмақ - Қақтырар-
 қақтырмақ).

قلтурدى ҚАЛТУРДЫ ҚАЛТҰРДЫ: қалдырды.

«ال انى يرشنا قلтурدى» ОI аны жағышта қалтур-
 ды: ОI аны иарышта қалтурды - ОI оны жа-
 рыста қалдырды; ОI оны жарысқанда кей-
 інде қалдырды». Сол секілді озып кеткенде,
 бір нәрсені бір жерде қалдырып кеткенде де
 осы сөз қолданылады. (قلтур - قلтур ماق) Қалту-
 рғу-қалтурмақ: Қалтурүр-қалтурмақ - Қалды-
 рар-қалдырмақ).

قلтурدى ҚОЛТУРДЫ ҚОЛТҰРДЫ: қалатты; сұратты.

«ال مندىن نانك قلтурدى» ОI mendin neң қолтур-
 ды: ОI мендін нең қолтурды - ОI менен
 нәрсе қалатты; ОI менен нәрсе сұратты».
 (قلтур - قلтур ماق) Қолтурғу-қолтурмақ: Қол-
 түрүр-қолтурмақ - Сұратар-сұратпақ).

قىلتردى ҚЫЛТУРДЫ ҚЫЛТҰРДЫ: қылдырды; істетті.

«اَلْ اَنْكَرْ اِيشْ قَلْتُرْدِي» Ol аңар ыш қылтурды:
Ол аңар ыш қылтұрды - Ол оған іс істетті».
(قَلْتُرْمَاقْ - قَلْتُرْرُ - Қылтурғу-қылтурмақ: Қыл-
түрүр-қылтұрмақ - Істетер-істетпек).

قَمْتُرْدِي ҚАМТУРДЫ ҚАМТҰРДЫ: талықсытты; өлердей ұр-
ғызды.

«اَلْ اَنِي اَرَبْ قَمْتُرْدِي» Ol аны уғур қамтурды:
Ол аны ұрұп қамтұрды - Ол оны өлердей
ұрғызды». (قَمْتُرْمَاقْ - قَمْتُرْرُ - Қамтурғу-қамтур-
мақ: Қамтүрүр-қамтұрмақ - Талықсытар-тал-
лықсытпақ).

قَمْتُرْدِي ҚОМТУРДЫ ҚОМТҰРДЫ: толқытты; толқындат-
ты.

«يِلْ سُوْفُعْ قَمْتُرْدِي» Jel suvuf қомтурды: Иел
сувұғ қомтұрды - Жел суды толқындатты».
(قَمْتُرْمَاقْ - قَمْتُرْرُ - Қомтурғу-қомтурмақ: Қом-
түрүр-қомтұрмақ - Толқындатар-толқындат-
пақ).

قَنْتُرْدِي ҚАНТУРДЫ ҚАНТҰРДЫ: қандырды.

«اَلْ مَنِي سُوْفَا قَنْتُرْدِي» Ol meni suvқа қантур-
ды: Ол мені сувқа қантұрды - Ол мені суға
қандырды». (قَنْتُرْمَاقْ - قَنْتُرْرُ - Қантурғу-қантур-
мақ: Қантүрүр-қантұрмақ - Қандырар-қан-
дырмақ).

Негізінде «د - д» әрпімен «قَنْدُرْدِي» қандурды-
қандұрды» болған. Басқа нәрселерге қатыс-
ты да осы сөз қолданыла береді.

قندردی KONDURDY ҚОНДҰРДЫ: қондырды.

«ال أفندا قش قندردی» Ol evinde қуш қондурды: Ол евинде қуш қондурды - Ол үйінде қуш қондырды». «ال التون ازا جش قندردی» Ol altun үзе чеш қондурды: Ол алтүн үзе чеш қондурды - Ол алтын үстіне көк ақық қондырды». Бір нәрсенің үстіне екінші бір нәрсені қадағанда, қондырғанда да осы сөз қолданылады. (قندور - قندورماق) Qondurur-qondurmaq: Қондурур-қондурмақ - Қондырар-қондырмақ).

قتغردی QATFURDY ҚАТҒҰРДЫ: күлкіден сілесін қатырды; күлкіден қатып қалды.

«ار كلب قتغردی» Er күлүр қатғурды: Ер күлүп қатғурды - Адам күлкіден қатып қалды».

(قتغرار - قتغرماق) Qatғurur-qatғurmaq: Қатғурур-қатғурмақ - Қатып қалар - қатып қалмақ).

قتغردی QUTFARDY ҚҰТҒАРДЫ: құтқарды.

«تنگری منی قتغردی» Tәngi meni қутғарды: Тәңгі мені құтғарды - Тәңір мені құтқарды».

(قتغرماق - قتغرار) Qutғarur-qutғarmaq: Құтғарур-құтғармақ - Құтқарар-құтқармақ).

قذغردم QAZFURDUM ҚАЗҒҰРДҰМ: қайғырдым.

«من انکر قذغردم» Men аңар қазғурдум: Мен аңар қаздғурдүм - Мен оған қайғырдым».

Жырда былай деп айтылады:

كَلْسَا سَنَكَا يَلْغَرَا

اُوذُنْ اَنِي اُدْغُرَا

بَرْسُنْ نَرُو قَدْغُرَا

سَتِّي مَنِكْ اَيْمِي

*Kelse saça jolғыра,
Uzun any ozғыра,
Barsun nerу қазғыра,
Satty meniң айты:*

*Kelse saça iolғыра -
Үдзүн аны одзғыра,
Барсүн неру қадзғыра,
Сатты менің айымы -*

*Kelse sağan jolyға,
Oyat ony ұйқыдан,
Ketсін аулақ қайғыра,
Сатты менің қызметшімді».*

(Өзіне жамандық істеген жан туралы айтқаны: Ол саған келіп жолыға қалса; Ұйқысынан оны оятып жібер, істеген жамандығын білдір; Қайғырып аулаққа кетсін, кері кетсе барсын; Ол менің қызметшімді рұқсатсыз сатып жіберіпті).

Қазғыраг-қазғырмақ: Қадзғұрар-қадзғұрмақ - Қайғырар-қайғырмақ).
«з - 3 (дз)» әрпінің орнына «ی - и» әрпін қолданатындардың тілінде «قايغرار» қайғыраг: қайғұрар - қайғырар» деп айтылады.

قَزَغْرَدِي كُوزْفِيْرَدِي كُوزْفِيْرَدِي: үшқындады.

«قَزَغْرَدِي قَار Қар қузғырды: Қар қузғырды - Қар үшқындады». (قَزَغْرَمَاق - قَزَغْرَار قузғыгаг-қузғыгмақ: Қузғырар-қузғырмақ - Үшқындар-үшқындамақ).

قُرْفِيْرَدِي كُورْفِيْرَدِي: құрғады; қурады.

«يِر قُرْفِيْرَدِي Јер қиғғырды: Иер құрғырды - Жер құрғады». Судың, ылғалдың аздығынан құрғап кеткен, құрғап кепкен нәрсенің бөріне солай дейді. (قَزَغْرَمَاق - قَزَغْرَار Қиғғыгаг-қиғғыгмақ: Құрғырар-құрғырмақ - Құрғаар-құрғамақ).

قُرْفِيْرَدِي كُورْفِيْرَدِي: құр аптықты; жеңілтектік жасады.

«اَر قُرْفِيْرَدِي Ер қиғғырды: Ер құрғырды - Адам құр аптықты; яғни бос жеңілтектік істеді». Басқаларға да осы мәнде қолданылады. (قَزَغْرَمَاق - قَزَغْرَار Қиғғыгаг-қиғғыгмақ: Құрғырар-құрғырмақ - Құр аптығар - Құр аптықпақ).

قَزَغْرَدِي كُوزْفِيْرَدِي كُوزْفِيْرَدِي: тыйды; бетін қайтарды.

«اَلْ اَنِي بُو ايشْتَا قَزَغْرَدِي Ol аны бу ышта қызғурды: Ол аны бұ ышта қызғурды: Ол оны бұл істен тыйды; яғни ол оны бұл істен қайтып істемейтіндей етіп бетін қайтарды». Ол бұл қылығын қайталамайтындай етіп, сазайын тартқызды. (قَزَغْرَمَاق - قَزَغْرَار Қызғуриг-

қызғиҥмақ: Қызғүрүр-қызғүрмақ - Тыяр-
тыймақ).

قُلغَرْدِي QOLFYRDI ҚОЛҒЫРДЫ: сұрай жаздады.

«أَلْ مَنْدِن قُلغَرْدِي» Ol mendin қолғығды: Ол
мендін қолғырды - О менен сұрай жаздады».

(قُلغَرْمَاق - قُلغَرَار - Қолғығағ-қолғығмақ: Қолғы-
рар-қолғырмақ - Сұрай жаздар-сұрай жаз-
дамақ).

قَمغَرْدِي ҚАМҒЫРДЫ ҚАМҒЫРДЫ: қисайды; қисая жазда-
ды.

«أَنكَ يُوْزِي قَمغَرْدِي» Аның жүзі қамғығды:
Аның иүзі қамғырды - Оның жүзі қисая жаз-
дады». (قَمغَرْمَاق - قَمغَرَار - Қамғығағ-қамғығ-
мақ: Қамғырар-қамғырмақ - Қисайып кете
жаздар-Қисайып кете жаздамақ).

Қыңырайып қисайып кеткелі тұрған
нәрсенің барлығына қатысты осы сөз қол-
данылады.

كَمغَتْرْدِي KESHTYRDI КЕШТҮРДІ: кештірді, (өткізді).

«أَلْ أَنِي سَفْدِن كَمغَتْرْدِي» Ol аны сувдын кештүг-
ді: Ол аны сувдын кештүрді - Ол оны судан
кештірді». (كَمغَتْرْمَاق - كَمغَتْرَار - Кештүгүг-кеш-
түгмек: Кештүрүр-кештүрмек - Кештірер-
кештірмек).

كِرْتْرْدِي KERTYRDI КЕРТҮРДІ: кердірді.

«أَلْ أَنكَ تُونَن كِرْتْرْدِي» Ol аның тонын
күнге кертүрді: Ол аның тонын күнге кер-
түрді - Ол оның тонын күнге кердірді».

«**اَلْ يِيبْ كَرْتُرْدِي** Ol жіп кертүрді: Ол иіп кер-
түрді - Ол жіп кердірді». Басқасы да осын-
дай. (**كِرْتُرْمَاكْ - كِرْتُرُرْ** Kertүгүг-кертүгмек:
Кертүрүр - кертүрмек - Кердірер-кердірмек).

كِرْتُرْدِي KӨRTYRDI KӨRTYRDI: көрсетті; көргізді.

«**اَلْ اَنَكْرُ نَانِكْ كِرْتُرْدِي** Ol аңар нең көртүрді:
Ол аңар нең көртүрді - Ол оған нәрсе көр-
гізді; (Ол оны нәрсені көруге жұмсады)».

(**كِرْتُرْمَاكْ - كِرْتُرُرْ** Kөртүгүг-көртүгмек: Көр-
түрүр-көртүрмек - Көргізер-көргізбек).

كِرْتُرْدِي KIRTYRDI KIRTYRDI: кіргізді.

«**اَلْ اَنِي اَفْكَا كِرْتُرْدِي** Ol аны evge kirtүrdi: Ол
аны evге кіртүрді - Ол оны үйге кіргізді».
Басқаларға да осындай.

(**كِرْتُرْمَاكْ - كِرْتُرُرْ** Kirtүгүг-kirtүгмек: Кір-
түрүр-кіртүрмек - Кіргізер-кіргізбек).

كِستُرْدِي KESTYRDI KESTYRDI: кестірді.

«**اَلْ اَنَكْرُ يِغَاجْ كِستُرْدِي** Ol аңар жығаш кестүг-
ді: Ол аңар иығаш кестүрді - Ол оған ағаш
кестірді». Басқасы да осындай.

(**كِстُرْمَاكْ - كِстُرُرْ** Kestүгүг-kestүгмек: Кес-
түрүр-кестүрмек - Кестіерер - кестірмек).

كِفتُرْدِي KEVTYRDI KEVTYRDI: кемітті; азайтты.

«**اَلْ اَنَكْ كُوچِنْ كِفتُرْدِي** Ol аның күшін кевтүг-
ді: Ол аның күшін кевтүрді - Ол оның күшін
кемітті». (**Кِфтерْمَاكْ - كِфтерُرْ** Kevтүгүг-kevтүгмек:
Кевтүрүр-кевтүрмек - Кемітер-кемітпек).

كُلْتُرْدِي KYLTYRDI KYLTҮРDІ: күлдірді.

«أَل مَنِي كَلْتُرْدِي» Ol meni kұltұrdi: Ол мені күлтүрді - Ол мені күлдірді.

(كَلْتُرْمَاكْ - كَلْتُرْرُ Kұltұrұr-kұltұrmeк: Күлтүрүр-күлтүрмек - Күлдірер-күлдірмек).

كُلْتُرْدِي KYLTYRDI KYLTҮРDІ: шідерлетті; шідерлеп байлатты.

«أَل اَتَا اَذَاقَنْ كَلْتُرْدِي» Ol at azaqın kұltұrdi: Ол ат адзақын күлтүрді - Ол аттың аяғын шідерлетті; Ол аттың аяғын байлатып жықтырды».

كَلْتُرْدِي KELTYRDI KELTҮРDІ: келтірді.

«أَل مَنَا اَتَا كَلْتُرْدِي» Ol maña at keltұrdi: Ол маңа ат келтүрді - Ол маған ат келтірді».

(كَلْتُرْمَاكْ - كَلْتُرْرُ Keltұrұr-keltұrmeк: Келтүрүр-келтүрмек - Келдірер-келдірмек).

Бұл сөз оғыз тілінде «ت - т» әрпімен, өзге түріктерде «د - д» әрпімен айтылады. Оғыздардың әдеті осы, олар түріктерден өзгешеленіп «д - д» әрпін «т - т» әрпіне, «т - т» әрпін «д - д» әрпіне алмастырып қолданады. Түріктер түйені «تَفَی tevej: тевей»- десе, Оғыздар «دَوَا dəwə: дәуә» - дейді.

Түріктер «тағы» мағынасындағы сөзді: «تَقِي тақы: тақы»- десе, оғыздар: «دَقِي дақы: дақы» дейді.

كِكْشُرْدِي KIKŞYRDI KİKŞҮРDІ: қайрады; жаныды.

«أَر بَجَاكْ كِكْشُرْدِي» Er biшек kіkşұrdi: Ер бі-

шек кікшүрді - Ер пышақ қайрады; Адам пышақты бір-біріне жаныды».

«**اَل اِكِّي اَر كِكْجُرْدِي** Ol ikki er kikshürdi: Ol ikki er kikshürdi - Ol eki erdi (бір-біріне) қайрады». **كِكْجُرْر - كِكْجُرْمَاك** Kikshügüg-kikshügtek: Kikshürür-kikshürmek - Қайрар-қайрамақ).

كَمْتُرْدِي KÖMTYRDI KÖMTYRDI: көмдірді.

«**اَل يِيرْدَا نَانَكْ كَمْتُرْدِي** Ol jerde neң көmtүrdi: Ol иерде нең көmtүрді - Ol жерге нәрсе көмдірді». **كَمْتُرْر - كَمْتُرْمَاك** Kөmtүгүг-kөmtүгtek: Kөmtүрүр-kөmtүрmek - Көмдірер-көмдірмек).

كُلْسِرْدِي KYLSIRDI KYLSIRDI: күлімсіреді.

«**اَر كُلْسِرْدِي** Er külsirdi: Er күлсірді - Er күлімсіреді». Күлімсірегендей болып көрінсе де осылай дейді. **كُلْسِرَار - كُلْسِرْمَاك** Kүlsireg-kүlsiregtek: Kүлсірер-kүлсірmek - Күлімсірер-күлімсіремек).

كَدْجِرْدِي KEDGIRDI KEDGIRDI: асаулық көрсетті; тулады.

اَت كَدْجِرْدِي At kedgirdi: At кедгірді - At асаулық көрсетті». **كَدْجِرَار - كَدْجِرْمَاك** Kedgiger-kedgigtek: Кедгірер-кедгірmek - Тулар туламақ.)

كَزْجِرْدِي KEZGERDI KEZGERDI: кездеді.

«**اَر اَقْ كَزْجِرْدِي** Er oқ kezgerdi: Er оқ кезгерді

- Ер оқ кездеді; яғни адам оққа жақ шығарды.» (Kezgerüg - kezgermek : Кезгерүр-кезгермек - Кездер-кездемек).

كۆزگۈردى KÖZGERDİ КӨЗГЕРДІ: көрсетті; көргізді.

«Ol atamny maña kezgerdi: Ол атамны маңа көзгерді - Ол атамды маған көрсетті.» Кездесіп, ұшырасса да осылай дейді. (Közgerüg - kezgermek: Көзгерүр-көзгермек - Көрсетер-көрсетпек.)

күзгүрди KYZGERDİ КҮЗГЕРДІ: күзгерді; күзге айланды.

«Өзлек күзгерді: Өдзлек күзгерді - Мерзім күзге айланды; Уақыт күзге бет алды.» (Küzgerüg - күзгермек: Күзгерүр-күзгермек - Күзге айналар-күзге айналмақ.)

келгүрди KELGIRDİ КЕЛГІРДІ: келгелі тұрды.

«Ol maña kelgirdi: Ол маңа келгүрді - Ол маған келгелі тұрды.» (Kelgireg - kelgirmek: Келгірер-келгірмек - Келгелі тұрар -келгелі тұрмақ.)

көңгүрди KӨNGERDİ КӨНГЕРДІ: көндірді, туралады, түзу жол көрсетті.

«Ol oq көңgerdi: Ол оқ көңгерді - Ол оқты туралады.» Басқаларға да осы секілді. «Ol jol көңgerdi: Ол иол көңгерді - Ол жол көрсетті.»

بَكَ اغْرَيْنِي كُنْكَرْدِي» Beg оғғыны көңгерді:

Бег оғрыны көңгерді - Бек ұрыны көндір-

ді» كُنْكَرْرُ - كُنْكَرْمَاكُ) Kөngeryg-kөngermek:

Көңгеруір-көңгермек - Көндіреі-көндіремек.)

مَنْدُرْدِي MYNDYRDI MҮНДҮРДІ: міндірді.

«اَلْ مَنْكَا اَتَ مَنْدُرْدِي» Ol маңа at mұndyrdi:

Ол маңа ат мұндүрді - Ол маған ат міндірді.»

Басқаларға да солай қолданылады.

مَنْدُرْرُ - مَنْدُرْمَاكُ Mұnduryg-mұndurmek:

Мұндүрүр-мұндүрмек - Міндіреі-міндіремек.)

مَنْدُرْدِي MANDURDY MАНДҮРДЫ: малдырды; тақалдырды.

«اَلْ مَنْكَا قَلْجَ مَنْدُرْدِي» Ol маңа қылыш maп-

durdy: Ол маңа қылыш мандүрды - Ол ма-

ған қылыш тақалдырды.»

«اَلْ مَنْكَا اَتْمَاكِكْ يَاقَا مَنْدُرْدِي» Ol маңа et-

mekig jaғқа mandurdy: Ол маңа етмекіг иағқа

мандүрды - Ол маған нанды майға малдыр-

ды; Ол маған нанды майға батырғызды.»

مَنْدُرْرُ - مَنْدُرْمَاقُ Manduryg-mandurmak: Ман-

дүрүр-мандүрмақ - Малдырар - малдырмақ.)

مَنْغُرْدِي MANFYRDI MАНҒЫРДЫ: малғалы тұрды.

«اَلْ اَتْمَاكِكْ يَاقَا مَنْغُرْدِي» Ol etmekig jaғқа

maпғырды: Ол етмекіг иағқа манғырды -

Ол нанды майға малғалы тұрды.» Басқалар

да осындай. مَنْغُرْرُ - مَنْغُرْمَاقُ) Maпғыраг-мап-

ғырмақ: Манғырар-манғырмақ - Малғалы тү-

рар-малғалы тұрмақ.)

Бұл бөлімдегі етістіктер төрт түрлі болады:

Біріншісі, негізі екі әріпті болып, екі әріптен асқан соң өтімді болатын етістік. Мысалы: «بردى bardy: барды» етістігінен «برتردى barturdy: бартұрды - барғызды» дегенге, «ار سقفا قردى Er suvqa qarđy: Ер сувқа қарды - Ер суға қақалды, яғни су көп кіріп кеткендіктен қақалды» дегенді «انى سقفا قرتردى Anı suvqa karturdy: Оны сувға қартұрды - Оны суға қақалдырды» сияқты түрлендірген секілді.

Демек, түбірі екі әріптік өтімсіз (салт етістік) етістіктер екі әріптіктен асысымен өтімді етістікке айналады, яғни түбірі екі әріптік өтімді етістікке «تُر -tur// -tүг: -түр// -түр» қосылады. Мысалы: «ار يا قردى Er ja qurđy: Ер иа құрды - Ер садақ құрды» деген тіркесте, бұл жерде іс істеуші бір адам. Егер, біреу бір істі істеуге міндеттелген болса, яғни мәжбүр болған жағдайда етістікке «تُر -tur// -tүг: -түр// -түр» қосылып, «ال انكر يا قرتردى Ol aңar ja күrturdy: Ол аңар иа күртұрды - Ол оған садақ құрдырды» деп жасалады. Бұл жерде істі істеуші екі жақ - бірі мәжбүр етуші жақ, бұйырушы жақ, екіншісі іс-әрекетті өзі атқарушы, істеуші жақ болады. Араб-шадағы: «نَقَطَ الرَّجُلُ الْمُصْحَفَ وَ انْقَطَعُ غَيْرُهُ» не «لَقَطَ لَقَطًا» — деген секілді. Мұндағы «انْقَطَعُ» және «الْقَطْعُ» деген етістіктерде істеуші жақ екіден.

Яғни, етістікке «غُر -gur: -ғүр», «كُر -gүг: -гүр» қосылады. Мысалы: «ات تردى At turđy: Ат тұрды - Ат тұрды», «ار اتن قرغردى Er atın turğurđy: Ер атын тұрғұрды - Ер атын тұрғызды, Ер атын қарғытты» деген секілді. Сондай-ақ,

«تُرْدِي ار يِقَارُو» Ер жоқару тұрды: Ер иоқару тұрды - Ер өре түрегелді; Адам атып тұрды» деген тіркестегі «تُرْدِي тұрды: тұрды», етістігінен өтімді (сабақтас етістік) жасайтын болса «تُرغَرْدِي اني» Аны тұрғұрды: Аны тұрғұрды - Оны тұрғызды» сияқты болып шығады.

Сол секілді «يَاغُ اَرُوْدِي» Жағ егүді: Иағ ерүді - Май еріді» тіркесіндегі «اَرُوْدِي егүді: ерүді - еріді» етістігінен өтімді жасалса, «اَرُكُرْدِي يَاغُ اَرُكُرْدِي» Ер жағ ергүрді: Ер иағ ергүрді - Ер иағ ерітті» секілді болып шығады. «اَقُ كُنْدِي» Оқ көнді: Оқ көнді - Оқ түзелді» дегендегі, «كُنْدِي көнді: көнді - түзелді» етістігінен өтімді етістік жасаса «اَقْجِي كُنْدُكُرْدِي» Оқшы көңгерді: Оқшы көңгерді - Оқшы (оқты) түзетті» деген секілді болады. Жоғарыда айтылған қосымшалардағы «ت - т», «غ - ғ», «و - ғ» әріптері етістікті өтімді жасайтын әріптерге жатпайды. Етістікті өтімдіге айналдыратын әріп тек «ر - р» әрпі ғана. «قُشُ اَجْرْدِي» Құш ұшғұрды: Құш ұшұрды - Құс ұшырды», «سُوْفِي كَجْرْدِي» Сув кешүрді: Сув кешүрді - Су кештірді» дегендегі етістіктер тек қана «ر - р» қосылу арқылы өтімді болып отыр. Жоғарыда келтірілген мысалдар да сондай. Дыбыстап айтқанда айқын болу үшін бұл етістіктерге «ت - т», «غ - ғ», «و - ғ» әріптері қосылды. Бұл әріптер осы етістіктерге қосылмайтын болса, онда осы етістіктердің өтімді түрінің өткен шағында екі «ر - р», келер шағында үш «ر - р» қабаттасып келеді. Мысалы: «غ - ғ» әрпі болмай қалса, «قُتْرُغَرْدِي» қүтғарды: қүтғарды - қүтқарды» етістігінің өткен шағында «قُتْرُرْدِي» қүтрарды:

сол секілді «سَفَرْدِي سَفَرْدِي» *suḡardı: суғарды - суғарды* етістігінің өткен шағында «سَفَرَرْدِي سَفَرَرْدِي» *suḡarug: сұврарұр - суарар* деп айтылады. Бұл ретте «р - ր» әріптерінің бірі сөздің түбірінде бұрыннан бар, екіншісі өтімдіге айналдыру үшін қосылған, үшіншісі келер шақтың сипатын білдіру үшін қосылған. Сөйтіп, сөздің негізіндегі «р - ր» әрпі қатты дауысталып айтылатын сөздерде «ت - т» әрпіне, түбірінде «ق - қ» әрпі келген, яғни қатаң айтылатын сөздерде «غ - ғ» әрпіне, түбірінде «ج - г, к» әріптері келген, яғни ұяң айтылатын сөздерде «ج - г» әрпіне айналған. Мұндайда сөздер жағымды, жадық естіледі.

Екіншісі, өзегі үш әріптен түзілген өтімсіз (салт) етістіктің өтімдіге айналғандары да осы топқа кіреді. Мәселен: «تِرِلْدِي ار تِرِلْدِي» *Eg tirildi: Ер тірілді - Ер тірілді* тіркесіндегі «تِرِلْدِي تِرِلْدِي» *tirildi: тірілді* етістігі өтімдіге айналдырылса «تِرِگُرْدِي تِرِگُرْدِي» *tirgürdi: тіргүрді* болады. Мәселен: «تَنْكُرِي تَنْكُرِي» *Tәңri tirgürdi: Тәңри тіргүрді - Тәңри тірілтті* деген секілді. «ار قَزِلْدِي» *Eg qızıldı: Ер қызылды - Ер жазаланды* дегендегі етістік өтімдіге айналдырылса «قَزِغُرْدِي قَزِغُرْدِي» *qızğurđı: қызғұрды* болып шығады.

Мысалы, «انِي قَزِغُرْدِي» *Аны qızğurđı: Аны қызғұрды - Оны жазаландырды, яғни оның жазасын тартқызды* деген секілді.

Үшіншісі, негізінде өтімсіз етістік болып, бір іс-әрекеттің іске асуына аз қалғандығын, іс-әрекетті жүзеге асыруға ниет қойғандығын, әйтсе де етістіктің ыңғайы істің аз-аздап іске асатындығын білдіреді. Мәселен, «سُوْقِي تَمَجْرْدِي» *Suv tamçardı: Сув тамчарды - Су тамшылады, яғни бұлттан су аз-аздап*

тамшылады», «أَشْجِ تَشْغَرْدِي» Ашіш ташғарды: Ашіш ташғарды - Қазан тасығалы қалды» деген тәрізді.

Етістік бұл мәнде келсе, екінші әріп өткен шақ пен келер шақта сүкүндік, тек төртінші әріп келер шақта фатхалық болып келеді.

Төртіншісі, етістік осы мағыналардың ешқайсысына да маңайламай, тек қана өз мағынасын білдіреді. Мысалы: «تَنْكُرِي مَنِي قَتَغَرْدِي» Тәңгі мені қүтғарды: Тәңгі мені қүтғарды - Тәңгі мені қүтқарды» дегендегі «قَتَغَرْدِي قَتَغَرْدِي» қүтғарды: қүтғарды» тәрізді. «عَر قَتَغَرْدِي» Ер қатғұрды: Ер қатғұрды - Ер ішегі қатып күлді» дегендегі «قَتَغَرْدِي قَتَغَرْدِي» қатғұрды: қатғұрды» сондай.

Бұл бөлімдегі етістікте іске басқа біреудің жәрдемдескендігін яки бөстесіп бөсекелескендігін білдірмек болғанда, етістікке «د - д» әрпінің алдына «ش - ш» әрпі қосылады. Мысалы: «أَل مَنَاكَ بَرَلَا قَرِنٌ تَذُغُرْ» Ол маңа ат суғарғышды: Ол маңа ат суғарышды - Ол маған ат суғарысты,» «أَل مَنَاكَ بَرَلَا قَرِنٌ تَذُغُرْ» Ол менің бірле қарын тодзғұрушды: Ол менің бірле қарын тодзғұрушды - Ол менімен бірге қарын тойғызысты, яғни, Ол менімен бірге қарын тойғызысты бөстесті» дегендегідей. Шын мәнінде істелмеген істі, өзі істеп жатқандай етіп көрсету мағынасын білдірмекші болғанда, екі түрлі жол қолданылады: Бірінде, «د - д» әрпінің алдына «ن - н» әрпі қосылады. Мұның ережесі жоғарыда айтылды. Мысалы: «أَلَّاتٌ سَفْغَرْنَدِي» Ол ат суғарғынды: Ол ат суғарынды - Ол ат суарынды; Ол ат суарғандай болып көрінді.» «أَلَّاتٌ سَفْغَرْنَدِي» Ол қарын тодзғұрынды: Ол қарын тойғызып жат-

қандай көрінді, яғни, істі бөгде ешкімнің көмегінсіз өзі атқарып жатқандығын аңғартады.»

Бұл сипаттағы етістіктің ең дұрыс, ең жақсы, ең жиі қолданылатын түрі «ن - н» әрпінің алдына «مس - м,с» әріптерінің қосылып келетіні. Сонда, бұл түрде «ن - н» әрпімен бірге үш әріпті болады. Мысалы: «ال ات سفغرمسندی Ol at suvғарымсынды: Ол ат сувғарымсынды - Ол ат суарып жатқандай көрінді.» Бұл орайда «ن - н» әрпі мен «م - м» әрпі сүкүндік болып, «س - с» әрпі кесралық болады. Бұл жай өз ретінде кеңінен талданып айтылады.

بُلْدُوزْدِي BULDUZDY БҰЛДУЗДЫ: болдырды, тапқызды.

«بُلْدُوزْدِي نَانِكْنِي Bulduzdy neңni: Бұлдузды неңни - Нәрсені болғызды; бір нәрсені таптырып әкелгізді.»

(بُلْدُوزْدِي بُلْدُوزْمَاق Bulduzur-bulduzmaq: Бұлдузур-бұлдузмақ - Болғызар-болғызбақ.)

بِلْدُوزْدِي BILDYZDI БІЛДУЗДІ: білдірді.

«بِلْدُوزْدِي اَل مَانَا BILDYZDI Ol maңa ыш bildyzdi: Ол маңа ыш білдузді - Ол маған іс білдірді.»

(بِلْدُوزْدِي بِلْدُوزْمَك BILDYZDI BILDYZMEK: Білдузур-білдузмек - Білдірер-білдірмек.) Бұл оғыздар сөзі, сондықтан қағидаға үйлеспейді. Түріктер бұлай сөйлемейді.

بُرْبَاشْدِي BURBASHDY БҰРБАШДЫ: шиеленісті; былықты.

«بُرْبَاشْدِي ايش BIRBASHDY ыш burbashdy: Ыш бұрбашды - Іс шиеленісті.» Басқалары да осы секілді.

(بُرْبَاشْدِي بُرْبَاشْمَاق BIRBASHDY BIRBASHMAK: Бұр-

башүр-бүрбашмақ - Шиеленісер-шиеленіс-пек.)

بَرْتَشْدِي لَارْ BERTIŞDİLER BERTIŞDİLƏR: жараласты.

«الَار بېر اكندى نىنك كىنكلن بَرْتَشْدِي لَارْ» Olar bir ikindiniñ kɵñlin bertişdiler: Olar bir ikindiniñ kɵñlin bertişdiler - Olar bir ikinşisiniñ kɵñlin jaralastı. «بَرْتَشُور - بَرْتَشْمَاك» Bertişyǘr-bertişmek: Bertişyǘr-bertişmek - Jaralasar-jaralaspak).

بَغْرُشْدِي BOGRUŞDY BOGRUŞDY: kesisti.

«الْ مِنْكَا يَغَاخْ بَغْرُشْدِي» Ol maña jyğash boğuşdy: Ol maña ıyğash boğuşdy - Ol mağan ağash kesisti; Ol mağan ağash kesuge žer-demdesti. «بَغْرُشُور - بَغْرُشْمَاق» Boğuşyǘr-boğuşmak: Boğuşyǘr-boğuşmak - Kesiser-kesispak).

بُتْرُشْدِي BÜTRUŞDI BÜTRUŞDI: tartıstı, talastı.

«الَار اِكْبِي بُتْرُشْدِي» Olar ikki bütüşdi: Olar ikki bütüşdi - Olar ekeüi talastı, yǘni olar ekeüi daulasıp birine bir i dɵlel kelтіristi. «بُتْرُشُور - بُتْرُشْمَاك» Bütüşyǘr-bütüşmek: Bütüşyǘr-bütüşmek - Talasar-talaspak).

بَاتْرُشْدِي BATRUŞDY BATRUŞDY: batırystı.

«الَار اِكْبِي بَيْرْ بَيْرْكَ سَفَقَا بُتْرُشْدِي» Olar ikki bir big suvka batıuşdy: Olar ikki bir birin suvka batıuşdy - Olar ekeüi bir birin suğa

батырысты.» (بَتْرُشُورُ بَتْرُشْمَاقُ) Batruşur-bat-
guştaq: Батрүшүр-батрүшмақ - Батырысар-
батырыспақ).

بَكَلَشْدِي بَكَلَشْدِي БЕКЛЕШДИ БЕКЛЕШДИ: бекітісті.

«أَلْ مَنِكَ بَرَلَا بَكَلَشْدِي» Ol menің birle bek-
leşdi: Ол менің бірле беклешді - Ол менімен
уәделесті; Ол менімен уағда бекітісті, уағда
байласты.»

بَكَلَشْدِي بَكَلَشْدِي БЕКЛЕШДИ БЕКЛЕШДИ: бекітісті.

«أَلْ مَنِكَ قَبُغُ بَكَلَشْدِي» Ol meña qarıғ ekleş-
di: Ол меña қапұғ беклешді - Ол маған қақ-
паны бекітісті.» (بَكَلَشْمَاقُ - بَكَلَشُورُ) Bekleşüg-
bekleştek: Бекleşүр-бекleşмек - Бекітісер-
бекітіспек).

بَكَلَشْدِي بَكَلَشْدِي БЕКЛЕШДИ БЕКЛЕШДИ: бекітісті.

«أَلْ مَنِكَ اَتَّ بَكَلَشْدِي» Ol meña at bekleşdi: Ол
меña ат беклешді - Ол маған ат сақтасты.»
Басқаларға да осы секілді. (ОҒЫЗША).

(بَكَلَشْمَاقُ - بَكَلَشُورُ) Bekleşüg-bekleştek: Бек-
leşүр-бекleşмек - Бекітісер-бекітіспек).

تُرْبِشْدِي تُرْبِشْدِي ТҮРПҮШДИ ТҮРПҮШДИ: жарысты.

«أَلْ مَنِكَ بَرَلَا بِيغَاجُ تُرْبِشْدِي» Ol menің bile
jıғаш түрпüşdi: Ол менің бірле ийғаш
түрпүшті - Ол менімен бірге ағаш жарысты.»
Бәсекелесе істескенде де осы сөз қолданы-

лады. (تُرْبِشْمَاقُ - تُرْبِشُورُ) Түгрүшүр-түгрүштек:

Түрпүшүр-түрпүшмек — Жарысар-жарыспақ)

تَبْرَشْدِي

TEBREŞDİ TEBREŞDİ: тебіренді; тербеліп, қозғалды.

«Кіші қамуғ тебрешді: Кіші қамуғ тебрешді - Барлық кісі тебіренді.» Бір нәрселер тербелгенде де осы сөз арқылы білдіреді. (تَبْرَشْمَاكْ - تَبْرَشْوَرْ - Tebrешүг-тебрешмек: Тебрешүр-тебрешмек - Тебіренер-тебіренбек).

Жырда былай деп келеді:

اَلْ قَرَّ قَمْعُ قَيْشِنِ اِنَارُ
اَشْلُقُ تَرِغُ اِنَّ اُونَارُ
يَفْلُقُ يَغِي مَنْدَا تِنَارُ
سَنَ كَلْبِنِ تَبْرَشْوَرُ

*Ol қар қамуғ қышын ынар
Ашлық тарығ анын үнер
Јавлақ жағы менде тынар
Sen келіпан тебрешүр:*

*Ол қар қамуғ қышын ынар,
Ашлық тарығ анын үнер,
Јавлақ иағы менде тынар,
Сен келіпан тебрешүр -*

*Күллі қар да қыста жауар,
Астық, тары содан өнер;
Жауыз жау да менде тынар,
Сен келгенде қозғалақтар.»*

(Жаз бен қыстың айтысын, тартысын сипаттап айтылған. Қыс жазға былай дейді: Қар біткеннің барлығы қыста жауады; Содан астық, тары, бидай өніп шығады; Жауыз жаудың өзі қыста тыныш тауып, тыншиды; Сен, яғни, жаз келгенде бірге қозғалып, іс-харекетін бастайды.)

تَلْبِشْدِي TALРЫШДЫ ТАЛПЫШДЫ: талпынды; қанат қағысты;

желпілдеді.

«قشَلار قَمغ تَلْبِشْدِي» Қушлар қамуғ талпышды: Қушлар қамуғ талпышды - Күллі құстар қанат қағысты.» «بیرق قَمغ تَلْبِشْدِي» Вағрақ қамуғ талпышды: Баирақ қамуғ талпышды - Барлық байрақ желпілдеді; Байрақ сабының ұшындағы шашақтары желкілдеді.» Басқаларға да осы секілді қолданылады.

تَلْبِشْر- تَلْبِشْماق Talрышур-tалрышмақ: Талпышүр-талпышмақ - Талпынар-талпынбақ).

تَرْتِشْدِي TARTЫШДЫ TARTЫШДЫ: тартысты.

«اُن مَنكا اَرُق تَرْتِشْدِي» ОI меңа үрүк тартышды: Ол меңа үрүк тартышды - Ол маған арқан тартысты.» «تَرْتِشْدِي نَانك» Tартышды нең: Тартышды нең - Нәрсе тартысты; бөлек-бөлек нәрселер біріне-бірі тартылды.»

تَرْتِشْدِي TARTЫШДЫ TARTЫШДЫ: тартысты.

«اُن مَنك بَرلا يا تَرْتِشْدِي» ОI менің бирла ja tar-

тышды: Ол менің бірле иа тартышды - Ол менімен (бәске) садақ тартысты.» **اَلْ مَنِكَ اَلْتَنُ** «**اَلْ مَنِكَ اَلْتَنُ** Ol maṇa altun tartıshdı: Ол маңа алтун тартышды - Ол маған алтын тартысты.» Бір нәрсені таразыға тартысқанда да осы сөз қолданылады. **تَرْتَشُورُ - تَرْتَشِمَاقُ** Тартыш-тартышмақ: Тартышүр-тартышмақ - Тартысар-тартыспақ).

تُرْتُشْدِي ТҮРТҮШДІ ТҮРТҮШДІ: сүрісті; сүртісті.

«**اَلْ مَنِكَ بَرَلَا تَغَشَقَا يَاقُ تَرْتُشْدِي** Ol menің birle qovıshqa jaғ түrtүshdı: Ол менің бірле қобұшқа иағ түртүшді - Ол менімен бірге теріге май сүрісті.» Бір нәрсені сүрткенде де осы сөз қолданылады. **تُرْتَشُورُ - تَرْتَشِمَاقُ** Түртүшүр-түртүшмек: Түртүшүр-түртүшмек - Сүртісер-сүртіспек).

تَبْرَشْدِي ТОПРАШДЫ ТОПРАШДЫ: тобарсыды; шаңы шықты.

«**يَبْرُ قَرَبُ تَبْرَشْدِي** Jег kırup torğashdı: Иер күрүп топрашды - Жер күрғап тобарсыды; Жер (жаңбырдың аздығынан күрғап) шаңы шықты.»

تَبْرَشُورُ - تَبْرَشِمَاقُ Торғаш-торғашмақ: Топрашүр-топрашмақ - Тобарсыр-тобарсымақ).

تَبْرَشْدِي لَارُ ТЕВЗЕШДІЛЕР ТЕВЗЕШДІЛЕР: қызғанысты.

«**اَلَارُ قَمَعُ بُو ايشقا تَبْرَشْدِي لَارُ** Olar қатуғ bu

ышқа tebzeshdiler: Олар қамұғ бұ ышқа теб-
зешділер - Олардың барлығы бұл іске қыз-
ғанысты».

تَبْزَشُورُ - تَبْزَشْمَاكُ Tebzeshür-tebzeshmek: Теб-
зешүр-тебзешмек - Қызғанысар-қызғаныс-
пақ).

تِرْكَشْدِي تIRKEŞDİ TIRKEŞDİ: тіркесті; тізілді.

تَفَى تِرْكَشْدِي Tefe tirkeşdi: Теве тіркешді -
Түйе тіркесті». Бірінен соң бірі қатарласып
тізілген нәрселердің барлығына осылай дей-
ді. تِرْكَشُورُ - تِرْكَشْمَاكُ Tirkeshür-tirkeshmek:
Тіркешүр-тіркешмек - Тіркесер-тіркеспек).

تَبْلَشْدِي لَارُ TERLEŞDİLER TEPLEŞDİLER: ырзаласты;
разы болысты.

اَلارُ بُو ايشغ قَمَغُ تَبْلَشْدِي لَارُ Olar bu ышығ
қамұғ terleşdiler: Олар бұ ышығ қамұғ теп-
лешділер - Олар бұл істе түгел разы болыс-
ты». تَبْلَشُورُ تَبْلَشْمَاكُ Terleşür-terleşmek: Теп-
лешүр-теплешпек - Разы болысар - Разы
болыспақ).

تَبْلَشْدِي لَارُ TYPLEŞDİLER TYPLEŞDİLER: түптесті; түп-
тегін тексерісті.

اَلارُ بُو ايشغ تَبْلَشْدِي لَارُ Olar bu ышығ түрлеш-
diler: Олар бұ ышығ түрлешділер - Олар бұл
істің түбін, түп-тегін тексерісті».

تَبْلَشُورُ تَبْلَشْمَاكُ Tүрлешүр-түрлешмек: Түп-

лешшүр-түплешмек - Түптесер-түптеспек).

تَتَلَّشْدِي TATLAŞDY TATLAŞDY: парсыша сөйлесті.

«الار اکتی برلا تَتَلَّشْدِي Olar ikki birle tatlaşdy: Олар іккі бірле татлашды - Олар екеуі бірге (екеуара) парсыша сөйлесті». Ұйғырша сөйлесе де осылай дейді.

(تَتَلَّشْمَاقُ - تَتَلَّشْمَاقُ Tatlaşuq-tatlaşmaq: Татлашшүр-татлашмақ - Татласар-татласпақ).

تَلْقَشْدِي TALQYŞDY TALQYŞDY: басысты.

«ان منكا ائما تَلْقَشْدِي Ol mena ojma talqyşdy: Ол меңа ойма талқышды - Ол маған байпақ тігетін киіз басысты». Қандай да бір нәрсені басқанда, түріп жинағанда жәрдемдесе де осы сөз қолданылады.

(تَلْقَشْمَاقُ - تَلْقَشْمَاقُ Talqyşuq-talqyşmaq: Талқышшүр-талқышмақ - Басысар-басыспақ).

تَكْلَشْدِي TÖKLEŞDI TÖKLEŞDI: төгілісті.

«تَكْلَشْدِي نَانِكُ Tökleşdi neñ: Төкleshді нең - Нәрсе төгілісті; нәрсе төгілді».

(تَكْلَشْمَاقُ - تَكْلَشْمَاقُ Töklüşuq-töklüşmaq: Төклүшшүр-төклүшмек - Төгілісер-төгіліспек).

تُغْلَشْدِي TYGLYŞDI TYGLYŞDI: түйілісті.

«تُغْلَشْدِي يِب لَار Jipler tyglyşdi: Иіплер түглюшді - Жіптер түйілісті».

«الَارِ اَكْبَى جَنْدَشْدَى» Olar ikki şandyşdy: Олар икки şandyşdy - Ол екеуі салғыласты».

(جَنْدَشْمَاقُ - جَنْدَشْوَرُ Şandyşuğ-şandyşmaq;
Şandyşuğ-şandyşmaq - Салғыласар-салғыласпақ).

ه ٠ ٠ ٠
جَمْرُ شَدَى ШОМРУШДЫ ШОМРУШДЫ: шомылысты.

«اِنْ مَنَّاكُ بَرَلَا سَفْدَا جَمْرُ شَدَى» Ol meniñ birle şuvda şomruşdy: Ол менің бірле şuvda şomruşdy - Ол менімен бірге şuvda şомылысты; яғни ол менімен бірге бәсекелесіп şуға шомылысты, сүңгісті». Жәрдемдесе де осы сөз қолданылады.

(جَمْرُ شَوْرُ - جَمْرُ شَمَاقُ Шомгушуг-шомгушмақ;
Шомрушүр-шомрушмақ - Шомылысар-шомылыспақ).

ه ٠ ٠ ٠
جَفْرُ شَدَى ШЕВРУШДИ ШЕВРУШДИ: айналдырысты.

«اِنْ مَنَّاكُ بَرَلَا اَقُ جَفْرُ شَدَى» Ol meniñ birle oқ şevruşdi: Ол менің бірле оқ şevruşdi - Ол менімен бірге оқ айналдырысты*». Жұмыр, доғал нәрсені айналдырғанда да осы сөз қолданылады. (جَفْرُ شَوْرُ - جَفْرُ شَمَاقُ Шевгүшүг-шевгүштек: Шеврушүр-шеврушмек - Айналдырысар-айналдырыспақ).

* Жөбенің түзу-қасықтығын білу үшін тырнақ үстінде айналдырып тексеріп байқайды.

جَقْرَشْدِي شОҚРАШДЫ ШОҚРАШДЫ: қайнасты; шұрқылдас-
ты; араласты.

«تېز لار جَقْرَشْدِي» Tebizler шоқғашды: Тебізлер шоқғашды - Сортаңдар қайнасты; Сортаң жерлер қайнады». Бір нәрсе астаң-кестең қабарып көтерілсе, қайнаса осы сөз қолданылады. «كيشي بىر بىر اجندا جَقْرَشْدِي» Кіші big big ішінде шоқғашды: Кіші бір бір ішінде шоқғашды - Кісілер біріне-бірі араласып, құраласды». «جَقْرَشْوَر - جَقْرَشْمَاق» Шоқғаштиг-шоқғаштак: Шоқғашшүр-шоқғашмақ - Қайнасар-қайнаспақ).

جَقْرَشْدِي ШЫҚРЫШДЫ ШЫҚРЫШДЫ: шығарысты; ашысты.
«بىر بىرنيڭ اغرى لقن جَقْرَشْدِي» Bir biriniң оғғылықып шықғышды: Бір бірінің оғрылықын шықрышды - Бір-бірінің ұрлығын шығарысты». Қандай да бірдеңені ашыққа шығаруға бәсекелесе де, жәрдемдесе де осы сөз қолданылады. «جَقْرَشْوَر - جَقْرَشْمَاق» Шықғышиг-шықғыштак: Шықрүшшүр-шықрышмақ - Шығарысар шығарыспақ).

جَقْرَشْتِي ШАҚРЫШДЫ ШАҚРЫШДЫ: шақырысты.

«بوي بىر بىر كا جَقْرَشْتِي» Boy bir birge шақғышты: Бой бір бірге шақрышты - Жұрт бі-

рін-бірі шақырысты». (Оғызша).

(جَقْرَشْمَاقُ - جَقْرَشُورُ - جَقْرَشْمَاقُ Шақгышиг-шақгыштақ:
Шақрышшүр-шақрышмақ - Шақырысар-ша-
қырыспақ).

تِكْرَشْدِي تИКРЕШДИ ТИКРЕШДИ: көтерілді; тіктеді.

«آتِلار آذاقی تِكْرَشْدِي» Atlar азақы тікгешді:
Атлар адзақы тікрешді - Аттардың аяғы дүбір-
леді, үн көтерілді». «اُغْلان تِكْرَشْدِي» Ođlan tik-
geşdi: Ođlan тікрешді - Бала бойын тіктеді;
бойы өсіп, көтерілді». (تِكْرَشْمَاكُ - تِكْرَشُورُ - تِكْرَشْمَاكُ)
Тікгешүг-тікгештек: Тікрешшүр-тікреשמек -
Тіктер-тіктемек).

جَقْرَشْتِي ШЫҚРАШТЫ ШЫҚРАШТЫ: шықырласты; қышыр-
лады. «تِيش جَقْرَشْتِي» Тыш шықгашты: Тыш
шықрашты - Тіс шықырласты». Бір нәрсені
қышырлатқанда да осылай дейді.

(جَقْرَشْمَاقُ - جَقْرَشُورُ - جَقْرَشْمَاقُ Шықгашиг-шықгаштақ:
Шықрашшүр-шықрашмақ - Шықырласар-
шықырласпақ).

جَرَكَشْتِي ШЕРГЕШДИ ШЕРГЕШДИ: шептесті; шеп түзісті.

«اِكِّي سُو جَرَكَشْتِي» Ikki сү шергешді: Икки сү
шергешді - Екі қол шеп түзісті».

Жырда былай дейді:

كَلَسَا اَبَانِكَ تَرَكَنِمُ
 اَيْتَلِكَمْتُ تَرَكَنِمُ
 تَرَلْمَغِي تَرَكَنِمُ
 اَمْدِي جَرِكْ جَرَكَشُورُ

*Kelse abaң terkenim,
 Etilgemet түркүнүм
 Тарылмагај теркінім
 Emdi шеріг шергешүр:*

*Келсе абаң теркенім,
 Етілгемет төркүнүм
 Тарылмагај теркінім
 Емді шеріг шергешүр -*

*Келсе егер хақаным,
 Түзелер-ді төркінім,
 Тарылмагај төңірегім,
 Шеп түзісті шерік енді».*

(Егер, хақаным бізге жәрдемге келсе, демесе; Елімнің, жамағаттың жағдайы оңалар еді; Төркінім, ата мекенім тоз-тоз тарылмас еді; Енді, қазір шеріктер шеп құрып дайын болды.)

Шегкешүр-шегкеш-
 Шеркешүр-шеркешмек - Шеп түзер-
 шеп түземек).

جَرَلَشْدِي شARLAШDЫ ШARPLAШDЫ: шарылдасты.

اَغْلَانُ جَرَلَشْدِي Oғlan шарлашды: Оғлан шарлашды - Бала шарылдасты; Бала шарылдап

жыласты». **يَنْكَانُ لَارَ جَرَّ لَشَدِي** Жаңанлар шағлашды: Иаңанлар шарлашды - Пілдер бақырысты; Пілдер гүрілдесті». (**جَرَّ لَشَوْرُ - جَرَّ لَشَمَاقُ**)
 Шарлашуг-шарлаштақ: Шарлашұр-шарлашмақ - Шарылдасар-шарылдаспақ).

جَكَلَّ شَدِي ШЕКЛЕШДІ ШЕКЛЕШДІ: жеребе тастасты; шек тастасты. **أَنْ مَنَّكَ يَرَا جَكَلَّ شَدِي** ОI менің бірле шеклешді: ОI менің бірле шеклешді - ОI менімен жеребе тастасты». (**جَكَلَّ شَوْرُ - جَكَلَّ شَمَاقُ**)
 Шеклешүг-шеклештек: Шеклешұр-шеклешмек - Жеребе тастасар-жеребе тастаспақ).

جَكَلَّ شَدِي ШІГЛІШДІ ШІГЛІШДІ: шиеленді; қатты түйілді. **تُكُونُ قَمَغُ جَكَلَّ شَدِي** Түгүн қамуғ шиглішді: Түгүн қамуғ шиглішді - Түйін түгел түйілді». (**جَكَلَّ شَمَاقُ - جَكَلَّ شَوْرُ**)
 Шиглешүг-шигліштек: Шиглешұр-шиглішмек - Шиеленер-шиеленбек).

جَرَّ مَشَدِي ШЕРМЕШДІ ШЕРМЕШДІ: өрісті. **أَنْ مَنَّكَ جَفَغُ جَرَّ مَشَدِي** ОI меңа шағығ шегмешді: ОI меңа шағығ шермешді - ОI маған қамшы өрісті». Басқаларға да осылай, бөсекелескенде де осы сөз қолданылады. (**جَرَّ مَشَوْرُ - جَرَّ مَشَمَاقُ**)
 Шегмешүг-шегмештек: Шермешұр-шермешмек - Түйісер-түйіспек).

سَدْرَشَدِي SEZREŞDİ SEDZREŞDİ: сиреді; сиректесті; селді-
реді; жұқарды.

«تُون سَدْرَشَدِي Ton sezreşdi: Тон седзрешді -
Тон жұқарды». «بَدُون سَدْرَشَدِي Bodun sezreş-
di: Бодун седзрешді - Халық сиреді». Бір
нәрсенің жұқарып, сиректеліп, созылып кет-
кенінде де осы сөз қолданылады.

(سَدْرَشَمَاكْ سَدْرَشُورْ Sezgешүг-sezgештек:
Седзрешүр-седзрешмек - Сиректер-сиректе-
мек).

سَدْرِشَدِي SYDRYŞDY SYDRYŞDY: сыдырысты; күресті.

«اَلْ اَنَكْرُ قَارْ سَدْرِشَدِي Ol аңағ қар сыдғышды:
Ол аңағ қар сыдрышды - Ол оған қар күрес-
ті». Басқаларға да осылай қолданылады.

(سَدْرِشَمَاقْ سَدْرِشُورْ Sydгышүг- sydгыштак:
Сыдрышүр-сыдрышмақ - Күресер-күрес-
пек).

تَغْرَشَدِي TOFRAŞDY TOFRAŞDY: турасты.

«اَلْ مَنَكَا اَتْ تَغْرَشَدِي Ol маңа ет тоғрашды:
Ол маңа ет тоғрашды - Ол маған ет турас-
ты». (تَغْرَشَمَاقْ تَغْرَشُورْ Toғрашүг-toғраштак:
Тоғрашүр-тоғрашмақ - Турасар-тураспак).

تَغْرَشَدِي TYFRAŞDY TYFRAŞDY: күшейісті; қайраттанды.

«اَغْلَانْ تَغْرَشَدِي Oғлан тығрашды: Оғлан тығ-
рашды - Бала қайраттанды; (Баланың күші

толысты - А. Е.)» Бұл «تَغْرَاقُ тығрақ: тығрақ- күш; қайрат» сөзінен шыққан.

(تَغْرَاقُ تَغْرَاقُ Тығрашуг-тығрашмақ: Тығрашұр-тығрашмақ - Қайраттанар-қайраттанбақ).

تَغْرُشْدِي TOFRUШДЫ TOFRУШДЫ: тұрысты.

«Ol menің bile jolқа Ol menің біле иолқа тоғрушды - Ол менімен бірге (бәсекелесіп) жолға тұрысты».

(تَغْرُشْمَاقُ تَغْرُشْمَاقُ Тоғрушуг-тоғрушмақ: Тоғрушұр-тоғрушмақ - Тұрысар-тұрыспақ).

تَغْرَاشْدِي TOFRAШДЫ TOFRAШДЫ: қырқылысты; тозды.

«Ton kirdin toғрашды: Тон кірдін тоғрашды - Тон кірден қырқылды».

Бір нәрсенің тоз-тозы шықса, не жыртылса да осылай айтылады.

(تَغْرَاشْمَاقُ تَغْرَاشْمَاقُ Тоғрашуг-тоғрашмақ: Тоғрашұр-тоғрашмақ - Қырқылар-қырқылмақ).

سَغْرَاشْدِي SOFRAШДЫ SOFRAШДЫ: сорысты; сіңірісті.

«Kumlar suvuf soғрашды: Құмлар сувұғ соғрашды - Құм суды сіңірісті; сорысты».

Басқаларға да осылай қолданылады.

(سَغْرَاشْمَاقُ سَغْرَاشْمَاقُ Soғрашуг-soғрашмақ: Соғрашұр-соғрашмақ - Сіңірісер-сіңіріспек).

سَغْرُشْدِي SYFRUШДЫ SYFRУШДЫ: сыдырысты; ығыстыр-

Санрышүр-санрышмақ - Сандалысар-санда-
лыспақ).

Мақалда былай деп келген:

«سَبِنْدَا سَنَدَشْ بَلْسَا اَرْتَكُونْدَا اَرْتَشْ بَلْمَاسْ Sa-
banda sandғыш bolsa өткүнде irtеш bolmas:
Сабанда сандрыш болса, өрткүнде иртеш
болмас - Сабанда айтыс-тартыс болса, қыр-
манда дау-шар болмас».

سَتَغَشْدِي SATҒАШДЫ SATҒАШДЫ: кешірісті; кінәласты.

«الَار بِيَر اِكْنَدِي بِلَا سَتَغَشْدِي» Olar bir ikindi bile
satғашды: Олар бір ікінді біле сатғашды -
Олар бір-бірімен кінәласты». Бұл сөз бір-бі-
рінен үстем түсу үшін таласу мәнінде де қол-
данылады.

سَتَغَشْدِي SATҒАШДЫ SATҒАШДЫ: беттесті; есептесті; ұшы-
расты.

«ال مَنكَا يُولْدَا سَتَغَشْدِي» Ol maña jolda
satғашды: Ол маңа иолда сатғашды - Ол ма-
ған жолда бетпе-бет беттесті, ұшырасты».

«الَار اَلْم بَرِم بَرَلَا سَتَغَشْدِي» Olar alym berim
bile satғашды: Олар алым берім біле сатғаш-
ды - Олар алым-берім есептесті». (Оғызша).

ستغشور Satғашуғ-satғашмақ: Сат-
ғашүр-сатғашмақ - Есептесер-есептеспек).

سَتَغَشْدِي СЫТҒАШДЫ СЫТҒАШДЫ: сыбанысты.

«ار قَمُغْ بِلَاكْ سَتَغَشْدِي» Eg qamıf bilek syt-
ғашды: Ер қамұғ білек сытғашды - Ердің бәрі
білек сыбанысты». Жәрдемдескенде, не бә-

секелесіп жарысқа түскенде де осылай дейді. (سَتَغَشْمَاقُ - سَتَغَشْمَاقُ Sытғашуғ-сытғашмақ; Сытғашүр-сытғашмақ - Сыбанысар-сыбаныспақ).

سَرَقَشْدِي SАРҚЫШДЫ САРҚЫШДЫ: сарқысты; тамшыласты.

«بُوزْدَنْ سُوْفِ سَرَقَشْدِي» Buzдын сув сарқышды: Бұздын сув сарқышды - Мүздан су тамшыласты; Мүздан көп су тамшылады».

(سَرَقَشْمَاقُ - سَرَقَشْمَاقُ Sарқышуғ-сарқышмақ; Сарқышүр-сарқышмақ - Тамшылар-тамшыламақ).

سَاشْلَاشْدِي SАШЛАШДЫ САШЛАШДЫ: шаш алысты

«اَلْ اِكْبِي بِلَا سَاشْلَاشْدِي» Ol ikki bile saşlaşды: Ол іккі біле сашлашды - Ол екеуі бір-бірінің шашын алысты». (سَاشْلَاشْمَاقُ - سَاشْلَاشْمَاقُ Sашлашуғ-сашлашмақ; Сашлашүр-сашлашмақ - Шаш алысар-шаш алыспақ).

سُوشْلُوشْدِي SУШЛУШДЫ СҰШЛҰШДЫ: суырысты; шығарысты.

«اَلْ مَنِكْ اَذَاقُ تَنْ تَكَانْ سُوشْلُوشْدِي» Ol menің aзақтын тікен sushluşды: Ол менің азақтың тікен сұшлұшды - Ол менің аяғымнан тікен алуға көмектесті». Қылышты қыннан суырғанда, жәрдемдескенде, бөсекелескенде осылай дейді. (سُوشْلُوشْمَاقُ - سُوشْلُوشْمَاقُ Sushluşуғ-sushluşмақ; Сұшлұшүр-сұшлұшмақ - Суырысар-суырыспақ). Басқаларға да осы секілді.

سارلاشدى SARLAŞDY: орасты.

«ال منكا سفلق سارلاشدى» Ol maña suvluq sarlaşdı: Ол маңа сувлұқ сарлашды - Ол маған сәлде орасты; Ол маған сәлде орауға жәрдемдесті». Бір нәрсені орасқанда, орағанда осы сөз қолданылады. Бәстессе, бәсекелессе де осылай айтылады. (سرلشور - سرلشماق) Sarlaşur-sarlaşmaq: Сарлашұр-сарлашмақ - Орасар-ораспақ).

سوزلاشدى SÖZLEŞDİ СӨЗЛЕШДІ: сөйлесті.

«ال منك برلا سوزلاشدى» Ol meniñ birle sözleşdi: Ол менің бірле сөзleşді - Ол менімен бірге сөйлесті». (سوزلاشور - سوزلاشماق) Sözleşür-sözleşmek: Сөзleşүр-сөзleşмек - Сөйлесер-сөйлеспек). Түп негізі: «و - у» әрпімен «سوزلاشدى: suzleşdi: сүзleşді» болатын.

سوزلاشدى SYZLYŞDİ СҮЗЛҮШДІ: сүзілісті; тұнды.

«سوفلار قامغ سوزلاشدى» Suvlar qamuғ sızlyşdı: Сувлар қамұғ сүзлүшді - Су түгел тұнды». (سوزلاشور - سوزلاشماق) Sızlyşür-sızlyşmek: Сүзлүшүр-сүзлүшмек - Тұнар-тұнбақ).

سافلاشدى SAVLAŞDY: мәтелдесті; мақал-мәтел

айтысты. «ال منك برلا سافلاشدى» Ol meniñ birle savlaşdı: Ол менің бірле савлашды - Ол менімен мәтелдесті; яғни ол маған мәтелдеді,

мен оған мәтелдедім». Сондай-ақ, өзара хабар-ошар, әңгіме, аталы сөздер айтысқанды осы сөзбен білдіреді. (سَاقْلَشْمَاقُ - سَاقْلَشْمَاقُ Savlaşmağ-savlaşmaq; Савлашғур-савлашмақ - Мәтел айтысар-мақал айтыспақ).

سَاقْلَشْدِي سَاقْلَشْدِي SAQLAŞDÏ SAQLAŞDÏ: сақтанысты; сақтанды.

«بَدُونُ قَمَغُ سَاقْلَشْدِي» Bodun qamıǵ saqlaşdı: Бодун қамуғ сақлашды - Халық түгел (бір-бірінен) сақтанды. (سَاقْلَشْمَاقُ - سَاقْلَشْمَاقُ Saqlaşmağ-saqlaşmaq; Сақлашғур-сақлашмақ - Сақтанар-сақтанбақ).

سُوقْلَشْدِي سُوقْلَشْدِي SUQLAŞDÏ SÜQLAŞDÏ: сұғылды; тығылды;

сұғылысты.

«سَاقْلَشْدِي نَانَا» Saqlaşdı nana: Сұқлушды нең: Сұқлушды нең - Нәрсе (бір нәрсенің ішіне) тығылды. Нәрсе сұғылып орнықты». Мысалы, қылыштың тұғырлы өзегі темір сапқа кіріп қатты бекіп қалғаны секілді. (سَاقْلَشْمَاقُ - سَاقْلَشْمَاقُ Saqlaşmağ-saqlaşmaq; Сұқлушғур-сұқлушмақ - Тығылар-тығылмақ).

سَاقْلَشْدِي سَاقْلَشْدِي SAQLAŞDÏ SAQLAŞDÏ: сығылысты; қысылып-қымтырылды.

сығылысты.

«بَدُونُ بَرَجَا سَاقْلَشْدِي» Bodun barğa saqlaşdı: Бодзун барша сықлышды - Барша жұрт сығылысты». Басқадай да жер тарлық қылып сығылысса осылай дейді.

Жүзімді сыққанда да осы сөзді қолданады.

سَقْلَشُور - سَقْلَشْمَاقُ Сықлышур-сықлыштақ:
Сықлышұр-сықлышмақ - Сығылысар-сығы-
лыспақ).

سَمَلِشْدِي SUMЛЫШДЫ СҰМЛЫШДЫ: өзге тілде күбірлес-
ті; шүлдірлесті.

تَت قَمَغ سَمَلِشْدِي Tat қамуғ сумлышды: Tat
қамуғ сұмлышды - Парсылар түгел өз тілін-
де шүлдірлесті». Бір адам түрік тілінен басқа
бір тілде сөйлескенді осылай дейді.

سَمَلِشْر - سَمَلِشْمَاقُ Sumлушур-sumлуштақ:
Сүмлүшұр-сүмлүшмақ-Шүлдірлесер-
шүлдірлеспек).

سَرْمَشْدِي SARMAШДЫ САРМАШДЫ: шармасты; байласты.

اَلْ مَنكَا يَشِغ سَرْمَشْدِي Ol маңа жышығ sar-
машды: Ол маңа иышығ сармашды - Ол ма-
ған арқан байласты; Ол маған арқан байла-
сып көмектесті». Ағашқа арқан шалған се-
кілді. سَرْمَشُور - سَرْمَشْمَاقُ Sarmашур-sarmаш-
тақ; Сармашұр-сармашмақ - Байласар-бай-
ласпақ).

سَرْمَشْدِي SARMAШДЫ САРМАШДЫ: шырмасты.

اِبْش سَرْمَشْدِي Ыш сармашды: Ыш сармашды
- Іс шырмасты». Бұл етістік әрі салт, әрі са-
бақтас. اَلْ مَنكَا بَلَق سَرْمَشْدِي Ol маңа балық
sarmашды: Ол маңа балық сармашды - Ол
маған балық шығарысты; Ол маған балық
сүзіп шығарып көмектесті». Қазаннан тұтмаш

сүзіп алып беріссе де осылай дейді. Әйтеуір сұйық нәрседен бірденені сүзіп алысқанда осы сөз қолданылады. (سر مشور - سرمشماقت) Sarmashug-sarmashmaq: Сармашүр-сармашмақ - Шырмасар-шырмаспақ).

تَنْجَشِدِي تЫНШЫШДЫ ТЫНШЫШДЫ: бұзылды; иістенді.

«اتلار قەمغ تَنْجَشِدِي» Etler qamug тыншышды: Етлер қамұғ тыншышды - Еттің бөрі бұзылды; Еттің бөрі иістеніп кетті». (تَنْجَشُورُ تَنْجَشِمَاقُ) Тыңшышуг-тыншышмақ: Тыңшырүр-тыншырмақ - Бұзылар-бұзылмақ).

سَنْجَشِدِي САНШЫШДЫ САНШЫШДЫ: шаншысты.

«الار اكي سَنْجَشِدِي» Olar ikki sanshyshdy: Олар іккі саншышды - Олар екеуі (біріне-бірі қанжар) шаншысты». Басқаға да осылай қолданылады. (سَنْجَشُورُ - سَنْجَشِمَاقُ) Sanshyshug-sanshyshmaq: Саншышүр - саншышмақ - Шаншысар -шаншыспақ).

تَبْرَشِدِي ТАПРАШДЫ ТАПРАШДЫ: тапырақтасты.

«تەڧى قەمغ تَبْرَشِدِي» Tewe qamug taprashdy: Теве қамұғ тапрашды - Барлық түйе тапырақтасты». (تَبْرَشُورُ - تَبْرَشِمَاقُ) Taprashug-taprashmaq: Тапрашүр - тапрашмақ - Тапырақтасар -тапырақтаспақ). Бұл тек түйеге қатысты ғана айтылады.

تَاتْرُشِدِي ТАТРУШДЫ ТАТРУШДЫ: таттырысты.

«الار بىر اكنديكا ات تَاتْرُشِدِي» Olar bir ikindige

et tatruşdı: Олар бір ікіндіге ет татрушды - Олар бірі екіншісіне ет таттырысты». Басқалар да сондай. (تترشور - تترشماق) Tatruşug-tatruşmaq: Татрушүр-татрушмақ - Таттырысар-таттырыспақ).

تترشدى TITREŞDİ TITREŞDİ: titiresti; titiredi.

«كشى تملغدىن تترشدى Kishi tumlyğdyñ titreşdi: Кіші түмлығдын тітрешді - Кісі суықтан тітіреді». Кез келген нәрсе тітіреп кетсе де осы сөз қолданылады. (تترشور - تترشماك) Titreşug-titreşmek: Тітрешүр-тітрешмек - Тітіресер-тітіреспек).

قوروشدى QOPRUŞDİ QOPRUŞDİ: qoparısty; тұрғызысты, көтерісті.

«ال منكا قش قبرشدى Ol maña qış qoruşdy: Ол маңа қүш қопрушды - Ол маған қүс ұшырысты; Ол маған қүсты көтерісуге көмектесті».

Бір нәрсені тұрғызысқанда, қозғасқанда осы сөз қолданылады. (قبرشور - قبرشماق) Qoruşug-qoruşmaq: Қопрушүр-қопрушмақ - Қопарысар-қопарыспақ).

قوتروشدى QUTRUŞDİ QUTRUŞDİ: qutырысты; ойнады,

күлді, есірді. «اغلان قوتروشدى Oğlan qutruşdy: Оғлан қүтрүшды - Бала қүтырысты; Балалар ойнап-күлісті». (قوتروشور - قوتروشماق) Qutruşug-qutruşmaq: Қүтрүшүр-қүтрүшмақ - Қүтырысар-қүтырыспақ).

قَتْرُشْدِي قOTRUШДЫ ҚOTPҰШДЫ: қотарысты.

«اَلْ مَنكَا قَابٌ قَتْرُشْدِي» Ol маңа қар қотрушды:

Ол маңа қап қотрушды - Ол маған қап қотарысты; Ол маған бөстесіп, қап қотарысты». Басқаларға да осындай.

(قَتْرُشْمَاقُ قَتْرُشُورُ قOTRUШИГ-қOTRUШТАҚ: Қотрүшүр-қотрүшмақ - Қотарысар-қотарыспақ).

قَجْرُشْدِي ҚАШРУШДЫ ҚАШPҰШДЫ: қашырысты; қашырды.

«اَلارْ اَكِّي قَجْرُشْدِي» Oлар іккі қашғушды:

Олар іккі қашрүшды - Олар екеуі бірін-бірі қашырысты». (قَجْرُشْمَاقُ - قَجْرُشُورُ Қашғушиг-қашғушмақ: Қашрүшүр-қашрүшмақ - Қашырысар-қашырыспақ).

قُرْدَشْدِي ҚURДАШДЫ ҚҰPДАШДЫ: құрдасты; құрдастасты.

«اَلْ بَگْ بَرَلَا قُرْدَشْدِي» Ol beg birle құрдашды:

Ол бег бірле құрдашды - Ол бегпен құрдасты, яғни ол бегпен бірге бір дәрежеде отырды, теңелді». Басқаларға да осындай.

(قُرْدَشْمَاقُ - قُرْدَشُورُ Қурдашиг-қурдашмақ: Құрдашүр-құрдашмақ - Теңесер-теңеспек).

قَذْرُشْدِي ҚАЗРЫШДЫ ҚАДЗРЫШДЫ: қайырысты; бұрысты.

«اَلْ مَنكْ بَرَلَا بِيون قَذْرُشْدِي» Ol менің birle bo-

juñ қазғышды: Ол менің бірле бойұн қадзрышды - Ол менімен бірге (бөстесіп) мой-

ын қайырысты». Басқаларға да осылай.

«الار اكي سوز قذر شدي» Olar ikki söz qazış-
dı: Олар іккі сөз қадзыршды - Ол екеуі сөз
қайырысты». Жырда былай дейді:

ایشی آنک ارتشب
اغرق بلا ارتشب
بینن الب قذرشب
تغنن الب قل ستار

*Ышы аның арташыр
Оғрақ биле өртешип
Войнын алып қазғышыр
Түтгүн алып құл сатар:*

*Ышы аның арташып
Оғрақ биле өртемшп
Бойнын алып қадзырышып
Түтгүн алып құл сатар -*

*Ісі оның бұзылып,
Оғрақпен өртесіп,
Мойнынан алып қайырысып,
Түтқын алып, құл сатты».*

(Түтқын жайында жазған: Ісі бұзылды, на-
сырға шапты; Оғрақпен күресіп, өрт қой-
ысып; Бірін-бірі мойнынан алып қайырысып
түтқын алды; Төлеу үшін түтқынды күлдай
сатты).

قسر شدي ҚЫСРУШДЫ ҚЫСПҰШДЫ: қысқартысты.

«**اَلْ اَنْكَرَ قَسَمًا قَسْرَشْدِي**» Ol аңар қысмақ қыс-
гүшды: Ол аңар қысмақ қысрүшды - Ол оған
үзеңгі қайысын қысқартысты». Басқаларға
да осындай. (**قَسْرَشْمَاقِ - قَسْرَشُورُ** Қысгышиг-
қысгыштақ: Қысрышүр - қысрышмақ -
Қысқартысар - қысқартыспақ).

قَوْرَشْدِي ҚАВРУШДЫ ҚАВРҰШДЫ: қуырысты.

«**اَلْ مَنِكَ تَرِغُ قَوْرَشْدِي**» Ol маңа тағығ қавгүш-
ды: Ол маңа тарығ қаврүшды - Ол маған тары
қуырысты». Басқаларға да осындай. Бұл сөз
«ғ - ғ» әрпімен «**قَوْرَشْدِي** қағгүшды: қағрүшды
- қуырысты» да деп айтылады.

(**قَوْرَشُورُ - قَوْرَشْمَاقِ** Қавгүшиг-қавгүштақ:
Қаврүшүр-қаврүшмақ - Қуырысар-қуырыс-
пақ).

قَوْرَشْدِي ҚАҚРАШДЫ ҚАҚРАШДЫ: суалды; тартылды.

«**سَوَقِ لَارُ قَمَغُ قَوْرَشْدِي**» Suvlar қамуғ қақгаш-
ды: Сулар қамуғ қақрашды - Сулар түгел
тартылды». Сұйық нәрсенің бәрі де азайса,
суалып тартылса, осылай деп айтылады.

(**قَوْرَشُورُ - قَوْرَشْمَاقِ** Қақгәшиг-қақгәштақ: Қақ-
рашүр-қақрашмақ - Тартылар-тартылмақ).

قَوْرَشْدِي ҚЫҚРЫШДЫ ҚЫҚРЫШДЫ: қырқысты; бақы-
рысты.

«**اَرْنُ قَمَغُ قَوْرَشْدِي**» Egen қамуғ қықгышды:
Ерен қамуғ қықрышды - Ерлер түгел қыр-
қысты; Ерлер түгел бақырысты».

قۇر شۇر - قۇر شماق) Қығқышиғ-қығқыштақ:
Қырқышшүр-қырқышмақ - Қырқысар-қыр-
қыспақ).

قوبزاشدى ҚОВЗАШДЫ ҚОБЗАШДЫ: қобзашды; қобыз тар-
тысты.

قوزلار قوبزاشدى» Қызлар қобзашды: Қызлар
қобзашды - Қыздар (жарысып) қобыз тар-
тысты». قوبزاشىق-قوب-
زاشماق) Қобзашығ-қоб-
заштақ: Қобзашшүр-қобзашмақ - Қобыз тар-
тысар-Қобыз тартыспақ).

قارغاشدى ҚАРҒАШДЫ ҚАРҒАШДЫ: қарғасты.

الار اكي قارغاشدى» Olar ikki qarğashdy: Olar
ikkі qarğashdy - Ol ekeuyi (birin-biri) qarğas-
ty». قارغاشىق-قارغاش-
ماق) Қарғашығ-қарғаш-
тақ: Қарғашшүр-қарғашмақ - Қарғасар-қар-
ғаспақ).

قيرغاشدى ҚЫРҒАШДЫ ҚЫРҒАШДЫ: қырын қарасты.

الار كي قيرغاشدى» Olar ikki qirğashdy: Olar
ikkі qirğashdy - Ol ekeuyi qyryn qarasty». (Қырғи қабақ болысты. А. Е.).

قيرغاشىق-قيرغاش-
ماق) Қығғашығ-қығғаштақ:
Қырғашшүр-қырғашмақ - Қырын қарасар -
Қырын қараспақ).

ياسغاشدى ЈАСҒАШДЫ ИАСҒАШДЫ: жасқасты; шапалақтас-
ты.

«الار اکتی یسغاشدی» Olar ikki jasğashdı: Олар іккі иасғашды - Ол екеуі жасқасты; бірін-бірі шапалақтасты». Көмектессе де, бөсеке-лессе де осылай дейді.

(یسغاشور - یسغاشماق) Иасғашуғ-иасғашмақ: Иасғашуғ-иасғашмақ - Шапалақтасар-шапалақ-тасбақ).

تولغاشدی TOLFAŞDЫ TOLFAŞDЫ: орасты.

«ال منک بیرلا یونک تلغاشدی» Ol meniñ birle juñ tolğashdı: Ол менің бірле иуң толғашды - Ол менімен бірге жүн орасты». Бір нәрсені бүктегенде, орағанда осы сөз қолданылады. Кісінің қары түйілсе де осы сөзбен білдіреді.

(تلغاشور - تلغاشماق) Tolğашуғ-tolğашмақ: Толғашуғ-толғашмақ - Орасар-ораспақ).

قرقشدی ҚАРВАШДЫ ҚАРВАШДЫ: қармаласты; қармаланды.

«ال منکا سۇدا نانک قرقشدی» Ol meña suvda neñ qarvashdı: Ол меңа сувда нең қарвашды - Ол маған суда нәрсе іздесіп жәрдемдесті». Қараңғыда бір нәрсені қолмен қармалап іздестіргенде де осы сөзді қолданады.

(قرقشور - قرقشماق) Қарвашуғ-қарвашмақ: Қарвашуғ-қарвашмақ - Қармаласар-қармаласпақ).

قورқشدی ҚОРҚУШДЫ ҚОРҚУШДЫ: қорқысты.

«الار اکتی قورқшدی لار» Olar ikki qorquşdı-

lag: Олар іккі қорқұшдылар - Ол екеуі бірінен бірі қорқысты». (قَرَقُشْمَاقُ - قَرَقُشُورُ Қорқишиг-қорқишмақ; Қорқұшүр-қорқұшмақ - Қорқысар-қорқыспақ).

قَرَقُشْدِي قЫРҚЫШДЫ ҚЫРҚЫШДЫ: қырқысты.

«O1 маңа јуң қыгқышты: Ол маңа иуң қырқышты - Ол маған жүн қырқысты». (قَرَقُشْمَاقُ - قَرَقُشُورُ Қыгқышиг-қыгқышмақ; Қырқышүр-қырқышмақ - Қырқысар-қырқыспақ).

قَزَلْشُو ҚЫЗЛАШУ ҚЫЗЛАШУ: қызласу; қыз тігісу.

«O1 meniң birle oq atty qyzlaşu: Ол менің бірле оқ атты қызлашу - Ол менімен бірге көнге қыз тігіп оқ атысты». (قَزَلْشْمَاقُ - قَزَلْشُورُ Қызлашиг-қызлашмақ; Қызлашүр-қызлашмақ - Қыз тігісер - қыз тігіспек).

قَرْمَشْدِي ҚАРМАШДЫ ҚАРМАШДЫ: қармасты; алысты.

«O1 meniң birle ta-vağ қағташды: Ол менің бірле тавар қармашды - Ол менімен бірге мал алысты». Қармасуға, мал, басқа нәрсе алуға көмектескенде де осылай дейді. (قَرْمَشْمَاقُ - قَرْمَشُورُ Қағташиг-қағташмақ; Қармашүр-қармашмақ - Қармасар-қармаспақ). Мұның түп негізі: «قَرْمَالْشْدِي - قَرْمَالْشُورُ - قَرْمَالْشْمَاقُ қағ-

malашды-қармалашуғ-қармалашмақ: қармалашды-қармалашуғ-қармалашмақ» болатын.

قِسْتَشْدِي قЫСТАШДЫ ҚЫСТАШДЫ: қыстықты; құрысты; бү-

рісті. «اِتِّ قَمَّغْ نَمَلُغْدَنْ قِسْتَشْدِي» Ыт қамуғ түмлуғдын қысташды: Ыт қамуғ түмлуғдын қысташды - Иттің бәрі суықтан құрысты; дiрдектестi». Басқаларға да осындай.

(قِسْتَشْمَاقْ - قِسْتَشْوَرْ Қысташуғ-қысташмақ: Қысташуғ-қысташмақ - Бүрісер-бүріспек).

كَكْتَشْدِي КЕКТЕШДІ КЕКТЕШДІ: кектесті.

«اَلَارْ اِكِّي كَكْتَشْدِي» Oлар iккi кектешдi: Oлар iккi кектешдi - Oл екеуi кектестi».

(كَكْتَشْوَرْ - كَكْتَشْمَاكْ) Кектешуғ-кектешмек: Кектешуғ-кектешмек - Кектесер-кектеспек).

كِرْتَشْدِي KERTIШДІ KERTIШДІ: кертісті.

«اَلْ مَنكَا يَغَاجْ كِرْتَشْدِي» Oл маңа жығаш кертішдi: Oл маңа иығаш кертішдi - Oл маған ағаш кертісті». Басқаларға да сондай. Бәсекелескенде де, жарысканда да солай дейдi.

(كِرْتَشْوَرْ - كِرْتَشْمَاكْ) Кертішуғ-кертішмек: Кертішуғ-кертішмек - Кертісер-кертіспек).

كُتْرُشْدِي КӨТҮШДІ КӨТҮШДІ: көтерісті.

«اَلْ مَنكَا يَأْ كُتْرُشْدِي» Oл маңа жүк көтүшдi: Oл маңа иүк көтүшдi - Oл маған жүк көтерісті». Басқалар да осы секiлдi.

كۆتۈرۈشۈر - كۆتۈرۈشماك Kөтүрүшүг-көтүрүшмек:
Көтүрүшүр-көтүрүшмек - Көтөрісер-көтөріс-
пек).

كەشۈرۈشۈدۈ KЕШРҮШДІ КЕШРҮШДІ: кешірісті.

«الار بىر بىر نىڭ يازۇقۇن كەشۈرۈشۈدۈ» Olar bir
biriñ jazıqın keshüshüdi: Олар бір бірнің иаз-
ұқын кешрүшді - Олар бір-бірінің жазығын
кешірісті». Екі кісі бірін-бірі өзеннен кешті-
ріп өткізсе де осы сөз қолданылады.

Кешүшүг-кешүшмек: Keshüshüg-keshüshmek - Кешірісер-кешіріс-
пек).

Кездүшүдү KЕЗРҮШДІ КЕДЗРҮШДІ: кидірісті.

«الار اكي تون كەздүшүдۈ» Olar ikki ton keshüshüdi:
Олар іккі тон кедзрүшді - Ол екеуі тон
кидірісті; Ол екеуі бір-біріне тон кидірісті».

Кезгүшүг-кезгүшмек: Keshgüshüg-keshgüshmek - Кидірісер-кидіріс-
пек).

Көкрешдү KӨКРЕШДІ КӨКРЕШДІ: күркіресті.

«بۇلىتلار قامۇغ көкрешдۈ» Bulıtlar qamıg kökreshüdi:
Бұлытлар қамұғ көкрешді - Бұлттың
бәрі күркіресті».

«بۇرالار күкрешдۈ» Buralar kükreshüdi:
Көкрешді: Буғралар көкрешді - Буғралар күр-
кіресті». Қан майданда батырлардың айбат-
танып сес көрсеткенін де «الار күкрешдۈ»

alrлар көкгешді: алплар көкрешді» дейді.

Жырда былай дейді:

« كَلْدِي اَسْنِ اسْنِيُو
 قَاذَقَا تُكَلُّ اسْنِيُو
 كِرْدِي بَدُون قَسْنِيُو
 قَرَا بُلْت كُكْرَشُوْر

*Keldi esin esnejy
 Kazqa tygel ysnejy
 Kirdi bodun qasnajy
 Qara bulyt көкрешүр:*

*Келді есін еснеу
 Қадзқа түгел үснеу
 Кірді бодун қаснау
 Қара бұлыт көкрешүр -*

*Самал есіп, есілді,
 Тұтас боран секілді.
 Кірді халық тітіреп,
 Қара бұлт күркіреп».*

(Көктемді дәріптеп айтқаны: Самал есіп, есіліп жетті; Құтты бір тұтаса соққан үскірік бораннан аумайды; Халық суықтан тітіресіп, дірдек қақты; Қара бұлт жетіп күркіреді).

كُكْرَشُوْر - كُكْرَشَمَاك) Көкгешүг-көкгештек:
 Көкрешүр-көкрешмек - Күркіресер-күркіреспек).

كَمْرُشْدِي KEMRYSHDI KEMRYSHDI: кемірісті.

«الار اكي سُنكوك كَمَرشدي» Olar ikki sönük
 kəmğüşdi: Олар іккі сөнүк кемрүшді - Ол
 екеуі жарысып сүйек кемірісті». (كَمَرشور -
 كَمَرشماك Kəmğüşүг-көмğüşтөк: Көмрүшүр-
 көмрүшмөк - Көмірісер-көміріспек).

كزَلشدي KIZLESHDI KIZLESHDI: жасырысты.

«الار اكي تَغار كزَلشدي» Olar ikki tavar kiz-
 leshdi: Олар іккі тавар кизлешді - Ол екеуі
 (бірінен-бірі) мал жасырысты». Басқаларға да
 осындай. (كزَلشماك - كزَلشور Kizleshүг-kizlesh-
 төк: Кизлешүр-кизлешмөк - Жасырысар-жа-
 сырыспақ).

كزَلشدي KEZLESHDI KEZLESHDI: кезесті.

«ان انكر اق كزَلشدي» Ol anaq oq kezleshdi:
 Ол анар оқ кезлешді - Ол оған оқ кезесті;
 Ол оған жарыса оқ кезесті». Көмөктөскенде
 де осылай дейді. (كزَلشماك - كزَلشور Kezleshүг-
 kezleshтөк: Кезлешүр-кезлешмөк - Кезесер-
 кезеспөк).

كزَلشدي KÖZLESHDI KÖZLESHDI: көздесті; көз тігісті.

«ان مناك برلا كزَلشدي» Ol menin birle köz-
 leshdi: Ол менің бірле көзлешді - Ол менімен
 бірге көздесті; көз тігісті». (كزَلشماك - كزَلشور Közleshүг-közleshтөк: Көзлешүр-көзлешмөк
 - Көздесер-көздеспөк).

كەسلىشىدى KESLIŞDI KESLIŞDI: кесілді; кесілісті.

«كەسلىشىدى نانىك» Keslişdi нең: Кеслішді нең - Нәрсе кесілді; (нәрсе бөлек-бөлек болып кесілді)». «كەسلىشور - كەسلىشماك» Keslişür-keslişmek: Кеслішүр-кеслішмек - Кесілісер-кесіліспек).

كۆكلىشىدى KÖKLEŞDI KÖKLEŞDI: көктесті; іліністі.

«كۆكلىشىدى اول انك بىرلا» Ol аның birle көкешді: Ол аның бірле көкешді - Ол онымен бірге көктесті; Ол онымен іліністі». «كөктешди» көктешді: көктешді» деген сөз де бар.

كۆكلىشىدى KÖKLEŞDI KÖKLEŞDI: көктесті; тоқысты; байластырды.

«كۆكلىشىدى اول انك اذر» Ol аңаг езег көкешді: Ол аңар едзер көкешді - Ол оған ер көктесті; Ол оған ердің ағаштарын қабырғалап таңып байлауға көмектесті».

«كۆكلىشىدى اول انك بىرلا» Ol аның birle көкешді: Ол аның бірле көкешді - Ол онымен бірге достасуға уәде байласты». «كөкешшор - كөкешшмаك» Kөкешшүр-көкешшмек: Көкешшүр-көкешшмек - Көктесер-көктеспек). Бұл сөз - бұлғарша.

Бұл бөлім төрт түрлі сипатқа ие болып келеді:

Біріншіден, істе көмектесу, не бәсекелесу мағынасын білдіреді.

Мәселен: «^واَلْ مَنكَا يَكْ كَتَرَشْدِي» Ол маңа

жүк көтүшді: Ол маңа иүк көтрүшді - Ол маған жүк көтерісті; Ол маған жүк көтеруге көмектесті». Жоғарыда айтқандай осындай тұстарда «^واَلْ مَنكَا маңа: маған» сөзі келтірілген

болса, көмектесу, жәрдемдесу мәнін аңғартады.

«^واَلْ مَنِكَ بَرَلَا менің бірге: менің бірле - менімен бірге» тіркесіп келгенде, бәсекелесу, жарысу мағынасын аңғартады.

Мысалы:

«^واَلْ مَنِكَ بَرَلَا سَكْرَشْدِي» Ол менің бірге секігішді:

Ол менің бірле секрішді - Ол менімен бірге қайсымыз үстем секіреді екенбіз деп - секіріп жарысты».

Екіншіден, екі әріпті етістіктен жасалған етістіктің бір түрі болып келеді. Мысалы:

«^واَلْ قَجْتِي қашты: қашты» етістігінен жасалған

«^واَلْ قَجْرَدِي қашурды: қашурды - қашырды» және

одан туындатылған «^واَلْ قَجْرَشْدِي қашушды:

қашрушды - қашырысты (екі кісі бірін-бірі қашырысты)» етістіктері секілді.

Бұл арада «^واَلْ ش - ش» әрпі «^واَلْ مَفَاعَلَةٌ» бөліміндегі етістіктердің ортақтық сипатын білдіреді. Екі кісі бірін-бірі қашырысты дегендей.

Мәселен: «^واَلْ سَوْفُ كَجْتِي» Суv кешті: Суv кешті

- Су кешті» етістігінен «^واَلْ كَجْرَدِي кешурды: кеш-

үрді - кештірді; кешкізді» етістігінің жасалғанындай, содан әрі екі кісі судан өткенде біріне-бірі көмектесті деген мәнді білдіретін «كَجَرُّ شَدَى سَوْفَى» *Suv* кешгүшді: *Suv* кешрүшді - *Su* кештірісті; судан кешіп өткізісті» етістігінің жасалғаны секілді.

Бұл сипатта екі әріптікке әуелі бір әріп қосылып үш әріптікке, үш әріптікке тағы бір әріп қосылып төрт әріптіге айналады.

Үшіншіден, үш әріпті есімдерден түзілген етістік. Ортаға көн тігу, құмар мәндерін байкатады. Бұл мағыналық рендерді «ل - л» мен

«ش - ш» әріптері («لَشُو -лашу/-лешу: -лашү/ -

лешү») қосқан. Мәселен: «أَلْ مَنَّكَ بَرَلَا»

«أَلْ مَنَّكَ بَرَلَا» *OI* менің *birle* оқ атты атлашу:

«Ол менің бірле оқ атты атлашу - Ол менімен бірге көнге ат тігіп оқ атысты» деген секілді.

Кім ұтса, ортаға тігілген көнді сол алады.

Бұл кең қамтитын қағида. Есімдерден де, етістіктерден де түзіле береді. Есімдер сипаты алыстап кетсе де, соған қарамастан мағыналас етістіктер жасала береді. Мәселен:

«أَلْ مَنَّكَ بَرَلَا ابْنَادَى كُكْرَجُكُونَلَشُو» *OI* менің *birle* ойнады көгүгшгүнлешү:

«Ол менің бірле ойнады көгүршгүнлешү - Ол менімен бірге көгершін тігіп ойнады».

«أَلْ مَنَّكَ بَرَلَا تَقَشَغَانَلَشُو» *OI* ат жарышты менің *birle* тавышғанлашу:

«Ол ат жарышты менің бірле тавышғанлашу - Ол менімен бірге тышқан тігіп, ат жарысты; Ол менімен бірге тышқан тігіп бәйгеге шапты».

Кім артта қалса, сол ұтылады. Озған адам ұтады, тышқанды сол алады.

Төртіншіден, етістік бұл мөндердің еш-бірін де аңдатпай-ақ, өз мағынасында жүреді. Бұл сипаттың түрі сирек кездеседі. Мәселен:

«^{بُرْشَدِي} ایش Ыш burbашды: Ыш бүрбашды - Іс шиеленісті», «^{بَیْمَشَدِي} ِب Ыр bajлашды: Ыып байлашды - Жіп шие болды; Жіп шиеленді». Шешілместей болды».

«^{بَغْرِقْتِي} BAҒРЫҚТЫ BAҒРЫҚТЫ: бауыры жабысты; бауыры қабысты. «^{اَجَ اَرِ بَغْرِقْتِي} Аш ег бағғықты: Аш ер бағрықты - Аш адамның арқауы қабысты; Бауыры мықынына жабысты».

«^{بُلْدُقْتِي} BULDUҚТЫ БҰЛДУҚТЫ: болды; табылды. «^{بُلْدُقْتِي نَانِكْ} Bulduқты нен: Бұлдуқты нен - Нәрсе табылды». «^{بُلْدُقْمَاقْ} - ^{بُلْدُقْمَاقْ} Bulduқағ-bulduқмақ: Бұлдуқар-бұлдуқмақ - Табылар-табылмақ».

«^{تُتْسُقْدِي} TUTSUҚДЫ ТҮТСҰҚДЫ: түтылды; түтқынға түсті. «^{تُتْسُقْدِي} ار Ер жағықа tutsuқды: Ер иағықа түтсұқды - Ер жауға түтқынға түсті». «^{تُتْسُقْمَاقْ} - ^{تُتْسُقْمَاقْ} Tutsuқағ-tutsuқмақ: Түтсұқар-түтсұқмақ - Түтылар-түтылмақ».

«^{تُنْجُقْتِي} TUNШУҚТЫ ТҮНШУҚТЫ: түншықты. «^{تُنْجُقْتِي} ار Ер tunшуқты: Ер түншұқты - Адам

түншықты». (Адам қайғыдан солығын баса алмай қалды). «سفر تنجقتی» Sufur tunshuqty: Сұғур түншұқты - Суыр түншықты; Көктем келгенше шықпайтындай болып қысқы ініне кіріп алды». Қандай хайуанға да, қысқы ініне кіргенде осылай айтылады.

«تنجقار - تنجقماق» Tunshuqar-tunshuqmaq: Түншұқар-түншұқмақ - Түншығар-түншықпақ).

«سنجقتی» SANSHYQTY SANSHYQTY: жеңілді.

«يغی سنجقتی» Jaғы sanshyqty: Иағы саншықты - Жау жеңілді». Адам соққыға жығылса, денесіне бірдеңе шаншылса да осылай айтылады. «سنجقار - سنجقماق» Sanshyqar-sanshyqmaq: Саншықар-саншықмақ - Жеңілер-жеңілмек).

«بسسقتی» BASSHYQTY BASSHYQTY: бастықты; басып алынды.

«ار يغی قا بسسقتی» Er jaғықа basshyqty: Ер иағықа бассықты - Адам жаудың басқыншылығына ұшырады; Ерді жау түнде басып алды; түтқынға түсірді». «بسسقار - بسسقماق» Basshyqar-basshyqmaq: Бассықар-бассықмақ - Басып алынар-Басып алынбақ).

«سفرقتی» SAVRUQQTY SAVRҰQTY: саулады; сорғалады.

«كوزدن ياش سفرقتی» Kөzden jash savruqty: Көзден иаш саврұқты - Көзден жас саулады». Өзен, бұлақтар ағыл-тегіл ақтарылып,

толқындалып ақса да осы сөзді қолданады.
Жырда былай жырланады:

كوزم ياشي سقرقُب قودي اقرار
بَلِنْبِ اَزُون اَمَكِن توكَل اقرار

*Көзүм жашы савғиқир қизы ақар,
Билһр ажун емгекін түгел иқар:*

*Көзүм иашы саврұқун құдзы ақар,
Біліп ажун емгекін түгел ұқар -*

*Білген соң, дүние бейнетін түгел ұғар,
Көзімнің жасы сорғалап төменге ағар!*

(Дүние жалғанның бейнет, михнатын түгел ұққан соң, соны түсініп, ойлағанда көзімнің жасы саулап ағылады.) (سقرقار - سقرقماق) Sav-
ғиқағ-savғиқтақ: Саврұқар-саврұқмақ - Са-
улар-сауламақ).

بَلِسِكْتِي BILSIKTI BILSIKTI: білінді; сезілді.

«أَنْكَ يَشْتِ ايشي بَلِسِكْتِي» Аның жашут ышы
bilsikti: Аның иашүт ышы білсікті - Оның
жасырын ісі білінді).

(بَلِسِكْمَاك - بَلِسِكْمَاك) Bilsiker-bilsikmek: Білсікер-
білсікмек - Білінер-білінбек).

بُرْبَالْدِي BURBALDY BÛRBALDY: шалқайды; (Кері кетті. А.Е)

«أَنْكَ ايشي بُرْبَالْدِي» Аның ышы burbalды: Аның
ышы бүрбалды - Оның ісі шалқайды».

(بُرْبَالور - بُرْبَالماق) Burbalur-burbalmaq: Бүр-

балүр-бүрбалмақ - Шалқаяр-шалқаймақ).

بُغْسُيْلْدِي BÖGSYLDI БӨГСҮЛДІ: жарылды; жыртылды.

«قَابُ بُغْسُيْلْدِي» Қар бөгсүлді: Қап бөгсүлді - Қап жыртылды». Қап, ыдыс, қорап сынды нәрселер жарылса, жыртылса осы сөз қолданылады. (بُغْسُيْلْمَاق - بُغْسُيْلْمَاق Bөgsүlyг-bөgsүly-tek: Бөгсүлүр-бөгсүлмек - Жарылар-жарылмақ).

تُورْپُيْلْدِي TYRPLYDI ТҮРПҮЛДІ: түзелді; жонылды.

«يَغَاشُ تُورْپُيْلْدِي» Ығаш түрпүлді: Иығаш түрпүлді - Ағаш түзелді». (تُورْپُيْلْمَاق - تُورْپُيْلْمَاق Түрпүlyг-түрпүlymek: Түрпүлүр-түрпүлмек - Түзелер-түзелмек).

تَارْتِيلْدِي TARTYLDI ТАРТЫЛДЫ: тартылды; өлшенді.

«يَارْمَاقُ تَارْتِيلْدِي» Јармақ тартылды: Иармақ тартылды - Ақша тартылды». Басқаларға да осылай. (تَارْتِيلْمَاق - تَارْتِيلْمَاق Tartylur-tartylmaq: Тартылүр-тартылмақ - Тартылар-тартылмақ). Арқан, жіпке ұқсас нәрселер тартылса да, керілсе де осы сөз қолданылады.

تَيْرِغِيلْدِي TYRTYLDI ТҮРТҮЛДІ: сүртілді; жағылды.

«يَاغُ تَيْرِغِيلْدِي» Terige jaғ түртілді: Terige ияғ түртілді - Terige май жағылды».

Басқаларға да осы секілді. (تَيْرِغِيلْمَاق - تَيْرِغِيلْمَاق Түртүlyг-түртүlymek: Түртүлүр-түртүлмек - Сүртілер-сүртілмек).

جَرْتَلْدِي ШERTILDI ШЕРТИЛДІ: қолдан шықты; жоғалды.

«جَرْتَلْدِي نَانِكْ Шertildi нең: Шертілді нең - Нәрсе қолдан шықты; Нәрсе жоғалып кетті». جَرْتَلْوُر - جَرْتَلْمَاكْ Шertilyg-shertilmek: Шертілүр-шертілмек - Жоғалар-жоғалмақ). Мақалда былай дейді:

«ارْدَم سَزِدِن قُتْ جَرْتَلْوُر» Erdemsizdin kut shertiler: Ердемсіздің құт шертілүр - Өнерсіз, талансыздан құт кетер».

تَتْرُلْدِي TETRYLDI ТЕТРҮЛДІ: айналды; өзгерді; бұрылды.

«يَل تَتْرُلْدِي Jel tetryldi: Иел тетрүлді - Жел өзгерді, яғни түстік желі теріскейге, теріскей желі түстікке бұрылды, айналды»;

«تَتْرُلْدِي نَانِكْ Tetryldi нең: Тетрүлді нең - Нәрсе айналды; Нәрсе теріс айналды».

«ار قَلْقِي تَتْرُلْدِي Eg qlyqy tetryldi: Ер қылығы тетрүлді - Адамның қылығы бұрысқа өзгерді». تَتْرُلْوُر - تَتْرُلْمَاكْ Tetrylyg-tetrylmek: Тетрүлүр-тетрүлмек - Айналар-айналмақ). Басқалары да осындай.

تَوْفْرَالْدِي TOFRALDY ТОФРАЛДЫ: туралды; қиылды.

«اَت تَوْفْرَالْدِي Et tofraldy: Ет тоғралды - Ет туралды». Басқасы да осындай.

«تَوْفْرَالْوُر - تَوْفْرَالْمَاقْ Tofralur-tofralmaq: Тоғралүр-тоғралмақ - Туралар-туралмақ).

«تُون كِيرْدَنْ تَغْرَلْدِي» Ton kirden toғralды: Тон кірден тоғралды - Тон кірден қиылды». Сондай-ақ, аяқ жарылып кетсе де, не бір тоқыма нәрселерде жарық пайда болса да осы сөз қолданылады. «تَغْرَلُور - تَغْرَلْمَاق» Toғralur-toғralмақ: Тоғралұр-тоғралмақ - Туралар-туралмақ).

«تَلْقَلْدِي» TALKҒЫЛДЫ ТАЛҚЫЛДЫ: доғарылды; шегерілді, қайтарылды.

«تَلْقَلْدِي نَانْكَ» Talқылды нең: Талқылды нең - Нәрсе шегерілді; бір нәрсе кейінге қалдырылды». «ايش تَلْقَلْدِي» Ыш talқылды: Ыш талқылды - Іс кейінге доғарылды». «بِك تَلْقَلْدِي» Jүк talқылды: Иүк талқылды - Жүк қайтарылды». «تَلْقَلْمَاق - تَلْقَلْمَاق» Talқылur-talkылмақ: Талқылұр-талқылмақ - Шегерілер-шегерілемек».

«تَرْمَلْدِي» TYRMALDЫ TYPMALDЫ: тырналды.

«آنْكَ يُوْزِي تَرْمَلْدِي» Аның jүзи тыrmalды: Аның иүзі тырмалды - Оның беті тырналды». «تَرْمَلْمَاق - تَرْمَلْمَاق» Тыrmalur-тыrmalмақ: Тырмалұр-тырмалмақ - Тырнарлар-тырналмақ).

«جِغْرَلْدِي» SHEVRYLDИ ШЕВРҮЛДИ: айналды.

«جِغْرَلْدِي» Шығғы shevryldи: Шығры

шеврүлді - Шығыр айналды». Бір нәрсе айналса да осы сөзбен білдіреді. جَهْرُ لُورْ - جَهْرُ لَمَاكْ
Шеврүлүг-шеврүлмек: Шеврүлүр-шеврүлмек - Айналар-айналмак).

جَرْمَلْدِي ШЕРМЕЛДИ ШЕРМЕЛДІ: өрілді; тоқылды.

«جَفْنِجْ جَرْمَلْدِي Шавығ шегмелди: Шавығ шермелді - Қамшының ұшы өрілді».

شِرمَلْيُغْ-شِرمَلْمِکْ (جَرْمَلْمَاکْ - جَرْمَلُورْ) Шермелүг-шермелмек: Шермелүр-шермелмек - Өрілер-өрілмек).

سُرْتُلْدِي SYRTYLDI СҮРТҮЛДІ: сүрілді; аршылды.

«سُرْتُلْدِي نَانَا» Sұrtұldi нең: Сүртүлді нең - Нәрсе сүртілді».

Бұл істі басқа біреулер атқарса да осылай дейді. Бұл салт та, сабақтас та етістік.

«تَرِيگَا يَافْ سُرْتُلْدِي Terige jaғ sұrtұldi: Теріге иағ сүртүлді - Теріге май сүртілді». Басқаларға да осындай. سُرْتُلُورْ - سُرْتُلْمَاکْ Sұrtұlүг-sұrtұlмек: Сүртүлүр-сүртүлмек - Сүрілер-сүрілмек).

سَنْجَلْدِي SANШЫЛДЫ САНШЫЛДЫ: шаншылды.

«بِجَاکْ تَامْغَا سَنْجَلْدِي Бышек тамқа саншылды: Бышек тамқа саншылды - Пышақ тамға шаншылды». Басқаға да осы секілді.

«سُو سَنْجَلْدِي Sұ sanшылды: Сү саншылды - Қол-қосын шаншылды; Қол жеңілді». Бұл сөз негізінде «اَرْکَا بِيْجَاکْ سَنْجَلْدِي» Erge бы-

шек саншылды: Ерге бышек саншылды - Ерге пышақ шаншылды» сөзінен алынып тұр.

سانشیلور - سنجلیماق Sanşylur-sanşylmaq: Саншылұр-саншылмақ - Шаншылар-шаншылмақ).

سۈپرۈلدی SYPRYLDI СҮПРҮЛДІ: сыпырылды.

«سۈپرۈلدی اق Ev sұpryldi: Ев сұпрүлді - Үй сыпырылды». Біреуге ашуланғанда «سۈپرۈك sұrgүк: сұпрүк» дейді. Демек, «Сыпырындымен бірге сен де кет» дегені. سۈپرۈلور - سۈپرۈلماق Sұrgүlүг-sұrgүlmek: Сұпрүлүр-сұпрүлмек - Сыпырылар-сыпырылмақ).

سۈذرۈلدی SYZRYLDY СЫЗЗРЫЛДЫ: сырғыды; сырғып түсті.

«سۈذرۈلدی بلق الكدن Balық elikdin сызғылды: Балық елікдін сьдзрылды - Балық қолдан сырғып түсті». Су, дымқыл нәрсенің қолдан, не басқа нәрседен сырғып, сусып кетуін осы сөзбен білдіреді. «سۈذرۈلدی يول Jol сызғылды: Иол сьдзрылды - Жолдың барлық бұрылыстарына көз жүгіртілді». سۈذرۈلور - سۈذرۈلماق Sызғылur-сызғылмақ: Сьдзрылүр-сьдзрылмақ - Сырғыр-сырғымақ). «ار تامدن سۈذرۈلدی Er tamдын сызғылды: Ер тамдын сьдзрылды - Ер тамнан сырғыды». Басқаларға да сондай.

سۈفرۈلدی SAVRULDY САБРҮЛДЫ: сапырылды.

«سُوفِي سَفْرُلْدِي» Suv savruldy: Сув сабрұлды -
Су сапырылды». Қайнаған сорпаны тасымау
үшін, я суыту үшін шөмішпен сапырғанда
да осы сөзді қолданады. «تَرِيغ سَفْرُلْدِي» Тағыр
savguldy: Тарығ саврылды - Тары сапырыл-
ды; яғни сапырып ұшырып тазаланды».

«يَاش كُوزِدِن سَفْرُلْدِي» Jash közdin savruldy:
Иаш көздің саврұлды - Көзден жас сорғала-
ды».

Жырда былай дейді:

تُن كُن تَرِب يَغْلِيو
يَاشِم مَنِك سَفْرُلور

*Түн күн түріп жығлаю
Жашым менің саврұлор:*

*Түн күн түріп жығлаю
Иашым менің сабрұлор -*

*Түн күн түріп жығлаймын,
Жасым менің сорғалап».*

(Күндіз-түні тоқтамай жылап, көзімнің
жасы сорғалады).

«سَفْرُلور - سَفْرُلْمَاق» Savrulur-savrulmaq: Сав-
рұлор-саврұлмақ - Сапырылар-сапырылмақ).

«سِغْرَالْدِي» SYFZALDY SYFZALDY: сығылды; сығыстырылды.

«بِير نَانَك بِير كَا سِغْرَالْدِي» Bir neң birge syfzal-
dy: Бір нең бірге сығзалды - Бір нәрсе бір

нәрсеге сығылды; сығыстырылды». Күрек, балта сабына нығыздап сына қаққандай, яки айылбастың тілін қайысқа енгізгендей сығыстырылып, бір нәрсе бір нәрсеге сығылды.

(سَغَزْلُورْ - سَغَزْلِمَاقْ) Syғzalur-syғzalmaq: Сығзалур-сығзалмақ - Сығылар-сығылмақ).

سَاتْفَالْدِي SATFALDY SATFALDY: иілді; езілді; өтелді.

«ار بِيْنِي سَاتْفَالْدِي» Er bojnı satfaldy: Ер бойны satfaldy: Ер бойны satfaldy - Ер мойны езілді; яғни кемсітілді». Басқаларға да осындай. Сондай-ақ қарыздың өтеуін тура баламалап өтегенде де осылай дейді. (سَاتْفَالُورْ - سَاتْفَالْمَاقْ) Satfalur-satfalmaq: Satfалур-сатфалмақ - Өтелер-өтелмек).

СЫТФАЛДИ СЫТФАЛДИ: түрілді; сыбанды.

«يَنْكُ سَاتْفَالْدِي» Jeң sytfaldy: Иең сытфалды - Жең түрілді». (سَاتْفَالُورْ - سَاتْفَالْمَاقْ) Sytfalur-sytfalmaq: Сытфалур-сытфалмақ - Түрілер-түрілмек).

سَرْمَالْدِي SARMALDY SARMALDY: сүзілді; судан шығарылды; (суырылды).

«بَلِيقْ سَرْمَالْدِي» Balıq sarmaldy: Балық sarmaldy: Балық sarmaldy - Балық сүзілді; демек, балық судан сүзіп шығарылды». Басқаларға да осылайша.

«تُتْمَاجْ سَرْمَالْدِي» Tutmash sarmaldy: Түтмаш sarmaldy - Түтмаш сүзілді». Басқалары да осындай. (سَرْمَالُورْ - سَرْمَالْمَاقْ) Sarmalur-sarmalmaq:

Сармалгүр-сармалмақ - Сүзілер-сүзілмек).

سَرْمَالْدِي SARMALDY SARMALDY: оралды; үйілді.

«أَنْتَ تُونِي بِشَنِكَ سَرْمَالْدِي» Аның тоны башыңа sarmaldы: Аның тоны башыңа сармалды - Оның тоны басыңа оралды; оралып қалды». «سَرْمَالُور - سَرْمَالِقُ Sarmaalur-sarmalmaq: Сармалгүр-сармалмақ - Оралар-оралмақ). Басқаларға да сондай. Бұл өтімсіз етістік.

قُرْتُلدِي QURTULDY ҚҰРТҰЛДЫ: құтылды; босанды.

«أُرَاغْتُ قُرْتُلدِي» Uragut qurtuldy: Ұрағұт құртұлды - Қатын босанды».

«أَرَامْكَائِن قُرْتُلدِي» Er emgektin qurtuldy: Ер емгектің құртұлды - Ер бейнеттен құтылды».

Жырда былай делінген:

أَذَلْكَ يَرِغْ كَزْتِي

أَغْرِي تَزُقْ أَزْتِي

بَلْكَ لَارْ بَكْنِ أَزْتِي

قَجْسَا قَلِي قُرْتُلُورْ

Өзлек jарағ көзетти,
Оғры тузақ узатты,
Begler begin aзытты
Қауса қалы қurtulur:

Өдзлек иарағ көзетті,
Оғры тұзақ ұзатты,

*Беглер бегін азытты
Қашса қалы құртұлур -*

*Замана сәтін түзетті,
Ұрысы құрды тұзақты;
Бектер бегін аздырды,
Қалай қашып құтылар?!»*

(Замана сәтін, пұрсатын бақты; Ұры жасырынып, жасанып тұзағын ұзартты; Бектер бегін аздырды, қорламақшы болды; Егер қашса, қайтіп құтылар?!). Бектердің бегі деп Афрасиабты мезгеп отыр.

(قۇرتۇلۇر - قۇرتۇلماق) Құртұлур-құртұлмақ: Құртұлур-құртұлмақ - Құтылар-құтылмақ).

Бұл сөздің түпкі негізі: «قۇتۇلدى» қутулды: қүтүлды - құтылды».

قۇرتۇلدى ҚАRTALDЫ ҚАРТАЛДЫ: жарылды (аузы ашылды);

Ашылды (жарасы).

«أَنْكَ قَرْتِي قَرْتۇلدى» Аның қарты қartalды: Аның қарты қарталды: Оның жарасының аузы ашылды. (قۇرتۇлۇр - قۇرتۇلماق) Қartalур-қartalмақ: Қарталур-қарталмақ - Жарылар-жарылмақ).

قۇرғалدى ҚЫRШALDЫ ҚЫRШALDЫ: сыдырды; қырып өтті.

«أَنْكَ بَشِنَا تَاش قۇرғалدى» Аның башына таш қығшалды: Аның башына таш қыршалды - Оның басын тас сыдырып кетті; Оның басына тас тиіп, қырып өтті».

(قۇрғалۇр - قۇрғалмаق) Қығшалур-қығшалмақ: Қыр-

шалұр-қыршалмақ - Сыдырар-сыдырмақ).

قُتْرُلْدِي ҚОТРУЛДЫ ҚОТРУЛДЫ: қотарылды.

«سُوْفِي الْمَادِنِ قُتْرُلْدِي» Suv olmadın qotruldy:

Сув olmadын қотрулды - Су көзеден қотарылды». Ағып төгілетін сұйықтықтардың барлығына осы сөз қолданылады.

(قُتْرُلُوْر - قُتْرُلْمَاق) Қотрулуғ-қотрулмақ: Қотрүлүр-қотрүлмақ - Қотарылар - қотарылмақ).

قَازِلْدِي ҚАЗРЫЛДЫ ҚАДЗРЫЛДЫ: қайырылды.

«أَنْكَ بُوَيْنِي قَازِلْدِي» Аның бойны қазғылды:

Аның бойны қадзрылды - Оның мойны қайырылды». Басқа біреу қайырса да осылай дейді. Бұл әрі салт, әрі сабақтас етістік.

(قَازِلْمَاق - قَازِلُوْر) Қазғылуғ-қазғылмақ: Қадзрылүр-қадзрылмақ - Қайырылар-қайырылмақ).

قَافْرُلْدِي ҚАВРУЛДЫ ҚАВРУЛДЫ: қуырылды.

«بُعْدَاجِي قَافْرُلْدِي» Buğdaj qavguldy: Бұғдай қав-

рүлды - Бидай қуырылды». Басқалар да сондай. Бұл сөз «غ - ғ» әрпімен де айтылады.

(قَافْرُلْمَاق - قَافْرُلُوْر) Qavgulug-qavgulmaq: Қаврүлүр-қаврүлмақ - Қуырылар-қуырылмақ).

قَبْزُلْدِي ҚОБЗАЛДЫ ҚОБЗАЛДЫ: тартылды.

«قَبْزُلْدِي» Qobuz qobzaldy: Қобүз қобзал-

ды - Қобыз тартылды; Қобыз шалынды».

(قَبْزَلُورُ - قَبْزَلْمَاقُ Kobzalur-qobzalmaq: Қобзалур-қобзалмақ - Тартылар-тартылмақ).

«с - с» әрпімен قَبْسَالْدِي qobsaldı: қобсалды» деп те айтылады. Бұл арапшада да көп кездеседі: «كَبِش رَبِيز و رَبِيس»

تَفْشَلْدِي TEVŞELDI ТЕВШЕЛДИ: сақталды; уатылды.

«آتَمَاك اَشْدِي تَفْشَلْدِي Etmek үsheldi tevsheldi: Етмек үшелді тевшелді - Нан уатылды». Басқалары да сондай. Мұның түпкі негізі:

«تَفْشَلْدِي تَفْشَلْمَاك» Tevshelür-tevshelmeq: Тевшелүр-тевшелмек - Ұсақталар-ұсақталмақ).

تَفْشُلْدِي TEVŞÜLDI ТЕВШҮЛДИ: шатасты; шырмалды.

«يَب تَفْشُلْدِي Ып tevşüldi: Иып тевшүлді - Жіп шырмалды; Жіп қолмен көп ұстағандықтан шатасты». Басқасы да осындай.

«تَفْشَلْمَاك تَفْشَلُورُ» Tevshelür-tevshelmeq: Тевшелүр-тевшелмек - Шырмалар-шырмалмақ).

قُفْشَلْدِي ҚУВШАЛДИ ҚҰВШАЛДИ: егелді; ысқыланды.

«اق قُفْشَلْدِي Оқ қувшалды: Оқ құвшалды - Оқ ысқыланды; (Оқ жылтыратып жұмырлау үшін ағаштан жасалған құралмен ысқылап егелді). (قَرَّغَاورُ - قَرَّغَاقُ) Қовшалур-қовшалмақ: Қовшалур-қовшалмақ - Ысқыланар-ысқыланбақ).

قَرَقَلْدِي ҚАРFALDY ҚАРFALДЫ: қарғалды; лағнеттелді.

«يَاك قَرَقَلْدِي» Як қарғалды: Иек қарғалды - Шайтан қарғалды». Басқалары да осындай.
(قَرَقَلْدِي - قَرَقَلْدِي Қарғалғу-қарғалмақ: Қарғалғу-қарғалмақ - Қарғалар-қарғалмақ).

قَرَقُلْدِي ҚОРҚULDY ҚОРҚҰЛДЫ: қорқылды; қорқытылды.

«ايشدين قَرَقُلْدِي» Ышдын қорқулды: Ышдын қорқулды - Істен қорқытылды».
(قَرَقُلْدِي - قَرَقُلْدِي Қорқулғу-қорқулмақ: Қорқулғу-қорқулмақ - Қорқылар-қорқылмақ).

قَرَقِيلْدِي ҚЫРҚЫLДЫ ҚЫРҚЫЛДЫ: қырқылды.

«يُونك قَرَقِيلْدِي» Јуң қығқылды: Иүң қырқылды - Жүң қырқылды». (Қой қырқылды). Басқа бір хайуан қырқылса да осылай айтылады.
(قَرَقِيلْدِي - قَرَقِيلْدِي Қығқылуғу-қығқылмақ: Қығқылуғу-қығқылмақ - Қырқылар-қырқылмақ).

كَرْتَلْدِي KERTILDI КЕРТІЛДІ: кертілді; қорланды.

«يغاج كَرْتَلْدِي» Јығаш kertilди: Иығаш кертілді - Ағаш кертілді». «قُل بِيْنِي كَرْتَلْدِي» Құл бойны кертілді: Құл бойны кертілді - Құл мойны кертілді; ен салынды, яғни қорланды». Бұл сөз негізінде «Керту, ен салу» мағыналарын білдірсе де, осы жерде «қорлау»

мәнінде алынған. كَرْتَلُورُ - كَرْتَلْمَاكُ Kertilyg-kertilmek: Кертілүр-кертілмек - Кертілер-кертілмек).

كُذِرْ اِدِي KEZRYLDI KEDZRYLDI: киілді; кигізілді.

«تُون كُذِرْ اِدِي» Ton kezryldi: Тон кедзрүлді - Тон киілді; кигізілді». Басқасы да осындай. كُذِرْ لُورُ - كُذِرْ لِمَاكُ Кезгүлүг-кезгүлмек: Кедзрүлүр-кедзрүлмек - Кигізілер-кигізілмек).

كُذِرْ اِدِي KEZRILDI KEDZRILDI: қақталды; кептірілді.

«قوي كُذِرْ اِدِي» Qoj kezildi: Қой кедзрілді - Қой тіліп қақталды». كُذِرْ لُورُ - كُذِرْ لِمَاكُ Кезгілүг-кезгілмек: Кедзрілүр-кедзгілмек - Кептірілер-кептірілмек).

كُكِرْ اِدِي KIKRYLDI KIKRYLDI: кіргізілді.

«تافار افكا كُكِرْ اِدِي» Tavar evge kıkryldi: Tavar evge kıkryldi - Тауар үйге кіргізілді». Басқалар да осындай. كُكِرْ لُورُ - كُكِرْ لِمَاكُ Кікргүлүг-кікргүлмек: Кікрүлүр-кікрүлмек - Кіргізілер-кіргізілмек). Бұл бөлімнің етістіктері екі түрлі сипатты болып келеді: Біріншісі, үш әріпті болып, ырықсыз етістік болады. Мәселен, «يرماق تارتلدي» Jarmaq tartylды: Иармақ тартылды - Ақша тартылды (таразыға). «ایش ارتلدي» ыш ertylди: Ыш өртүлді - Іс жабылып қалды; белгісіз болып қалды».

Бұл етістікте «ل - л» мен «ن - н» әріптері аралас қолданылады.

Екіншісі, етістік басқа мағынаны білдірмей,

тек өз мәнін сақтайды. Мәселен, «قۇرتۇلدى» Qurtuldy:

күртүлді - құтылды», «سارمالمىدى» Sar-maldy:

сармалды - үйілді» дегендер тәрізді.

بەرتىندى BERTINDI БЕРТИНДИ: зақымданды; (Буыны шықты. А.Е.).

«الک بىرتىندى» Elik bertindi: Елік бертинді -

Қол зақымданды; (Жаншылып, не бұралып қалғандықтан жарақаттанды; буыны шығып

кетті). «بىرتىنمەك - بىرتىنمەك» Bertinüg-bertinmek:

Бертинүр-бертинмек - Зақымданар-зақымданбақ).

بۇرلەندى BYRLENDI БҮРЛЕНДИ: бүрленді; бүр ашты.

«يىغاش بۇرلەندى» Ығаш бүрленді: Иығаш бүрленді - Ағаш бүрленді; Ағаш бүр ашты».

Ағаш бұтақ, өркен жайса да осылай дейді.

«بۇرلەنмەк - بۇرلەنмەк» Bүrленүг-бүrленмек: Бүрленүр-бүрленмек - Бүрленер-бүрленбек).

بوشفۇندى BOŞFUNDY БОШҒҰНДЫ: босанды; босады.

«ار الکی بوشفۇندى» Eg eliki boşfundy: Ер елікі бөшғұнды - Адамның қолы босады».

Адам жұмыстан босаса да осылай дейді.

«بوشفۇنمەк - بوشفۇنمەк» Boşfunug-boşfunmak: Бош-

ғүнүр-бошғунмақ - Босанар-босанбақ).

Бұл сөздің түпкі негізі: «بوشندی boшунды: бошунды».

بولغندي BULFANDY БҮЛҒАНДЫ: былғанды; майланды; айныды; ашуланды; тарқады.
 «سوف بولغندي Suv bulғанды: Суv бұлғанды - Су былғанды». «كۆنل بولغندي Kөңүl bulғанды: Көңүл бұлғанды - Көңіл былғанды.» Жағымсыз, жайсыз тағам жегендіктен көңіл (жүрек А.Е.). айныса, әлде құсса да осы сөз қолданылады. «بەگ انگر بولغندي Beg аңар bulғанды: Бег аңар бұлғанды - Бек оған ашуланды». «ايل بولغندي El bulғанды: Ел бұлғанды - Ел таралды; ел тарқады».
 «بولغانور - بولغناماق Bulғанur-bulғанмақ: Бұлғанүр-бұлғанмақ - Былғанар-былғанбақ).

باشلندی BASHLANDY БАШЛАНДЫ: бастанды; беталды, (бет койды: А. Е.) бас алды.

«ار ايشقا باشلندی Er ышқа bашланды: Ер ышқа башланды - Ер істі бастады; Ер істі бастанды», (ісі көрінді, ісінің басталуы көрінді); «قوی تاغقا باشلندی Qoj тағқа bашланды: Қой тағқа башланды - Қой тауға бет алды; (Қой тауға бас қойып беттеді)».
 «تريغ باشلندی Taryғ bашланды: Тарығ башланды - Тары бас алды; (Тары бастанды)».

Нәрсе бекіді». **اَر اَقِنْدَا بَكْلَنْدِي** Er evinde beklendi: Ер евинде бекленді - Ер үйінде бекінді». Үйге қамап қойса да осылай айтылады. (Оғызша). Бұл әрі салт, әрі сабақтас етістік. **بَكْلَنْمَکْ - بَكْلَنْمَکْ** Beklenyğ-beklenmek: Бекленyр-бекленmek - Бекінер-бекінmek).

بَكْلَنْدِي BEGLENDI БЕГЛЕНДІ: бектенді; ерге шықты.

«**اَرَاغْت بَكْلَنْدِي** Uragut beglendi: Ұрағұт бегленді - Қатын ерге шықты». **بَكْلَنْمَکْ - بَكْلَنْمَکْ** Beglenyğ-beglenmek: Бегленyр-бегленmek - Ерге тиер-ерге тимек).

بُكْلَنْدِي BUKLYNDI БҮКЛҮНДІ: бүктелді.

«**بُكْلَنْدِي نَانُكْ** Бүкlyндi нен: Бүкlyндi нең - Нәрсе бүктелді». **بُكْلَنْمَکْ - بُكْلَنْمَکْ** Бүкlyнyғ-бүкlyнmek: Бүкlyнyр-бүкlyнmek - Бүктелер-бүктелmek).

بُغْلَنْدِي BYGLYNDI БҮГЛҮНДІ: бөгелді-бөгелінді; жыйылды, іркілді.

«**سُو بُغْلَنْدِي** Suv byglyndi: Суv бүгlyндi - Су жиылды, іркілді». **سُو بُغْلَنْدِي**

سُ بُغْلَنْدِي Sų byglyndi: Сy бүгlyндi - Қосын жиылды». **بُغْلَنْمَکْ - بُغْلَنْمَکْ** Byglynyğ-byglynmek: Бүгlyнyр-бүгlyнmek - Бөгелер-бөгелmek).

تَلْبَنْدِي TALRYNDY ТАЛПЫНДЫ: талпынды; үмтылды.

«**قُش تَلْبَنْدِي** Қуш talryndy: Қуш талпынды

- Құс талпынды». Бір нәрсе қомданып, талпынғанда қолданылатын сөз. (تَلِيْنُوْر - تَلِيْنِمَاق) Талрынуғ-талрынтақ; Талпынүр-талпынмақ - Талпынар-талпынбақ).

تَرْتِنْدِي TARTYNDY TARTYNDY: тартты; жақын тартты.

«ار اغلنكا تَرْتِنْدِي» Ер оғыңа тартыңды: Ер оғыңа тартыңды - Ер баласына тартты. (Адам өз баласына іш тартты)». Өзіне жасалған жақсылықтың, өзіне берілген тағамның баласына болғанын тіледі. «ال افكا ترغ تَرْتِنْدِي» Ol evge taгығ тартыңды: Ол евге тарығ тартыңды - Ол үйге тары тасығандай көрінді». Көшпенділер қалалардан бидай тартынса да солай дейді. (تَرْتِنْمَاق - تَرْتِنُوْر) Тартынуғ-тартынтақ; Тартынүр-тартынмақ - Тартынар-тартынбақ).

تُرْتِنْدِي TYRTYNDI TYRTYNDI: сүртінді; сүрткендей көрінді.

«ال өзине јағ түртүнди» Ol өзине jaғ түртүнди: Ол өзине иағ түртүнді - Ол өзине май сүртінді». Май жағып жатқандай болып көрінсе де осы сөз қолданылады. (تُرْتِنْمَاق - تُرْتِنُوْر) Түртүнүг-түртүнмек: Түртүнүр-түртүнмек - Сүртінер-сүртінбек).

تَبْرِنْدِي TEBRENDI TEBRENDI: тебренді; (Қимылдады, қозғалды. А.Е.).

«تَبْرِنْدِي تَبْرِنْدِي نَانِك» Tebrendi neң: Тебренді нең - Нәрсе тебренді». (تَبْرِنْمَاق - تَبْرِنُوْر)

تَفْشِنْدِي TEFŞINDI TEFŞINDI: өрекеттенді; тепсінді.

«ار ايشتا تالم تَفْشِنْدِي» Er ышта telim tevşin-
di: Ер ышта телім тевшінді - Ер істе көп теп-
сінді». (تَفْشِنْمَاق - تَفْشِنْمَاق) Tevşinür-tevşinmek:
Тевшінүр-тевшинмек - Тепсінер-тепсінбек).

تَتَغْنَدِي TATFANDY TATFANDY: татты; дөмін алды.

«ار اشغ تَتَغْنَدِي» Er ашығ tatfанды: Ер ашығ
tatfанды - Адам астан татты». (تَتَغْنَمَاق - تَتَغْنَمَاق)
Tatfanur-tatfanmaq: Tatfanür-tatfanmaq - Та-
тар-татпак).

تَلْغَنْدِي TOLFANDY TOLFANDY: толғанды; (жанталасты. А.Е.).

«ار الندی تلغندي» Er олынды tolfанды: Ер
олынды толғанды - Адам ауруда қиналып
толғанды; дерт әлегінен бір жанынан екінші
жанына аунап аласұрды (азап тартып қысыл-
ды. А.Е.) «ار اوزي تلغندي» Er өзі tolfанды:
Ер өзі толғанды - Адам толғанды»; (Адам-
ның жүрегі айныды, не іші бұзылды, толғақ
қысты)* «ار اوزينكا يونك تلغندي»* Er өзіне
jүң tolfанды: Ер өзіне иүң толғанды - Ер
өзіне жүн толғады; Адам өзіне жүн домалақ-
тады, орады». (تَلْغَنْمَاق - تَلْغَنْمَاق) Tolfanur-tol-

* «Er өzi tolfandy: Erdi қуық қысты.» (ДТС., стр. 573).

ғанмақ; Толғанүр-толғанмақ - Толғанар-толғанмақ).

تُرُقِنْدِي TURQINDI ТҮРҚЫНДЫ: ұялды; қаймықты.

«أَلْ مِنْدِنْ تُرُقِنْدِي» Ol mendin turqındy: Ол мендін түрқынды - Ол менен ұялды», Ол (істемек ісінен) менен ұялды, менен қаймығып тартынды. «تُرُقِنْمَاقُ - تُرُقِنُورُ» Turqınıg-turqınmaq: Түрқынүр-түрқынмақ - Қаймығар-қаймықпақ).

تَزْكَندِي TEZGINDI ТЕЗГІНДІ: айналды.

«جَغْرِی تَزْكَندِي» Шығғы tezgindi: Шығры тезгінді - Шығрық айналды». Басқалары да осы сияқты. «أَلْ یَسِرْکُ تَزْكَندِي» Ol jerig tezgindi: Ол иеріг тезгінді - Ол жерді айналды; тауәп етті». Бір жерге тауәп етіп, зийарат жасаған адамның барлығына осылай дейді.

«تَزْكَنْمَاقُ - تَزْكَنُورُ» Tezginıg-tezginmek: Тезгінүр-тезгінмек - Айланар-айланбақ).

تَلْكَندِي TELGENDI ТЕЛГЕНДІ: ашуланды; долданды.

«أَلْ اَنْكُرْ بُلْغَنْدِي تَلْكَندِي» Ol aңar bulғandy telgendi: Ол аңар бұлғанды телгенді - Ол оған ашуланды». «تَلْكَندِي» Telgendi: телгенді» сөзі

жеке-дара қолданылмайды, «بُلْغَانْدِي bulğandı» bulğandı: бұлғанды» сөзімен бірге айтылады.

(تَلْجَنْوَر - تَلْجَنْمَك Telgenyrg-telgenmek: Телгенyр-телгенмек - Ашуланар-ашуланбақ).

تۈپلۈندۈ تۈپلۈندۈ TUPLUNDY TҮПЛҰНДЫ: тесілді.

«تَام تۈپلۈندۈ Tam tuplundy: Там түплұнды - Там тесілді». Басқаларға да осы секілді.

(تۈپلۈنۈر - تۈپلۈنۈمۈك Turplunur-tuplunmak: Түплүнyр-түплұнмақ - Тесілер-тесілмек).

تۈپленدی تۈپленدی TYPLENDI TҮПЛЕНДІ: түптенді; тамыр алды.

«يَغَاش تۈپленدی Jығаш түplendi: Иығаш түпленді - Ағаш тамыр алды; Тамыр байлап, түптенді».

«اَر تۈپленدی Eg түplendi: Ер түпленді - Адам түптенді; Адам тамыр жайып орнықты»: Тамыр жайған нәрсенің бәріне осылай дейді.

(تۈپленۈر - تۈپленۈمۈك Tүplenyrg-tүplенmek: Түпленyр-түпленмек - Түптенер-түптенбек).

تۈزلۈندۈ تۈزلۈندۈ TYZLYNDY TҮДЗЛЫНДЫ: тыйынды; тыйылды.

«اَر ايشتن تۈزلۈندۈ Eg ыштын тызлынды: Ер ыштын тыдзлынды - Адам істен тыйылды».

Басқасына да осы сияқты. Сөз сөйлеуден тыйылса да осылай деседі. (تۈزلۈنۈر - تۈزلۈنۈمۈك Tүдзлyнyр-түдзлнмек).

Тызынұғ-тызынтақ; Тыдзынұғ-тыдзын-
мақ - Тыйылар-тыйылмақ).

تُشَلِنْدِي TŪŞLENDI TŪŞLENDİ: түстенді; қонды.

«الْكِنِ تُشَلِنْدِي Elkin tüşlendi: Елкін түшлен-
ді - Жолаушы түстенді, қонды». (Жолаушы,
қонақ дем алып, содан кейін жүрмекке қон-
ды). (تُشَلِنْدِي - تُشَلِنْمَاكُ Tüşlenüğ-tüşlenmek:
Түшленұғ-түшленмек - Қонар-қонбақ).

تَرَلِنْدِي TERLENDI TERLENDİ: терленді; терледі.

«آت تَرَلِنْدِي At terlendi: Ат терленді - Ат тер-
ленді (терледі)». Басқаларға да осы секілді.

(تَرَلِنْمَاكُ - تَرَلِنْمَاكُ Terlenüğ-terlenmek: Терле-
нұғ-терленмек - Терленер-терленбек).

تُورْلِي TYRLYNDI TŪRLŪNDİ: жиылды; түрілді, бүгілді.

«تُورْلِي نَانِكُ Tŭrlŭndi neñ: Түрлүнді нең -
Нәрсе түрілді, бүгілді». (تُورْلِي نَانِكُ - تُورْلِي نَانِكُ Tŭrlŭnŭğ-tŭrlŭn-
mek: Түрлүнұғ-түрлүнмек - Түрілер-түрілмек).

Жырда былай деп келген:

اِذْمِنِي اَكْرَمَنْ
بِلَكْنِي بَكْرَمَنْ

كُنْكَلْنِي تَكْرَمَن
 اَرْدَم اَوْزَا تَرْلُنُور

Jzimni օgermen
Biligni jügermen
Көңүлнi түгермен
Erdem үze түрлүнүр:

İdзіmnі өгермен
Білігнi үггермен
Көңүлнi түгермен
Ердем үзе түрлүнүр -

Иемдi мақтармын,
Білікті топтармын;
Көңілді түптермін,
Үстіне өнер үйілер».

(Иемді мадақтап табынармын; Білікті үйіп, жинармын; Көңілді сол білімге беріп, түйіп байлаймын; Сөйтіп өнер-парасат үстіне (үсті-үстіне. - А.Е.) жиылар).

تۈزلۈندۈ TYZLYNDI TYZLYNDI: түзүлді; түзуленді, тегістелді.

تۈزلۈندۈ يېر Tüzlyndi jer: Түзлүнді иер - Жер түзуленді». Басқаларға да осындай. Осы сөздің «تۈزلۈندۈ Tüzlydi: түзүлді - түзелді» деген түрі де бар, «بش ايش تۈزلۈندۈ Ыш түзүлді: Ыш түзүлді - Іс түзелді» деп айтылады. Басқаларға да осы секілді. تۈزلۈندۈ تۈزلۈندۈك Tüz-

lүnyr-tүzlynmek: Түзлүнүр-түзлүнмек - Түзелер-түзелмек).

تۇزلاندى TUZLANDY TҮЗЛАНДЫ: тұзданды; тұздалды.

«تۇزلاندى» Et tuzlandy: Ет түзланды - Ет түздалды». Басқаларға да осындай.

تۇزلانур-тۇзланмақ Tuzlanur-tuzlanmaq: Түзланүр-түзланмақ - Түздалар-түздалмақ).

тизлинді TIZLINDI ТІЗЛІНДІ: тізілді.

«تينجو تيزلندى» Jinju tizlindi: Ийнжу тізлінді - Инжу тізілді». Басқасына да осындай делінеді.

تيزلینур-тизлінмек Tizlinur-tizlinmek: Тізлінүр-тізлінмек - Тізілер-тізілмек).

тушланды TUŞLANDY ТҰШЛАНДЫ: түспа-түс; қарама-қарсы келді.

«بىر ناناك بىرگە توشاندى» Bir neң birge tuşlandy: Бір нең бірге түшланды - Бір нәрсеге бір нәрсе қарама-қарсы келді.»

توشланур-тوشланмақ Tuşlanur-tuşlanmaq: Түшланүр-түшланмақ - Түспа-түс келер - Түспа-түс келмек).

тішленді TIŞLENDI ТІШЛЕНДІ: тістенді; тісі шықты.

«اغلان تيشلندى» Oflan tişlendi: Оғлан тішлен-

ді - Бала тістенді; баланың тісі шықты».

«أَرغاقُ تَشَلَّنَدِي» Orғақ тішlendi: Орғақ тішленді - Орақ қайралды; Орақтың тісі өткірленді - Орақ қайралды; Орақтың тісі өткірленді». (تَشَلَّنَمَاكُ - تَشَلَّنَمَاكُ) Tіshlenүg-tіshlenmek: Tіshlenүr-tіshlenmek - Tіstener-tіstenbek).

تُكَلِّنَدِي TYGLYNDI ТҮГЛҮНДІ: түйілді; тығылды.

«سُوفِي بُغْزَا تُكَلِّنَدِي» Suv boғuzda tyglyndi: Сув боғұзда түглүнді - Су тамаққа түйілді; яғни тамаққа су тығылып қалды». (يُبُ تُكَلِّنَدِي)

Jip tyglyndi: Иip түглүнді - Жip түйілді». Басқалары да осындай. (تُكَلِّنَمَاكُ - تُكَلِّنَمَاكُ) Tyglynүg-tyglynmek: Tүglүнүr-tүglүнmek - Tүйілер-tүйіlmek).

تُكَلِّنَدِي TӨKLYNDI ТӨКЛҮНДІ: төгілді.

«سُوفِي تُكَلِّنَدِي» Suv төglүndi: Сув төglүнді - Су төгілді». (تُكَلِّنَمَاكُ - تُكَلِّنَمَاكُ) Tөklүнүg-tөklүнmek: Tөklүнүr-tөklүнmek - Tөгілер-tөгіlmek).

تُكَلِّنَدِي TIKLINDI ТІКЛІНДІ: тігілді; егілді.

«يِغَاشِ تُكَلِّنَدِي» Jығаш tiklindi: Иығаш тік-лінді - Ағаш тігілді». Басқалар да сондай.

تِكْلِيْنُورُ - تِكْلِيْنَمَاكُ Tiklinyŋ-tiklinmek: Тіклінүр-тіклінмек - Тігілер-тігілмек).

جِرْلِيْنْدِيْ ШЕРЛЕНДИ ШЕРЛЕНДІ: шерленді; ауырды.

«اَر اَوْزِيْ جِرْلِيْنْدِيْ» Ер өзі шерленді: Ер өзі шерленді - Адам өзі шерленді; жаны ауырды». «اَنِكْ كَوْزِيْ جِرْلِيْنْدِيْ» Аның көзі шерленді: Аның көзі шерленді - Оның көзі шерленді; Оның көзі ауырды». (جِرْلِيْنُورُ - جِرْلِيْنَمَاكُ) Шерленүг-шерленмек: Шерленүр-шерленмек - Шерленер-шерленбек).

شُورْلِيْنْدِيْ ШҮРЛЕНДИ ШҮРЛЕНДІ: пайдаланды; пайда тапты.

«اَلْ اَنْدِيْنْ نَانِكْ جُورْلِيْنْدِيْ» ОI андын нең шүрленді: Ол андын нең шүрленді - Ол одан нәрсе пайдаланды». (شُورْلِيْنُورُ - جُورْلِيْنَمَاكُ) Шүрленүг-шүрленмек: Шүрленүр-шүрленмек - Пайда табар - пайда таппақ).

شُوْغْلِيْنْدِيْ ШОҒЛАНДИ ШОҒЛАНДЫ: шоқтанды; жалындады.

«اَوْتْ جُوْغْلِيْنْدِيْ» От шоғланды: От шоғланды - От жалындады». Күннің аптабы жерді қыздырғанда да осылай дейді.

شُوْغْلَانُورُ - جُوْغْلَانَمَاكُ Шоғланүр-шоғланмақ: Шоғланүр-шоғланмақ - Шоқтанар-шоқтанбақ).

جَافَلَنْدِي SHAFLANDY SHAFLANDY: шала пісті.

«آت جَافَلَنْدِي Et shaflandy: Et shaflandy - Et шала пісті.»
 جَافَلَنْدِي - جَافَلَنْدِي SHAFLANUR-SHAFLANMAK: Шаflanur-shaflanmak: Шаflanur-shaflanmak - Шала пісер-шала піспек)*

جَافَلَنْدِي SHAVLANDY SHAVLANDY: даңқы шықты; аты

шықты.

«ار جَافَلَنْدِي Er shavlandy: Er shavlandy - Erdin аты шықты.»
 جَافَلَنْدِي - جَافَلَنْدِي SHAVLANUR-SHAVLANMAK: Shavlanur-shavlanmak: Шавланур-шавланмак - Аты шығараты шықпақ)

سُرْتُنْدِي SYRTYNDI СҮРТҮНДИ: сүйкенді, сүртінді.

«آت يَغَاق سُرْتُنْدِي At yagashqa sirtyndi: At ийгашқа сүртүнді - Ат ағашқа сүйкенді.»
 Basqalari da osy sekildi. «ار اوزنكا ار өзүне jaғ sirtyndi: Er өзүне йағ сүртүнді - Er өзіне май сүртінді.» Біреу бір нәрсені сүртіп жатқандай көрінсе де осы сөз қолданылады.
 سُرْتُنْدِي - سُرْتُنْدِي SYRTYNYR-SYRTYNYMUK: Sirtynur-sirtynmek: Сүртүнүр-сүртүнмек - Сүртінер-сүртінбек.)

سِتْغَنْدِي SYTFANDY SYTFANDY: сыбанды, сайланды.

«ار سِتْغَنْدِي Er sytfandy: Er sytfandy - Adam сыбанды, адам бел шешіп сайланды.» Киімінің жеңін сыбанса да осылай дейді. Бұл әрі салт, әрі сабақтас етістік.

* Мәтінде бұл етістіктің келер шақтағы үлгісі мен мәсары көрсетілмеген. Біз қосып жаздық.

سِلْکِنْدِي SILKINDI СІЛКІНДІ: сілкінді, тітіркенді.

«ار تونن سِلْکِنْدِي» Eg tonın silkindi: Ер тонын сілкінді - Ер тонын сілкінді; адам тонын сілкілеп-сілкілеп алды.»; «ار سِلْکِنْدِي» Eg silkindi: Ер сілкінді - Адам тітіркенді; адам үрпиді. Адам тітіркеніп түктері үрпиді»;

«تَفِي سِلْکِنْدِي» Tevej silkindi: Тевеи сілкінді - Түйе сілкінді.»

Мақалда былай деп келеді:

«تَفِي سِلْکِنْسَا اَشَاكْ كَا يُوْكَ جِقَار» Tevej silkinese ешекке жүк шықар: Тевеи сілкінсе ешекке жүк шықар - Түйе сілкінсе, есекке жүк шығар.» Бұл мақал ұсақ-түйек істі тастап ауқымды, ірі іске кіріскен жөн екендігін мегзейді. (سِلْکِنْمَاكْ - سِلْکِنْمَاكْ Silkinүг-silkinmek:

Сілкінүг-сілкінмек - Сілкінер-сілкінбек.)

سَاشْلَانْدِي SASHLANDY САШЛАНДЫ: шаштанды; шашы өсті.

«ار سَاشْلَانْدِي» Eg sashlandy: Ер шашланды - Адамның шашы өсіп шықты; адам шаштанды.» (سَاشْلَانْمَاقْ - سَاشْلَانْمَاقْ Sashlanүг-sashlanmaq:

Шашланүг-шашланмақ - Шаштанар-шаштанбақ.)

سُوشْلَانْدِي SUSHLUNDY СҰШЛҰНДЫ: суырылды: суырып алынды.

«قِيْنْدِي سُوشْلَانْدِي» Қылыш қындын сұшлунды: Қылыш қындын сұшлунды - Қылыш қыннан суырылды.» Тұрған орнынан суы-

рылып алынған нәрсенің барлығына осылай деп айтылады. (سۈشۈنۈر - سۈشۈنۈر - سۈشۈنۈر Sushlunur-sushlunmaq: Сүшлүнүр-сүшлүнмақ - Суырылар-суырылмақ.)

سارلاندی SARLANDI САРЛАНДЫ: оранды; салынды.

«ار سۈشۈر سارلاندی» Er suvluk sarlandy: Ер сүвлүк сарланды - Ер сулық салынды; Ер сәлде оранды»; «ار يۈرگۈچۈ سارلاندی» Er jögençü sarlandy: Ер иөргенчү сарланды - Ер орама оранды; Адам шылғау орады»;

«ار يېغاشقا سارلاندی» Jyp yğashqa sarlandy: Иьп иағашқа сарланды - Жіп ағашқа оранды.»

Бұл салт та, сабақтас та етістік. (سارلاندی Sarlanur-sarlanmaq: Сарланүр-сарланмақ - Оранар-оранбақ.)

سیرلاندی SYRLANDI СЫРЛАНДЫ: сайланды; дайындалды.

«ار ایشقا سیرلاندی» Er ышқа syrlandy: Ер ышқа сырланды- Адам іске сайланды»;

«ار ایاق سیرلاندی» Ajaq syrlandy: Аиақ сырланды - Аяқ сырланды; Ыдыс сырланды; (Бетіне өрнек-нақыш жасау үшін сыр жағылды)».

«سیرلاندی - سیرلاندی» Syrlanur-syrlanmaq: Сырланүр-сырланмақ - Сырланар-сырланбақ.)

سۆزلەندی SÖZLENDI СӨЗЛЕНДІ: сөйленді; сөзін сөйледі.

«Ol sözün maña sözlendi: Ол сөзін маңа сөзленді - Ол маған сөзін сөйленді»; (Ол кейбір сөздерін маған айтты). Sözlönyg-sözlenmek: Сөзленүр-сөзленмек - Сөйленер-сөйленбек.).

«Syzlyndi syzlyndi: сүзілді.

«Suv syzlyndi: Сув сүзлүнді - Сү сүзілді.»; Басқаларға да сондай.

Syzlynyg-syzlynmek: Сүзлүнүр-сүзлүнмек - Сүзілер-сүзілмек.).

«Seşlindi seşlindi: шешілді; босанды.

«At seşlindi: Ат шешілді - Ат шешілді; (Ат байлаудан босанды).» Басқаларға да осылай айтылады. (Seşlönyg-seşlinmek: Сеşлінүр-сеşлінмек - Шешілер-шешілмек).

«Suvlandy suvlandy: суланды; су болды.

«Suvlandy neñ: Сувланды нең - Нәрсе суланды; Нәрсе су-су болды.» Жемістің суы көп болғандықтан жұмсарып кеткені, жараның, ісіктің сары су көбейіп кеткендіктен көлкілдегені секілді.

Suvlanug-suvlanmaq: Сувланүр-сувланмақ - Суланар-суланбақ).

«Añyñ közi suvlandy: Аның көзі сувланды - Оның көзі суланды.»

سَقْلَنْدِي SAQLANDY SAQLANDY: сақтанды.

«أَلْ مِنْدِنْ سَقْلَنْدِي» Ol mendin saqlandy: Ол мендін сақланды - Ол менен сақтанды.»

(سَقْلَانُورْ - سَقْلَانْمَاقْ) Saqlanur-saqlanmaq: Сақланур-сақланмақ - Сақтанар-сақтанбақ).

سُقْلَنْدِي SUQLUNDY SUQLUNDY: сұғылды; кірді.

«أَنْكَ اَذَاقِي اَوْزَكَ سُقْلَنْدِي» Аның азақы өтке суқланды: Аның адзақы өтке сұқлұнды - Оның аяғы тесікке сұғылды.» Бір нәрсенің бір жерге, тесікке кіріп, сіресіп қалғанын да осылай дейді. (سُقْلَانُورْ - سُقْلَانْمَاقْ) Suqlunur-suqlunmaq: Сұқлұнур-сұқлұнмақ - Сұғылар-сұғылмақ).

سَغْلَنْدِي SÖGLYNDI SÖGLYNDI: қуырынды; қақталды.

«أَتْ سَغْلَنْدِي» Et söglyndi: Ет сөглүнді - Ет қуырынды (адам ет қуырынды, қуырды); Кәуап жасалды.» «أَلْ اَزَنْكَ اَتْ سَغْلَنْدِي» Ol öziңe et söglyndi: Ол өзіңе ет сөглүнді - Ол өзіне еттен кәуап қақтанды.» (سَغْلَانُورْ - سَغْلَانْمَاقْ)

Söglünür-söglünmek: Сөглүнүр-сөглүнмек - Қақтар-қақтамақ.)

سَاتْلَنْدِي SATLANDY SATLANDY: бекінді; сайланды; тәуекел етті.

«أَلْ بُو ايشَقَا سَاتْلَنْدِي» Ol bu ышқа satlandy: Ол бұл ышқа сатланды - Ол бұл іске бекінді.» (Шігілше). (سَاتْلَانُورْ - سَاتْلَانْمَاقْ) Satlanur-satlanmaq: Сатланур-сатланмақ - Бекінер-бекінбек.)

قارتاندى **ҚАRTANDЫ ҚАRTАНДЫ:** жарасын емдетті.

«ار قارتان قارتاندى» Ер қартып қартанды: Ер қартын қартанды - Ер жарасын емдетті.» «Өз жаранды емде» деген мағынаны білдіру үшін «اوز قارتان قارتاندى» Öz қартың қартан: Өз қартың қартан» дейді. Бұл сөз «өзіңе бұйырғаннан безбе» деген мағынаны мегзейді. «قارتان قارتاندى» Қартанур-қартанмақ: Қартанүр-қартанмақ - Емдетер-емдетпек).

قورتاندى **ҚURTANDЫ ҚURTАНДЫ:** қышынды.

«قورتاندى قورتاندى» Күң қurtанды: Күң құртанды - Күң биттен, не бит секілді нәрселерден қышынды.» Мұның түпкі мәні «қойдан құртты арылту; қойды құрттау» деген сөздің мағынасынан шыққан. «قورتانур قورتانماق» Қurtanur-қurtанмақ: Құртанүр-құртанмақ - Қышынар-қышынбақ.)

قاندى **ҚAVDUNDЫ ҚAVДҰНДЫ:** жаны ашыды; жанашырлық жасады.

«ار اغلنكا قاندى» Ер оғлына қавдунды: Ер оғлына қавдунды - Адам ұлына жанашырлық жасады; Оны пәле-қаладан сақтаудың қамын істеді.» «قاندى قاندى» Қавдынур-қавдынмақ: Қавдынүр-қавдынмақ - Жаны ашыр-жаны ашымақ).

قارندى **ҚATRUNDЫ ҚATRҰНДЫ:** тоқтады; тиылды.

«ار قارندى» Kuler er қatrundy: Күлер ер

қатрунды - Күлген адам тиылды; Күлген адам күлкісін тоқтатты.» Бұл сөздің түбірі «бір істен тиылу, бойсұнып кетпеу» деген мағынада.

اَلْمَنْكَا يَرْمَاقُ بِرَرُّ اَرْكَانٌ قَتْرُنْدِيْ

О! маңа жармақ бергү ерген қатрунды: Ол маңа иармақ бергү еркен қатрунды - Ол маған ақша бермек еді, тиылды; бермей тоқтап қалды.» Басқалары да осы секілді.

(قَتْرُنْمَاقُ - قَتْرُنُوْرُ - قَتْرُنْمَاقُ) Қатруниг-қатрунтақ: Қатрунүр-қатрунтақ - Тоқтар-тоқтамақ).

قَدْرَنْدِيْ ҚАЗРАНДЫ ҚАДЗРАНДЫ: қаһарланды; (көрленді; көрін тікті. - А.Е.)

«بَكْ اَنْكَارٌ قَدْرَنْدِيْ» Бег аңар қазғанды: Бег аңар қадзранды - Бек оған қаһарланды», Бек оған көрін тікті.» (قَدْرَنْدِيْ - قَدْرَنْمَاقُ) Қазғанниг-қазғанптақ: Қадзранүр-қадзранмақ - Қаһарланар-қаһарланбақ.)

قُرْشَنْدِيْ ҚҰРШАНДЫ ҚҰРШАНДЫ: құрсанды; байланды.

«اَرْ قُوْرُنٌ قُرْشَنْدِيْ» Ер қиғып қиғшанды: Ер құрын құршанды - Адам бауын байланды.»

«قُرْشَنْمَاقُ - قُرْشَنْوْرُ - قُرْشَنْمَاقُ» Қиғшаниг-қиғшаптақ: Құршанүр-құршанмақ - Құрсанар-құрсанбақ).

قَرْغَنْدِيْ ҚАРҒАНДЫ ҚАРҒАНДЫ: қарғанды; қарғады.

«اَرْ اَوْزُنٌ قَرْغَنْدِيْ» Ер өзін қарғанды: Ер өзін қарғанды - Адам (тап болған пұшаймандықтан) өзін-өзі қарғанды.» «قَرْغَنْمَاقُ - قَرْغَنْوْرُ»

Қағғануғ-қағғанмақ: Қарғанүр-қарғанмақ -
Қарғанар-қарғанбақ).

قَزْغَنْدِي ҚАЗҒАНДЫ ҚАЗҒАНДЫ: ие болды; алды. (қала-

ды, қалаңды - А.Е.).

«ار توار قزغندی» Er tavar qazғанды: Ер та-
вар қазғанды - Адам малға ие болды; Адам
малды иеленді.» قَزْغَنْمَاقُ Қазғануғ-
қазғанмақ: Қазғанүр-қазғанмақ - Иеленер-
иеленбек).

Жырда былай деп келеді:

«بَقْمَسْ بَدُنْ سَقْلُكْ سَزْ»

يُنْدَقِي يَدِي سَرِنَقَا

قَزْغَنْ اَلْجِ تَزْنَلْكَ

قَلْسُنْ جَشْنُكْ يَرِنَقَا

*Бақмас бодун сеуыксыз
Иудқы жүзі саранқа
Қазған ұлыш түзүнлүк
Қалсун шавың жарыңқа:*

*Бақмас бодун сеуіксіз
Иудқы иудзі саранқа
Қазған ұлыш түзүнлүк
Қалсун шавың иарыңқа -*

*Бақпас халық сүйкімсіз,
Сұрықсыз жүз сараңға.
Түзулікті ал, ұлым,
Қалсын даңқың соңыңда!»*

(Ұлына айтқан өсиеті: Халық сүйкімсіз, сұрықсыз жүзді, сиықсыз сараңға қарамас; Ұлым, дұрыстықты, түзулікті таңдап алғын; соңында жақсы атак, даңқың қалсын).

قِسْغَنْدِي ҚЫСҒАНДЫ ҚЫСҒАНДЫ: қызғанды.

«ار تڧارن قِسْغَنْدِي» Er tavaғын қызғанды: Ер таварын қызғанды - Адам малын қызғанды; демек, малын беруге, жұмсауға көзі қиманды.» Басқа нәрселерді қызғанғанда да осы сөз қолданылады. قِسْغَنْمَاق قЫСҒАНУГ-ҚЫСҒАНМАҚ: Қызғануғ-қызғанмақ - Қызғанар-қызғанбақ).

قَرۋاندى ҚАРВАНДЫ ҚАРВАНДЫ: қармаланды, ақтарды.

«ال ينجق اجرا يرماق قَرۋاندى» Ol janшық ішге jaғтоқ қағванды: Ол ианшық ішре иармақ қарванды - Ол қапшық ішінен ақшаны қармаланды.» Адам әлдебір нәрсені ақтарып, қарманып іздестірсе де осылай дейді. قَرۋانۋر قарۋануғ-қарۋанмақ: Қарбануғ-қарбанмақ - Қарманар-қарманбақ).

قورقۇندى ҚОРҚУНДЫ ҚОРҚУНДЫ: қорқыңқырады, хәуіптенді.

«ار ايشدن قورقۇندى» Er ышдын қорқунды: Ер ышдын қорқунды - Адам істен қорқыңқырады.» قورقۇنۋر قорқунуғ-қорқунмақ: Қорқунуғ-қорқунмақ - Қорқыңқырар-қорқыңқырамақ).

قورلندی ҚORLANDЫ ҚORLANDЫ: қорланды; ашынды. (Қа-
паланды.- А.Е.)

«ار تڧارنكا قورلندی» Er tavaғыңа қorlandы: Ер
таварыңа қорланды - Адам малына қорлан-
ды; Ер малының қолды болғанына ашынды.»

قورلانۇر-قورلانماق Қorlanur-қorlanмақ: Қор-
ланур-қорланмақ - Қорланар-қорланбақ).

Бұл сөздің түбірі «و — у» әрпімен «قورلندی»
қorlandы: қорланды» секілді жазылады.

قورلندی ҚORLANDЫ ҚORLANDЫ: қорланды; қоюланды.

«يوڧورت يڧورت قورلندی» Joғurt қorlandы: Иоғұрт қор-
ланды - Қатық қоюланды.»

قورلانۇر-قورلانماق Қorlanur-қorlanмақ: Қор-
ланур-қорланмақ - Қоюланар-қоюланбақ).

قيرلندی ҚYIRLANDЫ ҚYIRLANDЫ: қырланды; ойлы-қыр-
лы жарылды.

«يەر قيرلندی» Jer қығанды: Иер қырланды -
Жер қырланды. Яғни, жер ойлы-қырлы жа-
рылды.»

قيرلانۇر-قيرلانماق Қyrlanur-қығланмақ:
Қырланур-қырланмақ - Қырланар-қырлан-
бақ).

قىزلندی ҚYZLANDЫ ҚYZLANDЫ: қымбатсынды, қымбат
санады.

«Ol bu اۆل بو اتىڧ قىزلندی» Ol bu атығ қызланды: Ол
бү атығ қызланды - Ол бүл атты қымбатсын-
ды» Басқа нәрсені қымбат көрсе де солай
дейді.

قَزْلَانُورُ - قَزْلَانْمَاقُ Қызланур-қызланмақ: Қызланур-қызланмақ - Қымбатсынар-қымбатсынбақ).

قَزْلَانْدِي ҚЫЗЛАНДЫ ҚЫЗЛАНДЫ: қыз етіп алды.

«أَلْ أُنِي قَزْلَانْدِي Ol аны қызланды: Ол оны қызланды - Ол оны қыз етіп алды.»

قَزْلَانُورُ - قَزْلَانْمَاقُ Қызланур-қызланмақ: Қызланур-қызланмақ - Қыз етіп алар-қыз етіп алмақ).

قَزْلَانْدِي ҚАЗЛЫНДЫ ҚАЗЛЫНДЫ: қазылды.

«يِر قَزْلَانْدِي Jer қазлынды: Иер қазлынды - Жер қазылды.» (قَزْلَانْمَاقُ - قَزْلَانُورُ Қазлынуғ-қазлынтақ: Қазлынуғ-қазлынтақ - Қазылар-қазылмақ).

قَسْلَانْدِي ҚЫСЛЫНДЫ ҚЫСЛЫНДЫ: қысылды.

«نَانِكُ قَسْلَانْدِي Қысылды нең: Қысылды нең - Нәрсе қысылды.» (Аяқтың босаға мен есік арасына қысылғанындай, үзеңгінің қайысы арасына қысылғанындай екі нәрсенің арасына қысылды.) (قَسْلَانْمَاقُ - قَسْلَانُورُ Қысылынуғ-қысылынтақ: Қысылынуғ-қысылынтақ - Қысылар-қысылмақ).

قَشْلَانْدِي ҚОШЛУНДЫ ҚОШЛУНДЫ: қосылды.

«يِكِي نَانِكُ قَشْلَانْدِي Jiki нең қошлунды: Иікі нең қошлунды - Екі нәрсе қосылды; Екі нәрсе жанасып, жақындасты.» Екі қойдың бүйірлесіп келіп бастары қосылып қосарланғаны секілді, екі атты кісінің аттарының жа-

насып келіп аттарының бастары қосыла шапқаны секілді. (قوشلۇنۇر - قوشلۇنماق) Қошлунур-қошлунмақ: Қошлунур-қошлунмақ - Қосылар-қосылмақ).

قوشلاندی ҚОШЛАНДЫ ҚОШЛАНДЫ: қосарлап алды; қосып алды.

«ار از نكآت قوشلاندی» Et өзіңе ат қошланды: Ер өзіңе ат қошланды - Адам өзіңе ат қосарлап алды. (قوشلانۇر - قوشلانماق) Қошланур-қошланмақ: Қошланур-қошланмақ - Қосарланар-қосарланбақ).

قاقلاندی ҚАҚЛАНДЫ ҚАҚЛАНДЫ: қақталды.

«آت ققلاندی» Et қақланды: Ет қақланды - Ет қақталды; Ет құрғатылып, қақталып сүрленді. (ققلانۇر - ققلانماق) Қққланур-қққланмақ: Қққланур-қққланмақ - Қақталар-қақталмақ).

قاقلاندی ҚАҚЛАНДЫ ҚАҚЛАНДЫ: қақтанды. (Іркіліп кілкіді. - A.E.) ,

«سوق ققلاندی» Suv қақланды: Сув қақланды - Су қақтанды; Су іркіліп көлшікке кілкіді. (ققلانۇر - ققلانماق) Қққланур-қққланмақ: Қққланур-қққланмақ - Қақтанар-қақтанбақ).

كەشەندى КЕВШЕНДИ КЕВШЕНДИ: күйсенді.

«تەقى كەشەندى» Teve кевшенді: Теве кевшенді - Түйе күйсенді. (كەشەنۇر - كەشەنماق) Кевшенур-кевшенмақ: Кевшенур-кевшенмақ - Күйсенер-күйсенбек). Басқаларға да осылай қолданылады.

كُشِلْنَدِي KYŞLENDI KÜŞLENDİ: күштенді; күшейді.

«كُشِلْنَدِي آر Ер күшlendi: Ер күшленді - Ер күштенді; Ер күшейді.» Басқасы да осындай.

(كُشِلْنَوْرُ كُشِلْنَمَاكُ Күшленүг-күшленmek: Күшленүр-күшленmek - Күштeнер-күштeнбек).

كُورْلَنْدِي KYRLENDI KÜRLENDİ: күркіреді.

«كُورْلَنْدِي كُور كُورْلَمَاكُ Көк күрlendi: Көк күрленді -

Көк күркіреді.» (كُورْلَمَاكُ - كُورْلَنْدِي Күрленүг-күрленmek: Күрленүр-күрленmek - Күркірер-күркіремек*).

كِرْلَنْدِي KIRLENDI KİRLENDİ: кірленді; кіртиді.

«كِرْلَنْدِي تُون تون kirlendi: Тон кірленді - Тон кірленді.» Басқалары да сондай.

(كِرْلَمَاكُ - كِرْلَنْدِي Kirlenүг-kirlenmek: Кірленүр-кірленmek - Кірленер-кірленбек).

«كِرْلَنْدِي كُوز Kөz kirlendi: Көз кірленді - Көз кіртиді.»

كِزْلَنْدِي KEZLENDI KEZLENDİ: кезендірілді; кезелді.

«كِزْلَنْدِي اَق Oқ kezlendi: Oқ кезленді - Oқ

кезендірілді.» «كِزْلَنْدِي اَشْحِج Ашыш kezlendi: Ашыш кезленді - Қазан кезелді; қазан

күйеленді.» (كِزْلَمَاكُ - كِزْلَنْدِي Kezlenүг-kezlenmek: Кезленүр-кезленmek - Кезелер-кезелmek).

* Мәтiнiнде бұл етiстiктiң келер шағы мен түйық райы көрсетiлмеген. Бiз қосып жаздық.

كۈزۈلۈندى KIZLENDI КІЗЛЕНДІ: жасырынды.

«ال تافارن كۈزۈلۈندى Ol tavağын kizlendi: Ол та-
варын кізленді - Ол малын жасырынды; Ол
малын жасырып жатқандай көрінді.»

كۈزۈلۈنۈر - كۈزۈلمەك Kizlenyүg-kizlenmek: Кізленүр-
кізленмек - Жасырынар-жасырынбак).

كۈسلۈندى KESLINDI КЕСЛІНДІ: кесілді.

«كۈسلۈندى ناناك Keslindi нең: Кеслінді нең -
Нәрсе кесілді.» كۈسلۈنۈر - كۈسلمەك Keslinyүg-
keslinmek: Кеслінүр-кеслнмек - Кесілер-ке-
сілмек).

كۈкۈلۈندى KÖKLENDI КӨКЛЕНДІ: көктелді; көктеді.

«اڈر كۈкۈلۈندى Ezer көklendi: Едзер көкленді -
Ер-тоқым көктелді.» ار كۈкۈلۈندى Eg көklendi:
Ер көкленді - Ер көктеді.» Басқасына да осы-
лай дейді. كۈкۈلۈنۈر - كۈкۈلمەك Kөkleyүg-kөkley-
mek: Көкленүр-көкленмек - Көктелер-көк-
телмек).

كۈкۈلۈندى KÖGLENDI КӨГЛЕНДІ: көгерді.

«اىۈزى اناك كۈкۈلۈندى Jүzi аның көklendi: Иүзі
аның көкленді - Оның жүзі көгерді.»
(Оның жүзі реніш-қайғыдан көгеріп, сұрлан-
ды деген мәнде секілді. - А.Е.)

كۈкۈلۈنۈر - كۈкۈلمەك Kөkleyүg-kөkley-
mek: Көкленүр-көкленмек - Көгерер-көгермек).

كۈкۈلۈندى KÖGLENDI КӨГЛЕНДІ: көгерді; көктеді.

«ار كۈкۈلۈندى Eg көklendi: Ер көкленді - Ер кө-

герді, көктеді.» (Өсіп-өнді. А.Е.)

Бұл сөздің түбірі дұрысында: «و — у» әрпімен жазылып «كۈگۈلۈندۈ» күglendi: күгленді» болады. (كۈگۈلۈر كۈگۈلۈنۈكۈ) Köglenyğ-köglenmek: Көгленүр-көглөнмек - Көгерер-көгермек).

كۈمۈلۈندۈ

KEMLENDI КЕМЛЕНДІ: кеселге ұшырады; ауруға шалдықты. (Кемістік тартты. А.Е.)

«آت كۈمۈلۈندۈ At kemlendi: Ат кемленді - Ат ауырды.» Басқасына да осылай дейді. Негізінде бұл сөз атқа қарата қолданылады.

(كۈمۈلۈر كۈمۈلۈنۈكۈ Kemlenyğ-kemlenmek: Кемленүр-кемленмек - Ауыраp-ауырмак).

Бұл бөлімдегі етістіктер төрт түрлі:

Біріншісі, атап айтылған нәрсенің иесі екендігін білдіреді. Мысалы: «اراغۇت بۈگۈلۈندۈ Urağut beglendi: Ұрағұт бегленді - Әйел ерленді; яғни әйел ерлі болды. (Ерге ие болды).» «ارانی قۈزلۈندۈ Eg anı qızlandı: Ер аны қызланды - Ер оны қыз етіп алды; қызы бар қызды адам болды.»

Екіншісі, екі әріпті есімдерден туындаған жасанды етістік болады. Мысалы: «ار اتلۈندۈ Eg atlandı: Ер атланды - Ер аттанды; атқа мінді.» Басқаларға осы секілді.

Үшіншісі, іс-әрекет иесінің істі өзі үшін істегендігін, өз мойнына алғандығын аңғартады. Мәселен: «ار اۈزۈنكا يۈمۈش اۈدۈندۈ Eg öziçe jemiş evdindi: Ер өзіңе иеміш евдінді - Ер өзіне жеміс терінді; Ер өзіне жеміс теріп алды»;

«أوزنكا ات سگندى» Ol өзіңе ет сөглүнди: Ол өзіңе ет сөглүнді - Ол өзіне етті көуап етіп алды; басқа ешкімнің жәрдеміңсіз өзіне-өзі еттен көуап жасап алды.»

Бұл бөлімдегі төрт өріпті есімдер мен етістіктер қатты дауыстап айтылғанда, иллет өріптері түсіп қалады да, сахих сөздерге (иллет өріптерінсіз сөздерге) айналып кетеді. Мысалы: «ار قرتن قرندى» Ер қартым қартанды: Ер қартын қартанды - Адам жарасын емденді» деген секілді. Бұл өтімсіз етістік орнына жүреді. Түбірі: «قر تادى» қартады: қартады» болады. «ار كگلندى» Ер көгленді: Ер көгерді; Адам өсіп-өнді». Мұның түбірі: «كو كلادى» Күгледі: Күгледі» болады. «قر قرشندى» Құғ қуғшанды: Құғ құршанды - Белбеу (бау) құрсанды, (бауды байлады. - А.Е.)» Мұның түбірі: «قورشادى» Қуғшады: құршады» болады.

Төртіншісі, бұл мағыналардың ешқайсысын да білдірмей, етістіктің өз мағынасын сақтап қалады. Мысалы: «تفسى كفشندى» Tewe kewşendi: Tewe kewşendi - Түйе күйсенді.» «ار ترقندى» Ер түрқұнды: Ер түрқұнды - Ер бір істі істеуден үялды, (именіп тартынды. - А.Е.)», «جغرى تز كندى» Шығғы tegindi: Шығры тегінді — Шығрық айналды*». Басқаларға да осылай.

* «Шығры (ир. шахра) 1. Дөңгелек; құдықтың аузы; ұршық (МК 212/5); Шығры тезгінді - ұршық айналды (МК 393/17); 2. ғарыш; Көк шығрысы - көк ғарышы (МК212/4...)» (Қараңыз: ДТС., 148-стр.)

Қағида:

Бұл бөлімнің бұйрық райдағы етістіктері төрт әріпті болып келеді. Мысалы:

«^{تذغر} منى Meni tozғur: Мені тодзғур - Мені

тойдыр; мені тойғыз», «^{آت سفغر} At suvғar: At

сувғар - Ат суар», «^{منى اذغر} Meni озғur: Мені

одзғур - Мені оят» дегендер секілді. «р — р»

әріпті бұл бөлімде екінші жақтағы етістік-тен бір мафьулға өтетін өтімді етістік жа-

сау үшін, «р — р» әрпінен кейін бір «т — т»

әрпі қосылады. «д — д» әрпіне ілесе «т — т»

әрпі қатар түскендіктен біріне-бірі сіңісіп

қосарлы «т — т» әрпі пайда болады.

Мәселен: «^{ال ائن سفغرتي} Ol атын suvғartты:

Ол атын сувғартты - Ол атын суартты.» Бұл

орайда екі сүкүнді қатар келген.

«^{من انى تذغرتم} Men аны tozғurttum: Мен аны

тодзғурттүм - Мен оны тойғыздырдым.»

Бұларды ұғып, түсініп алғын.

Бұл бөлімдегі есімдік етістік, істі атқару-

шыны білдіретін етістік түріктерде «^{سفغر غوجى} suvғarғuшы:

сувғарғушы - суарушы»,

«^{تذغر غوجى} tozғurғuшы: тодзғурғушы - той-

ғызушы» секілді болып келсе, оғыздарда

«^{سفغر دجى} suvғardашы: сувғардашы»,

«^{تذغر دجى} tozғurdашы: тодзғурдашы» болып

келеді.

Іс-әрекеттің әрдайым үздіксіздігін, атқарыла беретінін білдіретін сипат күллі түрік-

терде бірдей, ұқсас, яғни, түбірінде «ق — қ» әрпі мен «غ — ғ» әрпі бар қатаң айтылатын сөздерде «اذْغُرْغَانُ» озғиғған: одзғұрған-оята-тығұн», «تَذْغُرْغَانُ» тозғиғған: тодзғұрған-той-ғызатығұн» секілді, түбірінде «ر — к,г» әріптері келген сөздерде «كُلْسِرْ كَانْ آر» күлсірген ер: күлсірген ер - күлімсіреген, күлімсіреп тұратын ер» секілді болып келеді. Сол сияқты түйеге қарата «كَفْشَنُكَانْ تَفَى» кевшенген теve: кевшенген теve - күйсенетін түйе; үнемі күйсеп тұратын түйе» дейді.

Бір істі істеу атқарушының борышы екендігін және ол оны істеуді мақсат еткендігін білдіретін сипат «اَلْ اَتْ سَفْعَرْغَلِقْ آرْدَى» Ol at suvfaɣfuluq erdi: Ол ат сүвғарғұлүк ерді = Ол ат суғаруға тиісті еді», «اَلْ اَنَى تَذْغُرْغَلِقْ آرْدَى» Ol any tozɣuɣfuluq erdi: Ол аны тодзғұрғұлүк ерді - Ол оны той-ғызуға тиісті еді» - дегендер сияқты болып келеді.

Бір істі атқаруға ықыласты және оған тәуекел етіп бел бұғандықты білдіретін етістік сипаты: «اَلْ اَتْ سَفْعَرْغَسَاقْ آرْدَى» Ol at suvfaɣyfsaq erdi: Ол ат сүвғарығсақ ерді - Ол ат суармақ еді; Ол ат суармақшы еді», «اَلْ اَنَى سَفْДЫНْ КЕЖРШСАКْ آرْدَى» Ol any suvdyн keshɣuшsek erdi: Ол аны сувдын кешрүшсек ерді - Ол оны судан өткізбекші еді; Ол оны

судан өткіздірмекші еді» дегендер секілді болып келеді. Әйтсе де, мұндай сипатты түрлері бұл бөлімде сирек қолданылады.

Істеушінің бір істі істеуді көңілге алғандығы, бір істі істеу көңілінде барлығы, яки ол істі істегендігін білдіретін етістік түрі мынадай болып келеді: «*اَلْ اَتْ سَفْعَرَاغَلِيْ اَرْدِيْ*»
Ol at suvғағығы егді: Ол ат сувғарығылы ерді - Ол атты суарған еді; Ол атты суарып болған еді», «*اَلْ اَلْ اَنِيْ تَذَغْرَاغَلِيْ*»
Ol аны тозғуғығы ol: Ол аны тодзғұрұғылы ол - Ол оны тойғызған; ол оны тойдырған болатын» секілді. Осындай мәнде келгенде сөздің соңғы әрпі қаракатты болады.

Сипаттауыш (исми мәфьул), істелген істі анықтаушы мынадай болады: «*اَلْ اَذَغْرَمِشْ اَلْ*»
Озғигтыш ег*: Одзғұрмыш ер - Оянған ер; оятылған ер», «*اَلْ تَذَغْرَمِشْ*»
Тозғигтыш: Тодзғұрмыш - Тойған; тойғызылған».
 Исми мәфьул жоғарыда көрсеткен үлгілермен бір пішінді.

Төрт өріптілер бөлімі бітті.

* Жазба нұсқасында «ол» деп жаңылыс жазылған. Араб тіліндегі мағынаға сәйкес «ер» деп оқылды.

БЕС ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

ОРТАҢҒЫ ӨРІП ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ

فَعَّلَ ӨӨЛ'ӨЛДІ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

سَلَّمَ سَلَّمَ SALYMLASHDY SALYMLASHDY: салғыласты.

«سَلَّمَ بِرَّلا اَنَّا» Аның birle salym-lashdy: Аның бірле салымлашды - Онымен бірге салғыласты.» (سَلَّمَ سَلَّمَ - سَلَّمَ سَلَّمَ Salym-lashug-salym-lashmaq: Салымлашшүр-салымлашмақ - Салғыласар-салғыласпақ).

قَنَّ قَنَّ QONUQLASHDY QONUQLASHDY: қонақтасты; бірін-бірі қонақ етісті.

«قَنَّ اَكِّي قَنَّ» Olar ikki qonuqlashdy: Олар іккі қонұқлашды - Ол екеуі қонақтас-ты; Ол екеуі бірін-бірі қонаққа шақырыс-ты.» (قَنَّ قَنَّ - قَنَّ قَنَّ Qonuqlashug-qonuqlashmaq: Қонұқлашшүр-қонұқлашмақ - Қонақтасар-қонақтаспақ).

Бұл түрдегі етістіктер бөлімінде «سَلَّمَ سَلَّمَ salym-lashmaq: салымлашмақтан» басқа түбірі етістіктен туындаған сөз жоқ. Әйтсе де, құмар тігісу мағынасын білдіргенде үш өріпті есімдерден етістік туындатылуы мүмкін. Мысалы: «بِرَّلا اَبْنَادِي يَرَّقَشُو» Аның birle ojnady jaғықлашшү: Аның бірле ойнады иарықлашшү - Онымен сауыт тігісіп ойнады. Ойнаушылардың ұтқаны сауытты (батырлар жорыққа киетін сауыт - А.Е.) ала-

ды». Бұл етістік түрі бәстесу, жарысып бәсекелесу мағынасында да келеді.

«الَارِ اِكْبِي قَنَلَشْدِي» Olar ikki қонақлашды:

Олар іккі қонақлашды - Олар екеуі (бірін-бірі) қонақтасты.» Осындай мағынада келгенде үш әріпті, төрт әріпті және одан да көп әріпті сөздер осы үлгімен жасалуы мүмкін.

بَرِمْسِنْدِي VARIMSYNDY БАРЫМСЫНДЫ: барғансыңды; баратындай болып көрінді.

«اَلْ اَبْكَا بَرِمْسِنْدِي» Ol evge bağymsyndy: Ол евге барымсынды - Ол үйге барғансыңды; Ол үйге (бармайтын болса да) баратығұндай көрінді.» «بَرِمْسِنْمَاقُ — بَرِمْسِنُورُ» Бағымсынуғ-бағымсынтақ: Барымсынүр-барымсынмақ - Барғансыр-барғансымақ.)

تَرِمْسِنْدِي TARIMSYNDY ТАРЫМСЫНДЫ: теретіндей көрінді.

«اَلْ تَرِغُ تَرِمْسِنْدِي» Ol tağy tağymsyndy: Ол тарығ тарымсынды - Ол тары теретіндей көрінді.» «تَرِمْسِنْمَاقُ - تَرِمْسِنُورُ» Тағымсынуғ-тағымсынтақ: Тарымсынүр-тарымсынмақ - Теретіндей көрінер-теретіндей көрінбек).

كَلِمْسِنْدِي KELIMSINDI КЕЛІМСІНДІ: келетіндей көрінді; келгенсіді.

«اَلْ بَرُوْ كَلِمْسِنْدِي» Ol berü kelimsindi: Ол берү келімсінді - Ол бері келгенсіді; Ол бері келетіндей көрінді.» «كَلِمْسِنْمَاقُ - كَلِمْسِنُورُ» Kelim-

sinүг-kelimsinmek: Келімсінүр-келімсінмек - Келгенсір-келгенсімек.)

كَلِمَسِنْدِي KYLYMSINDI КҮЛҮМСІНДІ: күлгендей көрінді;

күлгенсіді.

«ار كَلِمَسِنْدِي» Ер күлүмсінді: Ер күлүмсінді - Ер күлгенсіді; Ер күлгендей көрінді.»

كُلْمَسِنْمَاكُ KҮЛҮМСІНҮГ-күлүмсінмек:

Күлүмсінүр-күлүмсінмек - Күлгенсір-күлгенсімек.)

Бұл етістіктер тегінде екі әріпті еді. Түбіріне «-من -msin/ -msın //-мсін/ -msın» қосымшалары қосылып, бес әріптікке айналған. Бұл қосымша осындай мағынаны білдіру үшін үш әріпті, төрт әріпті, бес әріпті етістіктерге де қосылады. Бұл етістік арабшадағы «تَفَاعَلَ الرَّجُلُ» - адам белгілі бір істен хабары болса да, өзінің хабары жоқтай етіп көрсетті», «تَصَاحَاكَ» Ол күлмесе де, өзін күлгендей етіп көрсетті»-дегендердей.

Бұл етістіктің түзілу қағидасы мынадай: Етістікке қосымша қосылғанда түбір сөздің соңғы әрпі фатхалық болса - фатхалық, зәммалық болса - зәммалық, кесралық болса - кесралық харақаттар сақталады. Фатхалық болып келгенге мысал:

«اِنْ اَنْدِنُ نَانِكُ تَلْمَسِنْدِي» ОI андын нең тілем сынды: Ол андын нең тілем сынды — Ол одан нәрсе тілегенсіді; Ол одан нәрсе тілеп жатқандай көрінді», «اِنْ اِنْجَاكُ يَلْمَسِنْدِي» ОI рышек

bilemsindi: Ол пышек білемсінді - Ол пышак қайрағандай көрінді; шындығында пышак қайрап жатпаған еді.» Бұлардың бұйрық райлы түрі: «تِیلا tile - тіле», «بِیلا bile - біле» болып, «ل — л» әрпі фатхалық еді, сол өз күйінде сақталып қалды. Зөммалық келгенге мысал: «أَلْ مَنْكَا تَلِمٌ كَلْمِسِنْدِي» ОI маңа telim күлүмсінді: Ол маңа телім күлүмсінді - Ол маған көп күлгендей көрінді», «أَلْ بُقَارُو تُرْمِسِنْدِي» ОI жоқачи tugutsынды: Ол жоғары түрүмсынды — Ол жоғары тұрғандай көрінді; шынында жоғары тұрмаған еді.» Бұлардың бұйрық райы: «كُلُّ كُؤِلٌ Kүл - күл», «تُرُّ تُرُّ Tur - түр» болып, «ل — л» мен «ر — р» әріптері негізінде сүкүндік еді. Мағынасын толық білдіру үшін аталған әріптерге түбірдің бас әрпіндегі ұзақтық белгіге сай ұзақтық қосылды.

Тек, екі әріпті етістіктердегі бірінші әріп фатхалық болып келсе, екінші әріп кесрәлі болады, фатхамен келген бірінші әріпке үйлестірілмейді. Мысалы: «أَلْ أَفْكَا بَرْمِسِنْدِي» ОI евге багымынды: Ол евге барымсынды - Ол үйге баратындай көрінді», «أَلْ سَفْقا قَرْمِسِنْدِي» Ер сувқа қагымынды: Ер сувқа қарымсынды - Адам суға қақалғандай көрінді; яғни суға шашалғандай болып көрінді». Бұл етістіктердің соңғы әрпі жоғарыда айтқан қағидаға бағындырылмады.

Екі әріпті етістіктерде түбірдің өуелгі әрпі кесрәлық болса, кесрәлық күйі қалды.

Мәселен: **أَلْ أَفْكََا كِرْمَسِنْدِي** Ол evge kirimsindi: Ол үйге кірімсінді - Ол үйге кіретіндей көрінді», **أَلْ يَرْمَاقُ تَرْمَسِنْدِي** Ол jarmaq terimsindi: Ол иармақ терімсінді - Ол ақша тергенсіді».

Бұл қосымшадағы «м — м» әрпі қашанда сүкүндік, «с — с» әрпі әрқашан кесрәлі, «н — н» әрпі сүкүндік болады. Харакаттардың бәрі түбірдің алдыңғы әрпіне үйлеседі. Мәнің бұл айтқандарым екі әріпті етістіктерге қатысты.

Үш әріпті етістіктерге келсек мыналар секілді болады: **أَلْ أَنِي قَجْرْمَسِنْدِي** Ол апы қашғимсынды: Ол аны қашрұмсынды - Ол оны қашыратындай болып (қашырмаса да) көрінді», **أَلْ أَنِكَ بَازُقِن كَجْرْمَسِنْدِي** Ол аның jazuqyn keshğimsindi: Ол аның иазықын кешрұмсінді - Ол оның жазығын кешіргендей (кешірмесе де) болып көрінді.»

Бұл орайда: «р — р» әрпі зөммалы, яғни «у» дыбысымен оқылады. Сол секілді осы бөлімде **قَجْر** — қашғи: қашұр» сөзіндегі «ج — ш» әрпінің харакаты (зөмма) «р — р» әрпіне ауысып, «ج — ш» әрпі сүкүндік болып қалған. Үш әріптілерде сөздің ортаңғы әрпі соңғы әріпке жақын болғандықтан оның харакаты қысқарады.

Төрт әріптілерге келсек, оның мысалы мынадай: **أَرَّ آتْ سَفْرْمَسِنْدِي** Ер at suvғағымсынды: Ер at сувғарымсынды - Ер at суарғандай

болып көрінді.» Мұнда да, «غ — ғ» әрпі фатхалық болғандықтан, «ر — р» әрпі кесрәлық болды, өйткені фатха мен кесрә екі әріптілерде қалай қарама-қайшы болмаса, бұл жерде де қарама-қайшы болмайды.

Мәселен: «بر مَسْنَدِي» bağymsındı: барым-сынды - баратындай болып көрінді.» Сондай-ақ, «تِلَيْتِي» тилейтіндей болып көрінді» деген сөзді «تِلْمَسْنَدِي» tilimsindi: тілімсінді» демей «تِلْمَسْنَدِي» tilemsindi: тілемсінді» дейді. Сол секілді, мұның түбірі - төрт әріпті «تِلَا» tile: тіле». Бұл сөздің ақырғы әрпі, яғни «I өліп» әрпі қысқартылған. Өйткені, түбірге, етістікке бұл қосымшалардың қосылуы арқылы сөздің соңғы әрпі болған «I» өліп дауыстағанда сіңісіп кетеді де, жазғанда сақталмайды. Үш әріптік етістік екі әріптік үш әріптік етістікке ұқсап қалмауы үшін «I» өліп қысқартылғаннан кейін, «ل — л» әрпін кесрәлі жасаған дұрыс болмайды. Мысалы: «يَرِنْدَقُ تِلْمَسْنَدِي» Jarındaq tilimsindi: Иарындақ тілімсінді - Таспа тіліп жатқандай болып көрінді; өзін таспа тіліп жатқандай етіп көрсетті.» «بِلْمَسْنَدِي» биләмсінді: Бышак bilemsindi: Бышак білемсінді - Пышак білегендей көрінді; Пышак қайрағандай көрінді» сөздеріндегі «ل — л» әрпі кесрәлық (созылып айтылса) болса, онда «істі білетіндей көрінді» деген мағынадағы «بِلْمَسْنَدِي» билімсінді: ыш билімсінді» сияқты шығар еді. Бұл екі әріптен түзілген сөз, алдыңғылары үш әріптен тү-

зілген. Жоғарыда, үш әріптілер туралы ережеде, «قَجْر» қашуғ: қашұр», «كَجْر» кешүг: кешұр» деген етістіктердегі ортаңғы әріптердің харакаттары қысқарып, соңғы әріпке ауысатын жағдайларын да айтқан едік. Бұл бөлімде «ج — ч/ш» әрпін сүкүндік етіп, «قَجْر مَسْنَدِي» қашғұмсынды: қашрұмсынды - қашыратындай көрінді» десек, осындағы «ج — ч/ш» әрпінің харакаты кейінгі «ر — р» әрпіне көшеді. Фатха, кесрәмен үйлесімдікте болғандықтан «ر — р» әрпі кесрәлыққа айналдырылмай, сол күйі қалдырылған. Мысалы: «اَلْ اَنِي تَذَغْر مَسْنَدِي» Ol аны тозғұрұмсынды: Ол аны тодзғұрұмсынды - Ол оны тойғызғандай көрінді». Мен айтып өткен бұл қағидалар күллі түрік тілдеріндегі барлық етістіктерді аясына алады. Бұл қағидадан ешқайсысы да сырт қалмайды. Бұл бөлімде бес әріпті бір етістіктен басқа бұл мөнді білдірмейтін сөз жоқ. Ол: «اَلْ مَنكَا يَر مَسْنَدِي» Ol таңа жарамсынды: Ол маңа иарамсынды - Ол маған жарамсақтанды, жағымсынды» дегендегі сөз. «يَر مَسْنَدِي - يَر مَسْنَدِي» Jaramsynug-jaramsynmaq; Иарамсынұр-иарамсынмақ - Жарамсақтанар-жарамсақтанбақ.)

قَسْرَقْنَدِي

ҚЫСЫРҚАНДЫ ҚЫСЫРҚАНДЫ: қатты сақтады; (қызғанды).

«اَر تَمَّارِن قَسْرَقْنَدِي» Er tavağын қысығқанды: Ер таварын қысырқанды - Адам малын қызғанды; малын қатты сақтады.» (قَسْرَقْنَدِي - قَسْرَقْنَدِي)

Қысырқануғ-қысырқанмақ: Қысырқанұр-қысырқанмақ - Қызғанар-қызғанбақ.)

Жырда былай деп келген:

« اَلتِّبُّ تَرِيغٌ قَدْ مَدَى
سَجَّانٌ تَقَى سِقْرَانَ
كَزَلْبٍ نَالِكٌ كَتَّرَسَنَ
أَمْدَى أَنِي قَسْرَانَ »

*«Itip tarıg qozmadı
Syşgan taqy syқырқан
Kizlep nelyk күtersen
Emdi any қысырқар:*

*Iltip tarıg qodzmadı
Syşgan taqy syқырқан.
Kizlep nelük күтерсен
Emdi any қысырқан -*

*Қоймады тары тасынып,
Тышқан менен саршұнақ.
Сақтарсың несін жасырып
Енді оны қызғанғын.»*

(Өзінің бала-шағасынан қызғанып, астық жинаған адамның дәнін тышқан, саршұнақ түк қоймай тасып, жеп кеткеннен кейін оны келекелеп айтқаны: Тышқан мен сықырқан астығыңды бір түйірін қалдырмай тасып әкетті; Жасырып енді несін сақтайсың?! Ал, енді қатты қысып сақта, бала-шағаңа жегізбей, қызған!).

بُلَيْتْلَانْدِي

BULYITLANDY BҰЛЫТЛАНДЫ: бұлыттанды.

«كوك بُلَيْتْلَانْدِي» Kөk bulıytlandy: Көк бұлыт-

ланды - Көк бұлтланды.» (بَلْتَانُورُ بِاتَانِمَاقُ)
Bulьtlanur-bulьtlanmaq: Бұлытланұр-бұлыт-
ланмақ - Бұлттанар-бұлттанбақ.)

بَغْرَلَنْدِي BAҒЫRLANDY BAҒЫPЛANDY: ұйыды; бауырдай
болды.

«قَانٌ بَغْرَلَنْدِي Qan baғыrlandy: Қан бағыр-
ланды - Қан ұйыды; қан бауырдай болып,
түйін-түйін түйіршіктеніп ұйыды.» Сүт ұйып
айранға айналса да, осы сөзбен айтады.

(بَغْرَلَنْدِي - بَغْرَلَنْدِي Baғыrlanur-baғыrlanmaq:
Бағырланұр-бағырланмақ - Ұйыр-ұйымақ.)

بُتَاقَلَنْدِي BUTAҚLANDY БҰТАҚLANDY: бұтақтанды.

«يَغَاجٌ بُتَاقَلَنْدِي Yғаш butaқlandy: Иғаш
бұтақланды - Ағаш бұтақтанды.»

«سُوفِي بُتَاقَلَنْدِي Sov butaқlandy: Сув бұтақлан-
ды - Су тармақтанды.» Мұның түпкі мәні

«بُتَاقٌ butaқ: бұтақ - ағаштың бұтағы» мағы-
насында. (بُتَاقَلَنْدِي - بُتَاقَلَنْدِي Butaқlanur-bu-
тақlanmaq: Бұтақланұр-бұтақланмақ - Бұта-
қтанар-бұтақтанбақ.)

بَشَقَلَنْدِي BAШAҚLANDY BAШAҚLANDY: басы шығарыл-
ды; ұшталды.

«سُنْجُو بَشَقَلَنْدِي Sүңү bашaқlandy: Сүңү ба-
шақланды - Сүңгі ұшталды; Найзаның басы
шығарылды.» Найзаға үш жасалынды. Жебе-
ге үшкір басын бекітсе де осылай дейді.

(بَشَقَلَنْدِي - بَشَقَلَنْدِي Bашaқlanur-bашaқlanmaq:
Башақланұр-башақланмақ - Ұшталар-

ушталмақ)

بَلِقْلَانْدِي BALYQLANDY BALYQLANDY: балықтанды. (Балық пайда болды, көбейді. А.Е.)

«بَلِقْلَانْدِي كۆل Kөл balyqlandy: Көл балықланды - Көл балықтанды.» Балықты болды. Арғулар батпақты жерді осылай дейді. Ұйғырлар қалалы, қорғанды жерді осылай дейді. بَلِقْلَانُور - بَلِقْلَانْمَاق Balyqlanug-balyqlanmaq: Балықланүр-балықланмақ - Балықтанар-балықтанбақ.)

بِجَاكَلَنْدِي BISHKLENDI BISHKLENDI: пышақтанды; пышақты болды.

«بِجَاكَلَنْدِي ار Er bishkendi: Ер бішекленді - Ер пышақтанды; Ер пышақты болды.»

بِجَاكَلَنْوَر - بِجَاكَلَنْمَاك Bishkelenug-bishkelenmek: Бішекленүр-бішекленмек - Пышақтанар-пышақтанбақ.)

تَبْتَلَنْدِي TYBYTLENDI TYBYTLENDI: түбіттенді. Түбіт жұртына кірді.

«تَبْتَلَنْدِي ار Er tybytlendi: Ер түбүтленді - Ер түбіттенді; Адам түбіт жұртына кірді, соған айналып кетті.» Түбіттер түрік еліне басқа жақтан келіп, орын теуіп тұрып қалған адамдар. تَبْتَلَنْوَر - تَبْتَلَنْمَاك Tybytlenug-tybytlenmek: Түбүтленүр-түбүтленмек - Түбітгенер-түбіттенбек).

تَتَغْلَنْدِي TATYFLANDY TATYFLANDY: татымдыланды; дәм-татуы кірді.

ازم تَتَغْلَنْدِي» Yzüm tatyǵlandy: Үзүм татығланды - Үзім тәттiлендi; үзімге дәм кірдi.» Бір нәрсеге дәм кірсе осы сөз арқылы білдіріледі. (تَتَغْلَانُور - تَتَغْلَانْمَاق) Tatyǵlanur-tatyǵlanmaq: Tatyǵlanur-tatyǵlanmaq - Дәмі кірер-дәмі кірмек).

تَتُقْلَنْدِي

TUTUQLANDY TŪTŪQLANDY: тұтықланды.

ارَاغْت تَتُقْلَنْدِي» Uraǵut tutuqlandy: Ұрағұт тұтұқланды - Әйел тұтықты болды, демек алдында қызмет көрсетіп жүретін тұтықты (өтекті) болды.» (تَتُقْلَانُور - تَتُقْلَانْمَاق) Tūtūqlanur-tūtūqlanmaq: Tūtūqlanur-tūtūqlanmaq - Өтекті болар-өтекті болмақ).

تُرُقْلَنْدِي

TURUQLANDY TŪRŪQLANDY: арық-тұрық көрді; тұрық деп санады.

اَل بُو اَتِغ تُرُقْلَنْدِي» Ol bu atyǵ turuqlandy: Ол бұл атығы тұрық көрді.» Аттан басқаларды арық-тұрық санаса да осылай дейді. (تُرُقْلَانُور - تُرُقْلَانْمَاق) Tūrūqlanur-tūrūqlanmaq: Tūrūqlanur-tūrūqlanmaq - Тұрық санар-тұрық санамақ.)

تَلْمَلَنْدِي

TOLUMLANDY TOLŪMLANDY: жарақтанды; құралданды.

اَر تَلْمَلَنْدِي» Er tolumlandy: Ер толұмланды - Ер құралданды; адам құрал-саймандарын сайлап асынды.» (تَلْمَلَانُور - تَلْمَلَانْمَاق) Tolumlanur-tolumlanmaq: Tolumlanur-tolumlanmaq - Құралданар-құралданбақ).

جۈرۈلۈندى ЖҮРҮРЛЕНДІ ЖҮПҮРЛЕНДІ: жүні өсті,

түбіттенді.

«اجگو جۈرۈلۈندى Ешкү жүрүглendi: Ешкү жүпүрленді - Ешкі жүні өсті; Ешкі түбіттенді.» جۈرۈلۈنۈر - جۈرۈلۈنۈر - جۈرۈلۈنۈر - جۈرۈلۈнтек: Жүпүрленүр-жүпүрленмек - Түбіттенер-түбіттенбек.)

جۈشۈلۈندى ШЕВІШЛЕНДІ ШЕБІШЛЕНДІ: шыбыштанды; шы-

быш болды.

«اغلاق جۈشۈلۈندى Оғлақ шевішлendi: Оғлақ шевішленді - Лақ шыбыштанды.» Алты айлық лақты шыбыш деп атайды.

جۈشۈلۈнۈر - جۈشۈلۈнۈر - جۈшۈлۈнۈр - جۈшۈлۈнۈр - Шевішленүр-шебішленмек: Шевішленүр-шебішленмек - Шыбыштанар-шыбыштанбақ.)

جرۈقلۈندى ШАРУҚЛАНДЫ ШАРҰҚЛАНДЫ: шарықтанды;

шарықты болды.

«ار جرۈقلۈندى Ер шағуқланды: Ер шаруқланды - Ер шарықтанды; Адам шарыққа ие болды.» جرۈقلۈнۈر - جرۈقلۈнۈر - Шағуқлануғ-шағуқланмақ: Шаруқланүр-шаруқланмақ - Шарықты болар-шарықты болмақ.)

جۈشۈکلۈندى ШЕШЕКЛЕНДІ ШЕШЕКЛЕНДІ: шешектенді;

шешек атты.

«يغاج جۈشۈکلۈندى Ығаш шешеклendi: Ығаш шешекленді - Ағаш шешектенді.» Басқалары да осындай. جۈشۈکلۈнۈр - جۈشۈکلۈнۈр - Шешекленүр-шешекленмек: Шешекленүр-ше-

шекленмек - Шешектенер-шешектенбек.)

سُغُوتِلْنَدِي SÖGÜTLENDİ СӨГҮТЛЕНДІ: сөгүттенді. (Шілік-ті, шілік талды болды. А.Е.).

«يِر سِگْتَلْنَدِي Jer sөгүtlendi: Иер сөгүтленді - Жер шіліктенді; (жерге шілік тал қаптап өсті.)» «سِگْتَلْنَمَاکْ - سِگْتَلْنَمَاکْ Sөгүtlenүг-sөгүtlenmek: Сөгүтленүр-сөгүтленмек - Талды болар-талды болмақ).

سُغُوقْلَانْدِي SOFUQLANDY СОҒҰҚЛАНДЫ: суықтанды; суық

санады, суықсынды.

«اَل بُو يِرِگْ سِغُوقْلَانْدِي Ol bu jerig soғuqlandy: Ол бұ иеріг соғұқланды - Ол бұл жерді суық санады.» Бір нәрсені суық деп санағанда, осылай дейді. «سِغُوقْلَانْمَاکْ - سِغُوقْلَانْمَاکْ Soғuqlanug-soғuqlanmak: Соғұқланүр-соғұқланмақ - Суықсынар-суықсынбақ.)

سُغُویْفلَانْدِي SUVYIFLANDY СҰВЫҒЛАНДЫ: сұйық көрді;

сұйықсынды.

«اَل بَالِغْ سِغُویْفلَانْدِي Ol balıg suvyıflandy: Ол балығ сұвығланды - Ол балды сұйықсынды.» Басқаларға да осылай дейді.

«سِغُویْفلَانْمَاکْ - سِغُویْفلَانْمَاکْ Suvyıflanug-suvyıflanmak: Сұвығланүр-сұвығланмақ - Сұйықсынар-сұйықсынбақ.)

قَاتِلْنَدِي ҚАНАТЛАНДЫ ҚАНАТЛАНДЫ: қанаттанды.

«اَر قَاتِلْنَدِي Er қanatlandy: Ер қанатланды - Ер қанаттанды; адам жүйрік атты болды, ұшты, тілегіне жететін болды.» «قَاتِلْنَدِي»

Қуш қанатланды: Қуш қанатланды - Қуш қанаттанды; құстың қанаты жетілді.»

﴿قَتَلْنَا نُوْرًا قَاتَلْنَا نُوْرًا قَاتَلْنَا نُوْرًا﴾ Қанатлануғ-қанатланмақ:
Қанатлануғ-қанатланбақ - Қанаттанар-қанаттанбақ.)

﴿قَلْبٌ لَّنْدِي﴾ ҚЫЛЫШЛАНДЫ ҚЫЛЫШЛАНДЫ: қылыштанды; қылышты болды.

﴿أَرِ قَلْبٌ لَّنْدِي﴾ Ер қылышланды: Ер қылышланды - Ер қылыштанды.»

﴿قَالَجَانُوْرٌ قَالَجَانِمَاقُ﴾ Қылышлануғ-қылышланмақ:
Қылышлануғ-қылышланмақ - Қылыштанар-қылыштанбақ.)

﴿جَغْرٌ لَّنْدِي﴾ ШАҒЫРЛАНДЫ ШАҒЫРЛАНДЫ: шараптанды; шарапқа, ішкілікке ие болды.

﴿أَرِ جَغْرٌ لَّنْدِي﴾ Ер шағырланды: Ер шағырланды - Ер шарапты болды.»

﴿جَغْرٌ لَّنُوْرًا جَغْرٌ لَّنِمَاقُ﴾ Шағырлануғ-шағырланмақ:
Шағырлануғ-шағырланмақ - Шараптанар-шараптанбақ.)

﴿جَغْرٌ لَّنْدِي﴾ ШЫҒЫРЛАНДЫ ШЫҒЫРЛАНДЫ: шиырлаңды; шиыр жол пайда болды.

﴿يَبِرِ جَغْرٌ لَّنْدِي﴾ Јер шығырланды: Јер шығырланды - Жерде шиыр жол пайда болды.»

﴿جَغْرٌ لَّنُوْرًا جَغْرٌ لَّنِمَاقُ﴾ Шығырлануғ-шығырланмақ:
Шығырлануғ-шығырланмақ - Шиырланар-шиырланбақ.)

﴿قَدْرٌ لَّنْدِي﴾ ҚАЗЫРЛАНДЫ ҚАДЗЫРЛАНДЫ: қазымырланды, қытымырланды, қатыгезденді.

﴿أَرِ قَدْرٌ لَّنْدِي﴾ Ер қазырланды: Ер қадзырланды - Ер қытымырланды.» Бұл сөздің негізі:

«قَدْرَ لَنَدِي» қадғынды: қадрынды» болады.

Дұрысы сол. (قَدْرَ لَنَمَاقٍ - قَدْرَ لَنُورٍ Қазығлануғ-қазығланмақ: Қадзырланүр-қадзырланмақ - Қазымырланар-қазымырланбақ.)

قَدْرَ لَنَدِي ҚАЗЫЗЛАНДЫ ҚАДЗЫЗЛАНДЫ: қабықтанды; қалыңдады.

«يَغَاجٍ قَدْرَ لَنَدِي» Ығаш қазызланды: Ығаш қадзызланды - Ағаш қабықтанды.»
(قَدْرَ لَنَمَاقٍ - قَدْرَ لَنُورٍ Қазығлануғ-қазығланмақ: Қадзызланүр-қадзызланмақ - Қабықтанар-қабықтанбақ.)

قُدُوزُ لَنَدِي ҚУЗУЗЛАНДЫ ҚҰДЗҰЗЛАНДЫ: жуанға үйленді; жуан әйел алды.

«ار قُدُوزُ لَنَدِي» Ер қузuzланды: Ер құдзұзланды - Ер жуан әйел алды.» (Арғуша).

(قُدُوزُ لَنُورٍ - قُدُوزُ لَنَمَاقٍ) Қузuzлануғ-қузұзланмақ: Құдзизланүр-құдзұзланмақ - Жуан әйел алар-жуан әйел алмақ.)

قَمَزُ لَنَدِي ҚЫМЫЗЛАНДЫ ҚЫМЫЗЛАНДЫ: қымызданды.

«ار قَمَزُ لَنَدِي» Ер қымызланды: Ер қымызданды - Ер қымызданды; Ер қымызды болды.»

Қымыз - ашытылған бие сүті.
(قَمَزُ لَنُورٍ - قَمَزُ لَنَمَاقٍ) Қымызлануғ-қымызланмақ: Қымызланүр-қымызланмақ - Қымызданар-қымызданбақ.)

قَوْشَلَنَدِي ҚОҒУШЛАНДЫ ҚОҒҰШЛАНДЫ: құлдырап ақты.

«سُفِّ قَوْشَلَنَدِي» Суv қоғушланды: Суv қоғушланды - Суv құлдырап (ырғып-тулап) ақты.»
(قَوْشَلَنُورٍ - قَوْشَلَنَمَاقٍ) Қоғушлануғ-қоғуш-

lanmaq: Қоғушланүр-қоғушланмақ - Құлдырап ағар-құлдырап ақпақ.)

قَمِشْلاندى

ҚАМЫШЛАНДЫ ҚАМЫШЛАНДЫ: қамысты болды; қамыстанды.

«ير قَمِشْلاندى Jег қамышланды: Иер қамышланды - Жер қамыстанды.» (قَمِشْلانور قَمِشْلانماق)

Қамышлануғ-қамышланмақ: Қамышла-нүр-қамышланмақ - Қамыстанар-қамыстанбақ.)

قَدَغْلاندى

ҚЫЗЫҒЛАНДЫ ҚЫДЗЫҒЛАНДЫ: кемерленді; жиектенді.

«قَدَغْلاندى Қызығланды нең: Қыдзығланды нең - Нәрсе кемерленді.» (قَدَغْلانور - قَدَغْلانماق)

Қызығлануғ-қызығланмақ: Қыдзығланүр-қыдзығланмақ - Жиектенер-жиектенбек.)

قَاتَغْلاندى

ҚАТЫҒЛАНДЫ ҚАТЫҒЛАНДЫ: қатты әрекеттенді. (Қатаңданды, қатайды - А.Е.).

«ار قَاتَغْلاندى Er қатығланды: Ер қатығланды - Ер қатты әрекеттенді.» (قَاتَغْلانور - قَاتَغْلانماق)

Қатығлануғ-қатығланмақ: Қатығланүр-қатығланмақ - Қатты әрекеттенер-қатты әрекеттенбек.)

Мақалда былай деген:

«كچكدا قَاتَغْلانسا الؑاذو سقنور»: Кішікде қатығланса ұлғазу севнүр:

Кішікде қатығланса ұлғадзү севнүр - Кішіде қатты әрекеттенсе, ұлғайғанда сүйінер.» (Жасында бейнеттенсе, есейгенде зейнетін көрер. - А.Е.)

قُرغْلاندى

ҚУРУҒЛАНДЫ ҚҰРУҒЛАНДЫ: құрғақ көрді; құрғақсынды.

«**اَلْ اَتَمَاكُنِي قُرْغَانْدِي**» Ol өтмекні қуруғланды:
 Ол өтмекні қуруғланды - Ол нанды құрғақ
 көрді; (кепкен деп жемеді.)»
 (قُرْغَانْمَاقُ - قُرْغَانُورُ Қуруғлануғ-қуруғланмақ;
 Қуруғлануғ-қуруғланмақ - Қуруғқасынар-
 қуруғқасынбақ).

«**قَشُقْلَانْدِي**» ҚАШУҚЛАНДЫ ҚАШУҚЛАНДЫ: қасықтанды;
 қасықты болды.

«**اَر قَشُقْلَانْدِي**» Ер қашуқланды: Ер қашуқлан-
 ды - Ер қасықтанды; Ер қасықты болды.»
 (قَشُقْلَانْمَاقُ - قَشُقْلَانُورُ Қашуқлануғ-қашуқланмақ;
 Қашуқлануғ-қашуқланмақ - Қасықтанар-
 қасықтанбақ.)

«**كَلْبَلَنْدِي**» KELEPLENDI KELEPLENDİ: келептенді.

«**تَاغ كَلْبَلَنْدِي**» Тағ келепленді: Тағ келеплен-
 ді - Тауда келеп шөбі шықты.» Бұл бөлімде-
 гі етістіктер түрлі сипатта болады:

Біріншісі, айтқан нәрсеге ие болғандығын
 білдіреді. Мысалы: «**اَر تَرَّغْلَانْدِي**» Ер тарығлан-
 ды: Ер тарығланды - Адам тарыланды;
 Адам тарыға ие болды, тарылы болды.»
 «**اَر قَشُقْلَانْدِي**» Ер қашуқланды: Ер қашуқлан-
 ды - Адам қасықты болды; Қасыққа ие бол-
 ды.»

Екіншісі, өзін айтқан нәрселер қатарын-
 да екендігін, уа олардың ішіне қосылаты-
 нын аңғартады. Мәселен: «**اَر اَغْزَلَنْدِي**» Ер
 оғузданды: Ер оғузданды - Ер оғызданды;
 Ер оғыз тайпасына кірді», «**اَر جِكَلَنْدِي**» Ер жі-

gillendi: Ер шігілленді - Ер шігілденді; Ер шігіл тайпасына кірді», - дегендер төрізді. Бұл арабшадағы: «وَقَيْسٌ عَيْلَانٌ وَمَنْ تَقَيْسًا» - Олардың қатарына кірді» дегенге сәйкес. Бұл бүкіл етістіктер үшін ортақ ереже.

Үшіншісі, айтылған нәрсе өзінің жаратылысындағы төң жай екенін білдіреді. Мәселен: «يَغَاجٌ بِتَغَانَدِي» Ығаш butақланды: Ығаш бұтақланды - Ағаш бұтақтанды; ағаш бұтақ жайды»; «يَمِشَانَدِي» Ығаш жемішленді: Ығаш иемішленді - Ағаш жемістенді; ағаш миуа берді.»

Төртіншісі, бұл мағыналардың ешқайсысында білдірмей, етістіктің өз мәнін сақтап қалады. Мәселен: «أَرَقْتَانَدِي» Ер қатығланды: Ер қатығланды - Ер қатуланды, (Ер ширықты - А.Е.), «كُشِي يَمْرَلْنَدِي» Кіші jumurlанды: Кіші иүмүрланды - Кісі жиналды» дегендер секілді.

Бұл етістіктердің бәрі үш әріпті есімдерден жасалған. Бұл ереже төрт әріпті, бес әріпті және одан да көп әріпті етістіктерге де сәйкес келеді. Осыны жақсы түсін, білімге ие боласың.

Бес әріптілер бөлімі бітті.

АЛТЫ ӨРШТІЛЕР БӨЛІМІ

تَشَغْتَلَنْدِي TUSHFUTLANDY ТҮШҒҰТЛАНДЫ*: шәкірттенді; шәкіртті болды.

«ار تَشَغْتَلَنْدِي» Er tushfutlandy: Ер түшғұтланды - Ер шәкірттенді; Ер шәкіртті болды.»

(تَشَغْتَلَنْدِي - تَشَغْتَلَنْدِي تَشَغْتَلَنْدِي Tushfutlanur-tushfutlanmak: Түшғұтланур-түшғұтланмақ - Шәкірттенер-шәкірттенбек.)

تَرْمُتَلَنْدِي TARMUTLANDY ТАРМҰТЛАНДЫ: тармақтанды.

«سوفی تَرْمُتَلَنْدِي» Suv tarmutlandy: Сув тармұтланды - Су тармақтанды.»

(تَرْمُتَلَنْدِي - تَرْمُتَلَنْدِي تَرْمُتَلَنْدِي Tarmutlanur-tarmutlanmak: Тармұтланур-тармұтланмақ - Тармақтанар-тармақтанбақ.)

قَزَغْتَلَنْدِي ҚЫЗҒҰТЛАНДЫ: қызарды; бой тартты.

«ار ايشْتان قَزَغْتَلَنْدِي» Er ыштан қызғұтланды: Ер ыштан қызғұтланды. - Ер істен бас тартты; Ер өз ісінің мінін аңғарып қызарды, істен бас тартты.»

(قَزَغْتَلَنْدِي - قَزَغْتَلَنْدِي قَزَغْتَلَنْدِي Qызғұтlanur-qызғұтlanmak: Қызғұтланур-қызғұтланмақ -Қызарар-қызармақ.)

تَفْغَاشَلَنْدِي TAVFAŞLANDY ТАВҒАШЛАНДЫ: табғаштанды; табғаш кейпіне кірді.

«ار تَفْغَاشَلَنْدِي» Er tavғашlandy: Ер табғашлан-

* «Шәкірт» деген мәнді білдіретін «بُشَغْتَلَنْدِي» Boşğut: бошғұт» сөзіне жақын келеді.

Ал, «шәкірт» мағынасын білдіретін «تَشَغْتَلَنْدِي» tushğut: түшғұт» сөзі сөздікте кездеспейді.

ды - Ер тағаштанды, тағаш кейпіне кірді.»

تَافَّغَشَانُورُ - تَفَّغَشَانِمَاقُ Tavғашlanur-tavғашlan-
мақ: Тавғашланүр-тағашланмақ - Тағаш-
танар-тағаштанбақ.)

سُرْقُوشْلَانْدِي SURQUSHLANDY СҰРҚҰШЛАНДЫ: сырқұш-
ланды; сырланды.

بِشَاق سُرْقُوشْلَانْدِي Бішек surқuшланды: Бішек
сүрқұшланды - Пышақ сабы сырқұшланды;
яғни лак ағашының желімімен бекітіліп,

сырланды.» سُرْقُوشْلَانِمَاقُ - سُرْقُوشْلَانُورُ Сықуш-
lanur-сықушланмақ: Сүрқұшланүр-сүрқұш-
ланмақ - Сырқұшланүр-сырқұшланбақ.)

ار سُرْقُوشْلَانْدِي Ер surқuшланды: Ер сүрқұш-
ланды - Ер лак ағашының желіміне ие бол-
ды.»

سُرْقُوشْلَانْدِي SURQUSHLANDY СҰРҚҰШЛАНДЫ: сырқұш-
ланды;

يِر سُرْقُوشْلَانْدِي Yer surқuшланды: Иер
сүрқұшланды - Жерде сахара киндібасы се-
кілді өсімдік өніп шықты.»

سُرْقُوشْلَانِمَاقُ - سُرْقُوشْلَانُورُ Surқuшlanur-sur-
қuшlanмақ: Сүрқұшланүр-сүрқұшланмақ -
Сырқұшланүр-сырқұшланбақ.)

مَنْدَرْلَانْدِي MANDARLANDY МАНДАРЛАНДЫ: шырмауық-
танды.

يَغَاش مَنْدَرْلَانْدِي Ығаш mandarланды:
Иығаш мандарланды - Ағашқа шырмауық
оралды.» مَنْدَرْلَانِمَاقُ - مَنْدَرْلَانُورُ Manlarlanur-

mandarlanmaq: Мандарланүр-мандарланмақ - Шырмауықтанар-шырмауықтанбақ.)

جَلْبُشْلَانْدِي SHULBUŞLANDY ШҮЛБҰШЛАНДЫ: шырыштанды;

салтақ-салтақ шырышқа боялды.

«الک جَلْبُشْلَانْدِي Elik şulbuşlandy: Елік шүлбүшланды - Қол шырыштанды; жеміс, сондай шырышты шырын нәрселерді ұстап жегендіктен қол шырышталды.»

جَلْبُشْلَانْمَاقِ شُولْبُشْلَانْمَاقِ Шулбушланур-şulbuşlanmaq: Шүлбүшланүр-шүлбүшланмақ - Шырыштанар-шырыштанбақ)

قَرْتِشْلَانْدِي ҚЫРТЫШЛАНДЫ ҚЫРТЫШЛАНДЫ: шырайланды.

«قَرْتِشْلَانْدِي Қыз қыз қытышланды: Қыз қыртышланды - Қыз шырайланды; шырайлана түсті.»

«قَرْتِشْلَانْمَاقِ Қытышланур-қытышланмақ: Қыртышланүр-қыртышланмақ - Шырайланар-шырайланбақ.)

قَلْدَاشْلَانْدِي ҚОЛДАШЛАНДЫ ҚОЛДАШЛАНДЫ: дос көрді;

жолдас жора санады. (Дос тұтты. - А.Е.).

«ال منك بَر لا قَلْدَاشْلَانْدِي Ol meniñ birle қолдашланды: Ол менің бірле қолдашланды - Ол менімен дос тұтынды; Өзін менің достарымның бірімін деп санады.»

قَلْدَاشْلَانْمَاقِ Қолдашланур-қолдашланмақ: Қолдашланүр-қолдашланмақ - Дос көрер-дос көрмек.)

بُوشْلَاڧْلَانْدِي БОШЛАҒЛАНДЫ БОШЛАҒЛАНДЫ: бойасаулық

қылды; басынды, менменсіді.

«ار ايشدا بشلغاندى» Ер ышта бошлағанды: Ер ышта бошлағанды - Адам істе басынды (өзім білемін деп, менменсіді - А.Е.), айтқан ақылға құлақ аспады.» Мақалда былай деп келген: «بشلائسا بوخسۇقلايۇر» Бошлағанса бохсұқланур: Бошлағанса бохсұқланур - Бойбермесе бұғауланар». (Бой бермей басынып, шалқақтаған адам, бұғауға түсер деген мағынадағы мақал. «Мойнын имегеннің бойы иілер» деп әсерлесе де болатын секілді. - А.Е.) Бұл мақал өзінің дегенімен жүретін, өз бетімен істейтін жандарға қарата айтылған.

«بشلائنور - بشلائنماق» Бошлағанур-бошлағанмақ: Бошлағанур-бошлағанмақ - Менменсір-менменсімек.)

«تۇرۇقلاندى» TURQYFLANDY TҮРҚЫFLANDY: ұялды,

именді, тартынды.

«ال مندىن تۇرۇقلاندى» Ol mendin turqyflandy: Ол мендін тұрқығланды - Ол менен ұялды; Ол менен именіп, тартынды.»

«تۇرۇقلانур - تۇرۇقلانماق» Turqyflanur-turqyflanmaq*: Тұрқығланур-тұрқығланмақ - Тартынар-тартынбақ).

«تۇفراقلاندى» TUFRAFLANDY TҮФРАFLANDY**: (таңбаланды; аттанды. - А.Е.)

* Жазба нұсқасында «تۇرۇقلانур», «تۇرۇقلانماق» деп жазылған. Бұл етістіктің «تۇرۇق» turqyfland: түрқығланды: түрқығланды» сөзінен шыққандығын ескеріп, «تۇرۇقلانур» turqyflanur-turqyflanmaq деп транскрипцияладық.

** Сөзбе-сөз аудармасы көрсетілмеген. Мысалда мағыналық аудармасымен келеді. Ал, Көне түркі сөздігінде: «1. Мөрленді, таңбаланды; 2. атқа қону» (ДТС., 584-стр.)мағынасында түсіндірілген.

«تَغْرَغْلَانْدِي اَغْلَانْ Oğlan tuğraflandı: Оғлан тұғрағланды - Ұлан аттанды; Ұлан ханның жорық кезінде беріп, кейін қайтарып алатын атын иеленді; Ұлан атты болды.»

(تَغْرَغْلَانُورُ - تَغْرَغْلَانْمَاقُ Tuğraflanur-tuğraflanmaq: Тұғрағланүр-тұғрағланмақ - Аттанар-аттанбақ.)

Жазумен, мөрмен таңбаланса да осы сөз қолданылады. (Оғызша).

تَمْلُغْلَانْدِي Tumluflandı Түмлүғланды: суықсынды.

«أَلْ بُو اَغْرُنِي تَمْلُغْلَانْدِي Ol bu oğurnı tumluflandı: Ол бұ оғұрны түмлүғланды - Ол бұл кезді суықсынды; Ол бұл уақытты суық көріп, райынан қайтты.» (تَمْلُغْلَانُورُ - تَمْلُغْلَانْمَاقُ Tumluflanur-tumluflanmaq: Түмлүғланүр-түмлүғланмақ - Суықсынар-суықсынбақ).

«أَلْ اَنَارُ تَمْلُغْلَانْدِي Ol anar tumluflandı: Ол аңар түмлүғланды - Ол оған суықтанды; Ол оған суық қабак көрсетті.»

قَشْلَغْلَانْدِي Қышлағланды Қышлағланды: қыстауланды.

«أَلْ بُو يِيرِكِ قَشْلَغْلَانْدِي Ol bu jerig qıshlaflandı: Ол бұ иеріг қышлағланды - Ол бұл жерді қыстауланды; Ол бұл жерді қыстады.»

(قَشْلَغْلَانُورُ - قَشْلَغْلَانْمَاقُ Қышлағланүр-қышлағланмақ: Қышлағланүр-қышлағланмақ - Қыстауланар-қыстауланбақ.)

قُشْلَغْلَانْدِي Қушлағланды Құшлағланды: күс күстайтын етті.

«خَان بُو يِرِكْ قُشَلَانْدِي» Хан бу жеріг қишлағланды: Хан бұл жерді құс аулайтын жер жасады.»

«قُشَلَانْدِي - قُشَلَانْمَاقْ» Қишлағлануғ-қишлағланмақ: Құшлағлануғ-құшлағланмақ - Құс аулайтын жер етер-құс аулайтын жер етпек.)

«بُجْجَقْلَانْدِي» ВУЖҒАҚЛАНДЫ БҰЖҒАҚЛАНДЫ: бұршақтанды.

«بُجْجَقْلَانْدِي نَانْكَ» Вужғақланды пен: Бұжғақланды нең - Нәрсе бұршақтады; нәрседе бұршақ пайда болды.» «بُجْجَقْلَانْمَاقْ - بُجْجَقْلَانْدِي»

Вужғақлануғ-вужғақланмақ: Бұжғақлануғ-бұжғақланмақ - Бұршақтанар-бұршақтанбақ.)

«بُرْجَقْلَانْدِي» BURЖАҚЛАНДЫ БҰРЖАҚЛАНДЫ: бұршақтады.

«بُرْجَقْلَانْدِي تَر» Тер буржақланды: Тер буржақланды - Тер бұршақтады; тер тамшы-тамшы болып бұршақтады.» Басқасы да сондай.

«بُرْجَقْلَانْمَاقْ - بُرْجَقْلَانْدِي» Буржақлануғ-буржақланмақ: Бұржақлануғ-бұржақланмақ - Бұршақтар-бұршақтамақ.)

«بَШْمَقْلَانْدِي» ВАШМАҚЛАНДЫ БАШМАҚЛАНДЫ: башмақтанды.

«بَШْمَقْلَانْدِي اَر» Ер башмақланды: Ер башмақланды - Ер башмақтанды.» (Оғызша).

«بَШْمَقْلَانْمَاقْ - بَШْمَقْلَانْدِي» Вашмақлануғ-вашмақланмақ: Башмақлануғ-башмақланмақ - Башмақтанар-башмақтанбақ.)

بَغْنَاقْلَانْدِي BУFNAҚLANDY БҰҒНАҚЛАНДЫ: бунақталды;

бунақ-бунақ болды. «بَلْتِ بَغْنَاقْلَانْدِي» Bult buғ-
пақланды: Бұлт бұғнақланды - Бұлт бунақ-
талды.»

بَغْنَاقْلَانُورُ - بَغْنَاقْلَانْمَاقُ Buғнақланur-buғнақланмақ:
Бұғнақланүр-бұғнақланмақ - Бунақталар-
бунақталмақ.)

بَغْمَقْلَانْدِي BУFMAҚLANDY БҰҒМАҚЛАНДЫ: бауланды;

бауын байлады.

«ار بَغْمَقْلَانْدِي» Er buғмақланды: Ер бұғмақлан-
ды - Ер (киімінің) бауын байланды.»

بَغْمَقْلَانُورُ - بَغْمَقْلَانْمَاقُ Buғмақланur-buғмақлан-
мақ: Бұғмақланүр-бұғмақланмақ - Бауланар-
лар-баланбақ.)

تَرْمَقْلَانْدِي TARMАҚLANDY ТАРМАҚЛАНДЫ: тармақтан-

ды; тарады.

«بوي تَرْمَقْلَانْدِي» Boy tarмақланды: Бой тармақ-
ланды - Жұрт (ру, тайпалы ел) даланың әр
тарабына құс тырнақтары секілді таралып,
тармақтанды.»

«بَلا تَرْمَقْلَانْدِي» Bala tarмақланды: Бала тармақ-
ланды - Құстың балапаны тырнақтанды;
құстың балапанының тырнақтары шықты.»

«سوفي تَرْمَقْلَانْدِي» Sov tarмақланды: Сув тармақ-
ланды - Су тармақтанды; Су тармақ-тармаққа

таралып ақты.» «تَرْمَقْلَانُورُ - تَرْمَقْلَانْمَاقُ» Tarмақ-
ланur-tармақланмақ: Тармақланүр-тармақлан-
мақ - Тармақтанар-тармақтанбақ.)

تَغْرِقْلَانْدِي تЫҒРАҚЛАНДЫ ТЫҒРАҚЛАНДЫ: тығрықтан-

ды; жігерленді, батылданды.

«أَر تَغْرِقْلَانْدِي Ер тығрақланды: Ер тығрақланды - Ер тығрықтанды; Ер батылданды.»

(تَغْرِقْلَانْمَاقُ تَغْرِقْلَانْمَاقُ Тығрақланур-тығрақланмақ: Тығрақланур-тығрақланмақ - Батылданар-батылданбақ.)

Жырда былай деп келеді:

« تَغْرِقْلَانْب سَكْرَتِي
 أَرِن اَتْن يَكْرَتِي
 بَزْنِي قَمْع اَنْكَتِي
 اَنْدَغ سُوْكَ كِم يَتَارِ »

*Тығрақланып секіртті,
 Ерін атын жүгіртті
 Бізні қамуға аңытты
 Андағ сүге кім жетер:*

*Тығрақланып секіртті,
 Ерін атын жүгіртті;
 Бізні қамуға аңытты
 Андағ сүге кім жетер -*

*Батылданып секіртті,
 Ерлерін, атын жүгіртті.
 Бізді түгел таңдантты,
 Қосынға ондай кім жетер?!»*

(Шайқаста қайрат көрсеткен адам туралы айтады: Батылданып, жігерленіп секірт-

ті; Ерлері мен аттарын жүгіртті; Бізді түгел тандандырып, аң-таң қалдырды; Ондай қосын өскерге кім жетер, кім төтеп берер?!)

چۆمۈڭلەندى چОҚМАҚЛАНДЫ ЧОҚМАҚЛАНДЫ: шумақтанды; оралып дөңгеленді.

«يَلان چۆمۈڭلەندى» Жылан чоқтақланды: Иылан чоқтақланды - Жылан оратылып дөңгеленді.»
چۆمۈڭلەنۈر - چۆمۈڭلەنماق) чоқтақлануғ-чоқтақланмақ: чоқтақлануғ-чоқтақланмақ - Шумақтанар-шумақтанбақ).

چىمفۇڭلەندى ЧЫМҒУҚЛАНДЫ ЧЫМҒҰҚЛАНДЫ: шағыстырушы, жамандаушы болды.

«كىشى چىمفۇڭلەندى» Кіші чымғуқланды: Кіші ғымғуқланды - Кісі шағыстырушы болды.»
(چىمفۇڭلەنۈر - چىمفۇڭلەنماق) Чымғуқлануғ-чымғуқланмақ: Чымғуқлануғ-чымғуқланмақ - Шағыстырар-шағыстырмақ.)

سەغلىڭلەندى SAҒЛЫҚЛАНДЫ SAҒЛЫҚЛАНДЫ: саулықтанды.

«ار سەغلىڭلەندى» Ер сағлықланды: Ер сағлықланды - Ер саулықтанды; адам саулық қойға ие болды.»
(سەغلىڭلەنۈر سەغلىڭلەنماق) Saғлықлануғ-saғлықланмақ: Сағлықлануғ-saғлықланмақ - Саулықтанар-саулықтанбақ.)

قاپڭاڭلەندى ҚАРҒАҚЛАНДЫ ҚАПҒАҚЛАНДЫ: қақпақтанды; қақпақпен жабылды.

«كىش قاپڭاڭلەندى» Кіш қарғақланды: Кіш қапғақланды - Қорамсақ қақпақтанды; Оқ қа-

бының аузы жабылды.» (قَبْعَتَانِمَاقُ - قَبْعَتَانُورُ)

Қарғақлану-қарғақланмақ; Қапғақлану-қапғақланмақ - Қақпақталар-қақпақталмақ.)

قَدْرُقَلْنَدِي ҚАДРУҚЛАНДЫ ҚАДРҰҚЛАНДЫ: қатпарланды.

«تَاغُ قَدْرُقَلْنَدِي Тағ қадруқланды: Тағ қадруқланды - Тау қатпарланды; Тау жоталарында белес-белес асулар пайда болды, шоқылар қатпарланды.»

Қадруқлану-қадруқланмақ; Қадруқлану-қадруқланмақ - Қатпарланар-қатпарланбақ.)

قِسْرَقَلْنَدِي ҚЫСРАҚЛАНДЫ ҚЫСРАҚЛАНДЫ: қысрақтанды.

«اَر قِسْرَقَلْنَدِي Ер қысрақланды: Ер қысрақланды - Адам қысраққа ие болды.»

Қысрақлану-қысрақланмақ; Қысрақлану-қысрақланмақ - Қысрақтанар-қысрақтанбақ.)

قَرْلُقَلْنَدِي ҚАРЛУҚЛАНДЫ ҚАРЛУҚЛАНДЫ: қарлұқтанды.

«اَر قَرْلُقَلْنَدِي Ер қарлұқланды: Ер қарлұқланды - Ер қарлұқтанды; Кісі қарлұқтар қатарына кірді.» Қарлықтар түркмендердің бір бөлігі. (قَرْلُقَلْنَدِي - قَرْلُقَلْنَدِي)

Қарлұқлану-қарлұқланмақ; Қарлұқлану-қарлұқланмақ - Қарлұқтанар-қарлұқтанбақ.)

قَبْجَاقَلْنَدِي ҚЫВШАҚЛАНДЫ ҚЫВШАҚЛАНДЫ: қыпшақ-

танды.

«**قَفْجَا قَلْنَدِي** ار Ер қыушақланды: Ер қыушақланды - Ер қыпшақтанды; Кісі қыпшақтар қатарына кірді.» (Әдеттері мен құлқы қыпшақтарға ұқсап, қыпшаққа айналып кетті. А.Е.) **قَفْجَا قَلْنُوْر - قَفْجَا قَلْنِمَاق** Қыушақлану-қыушақланмақ: Қыушақлану-қыушақланмақ - Қыпшақтанар-қыпшақтанбақ).

«**مَنْشَا قَلْنَدِي** MONШАҚЛАНДЫ MONШАҚЛАНДЫ: моншақтанды; моншақ тақты, моншақты болды.

«**قِيْز مَنجَقَلْنَدِي** Қыз моншақланды: Қыз моншақланды - Қыз моншақтанды; Қыз тағатын маржан-моншақты болды.»

مَنْشَا قَلْنُوْر - مَنجَقَلْنِمَاق Моншақлану-моншақланмақ: Моншақлану-моншақланмақ - Моншақтанар-моншақтанбақ).

«**مَنْشُوْ قَلْنَدِي** MANШУҚЛАНДЫ MANШУҚЛАНДЫ: қоржындады; қоржынданды.

«**اَر تُوْن مَنجَقَلْنَدِي** Ер тонын маншұқланды: Ер тонын маншұқланды - Ер тонын қоржындады; Ер тонын қоржынға салып, қанжығасына артынды.» **مَنْشُوْ قَلْنُوْر - مَنجَقَلْنِمَاق** Маншұқлану-маншұқланмақ: Маншұқлану-маншұқланмақ - Қоржынданар-қоржынданбақ).

«**بُرْشَكَلْنَدِي** БҮРШЕКЛЕНДІ БҮРШЕКЛЕНДІ: кекіл-жалы өсті, кекілді болды.

«**اَت بَرْجَكَلْنَدِي** At бүршекленді: Ат бүршекленді - Ат кекілді болды; Аттың кекілі, жалы өсті.» Адамның кекілі, кекіл шашы өссе де

осылай дейді. **بُرْجَكْلَنُورُ بُرْجَكْلَنِمَانُ**) Вүшкекленүг-
бүшкекленмек: Бүршекленүр-бүршекленмек
- Кекілді болар-кекілді болмақ.)

تُرْمَكْلَنْدِي ТҮРМЕКЛЕНДИ ТҮРМЕКЛЕНДІ: түрмектенді; түр-
мек түйіп алынды.

«**اَتْمَاكُ تُرْمَكْلَنْدِي**» Өтмек түрмекленді: Өтмек
түрмекленді - Нан түрмектенді»; (Нан, қа-
мыр ішіне ет, жұмыртқа секілді дәмдер са-
лынып қуырып, түрмек жасалды.)

تُرْمَكْلَنُورُ - تُرْمَكْلَنِمَانُ Түрмекленег-түрмекленмек:
Түрмекленер-түрмекленмек - Түрмектенер-
түрмектенбек).

تَقْلُكْلَنْدِي ТЕВЛҮГЛЕНДИ ТЕВЛҮГЛЕНДІ: аярланды; қу-
ланды.

«**اَر تَقْلُكْلَنْدِي**» Ер tevlyglendi: Ер тевлүгленді -
Адам аярланды; Адам алдаушы аярлық жо-
лына түсті.» **تَقْلُكْلَنُورُ - تَقْلُكْلَنِمَاكُ**) Tevlyglenүг-
tevlyglenmek: Тевлүгленүр-тевлүгленмек -
Аярланар-аярланбақ.)

جُكْرُكْلَنْدِي ШҮКРЕКЛЕНДИ ШҮКРЕКЛЕНДІ: жүн тонға ие
болды.

«**قُلْ جُكْرُكْلَنْدِي**» Құл шүкрекленді: Құл шүкрек-
ленді - Құл жүн тонға ие болды; Құл жүн
тонды болды.» **جُكْرُكْلَنُورُ - جُكْرُكْلَنِمَاكُ**)
Шүкрекленүг-шүкрекленмек. Шүкрекленүр-
шүкрекленмек - Жүн тонды болар-жүн тон-
ды болмақ).

جَنْبِكْلَنْدِي ШЕЛПЕКЛЕНДИ ШЕЛПЕКЛЕНДІ: былшықтанды.

«**كُوزُ جَنْبِكْلَنْدِي**» Көз shelpeklendi: Көз шел-

пекленді - Көз былшықтанды.»

جَلِبَكْلَانُورُ جَلِبَكْلَانُورُ جَلِبَكْلَانُورُ Шелпекленүг-шелпеклен-
мек: Шелпекленүр-шелпекленмек - Был-
шықтанар-былшықтанбақ.)

بُكْسُكْلَانْدِي BÖKSYKLENDI БӨКСҮКЛЕНДІ: көкіректенді;

омырауы, көкірегі толысып өсті.

«بُكْسُكْلَانْدِي قِيزِ QIZ бөксыклendi: Қыз бөк-
сүкленді - Қыздың омырауы толды; кеудесі
көтерілді.»

بُكْسُكْلَانُورُ - بُكْسُكْلَانُورُ Bөксыкленүг-бөксыклен-
мек: Бөксүкленүр-бөксүкленмек - Омырауы
өсер-омырауы өспек).

كِرْبُكْلَانْدِي KIRPYKLENDI КІРПҮКЛЕНДІ: кірпіктенді.

«كِرْبُكْلَانْدِي اَنَّا كِرْبُكْلَانْدِي Аның көзі кір-
рүкленді: Аның көзі кірпүкленді - Оның көзі
кірпіктенді; Оның көзіне кірпік шықты.»

كِرْبُكْلَانُورُ - كِرْبُكْلَانُورُ Kірпүкленүг-кір-
рүкленмек: Кірпүкленүр-кірпүкленмек -
Кірпіктенер-кірпіктенбек).

كَنْجَكْلَانْدِي KENJEKLENDI КЕНЖЕКЛЕНДІ: кенжектенді.

«كَنْجَكْلَانْدِي اَر Er кенжекленди: Ер кенжеклен-
ді - Ер кенжектенді. Ер кенжектер ішіне қо-
сылды.» كَنْجَكْلَانُورُ - كَنْجَكْلَانُورُ Kenжек-
ленүг-кенжекленмек: Кенжекленүр-кенжек-
ленмек - Кенжектенер-кенжектенбек.)

كُنْجُكْلَانْدِي KYNJYKLENDI КҮНЖҮКЛЕНДІ: жаға салын-
ды; жағалы болды.

«كُنْجُكْلَانْدِي تُون Ton күнжүкленди: Тон

күнжүк-ленді - Тон жағаланды.»

(كۈنجۈكلەنۈر - كۈنجۈكلەنمەك) Күнжүкленүр-күнжүкленмек: Күнжүкленүр-күнжүкленмек - Жағаланар-жағаланбақ.)

بەشكەملەندى BESHKEMLENDI* БЕШКЕМЛЕНДІ: бешкемден-

ді; (бекемденді - А.Е.)

«ار بەشكەملەندى» Er beshkemlendi: Ер бешкемленді - Ер жорық күндерінде беліне тағынды.» (Ер жорық күндерінде сауыт-сайман қару-жарағын киініп, белін бекем буынды деген мағынаны беретін болар. А.Е.)

(بەشكەملەنۈر - بەشكەملەنمەك) Beshkemlenүр-beshkemlenmек: Бешкемленүр-бешкемленмек - Беліне тағынар - беліне тағынбақ.)

تۈربۈنلەندى TURBUNLANDY ТҮРБҮНЛАНДЫ: сұрастырды; іздестірді.

«از تۈربۈنلەندى» Er turbunlandy: Ер түрбүнланды - Адам сұрастырды; Адам бір нәрсені іздестірді.» (تۈربۈنلەنۈر - تۈربۈنلەنمەك) Turbunlanur-turbunlanmaq: Түрбүнланүр-түрбүнланмақ - Сұрастырар-сұрастырмақ.)

كىرۈشۈنلەندى KIRSHENLENDI КІРШЕНЛЕНДІ: опаланды.

«ار اغت كىرۈشۈنلەندى» Uragut kirshenlendi: Ұрағұт кіршенленді - Қатын опаланды; Әйел бетіне опа-далап жағынды.» (كىرۈشۈنلەنۈر - كىرۈشۈنلەنمەك) Kirshenlenүр-kirshenlenmек: Кіршенленүр-кіршенленмек - Опаланар-опаланбақ.)

* Қараңыз: «Мужчина поднял бунчук. (МК 405/8)». (ДТС., 90-стр.)

تَرْكُنْلَنْدِي TÖRKYNLENDI TӨRKҮНЛЕНДІ: төркіндеді;
 төркін санады.

«ال بو آقنى تَرْكُنْلَنْدِي» Ol bu evni torkynlendi:
 Ол бұ евни төркүнленді - Ол бұл үйді төркінденді; Ол бұл үйді өзінің төркіні санады, соған түсті.» (تَرْكُنْلَنْمَآكْ) Tөrkynlenyүg-tөrkynlenmek: Төркүнленyүр-төркүнленmek - Төркінденер-төркінденбек.)

تُشْكُنْلَنْدِي TҮШKYNLENDI TҮШKҮНЛЕНДІ: түшкінденді*; түшкүнді болды.

«تاغ تُشْكُنْلَنْدِي» Тағ түшкynlendi: Тағ түшкynленді - Тау түшкінді болды; тау түшкінденді.» (تُشْكُنْلَنْمَآكْ) Tүшкynlenyүg-түшкynlenmek: Түшкynленyүр-түшкynленmek - Түшкінді болар-түшкінді болмақ.)

جَفْكُنْلَنْدِي ШЫVGYNLENDI ШЫVGҮНЛЕНДІ: (құнарлы деп санады. - А.Е.)

«ال بو اَشغ جَفْكُنْلَنْدِي» Ol bu aшығ шыvgynlendi: Ол бұ ашығ шыvgүнленді - Ол бұл асты (тағамды) төнге пайдалы, әл беретін қуатты ас деп санады.» (جَفْكُنْلَنْمَآكْ) Шыvgynlenyүg-шыvgynlenmek: Шыvgүнленyүр-шыvgүнленmek - Құнарлы санар-құнарлы санамақ).

سَكْمَنْلَنْدِي SӨKMEHLENDI CӨKMEHЛЕНДІ: қахарманданды; қахарман саналды.

* Таспашөп. Қазақстанда таспашөптің 308 түрі өседі. Қараңыз: «бот. Астрагал. (МК I. 443)» (ДТС., 600-стр.)

«أر سَكَمَنْلَنْدِي» Er sөkmenlendi: Ер сөкменленді - Адам қахарманданды; Адам өзін қахарман деп санады; батырлық істер жасады.»
 (سَكَمَنْلَنْدِي - سَكَمَنْلَنْدِي) Sөkmenlenyүg-sөkmenlenmek: Сөкменленyүg-сөкменленmek - Қахарманданар-қахарманданбақ).

Бұл сипатты етістіктің бұйрық райы алты әріпті. «سَكَمَنْلَنْدِي» Sөkmenlen: Сөкменлен - Батырлан; батырлардай істе»;

«كِرْشَنْلَنْدِي» kіrshenlen: Кіршенлен - опалан; бе-тіңе опа-далап жақ» дегендер секілді.
 Бұл бөлімдегі етістіктер төрт түрлі:

Біріншісі, өзі атаған нәрсенің қатарында саналатындығын, солардың ішіне қосылғандығын білдіреді. Мәселен: «أر قَفْجَاقْلَنْدِي» Er қыфшақланды: Ер қыфшақланды - Ер қыпшақтанды; Адам қыпшақ қатарына қосылды.»
 «أر اَغْرَقْلَنْدِي» Er оғрақланды: Ер оғрақланды - Адам оғрақ қатарына қосылды» - дегендер секілді.

Екіншісі, аталған нәрсеге ие болғандықты білдіреді. Мәселен: «أر قِسْرَقْلَنْدِي» Er қысрақланды: Ер қысрақланды - Ер қысрақтанды; Ер қысрақты болды»; «أر يَرْمَقْلَنْدِي» Er жармақланды: Ер иармақланды - Ер ақшалы болды; Ер ақшаланды.»

Үшіншісі, төрт әріпті есімдерден жасалған етістік болып келеді. Мысалы:

«أَنَّكَ كَوْزِي جَلْبَكَاَنْدِي» Аның көзі шелпекленді: Аның көзі шелпекленді - Оның көзі былшықтанды», «أَنَّكَ كَوْزِي كَرْبَكَاَنْدِي» Аның көзі кірпүкленді: Аның көзі кірпүкленді - Оның көзі кірпіктенді; Оның көзін жабатын кірпік өсті».

Төртіншісі, өз мағынасын ғана білдіретін етістік болып келеді. Мәселен: «تَر بَرَجَقَاَنْدِي» Тер бұршақланды: Тер бұршақланды - Тер бұршақтанды; Тер бұршақтай тамшылады.»; «يِلَان جَقَمَقَاَنْدِي» Жылан шоқмақланды: Иылан шоқмақланды - Жылан шумақтанды; Жылан дөңгеленіп оралды.»

Осындай сипаттағы алты әріпті етістіктердің бәрі төрт әріпті есімдерден жасалады. Ол өзінше дербес түбір етістік болмайды.

Екі әріпті, үш әріпті, төрт әріпті есімдерден осы мағыналардағы етістіктерді жасау қажет болса, есімнің түбіріне «لَان/-lan/-len: -лан/-лен» қосымшасы қосылады.

Бұл түрік тілдерінің бәріне бірдей қатысты ортақ ереже. Бұларды жақсылап есіңе сақта, ұмытпа.

*Ұлы Тәңірге шүкір,
Сәлім кітабы бітті.*

МУЗОАФ КИТАБЫ

Бісміллә-һір-Рахманір-Рахим!

Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын!

МУЗОАФ ЕСІМДЕР КІТАБЫ

(Бір әрпі қайталанған сөздер кітабы)

ЕКІ ӘРШТІ ЕСІМДЕР БӨЛІМІ

تَات

TAT

TAT: бүкіл түріктер ортасындағы парсыша сөйлесетін адам.

Мақалда былай деп келеді:

«تَاتِغْ كۆزُورَاتِكَاڭك تَبْرَا» Tatyғ көзге тікеніг

түрге: Татығ көзге тікеніг түпре - Татты - көзіне, тікенді - түбінен; Татты көзіне үр, тікенді түбінен жұл.» Тохсы мен йағма тілдерінде ұйғыр көпірлерінің, мұсылмандыққа кірмеген ұйғырлардың атауы. Мен мұны

солардың өз елінен байқадым. تَات تَفْغَاچ Tat

tavғаш: Тат тавғаш» - дейді екен. Бұл «ұйғыр өрі шынлық» деген мағына береді. Жоғарыдағы мақал осыларға (ұйғырлар мен шындықтарға) қаратылып та айтылады. Өйткені, олар опасыз болады. Сондықтан, тікенді тамырынан, түбірінен үзу керек болса, ұйғырдың көзіне ұрған жөн. Осылай демекші.

Тағы бір мақалда былай депті:

«تَاتْسِز تَرْك بَلْمَاسْ بَشْسِز بَرْك بَنْمَاسْ» Tatsız

türk bolmas, bашсыз bөrk bolmas: Татсыз түрк болмас, башсыз бөрк болмас - Татсыз

түрк болмас, бассыз бөрік болмас.» Бұл мақалдың мағынасы: бассыз бөрік болмас, татсыз түрік болмас. «Бассыз бөрік болмайды, парсысыз түрік те болмайды» дегенді айтқысы келгені.

توت TOT

TOT: тот.

Қылыш, пышақ секілді заттардың жүзінде пайда болатын тат. Мақалда былай деп келген:

تَلِجُ تَتْفَا ايشُ بِنَجِيرِ ار تَتْفَا اتُ تَنْجِيرِ Қылыш татықса ыш junjir er татықса et tunjir: Қылыш татықса ыш иунжір ер татықса ет түнжір - Қылыш таттанса, іс жүнжір, Ер таттанса еті бұзылар». Қылышты тат басса, ер жігіттің халі нашарлайды; Түрік парсы ырықында жүрсе, еті босап, әлжуаз тартады*. Бұл мақал адамды қайсар батыр болуға, әр нәрсенің өз тегіне, табиғатына сай тіршілік кешуге үндейді.

حج حج ХОШ ХОШ ХОШ ХОШ: шек-шек. Ешкілерді айдағанда қоданылатын сөз.

حج حج ХЕШ ХЕШ ХЕШ ХЕШ: табынды, отарды өргізу, немесе жинау үшін қолданылатын сөз. Негізінде: «عَش - еш» болуы керек. Бастапқы «ه» - х» әрпі кейін қосылған. Бұл арабшаға ұқсас. Арабтар қой бас қойып өрген жақтан қайтармақшы болғанда: «هَجَّجْتُ بِالْغَنَمِ» дейді, яғни, «қойды қайырдым» дегені.

* «Қылыш таттанса, іс жүнжір, Ер таттанса, төн жүнжір» - деген де үйлесімдірек. А. Е.

شش	ШШШ	ШШШ: тұтмаш жейтін құрал, қасықтың орнына пайдаланылатын құрал.
قَاق	ҚАҚ	ҚАҚ: дән; сүйек. «أَرَكُ قَاقِي» Ерүк қақы: Ерүк қақы - Өрік сүйегі.» Басқасы да осындай.
قَاق	ҚАҚ	ҚАҚ: қақ. «قَاقُ اَت» Қақ ет: Қақ ет - Қақталған ет.» Кептірілген нәрсенің барлығына осылай айтылады.
قَاق	ҚАҚ	ҚАҚ: қақ; қураған, кепкен көл. Жырда былай жырланады:

قَقَلَر قَمَغ كَلَر دِي

تَقَلَر بَشِي الرَدِي

اَزُن تَنِي يَلَر دِي

توتو جَجَك جَرَكشور

Қақлар қамүг көлерді

Тағлар башы ілерді

Аиун тыны иылырды

Түтү шешек шеркешүр:

Қақлар қамүг көлерді,

Тағлар башы ілерді.

Аиун тыны иылырды

Түтү шешек шеркешүр -

Қақтар түгел көлдеді,

Таулар басы көрінді.

Жахан демі жылыды,

Түрлі шешек гүлдеді.»

(Көктемді суреттеп айтылған:

Құрғаған көл, шұңқырлар, қақтар көлдеп

толды; көлдерге айналды; таулардың жота, шоқылары көрінді; дүниенің тынысы ысыды, қызынды; алуан түрлі гүл-бәйшешек құлпырып шешек атты.)

كَكْ КЕК

КЕК: кек; өш.

«اجلك ككلك كشى» Өшлүг keklig kishi: Өшлүг кекліг кіші - Өшті, кекті кісі; Өшкегі бар адам.»

كَكْ КЕК

КЕК: қиыншылық, мекнат.

«كك كوردى ار» Kek көрді ер: Кек көрді ер - Ер қиыншылық көрді.»

كُكْ КӨК

КӨК: ердің басы.*

«ار سوزى بير اذر ككى اوج» Ер сөзі бір езер көкі үш: Ер сөзі бір, едзер көкі үш - Ердің сөзі біреу, ердің басы үшеу»; Ерлердің қасиеті бір сөзді болады, сөзінен қайтпайды; Ердің басы, ердің негізі үш бөліктен құралады, сонда салмаққа шыдайтын берік болады. Әйтпесе, ердің қасы сынып кетеді. Бұл мақал адамды айтқан сөзінде тұруға міндеттеп айтылады.

كُكْ КӨК

КӨК: тек; негіз**.

«كككنك كم» Көкің кім?: Көкің кім? - Тегің кім? Яғни, «қай елсің, тегің қандай?» деген мағынада. (Оғызша, қыпшақша.)

Екі әріптілер бөлімі бітті.

* Қазақтың құранды ерінің ерекшелігіне назар аударыңыз: «Алдыңғы қастың негізі болып есептелетін оқпан екі бөлек ағаштан құралады да, қастың оң жақ және сол жақ беті деп аталады. Оқпанның арт жағынан жапсырылып, екі бетті біріктіретін ағашты желкебасар» - дейді.» (Х. Арғынбаев «Қазақ халқының қолөнері», Алматы, «Өнер», 1987 ж., 24-бет).

** «Көк» сөзінің «тамыр», «ағаштың тамыры, түбірі» деген де мағынасы бар.

ҮШ ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

ОРТАҢҒЫ ӨРІП ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ

فَعَّلُ ФӨӨЛ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- قَاتُتُ ҚАТУТ ҚАТҮТ: суарылған; қосылған, қатылған.
«قَاتُتُ لُغَاقُ Катутлуғ оқ: Қатүтлүғ оқ - Захар қатылған оқ; Ұшы уға суарылған оқ.»
- قَاتُتُ ҚАТУТ ҚАТҮТ: дөн; ұрық.
«أَرْمُتُ قَاتُتِي Argmut қатуты: Армүт қатүты - Алмүрт ұрығы.» (Барсған тілінше.)
- قَاتُتُ ҚАТУТ ҚАТҮТ: шырыш; желім. Қолөнерінде қолданылатын желім.
- كَتُتُ КЕТҮТ КЕТҮТ: түнеріп жүретін; түсі суық, сүйкімсіз адам. «كَتُتُ كِشِي Ketüt кіші».
- قَجَّجَ ҚАШАШ ҚАШАШ: Шын жібегінің бір түрі. Дұрысында: «قَجَّجَ: қашааш» деп жазылады. Күндерді де осылай деп атайды.
- قَجَّجَ ҚАШААШ ҚАШААШ: кір.
«تُونُ قَجَّجَ بُلْدِي Ton қашааш болды: Тон қашааш болды - Тон кір болды.» Бұл сөздің негізі: «قَجَّجَ: қақааш». «ج — ш» өрпі «ق — к»- өрпінің орнына алмасып түскен.
- بُقُقُ БУҚАҚ БУҚАҚ: бұғақ.
- بُقُقُ БУҚУҚ БҰҚҰҚ: гүл қауызы; бүршік.

«جَجَّكَ بَقُقْلَانْدِي» Шешек бұқиқланды: Шешек
бүқүқланды - Шешек қауызданды.»

Бұл гүлдің қауызы жарылмаған, бүрі ашыл-
маған кезі.

Мына жырда былай айтылыпты:

«تَكَمَا جَجَّكَ اُكُلْدِي
بِقُقْلَانْبِ بُكُلْدِي
تُكْسِنُ تُكُنُّنُ تُكُلْدِي
يَنْزِلُ يَنَا يِرْ كَشُورُ»

*Tegme шешек үгүлді
Боқиқлапыр бүкүлді
Түгсин түгүн түгүлді
Жазлып жана жөргешүр:*

*Тегме шешек үгүлді
Боқұқланып бүкүлді
Түгсін түгүн түгүлді
Иазлып иана иөргешүр -*

*Шешек тегіс үйілді,
Бүршіктеніп бүгүлді,
Түйіндеі түйін түйілді,
Жазылып қайта жиылар.»*

(Түрлі-түрлі гүл-шешек тегіс үйіріліп,
топтанды; Қауызданып, бүршіктері толы-
сып бүгілді; Бүршіктері құдты бір түйіл-
ген түйін секілді түйілді; ашылып, жазы-
лып таралып барып қайта жиылып, табы-
сады.)

بُقُقُ

BUҚUҚ

БҰҚҰҚ: бұғақ, тамақтың екі жағында, ет пен терінің арасында пайда болатын ет бездерінің бір түрі. Ферғана мен Шикні қалаларында осындай кеселмен ауырған адамдар бар. Бұл тұқым қуалайтын дерт. Кейбіреуі дерті асқынғанда өзінің көкірегін көре алмай қалады.

Бұл кеселдің қайдан пайда болғандығын, неден шыққанын сұрадым. Маған: «Біздің бабаларымыз аса жоғары, ащы дауысты көпірлер екен. Тәңір жарылқаушы пайғам бардың сахабаларымен жанжалдасып, соғысыпты. Аталарымыз ұрандап, айқай-сүрең салып басқыншылық жасап шабуылдапты. Мұсылмандар олардың бұл айғай-сүрең қиқуынан түршігіп, аласапыранға түсіпті. Бұл хабар Тәңірі рахымы, ризашылығы түскен Омарға жеткен. Омар оларды қарғаған екен. Содан барып олардың тамағында осындай дерт пайда болған. Әрі соларға мирас болып қалған,»- деді. Қазір олардың арасынан дауысы ащы бір де бір адам табылмайды.

تَقُقُ

ТАҚUҚ

ТАҚҰҚ: тауық. (Түрікменше.)

سَقُقُ

SAҚAҚ

САҚАҚ: иек.

«سَقُقُ اخْشَارُ سَقَالُ بَجَارُ» Saқaқ рышағ saқal охшағ: Сақақ пышағ сақал охшағ - Сақалыңмен ойнар, иегінді кесер.» Сақалмен ойнаған болып, иегінді кесер. Бұл арабшадағы: «يَسِرُ حَسَوًا فِي أَرْتَاعٍ» деген сөзге ұқсас.

سُقُقُ

SUҚAҚ

СҰҚАҚ: ақбөкен.

- سُقَّاقُ SUKAK СҰҚАҚ: оғыздардың парсыларға мазақтап, кемсітіп қойған аты.
 «بو سُقَّاقُ نا تير» Bu sukaq ne ter: Бү сұқақ не тер - Бұл сұқақ не дейді?» деседі, яғни, «Мына парсы не деп тұр?!» - дегені.
- تُغَكُ TҮГЕК ТҮГЕК: тиек. Жүк буатын арқанның ұшына бекітіліп, түйілетін ағаш тиек.
- شَكُّوكُ ШЕКҮК ШЕКҮК: теміршінің балғасы.
 (Зергердің зер, өрнек шегетін кішкене балғасы ма дейміз. - А.Е.) (Оғызша).
- شَكِّكُ ШЕКІК ШЕКІК: нүкте; жазба нүктесі.
- شَكِّكُ ШЕКІК ШЕКІК: кішкене баланың шүметейі.
- شَكِّكُ ШЕКІК ШЕКІК: шымшықтан кішірек алашұбар құс.
- كَكُّوكُ КЕКҮК КЕКҮК: құстың бір түрі. Мойын сүйегі сиқырлағанда, дуалағанда қолданылады.
- يَتُّوتُ JETҮТ ИЕТҮТ: қосынға келіп қосылған көмекші
 күш.
 Бұл «кейінірек өсіп жетілген шаш» деген мағынадағы «يَتُّوتُ سَجَّ» Jetyt sash: Иетүт саш» сөзінен шыққан.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛЫ

كُكَّكُ KӨКЕГҮН КӨКЕГҮН: көк шыбын.

Мақалда былай деп айтылған:

اِكْبِيْ بَغْرَا اِكَاشُوْرُ اَنْرَا كُكَاكُوْنُ يَنْجَلُوْرُ

Ikki buğra ikeshür otra kökegün janşylur:
Ikki bұğra ikeshür otra kökegün ianşylur
- Екі бура үйкесер, ортасында көк шыбын
жаншылар.» Бұл мақал батыр егесіп, ұрыс-
са, ортасында әлсіз әлжуаздардың жаншы-
лып өлетінін мезгейді.

Үш өріптілер бөлімі бітті.

Бек, не ханның бағынышты елі алдындағы ашу-наласы, көрсеткен қыры.

«^اخَانِ ^ااَنِي قِرْغَادِي» Хан аны қығады: Хан аны қырғады - Хан оған кейіді, одан жүзін бұрып әкетті.» (Қарғады. - А.Е.)

Тәңірінің елшісі «^ايَلَاوَشِ jalavash: иалаваш», ханның елшісі «^ايَلَاْفَرِ jalafar: иалафар» деп ажыратып айтылатыны тәрізді, Тәңірдің пендені қарғауы мен пенденің қол астындағыларды қарғауы, ашу-наласы екі түрлі; ол айырмашылықты білдіру үшін «ق — қ» әрпі әуелгі мәнде фатхалық, кейінгі мәнінде кесрәлік болады. (Ұйғырша). (Яғни, Тәңірі қарғысы - қарғады, пенденің қарғысы - қырғады деп айтылады. - А.Е.)

^اتُلُقُقُ TULQUK

ТҰЛҚҰҚ: түйілген тұлым.

^ايِرْكَكُ JÖRGEK

ИӨРГЕК: бұлт.

«^اكُرْكُ ^ايِرْكَكُ ^ابُلْدِي» Көк jörgек boldы: Көк иөргек болды - Көк бұлттанды.»

^ابَزْكَكُ BEZGEK

БЕЗГЕК: безгек.

^اتُرْكَكُ TYRGEK

ТҮРГЕК: бокша; түйіншек.

^اتَزْكَكُ TEZGEK

ТЕЗГЕК: (қашып безетін адам. - А.Е.)

«^اتَزْكَكُ ^ااَرُ» Tezgek er: Тезгек ер - Еңбек, не сондай нәрселерден қашатын, істен безетін адам.»

^اسَرْكَكُ SERGEK

СЕРГЕК: теңселу; сенделектеу.

«^ااَسْرُكُ ^اسَرْكَكُلْنَدِي» Esryk sergeklendi: Есрүк

сергекленді - Мас сенделектеді; Мас теңселді.»

كِرْكَكْ KERGUK КЕРГҮК: қойдың қарнындағы қатпар-қатпар қалташаларға ұқсас нәрсе.

كِسْكَكْ KESGUK КЕСГҮК: қарғыбау. Иттің мойнына байланатын қарғыбау.

كُӨСْكَكْ KӨSGUK КӨСГҮК: қарақшы. Көз (құс, тағы басқалар) тимесін деп бау-бақша, жүзімдіктерге орнатып қоятын қарақшы. Мақалда былай деп келеді:

«الْبَيْنُ أَرْسَلَانُ تُتَارُ كُؤْجُونُ كُؤْسُكُكْ تَتْمَاسُ» Алып arslan tutar күшүн көсгүк tutmas: Алын арслан тұтар күшүн көсрүк тұтмас - Айламен арыстан тұтылар, күшпен қарақшы тұтылмас.»

كُؤْرْكَكْ KYRGEK КҮРГЕК: күрек. Қайықтың ескегі, басқа да өртүрлі күрек.

كُӨҒْكَكْ KEFGEK КЕФГЕК: кекеш; тұтықпа. Кекештеніп, бір дыбысты қайталап сөйлейтін адам.

فَعَّلَ فӨӨЛ'ӨЛ СЕКІЛДІ БЕС ӨРШТІ
СӨЗДЕР БӨЛІМІ

سَمَّرُ كُوكُ SEMYRGYK СЕМҮРГҮК: бұлбұл секілді бір құс.

Баласағұн тілінде. Жырда былай дейді:

» بَجْ بَجْ اَتْر سَمَّرُ كُوكُ

بَغْزِي اجُون مَنكَلَنُورِ

*Виш виш өтер семүргүк,
Вогзы ишип теңленүр:*

*Бүш бүш өтер семүргүк,
Богзы үшүн меңленүр -*

*Бүш-бүш сайрар семүргүк,
Құлқыны үшін дән терер.»*

(Әдемі өсем сайрайтын семүргүк құсы да, тамағы үшін тордағы дәнді терер.)

كِيْزِيْزْ كَاكُ KIZIZGEK KIZIZГEK: жатып қалған.

» كِيْزِيْزْ كَاكُ نَاغُونُ Kizizgek kavun: Кідзізгек қавун - Жатып қалған, сөлі қашып, шулығып кеткен қауын.»

كِيْشِيْرْ كَاكُ KIŞIRGEK KIŞIRГEK: (кісікиік? -А.Е.)

» كِيْشِيْرْ كَاكُ Ar Kışirgek er: Кішіргек ер - Үйіне кісі келсе қашатын, тарылатын ниеті жаман адам; үйі тар көрінетін адам.»

БҮЛ БӨЛІМНІҢ ҒҮННАЛЫЛАРЫ

- جَنكَلُ ШЕҢЕЛ   ШЕҢЕЛ: нашар, осал.
 «جَنكَلُ آر» Шеңел ег: Шеңел ер - Нашар адам;
 Осал адам.»
- شَوْنَكُ ШӨҢЕК   ШӨҢЕК: ағаш шелек. (Шігілше).
- تَرْنَكُ ТЕРҢЕК   ТЕРҢЕК: тұма суы.
 Арабшасы:
 «تَرْنَكُ» Тагінқиқ: Тарінқүк» болады. «ق — қ»
 өрпі «ك — к» өрпімен алмасып түскен.
 Бұл сөз арабшаға үйлесе кетеді.

*Төңірге шүкір,
 мұзоаф есімдер бөлімі бітті.*

Бісмиллә-Һір-Рахманір-Рахим!

*Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен
бастаймын!*

МҰЗОАФ ЕТІСТІКТЕР КІТАБЫ

ЕКІ ӨРШТІЛЕР

Мынаны білгін, түрік тілдерінде мұзоаф сөздер аз. Ондай етістіктер тек соңында «ت — т» әрпі келген етістіктерде ғана болады. Ондайда, өткен шақ қосымшасы «د — д» әрпі етістіктің түбіріндегі «ت — т» әрпімен кірігіп «د — д» әрпі де «ت — т» әрпіне айналады. Сөйтіп, қатаң айтылатын екі «ت — т» әрпі пайда болады. Соны мұзоаф деп атадық. Келер шақ етістігі мен мәсдарларда «د — д» әрпі түсіп қалатындықтан мұзоаф болмайды. Сондықтан, мұзоаф аз кездеседі. Яғни, бір әрпі екі қайтара қайталанған сөздер сирек. Сол үшін де осы жерде айырып түсіндірдік.

توتتی TUTTY TҰТТЫ: тұтты; ұстады.

«باش توتتی» Ваш tutty: Баш тұтты - Жара ұстады; Жара лықылдап ауырды.» (توتار توتماق Tutar-tutmaq: Тұтар-тұтмақ - Ұстар-ұстамақ.)

توتتی TUTTY TҰТТЫ: ұстады.

«ات كيك توتتی» It kejik tutty: Ыт кеіік тұтты - Ыт киік ұстады.» Басқа нәрселерді ұстаса да осылай дейді. Сондай-ақ, кісі бір заттарды ұстаса да осылай дейді. Мысалы:

«اول منكا الك توتتی» Ol maña elik tutty: Ол маңа елік тұтты - Ол маған кепіл болды.» Мақалда былай айтылған: «الك توتتجا ات توت» Elik tutğынша ot tut: Елік тұтғынша от тұт -

Кепіл тұтқанша, от тұт; кепіл болғанша, от тұтқан артық, өйткені, кепіл болған адам соңынан пұшайман болып қалады.»
(تُتَارُ-تُتْمَاقُ Tutar-tutmaq: Тұтар-тұтмақ - Тұтар-тұтпақ.)

تُتَيُّ

ТЫТТЫ

ТЫТТЫ: тыйды; қайтарды.

«أَلْ أُنِي تُتَيُّ Ol аны тытты: Ол аны тытты - Ол оны тыйды.» Негізінде: «تَيُّتُ تُتَيُّ: тыд-зты» болатын, «ذ - з (дз)» әрпі үндесіп, ақыры «ت - т» әрпіне айналып кеткен.
(تُدْمَاقُ - تُدْمَارُ Tudmaq-tudmar: Тыдзар-тыдзмақ - Тияр-тыймақ.)

تُتَيُّ

ТИТТИ

ТИТТИ: titti (tütüti? - А.Е.); тік қарады, қарсы тұрды.

«أَلْ أَتُّ تُتَيُّ Ol et titti: Ол ет titti - Ол етті titti; яғни езіліп піскен етті titti.» Киімді жыртып, бөлшектеп жатса да солай дейді.

«قُلُّ بَكْ كَا تُتَيُّ Qul begke titti: Құл бегке titti - Құл бекке қарсы тұрды.; Құл бекке тіресті.» Басқаларға қарсы шыққанда да осылай деседі. «أَلْ أُنْكَارُ تُتَيُّ بَقْدِي Ol аңар titry бақты: Ол аңар titry бақты - Ол оған тік қарады.» Сұлу жайында да солай дейді:

«أَنْكَارُ تُتَيُّ بَقْسَا بُلْمَاسُ аңар titry бақса болмас: Аңар titry бақса болмас - Оған тіктеп қарауға болмас.»

Бұл сөз кезінде жаман қарас, жаман көзқарас мәнінде де қолданылған.

تیتەر-тітмек Titer-titmek: Тітер-тітмек - Тік қарар-тік Қарамақ.) Ет түту, бөлшектеу, не киім жырту мағынасында келгенде сөздің мәсдары қатаң «ق — қ» әрпімен تیتار - تیتماق (тытар-тытмақ: тығар-тығмақ) болып шығады.

سۈسۈدى SYSDI

СҮСДІ: сүзді.

«اۈذ سۈسۈدى Uz sۈsdi: Ұдз сүсді - Сиыр сүзді.» Басқаларға да сондай. سۈسۈر - سۈسۈمەك Sۈser-sۈsmek: Сүсер-сүсмек - Сүзер-сүзбек).

شەشۈدى ШЕШДІ

ШЕШДІ: шешті.

«ار تۈگۈن شەشۈدى Er tۈgۈn шешді: Ер түгүн шешді - Ер түйін шешті.» Ат, тағы басқа жануарларды шешкенде де осылай дейді. شەшер - شەشۈمەك Шешер-шешмек: Шешер-шешмек - Шешер-шешпек).

قەقتى ҚАҚТЫ

ҚАҚТЫ: қақты; нұқыды.

«آنى بشرا قەقتى Аны башга қақты: Аны башра қақты - Оны басқа қақты; оны басқа нұқыды.» قەқар - قەқماق Қақағ-қақмақ: Қақағ-қақмақ - Нұқыр-нұқымақ.)

قوқты ҚОҚТЫ

ҚОҚТЫ: қоқыды; тұтады, қоқсыды.

«ياغ اوتا قوқты Jaғ otta қоқты: Иағ отта қоқты - Май отта қоқсыды.» Бұл шырақ өшірілсе де қайтадан тұтанып кеткеніне үқсайды. Ет күйіп күйігі шықса да «آت قوқты Et қоқты: Ет қоқты - Ет қоқсыды.» дейді.

Қоқағ-қоқтақ: Қоқар-қоқмақ -
Қоқсыр-қоқсымақ.)

КІКДІ: біледі; қайрады.

«بجاء ككدي ار» Рышек kikdi ег: Пышек кик-
ді ер - Ер пышақ біледі, яғни екеуін бірі-
не-бірін білеп, қайрады.» (ككار- ككماك) Ki-
ker-kikmek: Кікер-кікмек - Қайрар-қайрамақ).
Бұлар түбір мұзоафтар, түбірінен-ақ бір өрпі
екі рет қайталанғандар.

Бұлардан басқасы туындама, жасанды мұ-
зоафтар. Туындама мұзоафтар төмендегілер.

БАТТЫ: батты.

«كون بتي» Күн батты: Күн батты - Күн бат-
ты.» «قرغزین سۇققا بتي» Қорғұзын* суvқа бат-
ты: Қорғұзын суvқа батты - Қорғасын суға
батты.» Бір затты көзден өткізсе де солай
дейді. «بتار-بتماق» Batar-batmaq: Батар-батмақ
- Батар-батпақ.)

БҮТТІ: бітті.

«ار уни بتي» Ер үні бүтті: Ер үні бүтті - Ер-
дің үні бітті; (көмейіндегі бір кеселдің за-
рдабынан, не таяқ жегендіктен ердің үні
бітті.) «آنك الی بتي» Аның алымы бүтті: Аның
алымы бүтті - Оның алашағы бітті; Оның
біреуден алатын қарызы жөнінде келісті,
бітісті.» «باش بتي» Баш бүтті: Баш бүтті - Жара

бітті; яғни жара жазылды.» «قل تنكر بكا بتي»

ككدي KIKDI

بتي BATTY

بتي BYTTI

* «Қорғұзын — свинец. (МК. 1.512)» (ДТС., стр. 460)

Құл төңгіге бүтті: Құл төңгіге бүтті - Құл (пенде) төңірдің бір екендігіне шын сенді; Құл төңіріге бітті.» (بَتَارُ - بَتْمَاكُ) Бүтер-бүтмек: Бүтер-бүтмек - Бігер-бігпек.)

بَتِي
1
БҮТТИ

БҮТТИ: бітті.

«اَتُ بَتِي Ot bytti: От бүтті - Шөп бітті; шөп шықты.» Жеміс болса да солай айтады.

«اَغْلَانُ بَتِي Oğlan bytti: Оғлан бүтті - Баланың ай-күні бітті; яғни бала туды.» Бірдеңе өсіп шықса, туылса, яки жаратылса «بَتِي»

bytti: бүтті» дейді. (Қыпшақша). (بَتَارُ - بَتْمَاكُ) Бүтер-бүтмек: Бүтер-бүтмек - Бігер-бігпек.)

جَتِي
1
ШАТТЫ

ШАТТЫ: шатыстырды; қосты.

«اَغْلَاقُ قَزِيْمَا جَتِي Eg oğlaq qozıqa şatıty: Ер оғлақ қозықа шатты - Ер лақты қозықа шатыстырды, қосты.» Басқаларға да сондай. (جَتْمَاقُ - جَتَارُ Шатар-шатмақ: Шатар-шатмақ— Қосар-қоспақ).

اَرْدُزَلْبُ بَكْسَكُ تَاغِغِ اَغْلَاقُ جَتَارُ

اَيغُرْتِنِ يَفْغَا اَلْبِ يَمِغْنِ سَتَارُ

*Orzulanyr jyksek tağyğ oğlaq şatar,
Ujeur tatyñ jufğa alyp jımğын satar:*

*Ордузыланып үксек тағығ оғлақ шатар,
Үйгүр татын уфға алып үмғын сатар -*

*Биік тауға жайланып ап лақты қосар,
Тат ұйғырдан арзан алып қымбат сатар.»*

(Тау төбесінде мекендеген бір адам хақында айтады: Ол тау төбесіне жайғасып алып, қозы-лақты қосар, оның әрдайым істейтіні сол; Өзі билеп-төстеп, солай істейді; ұйғыр татынан арзанға тартып алғандарын бұлдап сатады.)

سَتِي
SATTY

SATTY: сатты.

«ال تَفَار سَتِي» OI tavar satty: Ол тавар сатты - Ол мал сатты.» Басқалары да сондай.

(سَتَار - سَتَمَاق Satar-satmaq: Сатар-сатмақ - Сатар-сатпақ.)

سُتِي
SUTTY

SUTTY: түкірді.

«ال كِشِي يوزينكا سَتِي» OI kishi жүзіне sutty: Ол кіші иүзіңе сүтты - Ол кісінің жүзіне түкірді.» Негізінде: «سُوذْتِي süzti: сүдзті»

болады. Үндестік бойынша «з — з (дз)» әрпі «т — т» әрпіне айналып (екі «т» әрпіне) кеткен. (سُوذَار سُوذَمَاق Suzar-suzmaq: Сүдзар-сүдзмақ - Түкірер-түкірмек.)

سِيْتِي
SITTI

SITTI: сиді.

«ار سِيْتِي» Er sitti: Ер ситті - Ер сиді.» Басқалары да сондай. Дұрысында: «سِيذْتِي Sizti: сідзті» болады. «з — з (дз)» әрпі үндесе келе «т — т» әрпіне айналып кеткен. (سِيذَمَاق Sizeg-sizmek: Сідзер-сідзмек - Сиер-симек.)

سِيْقَتِي
QATTY

QATTY: қатты; қосты.

«ال سِرْكَانِي يوغورتقا قَتِي» OI sirkeni joғurtqa қатты: Ол сіркені иоғұртқа қатты - Ол сіркені қатыққа қатты.» Бірдеңені екін-

ші бір затқа қосқанда, араластырғанда да осылай дейді.

قَتَّى

ҚАТТЫ

ҚАТТЫ: қатты.

«بِمَشَاقٍ نَانَكَ قَتَّى» Jumшақ нең қатты: Иүмшақ нең қатты - Жүмсақ нәрсе қатты.»

(قَتَّمَاقُ - قَتَّمَاقُ Қатар-қатмақ: Қатар-қатмақ - Қатар-қатпақ.)

قَوَّتَّى

ҚОТТЫ

ҚОТТЫ: қойды; тастады.

«أَلْ نَانَكَ قَوَّتَّى» ОI нең қотты: Ол нең қотты - Ол нәрсені қойды.» Дұрысы: «قَوَّذْتَنِي» қозты: қодзты» болған. Үндестік жолымен «ز — з(дз)» әрпі «ت — т» әрпіне айналған. (قَوَّذُورُ - قَوَّذِمَاقُ Қозиг-қозмақ: Қодзүр-қодзмақ - Қояр-қоймақ).

كَتَّى

КЕТТИ

КЕТТИ: киді.

«أَر تَوْنِيْنِ كَتَّى» Ер тонын ketti: Ер тонын кетті - Ер тонын киді.» Дұрысы: «كَعْتَنِي» кезті: кедзті». (كَعْتَمَاقُ - كَعْتَمَاقُ Кезег-кезтек: Кедзер-кедзек - Киер-кимек.)

كَتَّى

КЕТТИ

КЕТТИ: кетті.

«أَر يَجْرِيْنِ كَتَّى» Ер јериндін ketti: Ер иеріндін кетті - Ер өз мекенінен кетті..» (- كَعْتَمَاقُ Кезег-кезтек: Кедзер-кедзек - Кетеркетпек.)

ҚАҒИДА

Бұл бөлімдегі бұйрық райдағы етістіктер екі әріптілер болады. Сол үшін бұл бөлімді «Екі әріптілер бөлімі» деп атадық. Мәселен: «آت تۇت At tut: Ат тұт - Ат ұста», «تۈۋار سات Tavar sat: Тавар сат - Мал сат» деген сөздердегі «تۇت tut: тұт», «سات sat: сат» секілді.

Осы бөлімдегі етістіктердің өткен шақтағы түрі сияқты бір әріп қосылып, бір әрпі екі қайыра қайталанғандықтан мұзоаф деп атадық. Бұл сипат арабшаға ұқсамайды. Араб тілінде өткен шақ етістігінде әріп қайталанса, бұл тілде келер шақ етістіктері мен мәсдарларда да қайталады. Өйтсе де, арабшаға ұқсастық тек өткен шақ етістігіне қатысты. Сол үшін де солай аталды.

Бұл бөлімдегі есімшелер түріктерде істің атқарушысын айқындап «تۇتۇشۇ tutғушы: тұтғушы - тұтушы»; «ساتۇشۇ satғушы: сатғушы - сатушы» сияқты болып келеді.

Түрікмендер мен олардың көршілестері мұны «تۇتۇشۇ tutташы: тұтташы», «ساتۇشۇ sattашы: сатташы» деп қолданады.

Істің әлденеше мәрте көп қайталанғандығын білдіретін сипат «تۇتۇغان tutған: тұтған - тұтатын», «ساتۇغان satған: сатған - сата-тын» тәрізді болып келеді.

Істі атқаруға ынталы, мақсат-мүдделі екендігін білдіретін сипат: «تۇتۇساқ tutуғсақ: тұтұғсақ - тұтпақ», «ساتۇсақ satуғсақ: сатығсақ - сатпақ» секілді болып келеді.

Іс-әрекетті істеу атқарушының парызы, міндеті екендігін білдіретін сипат: «Ol tutғулық erdi: Ол тұтғұлук ерді - Ол тұтқылық (тұтуға тиісті) еді», «Ol satғулық turur: Ол сатғұлук түрүр - Ол сатқылық еді; ол сатуы керек еді» секілді болып келеді. Оғыздар осы мағынаны ай-

ырып аңғарту үшін осындағы «ل — л» әрпінің орнына «س — с» әрпін қолданады. Сөйтіп, «أَلْ أَنِي تَتَغَسَّقُ أَرْدِي» ОI аны tutuғсақ erdi: Ол аны түтүғсақ ерді - Ол оны түтпақ еді; Ол оны түтса керек еді», «أَلْ أَنِي سَتَغَسَّقُ أَلْ» ОI аны sатуғсақ erdi: Ол аны сатығсақ ерді - Ол оны сатпақ еді; Ол оны сатса керек еді» дейді.

Іс-әрекетті істеп жатқандықты білдіретін, іс-әрекетті істеуге бет алып тұрғанды білдіретін сипат: «أَلْ أَنِي تَتَغَلِي أَلْ» ОI аны tutuғлы ol: Ол аны түтүғлы ол - Ол оны түтқалы жатыр», «أَلْ تَفَارِنُ سَتَغَلِي أَلْ» ОI tavaғын sатуғлы ol: Ол таварын сатығлы ол - Ол малын сатқалы жатыр» дегендер секілді болып келеді.

Етістіктерді түзудің басқа ережелері бұрынғы тарауларда айтылғандарға сәйкес. Бұлардың бәрінде қағида бір сипатты болады. Ешқандай өзгермейді.

Екі өріптілер бөлімі бітті.

ҮШ ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

ОРТАҢҒЫ ӨРПІ ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ فَعَالِي ФӘӘЛДИ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

جَبِيَّتِي ШАРЫТТЫ ШАПЫТТЫ: шапты; шаптырды.

«اِتْ كِشِيْ كَا جَبِيَّتِي» Ыт кішіге шарытты: Ыт кішіге шапытты - Ит кісіге шапты*; Ит (қап-пақшы болып) кісіге шапты.»

«بَلْكَ اَنَلْكَ بَيْنِنْ جَبِيَّتِي» Бек аның бойнып ша-рытты: Бек аның бойнын шапытты - Бек оның мойнын шаптырды.» (Ұйғырша).

(جَبِيْتَمَاقْ - جَبِيْتورْ Шарытуғ-шарытмақ: Ша-пытғұр-шапытмақ - Шаптырар-шаптырмақ).

سَبِيَّتِي САРЫТТЫ САПЫТТЫ: сипақтатты.

«اِتْ قُذْرُقْ سَبِيَّتِي» Ат қызғуқ сарытты: Ат күдзрүк сапытты - Ат құйрығын сипақтат-ты.» (سَبِيْتَمَاقْ - سَبِيْتورْ Сарытуғ-sарутмақ: Са-пытғұр-сапұтмақ - Сипақтатар-сипақтатпақ.)

«اِتْ قُذْرُقْ سَبِيَّتِي» Ыт қызғуқ сарытты: Ыт күдз-рүк сапытты — Ит құйрығын бұлғандатты.»

سَبِيَّتِي SUBЫТТЫ СҰБЫТТЫ: ұштады.

«اَلْ نَانْكَنْئِي سَبِيَّتِي» Ол неңні subытты: Ол не-ңні сұбытты - Ол нөрсені ұштады.» Бір нөр-сенің, мәселен, шегенің ұшын үшкірлеп, созған секілді. (Сүйірледі - А.Е.)

* «Шаптықты» деген сөздің де мағынасын меззейді. А.Е.

Subyıtur-subyıtmaq: Сұбытүр-сұбытмақ - Ұштар-ұштамақ).

كَبِطِّي كЕРІТТІ

КЕПІТТИ: кептірді; құрғатты.

«Jel tonuƒ keritti: Иел тонуғ кепітті - Жел тонды кептірді.»

Керıtyƒ-kerıtmek: Кепітүр-кепітмек - Кептірер-кепірмек).

كُورِطِّي كӨРІТТІ

КӨПІТТИ: сырып тіктірді; сырғызды.

«Ol tonın keritti: Ол тонын көпітті - Ол тонын сырып тіккізді.»

Көрıtyƒ-көрıtmek: Көпітүр-көпітмек - Сырғызар-сырғызбақ).

بِطِّي БІТІТТІ

БІТІТТИ: жаздырды.

«Ol bitik bititti: Ол бітік бітітті

- Ол жазу жаздырды.» Bitıtyƒ-bitıtmek: Бітітүр-бітітмек - Жаздырар-жаздырмақ).

تَاتِيْطِّي ТАТЫТТЫ

ТАТЫТТЫ: татытты; дәмін кіргізді.

«Tuz aşıƒ tatıttı: Түз ашығ татытты - Түз астың дәмін кіргізді.» Бір нәрсенің дәм-татуын келтірген нәрсенің бөріне осылай айтылады. Ta-tyıtur-tatıytmaq: Татытүр-татытмақ - Татуын кіргізер-татуын кіргізбек).

تُطِطِّي ТҮТЕТТІ

ТҮТЕТТИ: түтетті.

«Ot tytyn tytetti: От түтін

түтетті, яғни от түтін шығарды.» (تَتَوْر -
تَتْمَاكُ Tütityg-tütitmek: Tütitür-tütitmek -
Түтетер-түтетпек).

قُتَاتِي

ҚУТАТТЫ ҚҰТАТТЫ: құтайды; құтты болды.

«أَبَر قُتَاتِي» Ег қутатты: Ер құтатты - Адам
құтты болды; Адам дәулеттенді.» Құт,
мәртебеге жеткен нәрсенің барлығына осы-
лай деседі. (قُتَاتُر - قُتَاتِمَاكُ) Qutatur-qutatmak:
Құтагүр-құтатмақ - Құтаяр-құтаймақ).

سَاشِيَّتِي

ШАШЫТТЫ САШЫТТЫ: шаштырды; шашыратты.

«أَنْكَرُ سَفْ سَاشِيَّتِي» Ol аңар сув шашытты:
Ол аңар сув шашытты - Ол оған су ша-
шыратты; Ол оған су шаштырды.» Басқа-
ларға да сондай. (سَاشِيَّتُر - سَاشِيَّتِمَاكُ) Sashytur-
sashytmak: Сашыгүр-сашытмақ - Шашты-
рар-шаштырмақ). «إِنَّكَ مِنْكَيْسِنُ سَاشِيَّتِي»
Ol аның меніsin шашытты: Ол аның менісін
шашытты - Ол оның бетін бұзды; Ол ұрып-
соғып оның бетін бұзды.» Бір нәрсені шаш-
тырғанда, тарқатқызғанда да осылай дейді.

سُوشِيَّتِي

СҮШІТТИ СҮШІТТИ: тәтілетті, шырынды етті; құ-
нарландырды.

«أَلْ أَجِغُ نَانِكْنِي سُوشِيَّتِي» Ol ашығ неңні сүшіт-
ті: Ол ашығ неңні сүшітті - Ол ашы нәрсені
шырынды етті.» «أَلْ يِيرِكُ سُوشِيَّتِي» Ol jerig

* Жазба нұсқада да, баспа нұсқада да екі түрлі түскен. Дұрысында «تَتَوْر» түтетті.

сүшitti: Ол иеріг сүшітті - Ол жерді құнарландырды; Ол сортаң жерді құнарландырды, тыңайтты.» (سَجْتَمَاكْ - سَجْتُوْرُ Sүшіtyү-сүшіtmek - Сүшітер-сүшіtmek - Шырынды етер-шырынды етпек).

سَجْتِي SYШЫТТЫ СЫШЫТТЫ: шешкізді; босатқызды.

«الْ اَنِ سَجْتِي OI аны сышытты: Ол аны сышытты - Ол оны шешкізді.»

(سَجْتَمَاقْ - سَجْتُوْرُ Сышыtyur-сышыtмак: Сышытүр-сышыtмак - Шешкізер-шешкізбек.)

سَجْتِي СОШЫТТЫ СОШЫТТЫ: шоршытты; үркітті.

«الْ اَتَغْ سَجْتِي OI атығ сошытты: Ол атығ сошытты - Ол атын үркітті.» Басқаларға да

сондай. (سَجْتَمَاقْ - سَجْتُوْرُ Сошыtyur-сошыtмак: Сошытүр-сошыtмак - Шоршытар шоршыtпақ).

قَجْتِي ҚАШЫТТЫҚАШЫТТЫ: қашырды; қашқызды.

«الْ اَنِ قَجْتِي OI аны қашытты: Ол аны қашытты - Ол оны қашырды.»

(قَجْتَمَاقْ - قَجْتُوْرُ Қашыtyur-қашыtмак: Қашытүр-қашыtмак - Қашыраp-қашырмақ).

كَجْتِي КЕШІТТИ КЕШІТТИ: кешкізді; кештірді.

«الْ اَنَكْرُ سُوْیْ كَجْتِي OI аңар сув кешітті: Ол аңар сув кешітті - Ол оған су кешкізді.»

(كَجْتَمَاكْ - كَجْتُوْرُ Кешіtyүг-кешіtmek: Кешітүр-кешіtmek - Кештірер-кештірмек).

كُشِتِي كҮШЕТТИ КҮШЕТТИ: күштеді; күш көрсетті.

«أَلْ أَنْكَ تَغَابِنَ كُشِتِي» Ол аның тавағын күшетті: Ол аның табарын күшетті — Ол оның малын күштетті; Ол оның малын күш көрсетіп тартып алдырды.»

(كُشِتِي كُشِتِي كُشِتِي Күшетүг-күшетмек: Күшетүр-күшетмек—Күштер-күштемек)

كِشِتِي КІШІТТИ КІШІТТИ: қышытты.

«أَنْكَ أُذُوزِي كِشِتِي» Аның узұзы кішitti: Аның үдзұзы кішітгі - Оның қотырын қышытты.» (كِشِتِي كِشِتِي Кішітүг-кішітмек: Кішітүр-кішітмек - Қышытар-қыщытпақ).

كِشِتِي КЕШІТТИ КЕШІТТИ: кешіктірді.

«أَلْ اِشِغَ كِشِتِي» Ол ышығ кешitti: Ол ышығ кешітті - Ол істі кешіктірді»; (كِشِتِي كِشِتِي Кешітүг-кешітмек: Кешітүр-кешітмек - Кешіктіреп-кешіктірмек).

بَدَّتِي БЕДҮТТИ БЕДҮТТИ: үлкейтті.

«أَلْ اَوْغَلَانِغِ بَدَّتِي» Ол оғланығ bedytti: Ол оғланығ бедүтті - Ол баланы үлкейтті.»

(بَدَّتِي بَدَّتِي Bedytүг-bedytmek: Бедүтүр-бедүтмек - Үлкейтер-үлкейтпек).

قَدَّتِي ҚАЗЫТТЫ ҚАДЗЫТТЫ: қайтты; қайта оралды.

«أَرْ بَرِيرَ اَرْكَانَ قَدَّتِي» Ер вагығ еркен қазытты: Ер барыр еркен қадзытты - Ер бара

жатып қайтты; адам бара жатып қайта оралды.» (قَدْتَمَاتُ - قَدْتَارُ Қазытуғ-қазытмақ; Қадзыгүр-қадзытмақ - Қайтар-қайтпақ.) Адам суықтан тоңып қатып қалса да:

«ار تاملۇقا قَدْتِي» Ер түмлюғқа қазытты: Ер түмлюғқа қадзытты» дейді.

قَدْتِي

ҚАЗЫТТЫ ҚАДЗЫТТЫ: қайытты; қайытып тіктірді.

«ال تونۇغ قَدْتِي» Ol tonuғ қазытты: Ол тонығ қадзытты - Ол тонын қайырып тіктірді.» (قَدْتُور قَدْتَمَاتُ Қазытуғ-қазытмақ; Қадзыгүр-қадзытақ - Қайырып тіктіреп-қайырып тіктірмек.)

قَدْتِي

ҚЫЗЫТТЫ ҚЫДЗЫТТЫ: қайтартты; жиектетті.

«ال بركن قَدْتِي» Ol bėrkin қызытты: Ол бөркін қыдзытты - Ол бөркін жиектетті; Ол бөркінің шетін қайтарып тіккізді; қайтарма бөрік жасатты.» (قَدْتَمَاتُ - قَدْتُور Қызытуғ-қызытмақ; Қыдзыгүр-қыдзытмақ - Жиектер-жиектемек.)

Бұл етістіктердің барлығында «د — д» әрпін «ذ — дз» әрпі деп күмөнданып, оны «ى — и» әрпіне ауыстырғандар да бар. Иағма, тохсы, оғыздарда және ұйғырлар жағында осыны естіп, байқадым «د — д» әрпін «ذ — з(дз)» әрпімен алмастыру арабтарда да бар. Мысалы:

«مادقت عدوفاً ولأعدوفاً» дегендегі төрізді.

يُدْتِي

ИҮДЗҮТТЫ ИҮДЗҮТТЫ: қатырды; мүздатты.

تَرَّتِي TARUTTY TAPYTTY: тарылтты.

«أَفْنُ تَرَّتِي» Ol evin tarutty: Ол евін тар-
ұтты - Ол үйін тарылтты.» Тарылтқан
нәрсенің барлығына солай дейді.
(تَرَّتِي - تَرَّتِي Tarutur-tarutmaq: Тарүтүр-
тарүтмақ - Тарылтар-тарылтпақ.)

تَرَّتِي TÖRYTTI TÖRYTTI: жаратты.

«تَنْكِرِي يَلَنْكِقُ تَرَّتِي» Тәңгі жалыңиқ төрүтті:
Тәңгі иалыңуқ төрүтті - Тәңірі адамды жа-
ратты.» Басқа мақлұқаттарды жаратқанда
да осылай дейді. (تَرَّتِي - تَرَّتِي Törytür-tör-
ütmeq: Төрүтүр-төрүтмек - Жаратар-жарат-
пақ.) Оғызшада бірдеңені өлшемге лайық-
тап түзеткенде «تَرَّتِي төрүтті: төрүтті» дейді.
Жырда былай деп келіпті:

«تَنْكِرِي اَزْنُ تَرَّتِي جِغْرِي اِذْ تَزَكِنُورُ
يَلْدَزَلَرِي جَرَكِشِبُ تَنْ كَنْ اَوْزَا يَرْكَنْوَرُ»

*Тәңгі ажип төрүтті шығры изи tezginür
Julduzлары шеркешип түн күн үзу jorgenür:*

*Тәңгі ажүп төрүтті шығры үдзү тезгінүр,
Иүлдүзлары шеркешип түн күн үзе иөргенүр -*

*Жаханды тәңір жаратты гарыш тынбай
айналар,
Жүлдыздары тіркесип күн түн жалған
оралар.»*

(Жер-дүниені Тәңірдің өзі жаратты;
Гарыш тынбай үнемі дөңгеленіп тұратын

болды; Жұлдыздары тізіліп, сап түзеп, күн-түн бойы, күнді түнге қосып айналады.)

تَرِیْتِ TERİTTI

TERİTTI: терледі.

«ار تَرِیْتِ Ер teritti: Ер терітті - Адам терледі.» Басқалары да сондай. Бұл «تَرِیْتِ teri: teri»

сөзінен шыққан. «تَرِیْتِ Teri ötti: Teri ötti - Теріден тер өтті» - (Теріден тер шықты) дейді. «و—у» (хамза) әрпі (хамза) түсіп қалған да, бірігіп бір сөзге айналып кеткен. Яғни, «тер атты», дене тер шығарды дегендегі «تَرِیْتِ ter atты: тер атты» сөзіндегі «ا—а» әрпі түсіп қалған да, бір етістік болып шыққан. Екі сөздің қосылуынан бір етістік жасалған. «تَرِیْتِ تَرِیْتِ Teriyüt-te-ritmek: Терігүр-терігмек - Терлетер-терлетпек)

سَرِیْتِ SARUTTY

SARUTTY: оратты.

«ال انکر سَرِیْتِ Ol анағ suvluq sarutty: Ол анағ сувлық сарұтты - Ол оған орамал тартты; Ол оған сәлде оратты.»

Бір нәрсені орауға, салуға бұйырғанда осы сөз қолданылады. «سَرِیْتِ سَرِیْتِ Sa-гытуғ-sarытмақ: Сарыгүр-sарытмақ - Оратар-оратпақ).

سَرِیْتِ SORUTTY

SORUTTY: сорғызды; емізді.

«ار اُغْتِ كَنْجِکَا سَرِیْتِ Urağut kenшке sūt sorutty: Ұрағұт кеншке сүт сорұтты - Әйел сәбиге сүт сорғызды.»

سَرِیْتِ SYRITTI

SYRITTI/SYRYITTY: сүртті; сорғытты.

«سِرْتِيْ آر بوزن سِرْتِيْ» Er jüzyn sügitti* : Ер иүзін сүгітті - Ер жүзін сүртті.» (سِرْتِمَاق - سِرْتُوْر) Sogıtuğ-sogıtmaq: Сорытүр-сорытмақ - Сорғызар-сорғызбақ).

سِرْتِيْ SIRITTI

SIRITTI: сырғызды.

«اَل قِزقا كِز سِرْتِيْ» Ol qızqa kiziz siritti: Ол қызқа кідзіз сірітті - Ол қызға кигіз сырғызды.» (Ол қызға сырмақ сырғызды. А.Е.) Бұл киімді сырғызған, киімді сырып тіккізген секілді. (سِرْتِمَاق - سِرْتُوْر) Syğıtuğ-syğıtmaq: Сырытүр-сырытмақ - Сырғызар-сырғызбақ).

قَرْتِيْ

ҚАРЫТТЫ ҚАРЫТТЫ: қартайтты.

«اَذلِكَ اَنِي قَرْتِيْ» Özlek anı қағытты: Өзлек аны қарытты - Заман оны қартайтты.»

(قَرْتِمَاق - قَرْتُوْر) Қағытуғ-қағытмақ: Қарытүр-қарытмақ - Қартайтар-қартайтпақ).

Мақалда былай деп келеді:

«اَذلِكَ قَرْتِمِشقا بَدْعُ تَلَمَماس» Özlek қағытмышқа бозуғ талқымас: Өзлек қарытмышқа бодзұғ талқымас - Заман қартайтқанға бояу айып болмас.»

قُرْتِيْ

ҚУРЫТТЫ ҚҰРЫТТЫ: құрытты.

«كُون تُونغ قُرْتِيْ» Kün tonuғ қиғытты: Күн тонұғ құрытты - Күн түнді құртты.» Басқа-

* Бұл мысал «сорғытты; құрғатты» мағынасында да айтылады.

лары да осындай. (قُرْتَمَاقُ - قُرْتُورُ Құғытуғ-құғытмақ: Құрытүр-құрытмақ - Құртар-құртпақ).

كُرْتِي KYRETTI

КҮРЕТТІ: қашырды; қашқызды.

«اَلْ اَنْكَ قَلَنْ كُرْتِي» ОI аның қулын күretti: Ол аның құлын күретті - Ол оның құлын қашырды.» (كُرْتَمَاكُ - كُرْتُورُ Күретүг-күретмек: Күретүр-күретмек - Күретер-күретпек).

كِرْتِي KERITTI

КЕРІТТІ: үргізді; абалатты.

«اَلْ اِتَنْ كِرْتِي» ОI ытып керitti: Ол ытын керітті - Ол итін үргізді.»

(كِرْتَمَاكُ - كِرْتُورُ Keritүг-keritmek: Керітүр-керітмек - Абалатар-абалатпақ). (Қарлұқша).

بَزْتِي BEZETTI

БЕЗЕТТІ: безентті, безендіртті.

«اَلْ اَفِنْ بَزْتِي» ОI evin bezetti: Ол ебін безетті - Ол үйін безендірді.» (بَزْتَمَاكُ - بَزْتُورُ Bezetүг-bezetmek: Безетүр-безетмек - Безендіртер-безендіртпек).

تَزْتِي TEZITTI

ТЕЗІТТІ: бездірді; қашырды.

«اِتْ كِيكْنِي تَزْتِي» Ыt kejikni tezitti: Ыт кеікні тезітті - Ит киікті қашырды.» (تَزْتُورُ - تَزْتَمَاكُ Tezitүг-tezitmek: Тезітүр-тезітмек - Қашыар-қашырмақ).

- بَزِیْتِی BEZİTTİ BEZİTTİ: тітіретті; (безілдетті. А.Е.)
 «تَمْلُغْ اَنِی بَزِیْتِی» Tumluf аны bezitti: Түмлүф аны безітті - Суық оны тітіретті.»
 (بَزِیْتُور - بَزِیْتَمَاکْ Bezityr-bezitmek: Безітүр-безітмек - Тітіретер-тітіретпек.)
- تَزِیْتِی TOZUTTY TOZUTTİ: тозаңдатты.
 «اَل تَبْرَاقُ تَزِیْتِی» Ol torpaq tozutty: Ол топрақ тозұтты - Ол топрақ тозаңдатты.»
 (تَزِیْتُور - تَزِیْتَمَاقْ Tozytur-tozutmaq: Тозытүр-тозұтмақ - Тозаңдатар-тозаңдатпақ.)
- سِزِیْتِی SYZYTTY SYZYTTY: ерітті.
 «اَل اَنکَرُ یَاغِ سِزِیْتِی» Ol аңар jaғ syzytty: Ол аңар иағ сызытты: Ол оған май ерітті; Ол оған май еріттірді.»
 (سِزِیْتُور - سِزِیْتَمَاقْ Syzytur-syzytmaq: Сызытүр-сызытмақ - Ерітті-еріттірмек.)
- قَزِیْتِی ҚUZUTTY ҚҰЗҰТТЫ: құрғатты.
 «اَل اَنکُ بَغْزِنُ قَزِیْتِی» Ol аның боғзын қуғутты: Ол аның боғзын құрұтты - Ол оның тамағын құрғатты.» (Ол оның төбетін күшейтті). Бұл сөздегі «з — з» әрпі негізінде «р — р» болатын. Оның тамаққа төбетін біреу жоғалтты деген мағынада келеді.
 (قَزِیْتُور - قَزِیْتَمَاقْ Quzutur-quzutmaq: Құзүтүр-құзұтмақ - Құрытар-құрытпақ.) Бұл қағидадан тыс. Өйткені, өтімсіз етістіктердің

өтімдіге айналуы тек қана «, — р» әрпі арқылы жасалады.

كزيتي KEZITTI

KEZITTI: кездірді.

«ال مني يير كزيتي» Ol meni jer kezitti: Ол мені иер кезітті - Ол маған жер кездірді.»

(كزيتماك - كزيتور Kezityr-kezitmek: Кезітүр-кезітмек - Кездірер-кездірмек.)

كوزيتي KÖZETTI

KÖZETTI: көз етті; күзетті, көздеді.

«ال مني كوزيتي» Ol meni közetti: Ол мені көзетті - Ол маған көз тікті; Ол мені күтті.»

Негізінде: «كوز اتتي Köz attı: Көз атты - Көз тікті; көз атты» болады. «Ол маған көз тікті» дегендей. (كوزيتماك - كوزيتور Kөzetуr-kөzetmek: Көзетүр-көзетмек - Көз тігер-көз тікпек.)

بوшатتي BOŞATTI BOŞATTI: босатты.

«ال تاغار بوшатتي» Ol tağar boşattı: Ол тағар босатты - Ол тағар босатты.» Қап, дорба ішіндегі нәрселерді қотарып босатқанда

осылай дейді. «ال تگون بوшатتي» Ol tğün boşattı: Ол түгүн босатты - Ол түйінді босатты.» Басқалары да сондай.

«ال اراغت بوшатتي» Ol urağut boşattı: Ол ұрағұт босатты - Ол қатынды босатты. Ол қатынды қоя берді.» Басқалары да сондай.

(Арғуша). «ال بولونوغ بوшатتي» Ol bulunuf boşattı: Ол бүлүнүғ босатты - Ол тұтқынын бо-

сатты.» Біреу басқа бірдеңелерді байлаудан босатқанда да, босатып қоя бергенде де осылай дейді. (بَشْتورُ - بَشْتماقُ) Boшатur-boшатмақ: Бошатүр-бошатмақ - Босатар-босатпақ).

تَشْتِي تАШЫТТЫ ТАШЫТТЫ: тасытты.

«تَرِغُ تَشْتِي» Тағығ ташытты: Тарығ ташытты - Тарыны тасытты; яғни, тары, бидай секілді нәрселерді бір жерден екінші бір жерге тасытқызды.» (تَشْتورُ - تَشْتماقُ) Ташытур-ташытмақ: Ташытүр-ташытмақ - Тасытар-тасытпақ.)

تَشْتِي ТӨШЕТТИ ТӨШЕТТИ: төсетті.

«أَلْ تَشَاكُ تَشْتِي» Ol төшек төшetti: Ол төшек төшетті - Ол төсек төсетті; ол төсек салдырды.» (تَشَاتورُ - تَشَاتماكُ) Төшетүр-төшетмек: Төшетүр-төшетмек - Төсетер-төсетпек.)

تَشْتِي ТІШЕТТИ ТІШЕТТИ: тісетті; тісін қайрады.

«أَلْ أَرغاقُ تَشْتِي» Ol орғақ тішetti: Ол орғақ тішетті - Ол орақтың тістерін шығарды, қайрады.» Диірмен тасын қырласа да солай дейді. (تَشَاتورُ - تَشْتماكُ) Тішетүр-тішетмек: Тішетүр-тішетмек - Тісетер-тісетпек.)

جِشْتِي ШІШЕТТИ ШІШЕТТИ: тосты; сидірді.

«أَراغُتُ كَنْجِنُ جِشْتِي» Urağut kenşin шішetti: Ұрағұт кеншін шішетті - Қатын баласын тосты; қатын баласын сидірді.»

(جِشْتورُ - جِشْتماكُ) Шішетүр-шішетмек: Шішетүр-шішетмек - Тосар-тоспақ.)

قَشْتِي ҚАШЫТТЫ ҚАШЫТТЫ: қасытты.

«أَر تَنِين قَشْتِي» Er tenin қашытты: Ер тенін

қашытты - Ер тәнін қасытты.» (قَشْتِمَاق)

Қашытуғ-қашытмақ: Қашытүр-қашытмақ -
Қасытар-қасытпақ.)

كَشْتِي КӨШІТТИ КӨШІТТИ: қаптады.

«بُلْت كُوكُك كَشْتِي» Bulıt köküg көшітті:

Бұлыт көкүг көшітті - Бұлыт көкті қап-

тады; Бұлт көкті жапты.» (كَشْتِمَاق)

Көшітүг-көшітмек: Көшітүр-көшітмек - Қаптар-
қаптамақ.) Бір нәрсе екінші бір нәрсені
бүркмелеп жауып алғанда осылай дейді.

بَقْتِي БАҚЫТТЫ БАҚЫТТЫ: бақтырды; қаратты.

«أَل أَنِي أَقْدِن بَقْتِي» Ol ony evdin бақытты: Ол

оны евдін бақытты - Ол оны үйден қарат-

ты; Ол оны үйден қарауға бұйырды.» Бір

нәрсені адам басқа бір жерден қаратса да

осылай дейді. (بَقْتِمَاق - بَقْتِمَاق)
Бақытуғ-бақыт-
мақ: Бақытүр-бақытмақ - Бақтырар-бақ-
тырмақ).

بُقَاتِي БУҚАТТЫ БУҚАТТЫ: бұқа болды.

«بُرَاغُو بُقَاتِي» Buzafu buqatты: Бұзағу бұқатты

- Бұзау бұқа болды; Бұзау бұқа қатарына

қосылды.» Негізінде: «بُقَاذْتِي» Буқазты: Бұқад-

зты» болған. (بُقَاتِمَاق - بُقَاتِمَاق) Буқатуғ-буқат-

мақ: Бұқатүр-бұқатмақ - Бұқа болар-бұқа болмақ).

تُقَيِّتِي ТУҚЫТТЫ ТҰҚЫТТЫ: тұқыртты.

أَلْ أُنْكَرُ أَيْنَ تَقَيِّتِي O1 аның бойнып туқытты: Ол аның бойнын тұқытты — Ол оның мойнын тұқыртты. (تُقَيِّتِي تَقَيِّتِي) Туқытуғ — туқытмақ: Тұқытүр-тұқытмақ — Тұқыртар - тұқыратмақ).

تَقَيِّتِي ТОҚЫТТЫ ТОҚЫТТЫ: тоқытты. Шындатты, соқтырды.

أَلْ أُنْكَرُ أَيْنَ تَقَيِّتِي O1 бөз тоқытты: Ол бөз тоқытты - Ол бөз тоқытты.» أَلْ أُنْكَرُ أَيْنَ تَقَيِّتِي O1 қылыш тоқытты* : Ол қылыш тоқытты - Ол қылыш соқтырды.» Пышақ соқтырса да осылай дейді. (تَقَيِّتِي تَقَيِّتِي) Тоқытуғ-тоқытмақ: Тоқытүр-тоқытмақ - Тоқытар-тоқытпақ).

أَلْ أُنْكَرُ أَيْنَ تَقَيِّتِي O1 қапуғ тоқутты: Ол қапуғ тоқутты - Ол қақпаны тоқылдатты.; Ол есікті қақтырды.»

تَقَيِّتِي ТЫҚЫТТЫ ТЫҚЫТТЫ: зорлап асатты; (тықтырды - А.Е.)

أَلْ أُنْكَرُ أَيْنَ تَقَيِّتِي O1 аңар аш тықытты: Ол аңар аш тықытты - Ол оған зорлап ас асатты.» Негізінде бір нәрсені тықпалап, нығарлап сиғызу, енгізу деген мағынаны білдірген. (تَقَيِّتِي تَقَيِّتِي) Тықытуғ-тықытмақ: Тықытүр-тықытмақ - Тықтырар-тықтырмақ).

* «O1 қылыш тоқытты: Он заставлял ковать мечь.» (ДТС., стр. 557).

قَتَّيْتِي ҚАҚЫТТЫ ҚАҚЫТТЫ:* ашуландырды; булықтырды.

«أَلْ أُنِي قَتَّيْتِي» ОI аны қақытты: Ол аны қақытты - Ол оны ашуландырды; Ол оны булықтырды, өңін өзгертіп жіберді.»

(قَتَّيْتِي - قَتَّيْتِي Қақытуғ-қақытмақ: Қақытүр-қақытмақ - Ашуландырар-ашуландырмақ.)

قَوَّيْتِي ҚОҚЫТТЫ ҚОҚЫТТЫ: қоқсытты; (көңірсітті. - А.Е.)

«أَلْ أَنْكَرُ سَكَلْنَجُو قَوَّيْتِي» ОI аңар сөглүншү қоқытты: Ол аңар сөглүншү қоқытты - Ол оған көуабты қоңырсыттырды; көңірсітіп қоқылып күйгіздіріп жіберді.»

Көңірсітіп қоқсытқанның бөріне осы сөз қолданылады. (قَوَّيْتِي - قَتَّيْتِي Қоқытуғ-қоқытмақ: Қоқытүр-қоқытмақ - Қоқсытар-қоқсытпақ.)

بَكَّيْتِي БЕКІТТИ БЕКІТТИ: бекітті; бекемдеді.

«أَلْ أَبِشَغُ بَكَّيْتِي» ОI ышығ bekitti: Ол ышығ бекітті - Ол ісін бекемдеді.» Дұрысында бұл сөз түйінді түйіндеп берік бекітіп байлағанда айтылады. (بَكَّيْتِي - بَكَّيْتِي Bekityğ-be-kitmek: Бекітүр-бекітмек - Бекітер-бекітпек.)

بَكَّيْتِي БӨКҮТТИ

БӨКҮТТИ: бөктірді; тойдырды, кілкітті.

«أَلْ أَبِغَلِغُ أَشْ مَنِي بَكَّيْتِي» Яғлығ аш meni bökütti: Яғлығ аш мені бөкүтті - Майлы ас мені

* Қақсатты (?). А.Е.

бұрын менің жүрегімді кілкітті, тойғызды.» Басқа бір адамға көзін тойдырарлықтай мал бергенде де осылай айтылады.

«**اَلْ مَنْبِي تَفَارِن بَكْتِي** Ol meni tavaғын бөкүтті: Ол мені таварын бөкүтті - Ол мені малмен бөктүрді.» **بَكْتُوْر - بَكْتَمَاك** Bөкүтүг-бөкүтмек: Бөкүтүр-бөкүтмек - Бөктіреп-бөктірмек.)

تُكَّتِي TҮКЕТТИ

TҮКЕТТИ: түгесті, бітірді.

«**اَلْ اِشْن تَكَّتِي** Ol ішін түketti: Ол ішін түкетті - Ол ісін бітірді.» **تُكْتُوْر - تُكْتَمَاك** Tүgetүг-tүgetmek: Tүgetүр-tүgetmek - Бітіреп-бітірмек.)

سِكَّتِي SIKITTI

SIKITTI: сіктірді.

«**اُرَاغْتُنِي سِكَّتِي** Uraғutны sikitti: Ұрағутны сікітті - Қатынды сіктірді.» **سِكْتُوْر - سِكْتَمَاك** Sikityг-sikitmek: Сікітүр-сікітмек - Сіктіреп-сіктірмек.)

سَكَّتِي SEKITTI

SEKITTI: секіртті.

«**اَلْ اَنِي سَكَّتِي** Ol аны sekitti: Ол аны секітті - Ол оны секіртті.» **سَكْتُوْر - سَكْتَمَاك** Sekityг-sekitmek: Секітүр-секітмек - Секіртеп-секіртпек.)

بُلَّتِي BULATТЫ

БУЛАТТЫ: булатты.

«**اَلْ قُوْزِي بُلَّتِي** Ol қозы bulatty: Ол қозы булатты - Ол қозыны булатты; Ол қозының

етін қазан буына булап пісіртті.» Қазан буына пісірілген нәрсенің барлығына осы сөз қолданылады. Дұрысында өуелі: **بُولَاذَنِي** bulazты: бұладзты» еді. Жеңілдету үшін «و—у» әрпі түсіріліп айтылатын болып кеткен. «ذ — з (дз)» және «ت — т» әріптері өзара сіңісіп, бір әріпке айналған. (**بُلْتَوْرُ - بُلْتَمَاقُ**) Bulatur-bulatmaq: Булатүр-булатмақ - Булатар-булатпақ).

بِلْتِي BILETTI

БИЛЕТТИ: білетті.

اَلْ اَلْ بِلْجَاكْ بِلْتِي Ol рышак biletti: Ол пышак білетті - Ол пышақты қайраққа қайратты, жанытты.» (**بِلْتَمَاقْ - بِلْتَوْرُ**) Biletүг-biletmek: Білетүр-білетмек - Қайратар-қайратпақ).

تِلْتِي TILETTI

ТИЛЕТТИ: тілетті, іздетті.

اَلْ اَلْ اَنِي تِلْتِي Ol аны tiletti: Ол аны тілетті - Ол оны іздетті.» (**تِلْتَمَاقْ - تِلْتَوْرُ**) Tiletyг-tiletmek: Тілетүр-тілетмек - Тілетер-тілетпек.)

تِيلْتِي TULETTI

ТҮЛЕТТИ: төлдетті.

اَلْ اَلْ قُوِي تِيلْتِي Ol кой tuletти: Ол кой түлетті - Ол кой төлдетті.» Бұл сөздің өуелгідегі мағынасы: түлету, қойдың ескі жүнін түсіртіп, түлету. (**تِيلْتَمَاقْ - تِيلْتَوْرُ**) Tuletүг-tuletmek: Түлетүр-түлетмек - Түлетер-түлетпек.).

شِيلْتِي ШЫЛАТТЫ

ШЫЛАТТЫ: шылатты, сулатты.

اَلْ اَلْ كِبَاكْ شِيلْتِي Ol kepek шылатты: Ол кепек шылатты - Ол кебекті шылатты.» Басқала-

ры да дәл осындай. (جَلَّتَمَاقُ - جَلَّتَمَاقُ Шылатур-шылатмақ; Шылатур-шылатмақ - Шылатар-шылатпақ).

Түпкі негізі: «جَلَّتَمَاقُ шылатты; шылатты», «أَنْ أَتَغَّ جَلَّتَمَاقُ» дыбысы түсіп қалған. «أَنْ أَتَغَّ جَلَّتَمَاقُ» Ол атығ шылатты; Ол атығ шылатты - Ол атын шылатты; Ол атын терлетті.» Ол атын терге малшындырды.

قَلَّتَمَاقُ

ҚАЛАТТЫ ҚАЛАТТЫ: қапатты.

«أَنْ تَوْنُغُ قَلَّتَمَاقُ» Ол тонұғ қалатты; Ол тонұғ қалатты - Ол тонын қапатты.» Бір нәрсені сандыққа, дорбаға салып қойса да осы сөзді қолданады. Негізі: «قَالَتَمَاقُ қаалатты; қаалатты» болған.

(قَالَتَمَاقُ - قَالَتَمَاقُ Қалатур-қалатмақ; Қалатур-қалатмақ - Қапатар-қапатпақ.)

كَلَّتَمَاقُ

КӨЛІТТИ КӨЛІТТИ: көмдірді.

«أَنْ أَلُكْنِي كَلَّتَمَاقُ» Ол өлүкни көлitti; Ол өлікті көмдірді.» Басқасы да осы секілді. (كَلَّتَمَاقُ - كَلَّتَمَاقُ Көлітур-көлітмек; Көлітур-көлітмек - Көмдірер-көмірмек).

تَمَّتَمَاقُ

ТАМЫТТЫ ТАМЫТТЫ: тамызды; тамдырды.

«أَنْ سَوْفِي نِي تَمَّتَمَاقُ» Ол сувны тамытты; Ол сувны тамытты - Ол суды тамдырды.» Басқалары да осындай. (تَمَّتَمَاقُ - تَمَّتَمَاقُ Тамытур-тамытмақ; Тамытур-тамытмақ - Тамызар-тамызбақ).

قَمَاتِي ҚАМАТТЫ ҚАМАТТЫ: қаматты.

«كُونُ كُوزُكُ قَمَاتِي» Күн көзүг қаматты: Күн көзүг қаматты - Күннің көзін қаматты.»

(قَمَاتُور - قَمَاتُورُ Қаматуғ-қаматмақ: Қаматуғ-қаматмақ - Қаматар-қаматпақ.) «أَجِنُ أَقِيَا»

«أَشِيغُ أَشِيغُ قَمَاتِي» Ашығ ауја тышын қаматты: Ашығ авиа тышын қаматты - Ащы айва тісін қаматты.» Басқа нәрселер қаматқанда да осылай дейді.

Мақалда былай деп келген:

«أَتَاسِي أَجِنُ أَلْمَلَا يَسَا أَعْلِي نَنَكُ تَيْشِي قَمَارُ»

Атасы ашығ алмыла жесе оғлының тышы қамар: Атасы ашығ алмыла иесе оғлының тышы қамар - Атасы ащы алма жесе, ұлының тісін қамар.» Бұл атасы істеген қиянаттың баласына қалатынын, баласына кесірі тиетіндігін мезгел айтылған мақал.

قَمَاتِي ҚОМЫТТЫ ҚОМЫТТЫ: құлазытты; аландатты, толқытты.

«أَذِكُ مَنِي قَمَاتِي» Үзік мені қомытты: Үзік мені қомытты - Ынтықтық мені (менің жанымды, - А.Е.) құлазытты.»

(قَمَاتُور - قَمَاتُورُ Қомытуғ-қомытмақ: Қомытуғ-қомытмақ - Құлазытар-құлазытпақ) Жырда былай деп жырлапты:

بَسْمَلٌ سَوْسِنٌ قَمِيَّتِي
 بَرَجَا كَلْبٌ بِمِيَّتِي
 اَرْسَلَانٌ تَبَا اَمِيَّتِي
 قَرَقَبٌ بَشِي تَزْكَوْرٌ

*Basmal süsin qomıttı
 Barıwa kelip jumıttı
 Arslan taba ewıttı
 Qorqıp bashı tezgınır:*

*Басмыл сүсін қомытты,
 Барша келіп жұмытты.
 Арслан тава ешітті,
 Қорқұп башы тезгінүр -*

*Басмыл қолын толқытты,
 Тегіс келіп жұмылтты,
 Арыслан жаққа аттанды,
 Қорқып басы айналды.»*

(Қази Арслан Тегінмен шайқасқан Басмыл қолы туралы айтады: Бізбен соғысып шайқасуға Басмыл сарбаздарын толқытып, аласапыран әбігерлі әзірлік күйіне салды; Бәрі келіп жиылып, топтанды; Арслан жаққа бет түзеп, аттанды; Бізді көріп, үрейленісіп, қорқып, бастары айналды.)

تَنْتِي

TANUTTY TANUTTY: танытты; айтқыздырды.

«اَلْ مَنْكَا سَوْزُ تَنْتِي» Ol mençe söz tanutty: Ол менçe сөз танутты - Ол маған сөз танытты; Ол менен біреуге сөз айтып жіберді, яғни ол маған біреуге сөз айтқыздырды.»

تَنْتُورُ - تَنْتَمَاقُ Tanatur-tanutmaq; Танүтүр-танүтмақ - Танытар-танытпақ.)

تَنْتِي

TҮНЕТТИ ТҮНЕТТИ: түнетті.

أَلْ قَنْقَغْ اِفْدَا تَنْتِي «Ol қонүқүғ evde түнетti: Ол қонағын үйде түнетti.»

تَنْتُورُ - تَنْتَمَاقُ Tүnetүг-tүnetmek; Түнетүр-түнетмек - Түнетер-түнетпек.)

تَنْتِي

TONATТЫ TONATТЫ: тон кигізді; тон силады.

أَلْ مَنِي تَنْتِي «Ol meni tonatты: Ол мені тонатты - Ол маған тон кигізді.» Бұл сөздің түпкі мағынасы: تون اذني ton азты: Тон адзты - Тон жіберді» болады.

تَنْتُورُ تَنْتَمَاقُ Tonatur-tonatmaq; Тонатүр-тонатмақ - Тон кигізер-тон кигізбек.)

سَنْتِي

SYNATТЫ SYNATТЫ: сынатты.

أَلْ مَنِي بُو ايشتا سَنْتِي «Ol meni bu ышта synatты: Ол мені бұ ышта сынатты - Ол мені бұл істе сынатты; Ол мені бұл істе (бір кісіге) сынатты.»

سَنْتُورُ - سَنْتَمَاقُ Synatur-synatmaq; Сынатүр-сынатмақ - Сынатар-сынатпақ)

قَنْتِي

ҚАНАТТЫ ҚАНАТТЫ: қанатты.

أَلْ اَنِهْكَ بُرْنِي قَنْتِي «Ol аның бұрнын қанатты: Ол аның бұрнын қанатты - Ол оның мұрнын қанатты»

قَنْتُورُ - قَنْتَمَاقُ Qanatur-qanatmaq; Қанатүр-қанатмақ - Қанатар-қанатпақ.)

قَنَتِي

ҚОНАТТЫ ҚОНАТТЫ: қондырды.

«أَلْ أَوْزِنَكَ قَنَمٌ قَنَتِي» Ol өзіңе қонум қонатты: Ол өзіңе қонум қонатты - Ол өзінің жанына жақын, туыскандарын қондырды; (Өз маңына жақын туыстарын, оларға жақын жүргендерді, өзіне көмек жасайтындарды орналастырды.) «قَنَاتُورٌ - قَنَتْمَاقٌ» Қонатур-қонатмақ: Қонатүр-қонатмақ - Қондырар-қондырмақ.)

قَنَاتِي

ҚЫНАТТЫ ҚЫНАТТЫ: қинатты; қиналтты.

«بَكَ أُنِي قَنَاتِي» Beg аны қынатты: Бег аны қынатты - Бег оны қинауды, азаптауды бұйырды.» «قَنَاتُورٌ - قَنَتْمَاقٌ» Қынатүр-қынатмақ: Қынатүр-қынатмақ - Қинатар-қинатпақ.)

كَنْتِي

КӨНІТТІ КӨНІТТІ: түзулетті; түзетті.

«أَرِ يَغَاجٍ كَنْتِي» Er жығаш көнитті; Ер иығаш көнітті - Ер ағаш түзулетті.» Басқасы да осындай. «كَنْتُورٌ - كَنْتْمَاكٌ» Көнитүр-көнітмек: Көнітүр-көнітмек - Түзетер-түзетпек.)

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

جَاتِي

ЖАТТЫ ИАТТЫ: жатты.

«أَرِ يَتِي» Er jatty: Ер иатты - Ер жатты «جَاتُورٌ - جَاتْمَاقٌ» Jatur-jatмақ: Иатүр-иатмақ - Жатар-жатпақ.)

يُتِي

ЖҮТТЫ ИҮТТЫ: жұтты.

ды жетектесе де осылай дейді. (يَتَارُ - يَتِمَاكُ) Jeter-jetmek: Иетер-иетмек - Жетектер-жетектемек.) Оғыздар мен қыпшақтар сөздің басындағы «ی-и» әрпін «ج-ж» әрпімен ауыстырып айтады. Мәселен: «ال مني جتتي» Ol meni jetti: Ол мені жетті - Ол маған жетті» дейді. Мұның дұрысы: «ی - и» әрпімен «ي جتتي: иетті» деп айтылады.

Түріктер «سۇدا جۇندۇم» suvda jundum: сувда иүндүм - суда жуындым» десе, олар «جندۇم» jundum: жүндүм - жуындым» дейді. Түріктер мен түрікмендер арасындағы бұл қағида өзгермейтін шарт.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР*

يُجَاتِي

ЈУВАТТЫ ИҮБАТТЫ: жалтарды; аударды.

«ال ايشغ يبتتي» Ol ышны jubatty: Ол ышны иүбатты - Ол ісін басқаға аударды.»

(يُجَاتِي - يُجَاتِي) Jubatur-jubatmaq: Иүбатүр-иүбатмақ - Жалтарар-жалтармақ). Бұл сөздің түпкі ежелгі мағынасы - «алдау». Оғыздар: «ال اني يبيلا دي» Ol аны juyilady: Ол аны иүбылады - Ол оны алдады» дейді.

* Мисал бөлімі қайталап көрсетілген. Алдыңғы тараушадағы мисалдар екі әріптілер бөліміне кіруге тиіс секілді көрінеді. Түпнұсқа реті қаз-қалпында сақталды.

يَرَّتِي JARATТЫ ИАРАТТЫ: жаратты, лайықтады.

«تَنْكُرِي يَلْنَكُنِي يَرَّتِي» Тәңгі жалыңиқ жаратты:

Тәңгі иалынұқ иаратты - Тәңгі адамды жаратты; (Тәңгі адамды, адамнан басқа да мақұ-

лұқтарды жаратты).» Оғыздар: «أَل تَوْنُغ يَرَّتِي»

Ol tonuғ jaratты: Ол тонұғ иаратты - Ол тонды денеге лайықтады (жаратты);

«بُو أَنَاكَ نِي مَنكَا يَرَّت» Би етүкні маңа жарат-

ты: Бү етүкні маңа иарат - Бұл етікті маған жарат (аяғыма лайықтап жаратып бер)» дейді.

«أَل أَوْزَنْدِن سَوْز يَرَّتِي» Ol өзіндин söz jaratты:

Ол өзіндин сөз иаратты - Ол өзінен сөз үйлестіріп шығарды; (Ол өзінен сөз жаратып шығарды . А.Е.).»

(يَرَّتِي تَوْر - يَرْتَمَاق) Jaratur-jaratмақ: Иаратүр-иаратмақ - Жаратар-жаратпақ.)

يَرَّتِي JORYТТЫ ИОРЫТТЫ: жорттырды, жүргізді.

«أَل مَنِي تَلِيم يَرَّتِي» Ol meni telim joryтты: Ол мені телім иорытты - Ол мені көп жорттырды.»

«أَت أَنَاكَ قَرْنِن يَرَّتِي» Ot onың қармын joryтты: От оның қарнын иорытты - Дәрі (шөп) оның ішін жүргізді.»

(يَرَّتِي تَوْر - يَرْتَمَاق) Joryтуг-joryтмақ: Иорытүр-иорытмақ - Жүргізер-жүргізбек).

يَرَّتِي JYРАТТЫ ИЫРАТТЫ: жырақтатты.

«أَلْ أَنِي يَرَّتِي» ОI аны жығатты: Ол аны иыратты - Ол оны жырақтатты.» (يَرْتُمَاقُ - يرْتُوْرُ - Жығатуғ-жығатмақ: Иыратуғ-иыратмақ - Жырақтатар-жырақтатпақ.)

يَرَّتِي JERETTI

ИЕРЕТТИ: жиіркенді; безінді.

«أَرَّ اِيْشِكَا يَرَّتِي» Ер ышге jeretti: Ер ышге иеретті - Ер істен безінді.»

(يَرْتُمَاقُ - يرْتُوْرُ Jeretur-jezetmek: Иеретуғ-иеретмек - Жиіркенер-жиіркенбек.)

يَجُتِي JAFUTTY

ИАҒҰТТЫ: жақындатты; жақындастырды.

«أَلْ اَتِيْعُ مَنَاكَ يَجُتِي» ОI атығ маңа jaфутты: Ол атығ маңа иағутты - Ол атын маған жақындатты.» Басқалар да сондай.

(يَجُتُمَاقُ - يَجُتُوْرُ Jaфутуғ-jaфутмақ: Иағутуғ-иағутмақ - Жақындатар-жақындатпақ).
Жырда былай деп келеді:

كَلْسَا اَمَا تَشْرُكَاَلْ تَنْسُنْ اَنَاكَ اَرَقْلُقُ
اَرَبَا سَمَنْ يَجُتَغَلْ بَلْسُنْ اَتِي يَرَقْلُقُ

*Kelse uma түшүргил тынсын аның аруқлұқ,
Арпа саман jaғутғыл бұлсун аты жаруқлұқ:*

*Kelse ұма түшүргил тынсын аның аруқлұқ,
Арпа саман иағутғыл бұлсун аты иаруқлұқ -*

*Қонақ келсе түсіргін, шаршағаны тарасын,
Арпа, сабан тастағын, жылытырап аты жарасын!*

(Саған қонақ келсе, түсіргін, мейман етіп күткін, тынықсын да арып-ашқаны тарасын; Арпа, сабан салғын, аты да рахат тауып, жұнттай болып жылтырап жайнап шықсын).

يَغْتِي

JAҒЫТТЫ ИАҒЫТТЫ: жаудырды, жауғызды.

«تَنْكِرِي يَغْمِرُ يَغْتِي» Тәңгі jaғmur jaғытты: Тәңірі иағмур иағытты - Тәңір жаңбыр жаудырды.»
 يَغْتِي جَاغِيْتُورُ يَغْتِي جَاغِيْتُورُ Jaғytur-jaғytmaq: Иағытүр-иағытмақ - Жаудырар-жаудырмақ).

يُلْتِي

JULЫТТЫ ИҰЛЫТТЫ: алдырды.

«ار سَجِن يُلْتِي» Er sashyn julytty: Ер сашын иұлытты - Ер ашашын алдырды.»
 يُلْتِي جُولُتُورُ يُلْتِي جُولُتُورُ Julytur-julytmaq: Иұлытүр-иұлытмақ - Алдырар-алдырмақ).

يُلُتِي

JULUTТЫ ИҰЛҰТТЫ: талатты; талқандатты.

«بِك بُوَيْنِي يُلْتِي» Beg bojny julutty: Бег бойны иұлутты - Бек жұртын талатты.»
 يُلُتِي جُولُتُورُ يُلُتِي جُولُتُورُ Julutur-julutmaq: Иұлутүр-иұлутмақ - Талатар-талатпақ).

يَلْتِي

JЫЛЫТТЫ ИЫЛЫТТЫ: жылытты; қызынды.

«ار يَلْتِي» Er jlytты: Ер иылытты - Ер қызынды; Адам қызынып, денесі ысыды.» Бұл өтімсіз етістік.
 «ار سُوْفِغ يَلْتِي» Er suvyg jlytты: Ер сувығ иылытты - Адам су жылытты» - десе, бұл өтімді етістік.
 يَلْتِي جَلُتُورُ يَلْتِي جَلُتُورُ Jlyytur-jlyytmaq: Иылытүр-иылытмақ - Жылытар-жылытпақ).

يُمَيِّتِي JUMYITTY ИҰМЫТТЫ: топтанды; жиынды.

«كشِي يُمَيِّتِي» Кіші jumyittы: Кіші иұмытты -
Адам топтанды.» Басқасы да осындай.

(يُمَيِّتُ - يُمَيِّتُ Jумытур-жумытмақ: Иү-
мытүр-иұмытмақ - Топтанар-топтанбақ).

يُتِي لЫТЫТТЫ ИЫТЫТТЫ: өткірлетті; қайратты.

«اِنْكَرْ بِجَاكْ يَتِي» ОI аңар бішек жытытты: Ол
аңар бішек иытытты - Ол оған пышақ қай-
ратты.» (Пышақты білетті, жанып өткір-
летті). (يُتِي - يَتِي Lытытур-жытытмақ:
Иытытүр-иытытмақ - Өткірлетер-өткірлет-
пек).

يِنِي JNETTI ИИНЕТТИ: жақсарды; оңалды.

«بَاشِ يِنِي» Ваш jinetti: Баш иинетті - Жара
оңалды.» (يِنِي - يِنِي Jinetүр-jinetmek:
Иинетүр-иинетmek - Оңалар-оңалмақ). Дұры-
сында: «يِنِي يِنِي» инадзты еді, «ن-з(дз)»
әрпі мен «ن - т» әрпі үндесіп, бірігіп
кеткен.

يِنِي JENITTI ИЕНІТТИ: туғызды; бала тапқызды.

«ارَ ارَاغُتْ نِي يِنِي» Ер uraғutны jenitti: Ер
ұрағұтны иенітті - Ер әйелді туғызды.»

(يِنِي - يِنِي Jenitүр-jenitmek: Иенітүр-
иенітmek - Туғызар-туғызбақ).

ҚАҒИДА

Түрік тілдерінде бір әрпі қайталанаған сөздер (мұзоаф) негізінде «ت — т» әрпімен аяқталған етістіктерде ғана болады. Мұзоаф етістіктердегі күллі әріптерде кездесе бермейді. Есімдерде де мұзоаф сирек. Мынадай түрдегі етістіктерді мұзоаф деуіміздің себебі, өткен шақ түріндегі етістікте бір әріптің екі қайыра қайталанатындығына байланысты. Ол қайталанатын әріптердің бірі, түбірдің соңындағы - «ت — т» әрпі. Екінші біреуі өткен шақты білідретін «د — д» әрпі. Бұл «د — д» қатаң дыбысқа жалғасып келгенде үндесіп «ت — т» әрпіне айналған. Сөйтіп, бір әріп екі рет қайталанған болып шыққан. Негізінде, бір әрпі екі рет қайталанған сөз жоғарыда түсіндіргеніміздей аса аз.

Бұйрық рай. Бұл бөлімдегі бұйрық райлы етістіктер үш әріпті болады. Мысалы: «أَبِي بَزْت» Ev bezet: Еб безет - Үй безет, үй безендір!», «بِتِكْ بِتِكْ Bitik bitit: Бітік бітіт - Жазу жаздыр!» - дегендер секілді.

Есім етістіктер. Бұл бөлімдегі сәлім етістіктерден жасалған түрлері мынадай болады:

«بِتِكْ بِتِكْ جِي Bitik bititgүші: Бітік бітітгүші - Хат жазушы», «أَت كَز تَكْوَجِي At kezetgүші: Ат көзетгүші - Ат күзетгүші» дегендер секілді. Мұны оғыз, не қыпшақ тілдерінде «بِتِكْ دِشِي bititdeshi: бітітдеші», «كَز تَكْوَجِي kezetdeshi: көзетдеші» дейді. Дұрысы: «كَز تَكْوَجِي kezetdeshi: көзетдеші». Үндесіп барып өзгеріске түскен.

Істің жалғастылығын, әрдайым болатындығын білдіретін түрі етістіктің түбіріне «غ — ғ», «ا — I» өліп, «ن — н» қосымшалары, не «غ — ғ» дыбысының орнына «و — в» дыбысы алмастырылып қосылу арқылы (غان — ған; كان — ген) жасалады. Оның

ережесі түсіндірілген. Мысалы: **اَنْ اَتَغْ كُرْتَكَانْ اَنْ** Ol атығ көзетген ол: Ол атығ көзетген ол - Ол ат күзететін адам ол», **اَنْ اَفَنْ بَزْتَكَانْ اَنْ** Ol evin bezetgen ol: Ол ебін безетген ол - Ол үйін безендіретін адам ол» дегендегі сияқты.

Жуан қатты айтылатын сөздерде: **اَنْ اَلْ تَرْغْ تَرْغَانْ اَلْ** Ol тағығ тағытған ол: Ол тарығ тарытған ол - Ол астық тартатын адам ол», **اَلْ اَلْ بُغْدَى اَرْغَانْ اَلْ** Ol buğdaj aғытған ол: Ол бұғдай арытған ол - Ол бидай тазалайтын адам ол» дегендер секілді. Басқалары да осылай. Бұл қағида сөздің түбірінде «**ا** — **г**», не «**غ** — **ғ**» әріптерінің қайсысы келетіндігіне, сөздің жұмсақ, не қатаң айтылуына негізделеді.

Бір іс-әрекетті істеу атқарушының мақсат, тілегі екендігін білдіретін түрі мынадай: **اَلْ اَلْ تَرْغْ تَرْغَانْ اَلْ** Ol тағығ тағытсақ ол: Ол тарығ тарытығсақ ол - Ол тары тартуға ынталы; Оның мақсат-тілегі диқаншылық»; **اَلْ аَفَنْ БَزْتَكَСАКْ аَلْ** Ol evin bezetigsek ol: Ол ебін безетігсек ол - Ол үйін безендіргіш ол; Ол үйін безендіруге құмар» дегендер секілді. Бұл бітімді сөздер жасалғанда, түбірінде «**غ** — **ғ**», «**ق** — **қ**» әріптері келген сөздерде түбір сөзге әуелі «**غ** — **ғ**» әрпі, содан кейін «**ساق**-sak/-сақ» қосымшасы қосылады; түбірінде «**ك** — **к**», «**ا** — **г**» әріптері келген сөздерде , жұмсақ естілетін сөздерге әуелі «**ا** — **г**» әрпі, содан кейін барып «**سك**-sek/ -сек» қосымшасы қосылады. Бұл ереже сахих етістіктер бөлімін жоғарыда түсіндіргенге сәйкес.

Бір істі атқару істеушінің міндет, борышы екендігін, істеушінің белгілі бір істі атқаруға міндеттелгендігін аңғартатын түрі мынадай болады: **اَلْ аَلْ تَرْغْ تَرْغَانْ аَلْ** Ol тағығ тағытығлық ол: Ол тарығ тарытығлық ол - Ол астық тартатын ол; Ол астық тартуға тиісті ол», **اَلْ аَتْ КَزْتَكَلКْ аَلْ** Ol at көзетіглік ол:

Ол ат көзетіглік ол - Ол ат күзететін ол; Ол ат күзетуге тиісті ол» дегендер секілді. Мұнда, сөз түбірінде «ا — к, г» немесе «غ — ғ» әріптерінің келуі ескеріледі.

Оғыздардың кейбірі жоғарыда көрсеткеніміздей, мұндай жерде «ل — л» әрпінің орнына «س — с» әрпін қолданады.

Бір істі, әрекетті істеу атқарушының ойында жүргендігін, атқарып жатқандығын білдіретін түрі мынадай болады:

اَلْ تَرِيغُ تَرِيغَلِي اَرْدِي OI tarıg tarıtıǵı erdi: Ол тарығ тарытығы ерді: Ол тарығ тарытығы ерді - Ол астық тартпақшы еді»,
 اَلْ اَتِغُ كَزَتِيغَلِي اَرْدِي OI at kızıtiǵı erdi: Ол атығ көзетіглік ерді - Ол ат ығ күзетпекші еді» дегендер секілді.

Бұл қағида сәлім етістіктерден жасалған сипаттың бірінші қағидасына үндеседі.

Істің атқарылғандығын білдіретін мефул: كَزَتِيغُ اَتِ Kızıtiǵı at: Көзетміш ат: Көзетміш ат - Күзетілген ат»,
 بِيْتِيغُ بِيْتِكُ Bititiǵı bitik: Бітітміш бітік: Бітітміш бітік - Жазылған жазу, хат» секілді болып келеді, «ش — ш» қосымшасының қосылу ережесі алдыңғы бөлімдердегі мәсдарларда айтылды.

Мезгіл, уақыт, мекен-жай, құрал-сайман есімдерінің жасалуы ұқсас.

Мәселен: «بِيْتِكُ اَغْرُ» Bitik bititǵı oǵur: Бітік бітітү оғұр - Хат жазатын уақыт»; «اَتِ كَزَتِيغُ اَغْرُ» At kızıtiǵı oǵur: Ат көзеттү оғұр - Ат күзететін уақыт» дегендер секілді.

Мекен-жай есімдері: «تَرِيغُ تَرِيغُو يِرُ» Tarıǵ tarıtıǵı jer: Тарығ тарытү иер - Астық тартатын жер», «تَرِيغُ اَرْتِيغُو يِرُ» Tarıǵ arıtıǵı jer: Тарығ арытү иер - Астық тазалайтын, астық арылтатын жер» деген секілді.

Құрал-сайман есімдері: «بِيْتِكُ بِيْتِكُو نَانِكُ» Bitik bititǵı nen: Бітік бітітү пен:

Бітік бітітгү нең - Жазу жазатын нәрсе»; «تَرِغُ اَرْتَغُو نَانْكَ» Тагығ ағытғу пен: Тарығ арытғу нең - Астық тазалайтын нәрсе» - дегендер секілді.

Мезгіл, мекен-жай, құрал-сайман есімдерінің арасындағы айырмашылықтар мынадай: Уақыт, мерзім есімдерінен кейін «اَوْزُ — өз: өдз», немесе «اَغْرُ оғиг: оғұр» сөздері келеді. Мысалы:

«تَرِغُ اَرْتَغُو اَغْرُ» Тагығ ағытғу оғиг: Тарығ арытғу оғұр - Астық тазалайтын уақыт; Астық ақтайтын кез» - деген сияқты.

Мекен-жай есімдерінен кейін «يِرُ жег: иер» сөзі келеді. Мысалы: «تَرِغُ اَرْتَغُو يِرُ» Тагығ ағытғу жег: Тарығ арытғу иер - Астық тазалайтын жер, арылтатын жер» - дегендер секілді.

Құрал-сайман, жабдық есімдерінен кейін: «نَانْكَ нең: нең - нәрсе» сөзі келеді. Мысалы: «تَرِغُ اَرْتَغُو نَانْكَ» Тагығ ағытғу пен: Тарығ арытғу нең - Тары тазалайтын нәрсе» - деген секілді.

Оғыздар бұл есімдердің барлығында қосымша жалғаудағы «غ — ғ», «د — к/г» әріптерінің орнына «ا — I» әліпті, «و — у» әрпінің орнына «س — с» әрпін қолданады. Мысалы:

«تَرِغُ اَرْتَاْسِي اَغْرُ» Тагығ ағытасы оғиг: Тарығ арытасы оғұр - Астық тазалайтын уақыт», «تَرِغُ اَرْتَاْسِي يِرُ» Тагығ ағытасы жег:

Тарығ арытасы иер - Астық тазалайтын жер», «تَرِغُ اَرْتَاْسِي نَانْكَ» Тагығ ағытасы нең: Тарығ арытасы нең - Астық тазалайтын нәрсе» - дегендер секілді.

Бұл барлық түбір етістіктер мен туындама, жасанды етістіктердің бәріне бірдей ортақ қағида.

Іс-әрекеттің екі, не одан да көп адамдардың арасында болғандығын білдіргенде, ол жәрдемдесу үшін, не бәсекелесіп істелсе де, етістіктің түбіріне «ش — ш» әрпі қосылып жасала-

ды. Мысалы: «اَلْمَنَاكَ تَرِيغٌ اَرْتَشْدِي» Ол маңа тағығ ағытышды: Ол маңа тарығ арытышды - Ол маған тары тазаласты; Ол маған тары тазалауда жәрдемдесті.» «اَلْمَنَاكَ اَتٌ كَرْتَشْدِي» Ол маңа ат көзетішді: Ол маңа ат көзетішді - Ол маған ат күзетісті.; Ол менімен бірге ат күзетісіп көрді.» Басқалары да осындай.

Бұл баптың екі түрлі болатындығын білгін.

Біріншісі, менқұсқа жататын үш әріпті, не төрт әріпті өтімсіз етістік болып тұрып, өтімді етістік жасаушы. «ت — т» қосымшасы қосылып өтімді болған етістіктер. Илет әріптері түсіп қалғаннан соң, орнына «ت — т» жалғанған. Сонда етістік өуелгідей үш әріптік болып қалған.

Үш әріпті менқұс етістігіне мысал: «اَرُّ بَرْنِي قَانْدِي» Ер бурны қанады: Ер бүрны қанады - Адамның мұрны қанады.» Егер, бұл өтімді етістікке айналдырылса, «اَرُّ بَرْنِي قَنْتِي» Ер бурнын қанатты: Ер бүрнын қанатты - Ер мұрнын қанатты болып» шығады. Бұйрық райдағы түрі:

«اَبْنُكَ بَرْنِي قَنْتُ» Аның бурнын қанат -

Оның мұрнын қанат» болады. Яғни, «قَانْدِي» қанады: қанады»

дегендегі «ا — I» әліп түсіп қалған. «اَلْاَلِيكْنِي قَوْقْتِي» Ол пілікні қоқытты: Ол пілікні қоқытты - Ол пілтені қоқсытты; Яғни, пілтені (жандырып) көңірсігіп жіберді.» Негізінде: «قَوْقْتِي» қоқды: қоқды - қоқсыды» болады. Ал, бұйрық райында: «قَنْتُ» қоқыт: қоқыт - қоқсыт» болады. «و — у» әрпі түсіп қалған.

Төрт әріпті менқұс етістігіне мысал: «اَرُّ قَوْمِنْدِي» Ер қомынды: Ер қомынды - Ер қомданды; Адам бір іске қомданды, істемекке қозғалды.» Бұл өтімсіз етістік. Өтімдіге айналдыу үшін, бұйрық райлы түрінде «اَنْبِي قَوْمْتُ» Аны қомыт: Аны қомұт

пішек біледі - Ер пышақ біледі,»- дегендегі етістік те осы секілді. «بیتتی Biletiti: білетті - қайратты,» - дегенді аңғартады.

Екіншісі, негізінде осы бапқа жатса да, жоғарыда айтылған мағыналардың ешқайсысын да білдірмейтін етістік. «تام امتی Tam emitti: Там емітті - Там қисайды», «ار سوز انتی Er söz unıttı: Ер сөз ұнытты», - дегендер секілді. Бұл ретте өтімді етістік болмайды.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МЕНҚҰСЫ

بیتتی ВАЈУТТЫ БАЙҰТТЫ: байытты.

«تنگری منی بیتتی Tәngi meni bajuttı: Тәңрі мені байұтты - Тәңрі мені байытты.»

(بیتور - بیتماق Bajutur-bajutmaq: Байұтүр-байұтмақ - Байытар-байытпақ).

تیتتی ТАЈЫТТЫ ТАЙЫТТЫ: ойдырды.

«ال انی سفا قایتتی Ol anı suvqa tajıttı: Ол аны сувқа тайытты - Ол оны суға тойдырды.» (تیتور - تیتماق Tajıtur-tajıtmaq:

Тайытүр-тайытмақ - Тойдырар-тойдырмақ). Бір нәрсені бірдеңе тойдырса да осылай дейді.

قیتتی ҚҰЈУТТЫ ҚҰЙҰТТЫ: үркітті.

«ال اتغ قیتتی Ol atıg qıjuttı: Ол атығ қүйүтты* - Ол атты үркітті.» (قیتор - قیتماق Qıjutur-qıjutmaq: Қүйүтүр-қүйүтмақ - Үркітер-үркітпек.

* «Қүйғытты» сөзін еске түсіреді. А. Е.

ҒҮННАЛЫЛАР БӨЛІМІ

تُنَكَّتِي تҮҢІТТИ

ТҮҢІТТИ: иді; еңкейтті.

«أَرَّ بَشْنُ تُنَكَّتِي» Ер башын түңитті: Ер башын түңітті - Ер басын иді.»

(تُنَكَّتِمَاكُ - تُنَكَّتُوْرُ Түңітуғ-түңітмек: Түңітуғ-түңітмек - Иер-имек).

تُنَكَّتِي تҮҢІТТИ

ТҮҢІТТИ: көкке атты.

«أَرَّ أَقْنُ تُنَكَّتِي» Ер оқын түңитті: Ер оқын түңітті - Ер оғын көкке атты.» (تُنَكَّتِمَاكُ - تُنَكَّتُوْرُ)

Түңітуғ-түңітмек: Түңітуғ-түңітмек - Көкке атар-көкке атпақ).

كَنْكُوتِي КЕҢҮТТИ

КЕҢҮТТИ: кеңітті.

«أَرَّ أَفْنُ كَنْكُوتِي» Ер евін кеңүтті: Ер ебін кеңүтті - Ер үйін кеңітті.» (كَنْكُوتِمَاكُ - كَنْكُوتُوْرُ)

Кеңүтуғ-кеңүтмек: Кеңүтуғ-кеңүтмек—Кеңігер-кеңітпек.).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

يِنَكَّتِي ІҢІТТИ

ІҢІТТИ: сіңбірді.

«أَرَّ يِنَكَّتِي» Ер іңітті: Ер іңітті - Ер сіңбірді.»

Мұның негізі: «يِنَكُ أَتِي» Ің атты: Ің атты - Маңқасын атты (үшырды)».

(يِنَكَّتِمَاكُ - يِنَكَّتُوْرُ Іңітуғ-іңітмек: Іңітуғ-іңітмек - Сіңбігер-сіңбірмек).

يُنَكِّتِي' JOŃATTY IOŃATTY: шағыстырды.

«أَلْ أَنِي بَكَا يَنْكَّتِي» Ol аны begke joŃatты: Ол аны бегке иоŃатты - Ол оны бегке шағыстырды.» Басқаларға шағыстырса да осылай дейді. (يُنَكَّا تَمَاق - يَنْكَّا تَوْرُ JoŃatır-joŃatмақ: ИоŃатұр-иоŃатмақ - Шағыстырар-шағыстырмақ).

Үш өріптілер бөлімі бітті.

ТӨРТ ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ «د — Д» ӨРІП ТҮСІП

ҚАЛҒАН ^{فَعْلَانَدِي} ФӨ'ЛӨНДІ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

^{بُرْبَاتِي} BURBATТЫ БҮРБАТТЫ: кешіктірді; кейінге қалдырты.

«^{اِنَّكَ اِشْرَنْ بُرْبَاتِي} Ol аның ышын burbatty: Ол аның ышын бүрбатты - Ол оның ісін

кешіктірді.» ^{بُرْبَاتُورُ - بُرْبَاتِمَاقُ} Burbatur-burbatmaq: Бүрбатүр-бүрбатмақ - Кешіктіреп-кешіктірмек).

^{تُرْبِطِي} TҮРПІТТІ ТҮРПІТТІ: егетті; қайратты.

«^{اِنَّ مِنْكَ تُرْبِطِي} Ol түңүз түрpitti: Ол түңүз түрпiтті - Ол мүйiздi егеттi.» Басқасы да сондай. ^{تُرْبِطُورُ - تُرْبِطِمَاقُ} Tүрpityr-tүрpitmek: Түрпiтүр-түрпiтмек - Егетер-егетмек).

^{بَاغْدَاتِي} BAҒDATТЫ БАҒDATТЫ: байлатты; шырматты.

«^{اِنَّكَ اَذَاقِن بَاغْدَاتِي} Ol аның азақын baғdatты: Ол аның адзақын бағдатты - Ол оның аяғын байлатты.» ^{بَاغْدَاتُورُ - بَاغْدَاتِمَاقُ} Baғdatu-r-baғdatmaq: Бағдатүр-бағдатмақ - Байла-тар-байлатпак).

^{سِيخَاتِي} СЫХТАТТЫ СЫХТАТТЫ: сықтатты; жылатты.

«^{اِنَّ اَنِي سِيخَاتِي} Ol аны сыхтатты: Ол аны сыхтатты - Ол оны жылатты.» Бұл сөз

«سَغَدَدْتِي سЫҒДАДТЫ: СЫҒДАДТЫ» деп те айтылады.

(سَخْتَتُور - سَخْتَتُ مَاق SЫХТАТУР-СЫХТАТМАҚ: СЫХТАТУР-СЫХТАТМАҚ - СЫҚТАТАР-СЫҚТАТПАҚ).

«كُكَلْتِي КӨКЛЕТТИ КӨКЛЕТТИ: КӨКТЕТТИ; ТОҚЫТТЫ.

«الْأَذْرُ يَلِغُنْ كُكَلْتِي» OI езер жалығын көклетти: Ол едзер иалығын көклетти - Ол ердің желкебасарын (ердің басына) көктетті.»

(كُكَلْتُور - كُكَلْتُ مَاق Kөклетүг-көклетмек: Көклетүр-көклетмек - Көктетер-көктетпек).

«كُكَدَدْتِي Kөкдедті: Көкдедті» деп те айтады.

«سُرَجْتِي СҮРШІТТИ СҮРШІТТИ: сүріндірді.

«الْأَتْنُ سُرَجْتِي» OI атын сүгшітті: Ол атын сүршітті - Ол атын сүріндірді.» Аттан басқалар сүрінгенде де осылай айтады.

(سُرَجْتُور - سُرَجْتُ مَاق Сүгшітүг-сүгшітмек: Сүршітүр-сүршітмек - Сүріндірер-сүріндірмек).

«قَرَجْتِي ҚЫРШАТТЫ ҚЫРШАТТЫ: сүрдірді; жарды.

«الْأَذْكَ قَاشُنْ قَرَجْتِي» OI аның қашып қығшатты: Ол аның қашын қыршатты - Ол оның қасын жарды; (Ол тас атып оның қабағын жарды).» Басқалар да сондай.

Жырда былай делінген:

«الْكَمِّ أَرِغْ قَرَجْتُورْ أَقْ بَشَقِي
أَنْمِشْ أَلْغْ تَرَنْكَكَ أَزَا كُبْ قَشَقِي»

*Elikim arығ қығшatur оқ башақы
Үптіш илге терчек үзе көр қашақы:*

*Елікім арығ қыршатұр оқ башақы,
Үкміш ұлуғ терчек үзе көр қашақы -*

*Оқтың басы жаралады қолымды,
Қалың қамыс өнген өзен бойында.»*

(Оқтың басы қолымды жаралап, қанатты; Қалың қопа қамыс өскен үлкен өзен бойында (өтіп бара жатырмын).

(**قَرَجْتَمَاقُ** Қығшatur-қығшатмақ: Қыршатұр-қыршатмақ - Сүрдірер-сүрдір-мек). **اقَ اَمَاشِغِ قَرَجْتِي** Оқ амашығ қығшатты: Оқ амашығ қыршатты - Оқ амаштың (нысананың) бір жағын сүріп (жырып) өтті).»

تَرَشِيتِي ТӨРШІТТИ ТӨРШІТТИ: басқартқызды; бастатты.

اَل اَنكَر ايش تَرَجْتِي Ол аңар ыш төршітті: Ол аңар ыш төршітті - Ол оған істі бастатты.» **تَرَجْتَمَاكُ** Төршітүг-төршітмек: Төршітер-төршітмек - Бастатар-бастатпақ).

قَفْجِيتِي ҚАФШЫТТЫ ҚАФШЫТТЫ: ашуландырды; жы-

нына тиді, қызындырды.

اَل اَنِي قَفْجِيتِي Ол аны қафшытты: Ол аны қафшытты - Ол оны ашуландырды.» Ол оны қыздырды, істемеймін деген ісіне мәжбүр етті. **اَغْلَان اَرِيْنِي قَفْجِيتِي** Оғлан ағыны қафшытты: Оғлан арыны қафшытты - Бала ара-

ны қоздырды.» **أَرَى قَفَّجْتِسا اسرور** Ағы қафшытса ысғур: Ары қафшытса ысрүр - Араны қоздырса - шағар.» (Ара қоздырып мазасын алған адамды шағады). Бұл мақал даужанжалды кім қозғап, қоздырса, соның өзі бөлеге қалатынын мегзеп айтылған. **قَفَّجْتِماق - قَفَّجْتور** Қафшытұр-қафшытмақ: Қафшытүр-қафшытмақ - Қыздырар-қыздырмақ).

تَفَّشْتِي ТЕФШІТТИ ТЕФШІТТИ: тепшітті; тіктірді.

«**أَل تَوْتِن تَفَّجْتِي** Ol тонын tefshitti: Ол тонын тефшітті - Ол тонын тепшітті.» **تَفَّشْتور - تَفَّشْتِماك** Tefshityr-tefshitmek: Төфшітүр-тефшітмек - Тепшітер-тепшітпек).

تَبْرَتِي ТЕВРЕТТИ ТЕВРЕТТИ: тербетті; қозғалтты.

«**أَل تَبْرَتِي نَانَكْنِي** Ol tebretti неңні: Ол тербетті неңні - Ол нөрсені тербетті.» **تَبْرَتور - تَبْرَتِماك** Tebretyr-tebretmek: Тебретүр-тебретмек - Тербетер-тербетпек). **أَر يَغْيَقَا تَبْرَتِي** Ol jaғықа tebretti: Ол иағықа тербетті - Ол жауға қозғалды (беттеді, жауға қарсы салды. - А.Е.).»

تَبْرَتِي ТЕПРЕТТИ ТЕПРЕТТИ: тепіректетті; тапырақтатты.

«**أَر تَقْفِي سِن تَبْرَتِي** Er tevesin tepretti: Ер тебесін тепретті - Ер түйесін тапырақтатты.» Түйені адамнан басқалар тапырақтат-

са да осы сөз қолданылады. تَبْرَتُورُ - تَبْرَتْمَاكُ
 Терретүр-тепретмек: Терретүр-тепретмек - Тапырақтар-тапырақтамақ). Бұл сөз түйеден басқа нәрсеге айтылмайды.

تَبْرَاتُتِي TOPPATTY TOPPATTY: топырағын шығарды.

«قوي اوتغ تَبْرَاتِي Qoj otuŋ topraty: Қой отүг топратты - Қой шөпті тықырлап жеді.» (Қой шөпті тақырлап жеді, жерде ештеңе қалдырмай тақырлап, топырағын шығарды.)

تَبْرَاتُورُ تَبْرَاتْمَاكُ Topratyŋ-topratmaq: Топратүр-топратмақ - Топырағын шығарар-топырағын шығармақ).

تَوْرَاتُتِي TOFRATTY TOFRATTY: туратты.

«ال اناغ ات تَوْرَاتِي Ol aŋaŋ et tofratty: Ол аңар ет тоғратты - Ол оған ет туратты.» Жейтін нәрселерден басқаларға бұл сөз қолданылмайды. تَوْرَاتُورُ - تَوْرَاتْمَاكُ Toŋratyŋ-toŋratmaq: Тоғратүр-тоғратмақ - Туратар-туратпақ.)

تَبْرَاتُتِي TABRATTY TABRATTY: абдыратты.

«ار تَبْرَاتِي Er tabratty: Ер табратты - Ер (өзін-өзі) абдыратты.» تَبْرَاتُورُ - تَبْرَاتْمَاكُ Tabratyŋ-tabratmaq: Табратүр-табратмақ - Абдыратар-абдыратмақ)

تَبْرَاتُتِي TABRATTY TABRATTY: иірді.

«ار اُغْت يَب تَبْرَاتِي Uraŋut jыр tabratty: Ұрағұт ийп табратты - Қатын жіп иірді.»
 تَبْرَاتُورُ تَبْرَاتْمَاكُ Tabratyŋ-tabratmaq: Табратүр-табратмақ - Иіпер-иіремек.)

تَغْرَتِي TYFRATТЫ TYFRATТЫ: шынықтырды; шындады, ширатты.

«أَعْلَنُ ابِشَقَا تَغْرَتِي» Оғлын ышқа тығратты: Оғлын ышқа тығратты - Ұлын іске шындады; демек, ұлын түрлі іске бейімдеп, үйретіп ширатты.» (تَغْرَتُور - تَغْرَتُمَاق) Тығратуғ-тығратмақ: Тығратуғ-тығратмақ - Ширатар-ширатмақ)

تِكْرَتِي TIGRETTI TIGRETTI: тез жүгіртті; шаптырды.

«أَلِ اتِن تِكْرَتِي» Ол атын tigretti: Ол атын тігретті - Ол атын тез жүгіртті.» «أَلِ اُغَانِي تِكْرَتِي» Ол оғлыны tigrette: Ол оғлыны тігретті - Ол ұлын тез жүгіртті,»- деп те айтады. Бұл сөз «ғ — ғ» әрпімен де айтылады. (تِكْرَتُور تِكْرَتُمَاق) Tigretуғ-tigretmek: Тігретуғ-тігретmek - Шаптырар-шаптырмақ.)

سَجْرَتِي SASHRATТЫ SASHRATТЫ: шашыратты.

«أَلِ مَنكَا سُوْفِي سَجْرَتِي» Ол маңа сув сашратты: Ол маңа сув сашратты - Ол маған су шашыратты; Ол маған байқамай су шашыратып алды.» Бұл сөз бір ыдыстан бір ыдысқа су, басқа да сұйықты құйғанда шашырап тигенде де қолданылады. Біреу отын жарғанда, жаңқасы ұшып тисе де осылай деседі. Тұзақтың бір түрін «سَجْرَتُغُو» saшыратуғ: сашыратуғ - шашыратқы» деп атайтыны осыдан шыққан. Ол тұзақ мынадай

болады: Екі айыр бұтақтың арасына тұзақ-тап жіп байлайды. Оны топыраққа көміп, үстіне дән шашып тастайды. Жем жеуге келген құс тұзаққа не аяғымен, не мойнынан ілініп қалады.

Мақалда былай деп айтылған:

سَجْرَتُهُودِنْ قُورَقِمِشْ قُشْ قِرْقُ يِيلْ اَذْرِي يِغَاجْ

ازا قُنْمَاسْ Сашыратғудын қорқмыш қиш

қығ жыл азғы жығаш үзе қонмас: Сашыратғудын қорқмыш қиш қырқ иыл адзры иығаш үзе қонмас - Сашыратқыдан қорыққан құс қырық жыл ағаш үстіне қонбас.» Бұл пайғамбар ғалайхиссаламның:

«لَا يَلْسَعُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جَنْحِ مَرْتِينِ» деген сөздеріне ұқсас.

سَاجِرَاتُورْ - سَاجِرَاتُماقْ Sashratür-sashratmaq:
Сашратүр-сашратмақ - Шашыратар-шашыратпақ).

سَدْرَتِي SEDRETTI СЕДРЕТТИ: сиретті, селдіретті.

اَلْ تُونُغْ سَدْرَتِيْ Oл тонығ sedretti: Ол тонығ седретті - Ол тонын селдіретті.»

اَلْ كِشِيْنِيْ سَدْرَتِيْ Oл кішіні sedretti: Ол кішіні седретті - Ол кісіні жеңілдетті; Ол кісілердің қиыншылығын сиретті.» Бір нәрсені жеңілдетсе де, кемітсе де осы сөз қолданылады. سَدْرَتُورْ - سَدْرَتُماكْ Sedretür-

sedretmek: Седретүр-седретмек - Сиретер-сиретпек).

SUFRAṬṬI CUFRAṬṬI: тінтті; тексерді.

«ال اناك اقرن سفراتي» Ol аның evin sufrattı: Ол аның ебін сұғратты - Ол оның үйін тінтті; Үйіндегі нәрселерінің барлығын көрді.»

(سفرتور سفرتماق) Sufratur-sufratmak: Сұғратүр-сұғратмақ - Тексерер-тексермек.)

SYVRITTI CÜBRITTI: үшкірледі; сүйірледі.

«ال يفاغف سفراتي» Ol жығашығ sүvritti: Ол иығашығ сүбрітті - Ол ағашты үшкірледі; Ағаш, не сол секілді нәрселерді сүйірлеп ұшын шығарды.» Қайрап, жүзін шығарып өткірлесе де осылай дейді.

(سفرتور - سفرتماك) Sүvrityr-sүbritmek: Сүбрітүр-сүбрітмек - Үшкірлер-үшкірлемек)

SEVRITTI SEBRITTI: босатты.

«ال اقرن سفراتي» Ol evin sevritti: Ол ебін себрітті - Ол үйін босатты; Ол үйін мүліктен

босатты.» «ال ايئن سبراتي» Ol ышын sevritti: Ол ышын себрітті - Ол ісін аяқтады; Ол қолын істен босатты.»

(سفرتور - سفرتماك) Sevrityr-sebritmek: Себрітүр-себрітмек - Босатар-босатпақ.)

SEKRITTI SEKRITTI: секіртті; қарғытты, аттатты.

«ال اتن ارقن سكراتي» Ol атын ағықтың sekrit-

سفراتي

SYVRITTI

سفراتي

SEKRITTI

ti: Ол атын арықтың секрітті - Ол атын арықтан секіртті.» Басқалары да осындай.

«ال بیتک اقر آرکان سکر تی» Ol bitik oқығ erken sekritti: Ол бітік оқыр еркен секіртті - Ол кітап оқып отырып аттап кетті; яғни, ол кітап, не құраң оқып отырып бір жерін тастап аттатып оқып кетті.» (سکر تور - سکر تماک)

Sekrityғ-sekritmek: Секірітүр-секірітмек - Секіріттер-секірітпек.)

جلر تی ЖЫЛРАТТЫ ЖЫЛРАТТЫ: жылтыратты; шыңғырлатты.

«ال اقرن کبشتا جارتی» Ol oғын кіште жылратты: Ол оғын кіште жылратты - Ол оғын садақта шыңғырлатты.» Бірдеңені шылдырлатса да солай дейді. (جلر تماق - جارتور)

Jylratuғ-jylratmaq: Жылратүр-жылратмақ - Шыңғырлатар-шыңғырлатпақ.)

سمرتی SEMRITTI SEMRITTI: семіртті.

«ال اتن سمرتی» Ol atyn semritti: Ол атын семіртті - Ол атын семіртті.»

Басқаларға да сондай. (سمرتور - سمرتماک)

Semrityғ-semritmek: Семірітүр-семірітмек - Семіріттер-семірітпек.)

جغرتی ШЫҒРЫТТЫ ШЫҒРЫТТЫ: қатайтты; топтады.

«ال ييرك جغرتی» Ol jerig шығғытты: Ол иеріг шығғытты - Ол жерді (аяғымен таптап) қатайтты.» Бірдеңені қатты таптап басып,

не күшпен нығарлап қатайтса да осы сөз қолданылады. Мысалы, ұнды, не ұнға ұқсайтын басқа нәрселерді қапқа нығыздап салғанда да осылай дейді.

«ار اغلن ايشتا جفرتي» Ер оғлым ышта шығғытты: Ер оғлын ышта шығғытты - Ер

ұлын істе ширатты.» (جفرتور - جفرتماق)

Шығғытуғ-шығғытмақ: Шығғытүр-шығғытмақ - Қатайтар-қатайтпақ).

جفرتي ШОҚРАТТЫ ШОҚРАТТЫ: шұқыратты; шарқшүрқ қайнатты.

«ال اشج جفرتي» Ол ашығ шоқратты: Ол ашығ шоқратты - Ол қазанды шұқыратты; Ол қазанды, не соған ұқсас нәрсені шұрқшүрқ қайнатты». Суы аз қазандағы мол дәннің, не шөптің, ботқаның буланып, шұрқылдап қайнауы.

«جفرتور - جفرتماق» Шоқратуғ-шоқратмақ: Шоқратүр-шоқратмақ - Шұрқыратар-шұрқыратпақ.)

جفرتي ШАҚРАТТЫ ШАҚРАТТЫ: шақырайтты; бақырайтты.

«ار كوزن جفرتي» Ер көзін шақратты: Ер көзін шақратты - Ер көзін шақрайтты.»

(Адам көзін шегірлендіріп, қитарландырып ақшырайтты). (جفرتور - جفرتماق) Шақратуғ-шақратмақ: Шақратүр-шақратмақ - Шақырайттар-шақырайтпақ.)

جَقْرَتِي ШЫҚРАТТЫ ШЫҚРАТТЫ: шықырлатты; қышырлатты.

«أَلْ تَيْشِنِ جَقْرَتِي» ОI тышын шықратты: Ол тышын шықратты — Ол тісін шықырлатты.» «بُغْرَا تَيْشِنِ جَقْرَتِي» Buғra тышын шықратты: Бұғра тышын шықратты - Бура тісін шықырлатты.» Есік, не қалам сықырласа да солай дейді. (جَقْرَتِمَاقْ - جَقْرَتُورْ Шықратуғ-шықратмақ: Шықратүр-шықратмақ - Шықырлатар-шықырлатпақ.)

قَقْرَتِي ҚАҚРАТТЫ ҚАҚРАТТЫ: қақратты.

«أَلْ قَقْرَتَغُو قَقْرَتِي» ОI қақыратғу қақратты: Ол қақыратғу қақыратты - Ол (шымшық, сол секілді өзге де құстарды егінжайдан үркіту үшін) қақыратғыны қақыратты.» Басқалары да осындай. (قَقْرَتِمَاقْ - قَقْرَتُورْ Қақратуғ-қақратмақ: Қақратүр-қақратмақ - Қақыратар-қақыратпақ..)

قَقْرَتِي ҚОҚРАТТЫ ҚОҚРАТТЫ: кемітті; суды қашырды.

«أَلْ سُوغُ قَقْرَتِي» ОI suvug қоқратты: Ол сүвүғ қоқыратты - Ол суды қашырды, кемітті.» Су секілді әртүрлі сұйықтарды азайтқанда да осы сөз қолданылады. (قَقْرَتِمَاقْ - قَقْرَتُورْ Қоқратуғ-қоқратмақ: Қоқратүр-қоқратмақ - Кемітер-кемітпек)

كَقْرَتِي KEVRETTI КЕБРЕТТИ: азайтты; қайтарды.

«أَلْ كُوچِنِ كَقْرَتِي» ОI апың күшін kev-

getti: Ол аның күшін кебретті - Ол оның күшін азайтты.»

(كَفَّرَ تَوْرًا - كَفَّرَ تَوْرًا) Kevretür-kevretmek: Кевретүр-кевретмек - Азайтар-азайтпақ).

Жырда былай деп келеді:

أَذْلَكَ كُنِي تَوْرًا
يَلْنُكُ كَجِنِ كَفَّرَ تَوْرًا
أَرْدِنِ أَرْنِ سَفَرِ تَوْرًا
قَجْسَا تَقِي أَرْنَلُورًا

*Өзлек күні тавратур
Яльңуқ күшін кебретүр
Ердин ажун севритүр
Қауса тақы артылур:*

*Өдзлек күні тавратүр,
Иальңуқ күшін кебретүр.
Ердін ажун севритүр
Қауса тақы артылур -*

*Замана күні тебірентер,
Пенденің күшін кемітер;
Әлемдегі ерді сиретер,
Қашса тағы, қуалар. (іздер).»*

(Замана күндері адам пенедесін өбдіретіп, тебірентіп, күш-қуатын қайтарар; Жалған дүниені адамдардан арылтар; жер бетіндегі адамдарды сиретер; (Афрасиаб пен Афрасиабтың адамдары осыны көздейді). Өлімнен кім қашса, өлім оған еріп жүріп іздеп табады.)

تَبَزَّتِي TERZETTI ТЕРЗЕТТИ: қызықтырды; ынтықтырды.
 «أَل مَنِي بُو ايشقا تَبَزَّتِي» Ol meni bu ышқа ter-
 zetti: Ол мені бұ ышқа тепзетті - Ол мені
 бұл іске қызықтырды.»

تَبَزَّتُور - تَبَزَّتَمَاك Terzetür-terzetmek: Теп-
 zetür-тепсетмек - Қызықтырар-қызықтыр-
 мақ).

قَبَزَّتِي ҚОБЗАТТЫ ҚОБЗАТТЫ: қобыз тарттырды.

«أَل أَنِي قَبَزَّتِي» Ol anı qobzatty: Ол аны қоб-
 затты - Ол оған қобыз тарттырды.»

قَبَزَّتُور قَبَزَّتَمَاك Qobzatur-qobzatmaq: Қоб-
 zatür-қобзатмақ - Қобыз тарттырар-қобыз
 тарттырмақ).

بُخَسَّتِي BUXSATТЫ БҰХСАТТЫ: бойсұндырмады.

«أَل اَغَلَنِي ايشقا بُخَسَّتِي» Ol oғлыны ышқа bux-
 satty: Ол оғлыны ышқа бұхсатты - Ол ұлын
 іске бойсұндырмады.» Басқасы да осындай.

بُخَسَّتُور - بُخَسَّتَمَاك Buxsatür-buxsatmaq: Бұхса-
 түр-бұхсатмақ - Бойсұндырмас-бойсұндыр-
 мақ).

تَبَسَّتِي TERSETTI ТЕРСЕТТИ: қызықтырды; еліктірді.

«أَل مَنِي تَبَسَّتِي» Ol meni ter-
 setti: Ол мені теп-
 сетті - Ол мені қызықтырды.» Бұл сөзді
 «ز - з» әрпімен де айтады.

تَبَسَّتُور - تَبَسَّتَمَاك Tersetür-tersetmek: Теп-
 setür-тепсетмек - Қызықтырар-қызықтыр-
 мақ).

كجستى KESHSETTI KESHSETTI: кешкізбек болды; кештір-
мек болды.

«Ol meni suvdyñ keshsetti»
«Ol meni suvdyñ keshsetti: Ол мені сувдын кешсетті - Ол мені су-
дан кештірмек (кештіріп өткізбек, -А.Е.) бол-
ды.» Басқалары да сондай.

كجستور - كجستماك Keshsetur-keshsetmek:
Кешсетур-кешсетмек - Кешкізер-кешкізбек).

سرسىتى SARSYTTY SARSYTTY: сарсытты; балағаттады, дө-
рекі ұрысты.

«Ol any sarsytty»
«Ol any sarsytty: Ол аны сар-
сытты - Ол оны сарсытты.»

سرسىتور - سرستماق Sarsyatur-sarsytmaq: Сар-
сытур-сарсытмақ - Сарсытар-сарсытпақ.)

سۇساتتى SUVSATTTY СУВСАТТЫ: сусатты.

«Ol any suvsatty»
«Ol any suvsatty: Ол аны сув-
сатты - Ол оны сусатты.»

سۇساتور - سۇساتماق Suvsatur-suvsatmaq: Сувсатур-сувсатмақ - Су-
сатар-сусатпақ.)

سامسىتى SAMSYTTY САМСЫТТЫ: ренжітті.

«Ol any samsytty»
«Ol any samsytty*: Ол аны
самсытты - Ол оны (сөзбен, иә қол тигізіп)

ренжітті.»
سامسىتور - سامسىتماق Samsyatur-sam-
sytmaq: Самсытур-самсытмақ - Ренжітер-
ренжітпек.)

* «Ренжітті» дегеннен гөрі, бұл жерде «сес көрсетті» мағынасы айқынырақ аңғарыла-
тын секілді. А. Е.

تَشْتِي تEVШЕТТИ ТEVШЕТТИ: тепшітті, шатастырды; бұршақ-
татты.

«أَلْ يَبِغُ تَشْتِي» Ol жырығ tevshetti: Ол иығығ
тевшетті - Ол жіпті (иірілген жіпті ұшығын
таба алмастай етіп) шатастырды.»

(تَشْتِي تEVшетүг-tevшетмек: Тев-
шетүр-тевшетмек - Шатастырар-шатастыр-
мақ). «أَلْ أَنْكَ تَرِنُ تَشْتِي» Ol апың terin tev-
shetti: Ол аның терін тевшетті - Ол оның
терін тепшітті; Ол оның терін бұршақтат-
ты).

جَشْتِي ЖUVШАТТЫ ЖҰVШАТТЫ: ашытты.

«أَرْ جَفِرُ جَشْتِي» Ер шағығ жившатты: Ер ша-
ғыр жұвшатты - Ер сыра ашытты.» Басқала-
ры да сондай.

جَشْتِي ЖЫVШАТТЫ ЖЫVШАТТЫ: ашытты.

«سِرْكَا قَرِنُ جَشْتِي» Sirke қағын жывшатты:
Сірке қарын жывшатты - Сірке қарынды
ашытты.» Сондай-ақ, сірке жерге төгіліп,
топырақты қайнатса да осылай дейді.

(جَشْتِي جَشْتِي Жывшатуғ-жывшатмақ:
Жывшатүр-жывшатмақ - Ашығар-ашығпақ).

شَفْتِي ШUVШАТТЫ ШҰVШАТТЫ: сыбырлатты; сыбырла-
ды.

«أَلْ مَنْكَ قَلَاوَا سَوْزُ شَفْتِي» Ol менің қи-

лаққа сөз шүвшатты; Ол менің құлаққа сөз шүвшатты - Ол (біреуге) менің құлағымға сөз сыбырлатты.» (شَفْشَتَمَاقْ - شَفْشَتَمَاقْ) Шүвшатты-шүвшатмақ; Шүвшатұр-шүвшатмақ - Сыбырлатар-сыбырлатмақ).

قَرَشْتَمَاقْ ҚАРШАТТЫ ҚАРШАТТЫ: қарыстатты.

«Ol bəzүg qarshattı: Ol bəzүd qarshattı.» Ол бөзүг қаршатты: Ол бөзді қарыстатты.» Басқалары да осындай. (قَرَشْتَمَاقْ - قَرَشْتَمَاقْ) Қаршатты-қаршатмақ; Қаршатұр-қаршатмақ - Қарыстатар-қарыстатмақ.)

قُرَشْتَمَاقْ ҚҰРШАТТЫМ ҚҰРШАТТЫМ: құршаттым*; белбеу байлаттым.

«Men aḡaq qurshattım: Men aḡaq qurshattım - Men oḡan belbeu baylattım; (ol belbeu baylandı).» Мен ағақ қүр қүршаттым - Мен оған белбеу байлаттым; (ол белбеу байланды).

Қүршатты-қүршатмақ; Қүршатұр-қүршатмақ - Белбеу байланар-белбеу байланбақ)

قَوْشْتَمَاقْ ҚОҒШАТТЫ ҚОҒШАТТЫ: жібітті.

«Qıjash aḡı qoḡshattı: Qıjash aḡı qoḡshattı - Kün onı jıbıttı; күннің қызуы оны жұмсартты.» Қандай да бір қатты затты балқытып, жұмсартса да осы сөз қолданылады. Осы сөздегі «غ—ғ» әрпінің орнына «ح—h» әрпі де алмастыры-

* «Құрсанды», «құрсанттым» деген сөздің түп төркіні осы секілді. А.Е.

лып айтылады. (قَشْتَمَاقُ - قَشْتَمَاقُ Қоғшатүг-қоғшатмақ: Қоғшатүр-қоғшатмақ - Жібігер-жібігпек.)

قَشْتَمَاقُ ҚОВШАТТЫ ҚОВШАТТЫ: қапталты.

«قَشْتَمَاقُ Ol оқ қовшатты: Ол оқ қовшатты - Ол оқ қапталты; Ол қуыс ағашпен оқ қапталты.» (قَشْتَمَاقُ - قَشْتَمَاقُ Қовшатүг-қовшатмақ: Қовшатүр-қовшатмақ - Қапталтар-қапталпақ.)

كَشْتَمَاقُ КЕВШЕТТИ КЕВШЕТТИ: жұмсартты; босатты.

«كَشْتَمَاقُ Ol қатығ неңні kevshetti: Ол қатығ неңні кевшетті - Ол қатты нөрсені жұмсартты.» (كَشْتَمَاقُ - كَشْتَمَاقُ Кевшетүг-кевшетмек: Кевшетүр-кевшетмек - Жұмсартар-жұмсартпақ.)

كَشْتَمَاقُ КЕВШЕТТИ КЕВШЕТТИ: күйсетті.

«كَشْتَمَاقُ Ol tevisin kevshetti: Ол теви-сін кевшетті - Ол түйесін күйсетті.»

(كَشْتَمَاقُ Кевшетүг-кевшетмек: Кевшетүр-кевшетмек - Жұмсартар-жұмсартпақ). Мәсдары жоғарғы сөздегідей.

تَسْفَتَمَاقُ TASFATТЫ TASFATТЫ: бетін шапалақтатты; бетін шапалақпен ұрғызды.

«تَسْفَتَمَاقُ Ol құлын tasfatty: Ол құлын тасфатты - Ол құлын бетке шапалақтатты.» Басқаларға да сондай. (تَسْفَتَمَاقُ - تَسْفَتَمَاقُ Tasfatur-tasfatмақ: Тасфатүр-тасфатмақ - Шапалақтатар-шапалақтатпақ).

قَرغَاتِي ҚАРҒАТТЫ ҚАРҒАТТЫ: қарғатты.

«Ol jeḳni qaḡatṭy: Ол иек-
ні қарғатты - Ол шайтанды қарғатты.» Бас-
қалары да солай дейді. (قَرغَاتِي - قَرغَاتِي)
Қарғатур-қарғатмақ: Қарғатүр-қарғатмақ -
Қарғатар-қарғатпақ).

قَرغَاتِي ҚURҒАТТЫ ҚURҒАТТЫ: құрғады; кеберсіді.

«Jer qurḡatṭy: Иер құрғатты - Жер
құрғады; Жер ылғалдың аздығынан кебер-
сіп құрғап, жарылды.» Негізінде: «قَرغَاتِي»
қуғазты: құрғазты» болып, «ز - з (дз)» әрпі
«ت - т» әрпіне үндесіп кеткен.»

Қurḡatur-қurḡatмақ: Құр-
ғатүр-құрғатмақ - Құрғар-құрғамақ).

قَرغَاتِي ҚЫРҒАТТЫ ҚЫРҒАТТЫ: жамандады.

«Ol aṇy begke qyrḡatṭy:
Ол оны бегке қырғатты - Ол оны бекке
жамандады; Бекке жамандап оған ашулан-
дырды.»

Қырғатур-қырғатмақ: Қырғатүр-
қырғатмақ - Жамандар-жамандамақ).

قَرغَاتِي ҚARVATТЫ ҚARBATТЫ: ақтартты; іздетті, қар-
матты.

«Ol aṇyñ qoḷunda neñ qarbatṭy:
Ол аның қойында нең қарбатты -
Ол оның қойнынан ақша іздетті.» Біреу бір
нәрсені көзімен көрмей, қолымен қармалап

ізdestіргенде осылай дейді. (قَرۡصَاتُ قَرۡصَاتُ)
 Қарvatur-қарvatмақ: Қарбатүр-қарбатмақ -
 Қарматар-қарматпақ).

بُرۡقَاتُ BURҚЫТТЫ БҰРҚЫТТЫ: бүрістірді.

«بُرۡقَاتُ OI jüzin burқытты: Ол жүзін
 бүрқытты - Ол жүзін бүрістірді.»

(بُرۡقَاتُ BURқытur-burқытмақ: Бүрқы-
 түр-бүрқытмақ - Бүрістірер-бүрістірмек).

تَلۡقَاتُ ТЫЛҚАТТЫ ТЫЛҚАТТЫ: кешіктірді; сығылыстыр-
 ды.

«تَلۡقَاتُ OI аның ышып тылқатты:
 Ол аның ышын тылқатты - Ол оның ісін
 кешіктірді.» «تَلۡقَاتُ OI жүкні тылқат-
 ты: Ол жүкні тылқатты - Ол жүкті сығы-
 лыстырды». Жүк пен арқанның арасына бір
 нәрсе салып бұрап бекітсе де осылай дейді.

(تَلۡقَاتُ Тылқatur-тылқатмақ: Тыл-
 қатүр-тылқатмақ - Кешіктірер-кешіктір-
 мек).

سَرۡقَاتُ SARҚЫТТЫ SARҚЫТТЫ: сарқылтты; сорғытты.

«سَرۡقَاتُ OI tondын сув сарқытты:
 Ол тондын сув сарқытты - Ол тон-
 нан су сорғытты.» Басқаларына да осылай
 айтылады.

(سَرۡقَاتُ Sarқытur-sarқытмақ: Сарқытүр-
 Сарқытмақ — Сорғытар-сорғытмақ).

قورقتى QORQYTTY QORQYTTY: қорқытты.

«ال انى قورقتى» Ol аны қорқытты: Ол аны қорқытты - Ол оны қорқытты.»
 قورقتور - قورقتماق Qorqytur-qorqytmaq: Қорқытүр-қорқытмақ - Қорқытар-қорқытпақ).

беркетти BERKITTI BERKITTI: бекітті.

«ال برکتى نانکتى» Ol berkitti неңі: Ол беркітті неңі - Ол нәрсені бекітті; яғни бір істі, бір нәрсені бекемдеді.»
 برکتور - برکتماк Berkityr-berkitmek: Беркітүр-беркітмек - Бекігер-бекітпек).

көркүтті KÖRKÜTTI KÖRKÜTTI: көрсетті, көргізді.

«ال مانا نهң көркүтті» Ol маңа нең көркүтті: Ол маңа нең көркүтті - Ол маған нәрсе көрсеті.»
 көркетүр - көркетмак Korkutyр-korkutmek: Көркүтүр-көркүтмек - Көрсетер-көрсетпек).

көркетті KÖRKETTI KÖRKETTI: көркейді, көрікті болды.

«قىز көркетتى» Qыз көrketti: Қыз көркетті - Қыз көріктенді; қыз көрікті болды.»
 көркетүр - көркетмак Korketyр-korketmek: Көркетүр-көркетмек - Көркейер-көркеймек).

Мұның дұрысы түбінде «كۆرкетتى» көркезті болатын, «كۆ - з(дз)» әрпі «ت - т» әрпіне ұласып кірігіп кеткен.

بِلْكَتْتِي BILKETTİ BİLКЕТТІ: ақылды болды; ақыл кірді.
 «اغلان بِلْكَتْتِي Oflan bilketti: Оғлан билкетті -
 Бала ақылды болды.» Бұл сөздің негізі:
 «بِلْكَادْتِي bilkeztі: билкедзті» болған, «ز — з(дз)»
 өрпі мен «ت — т» өрпі үндесіп, кірігіп кет-
 кең. (بِلْكَتْمَاك - بِلْكَاتُوْر Bilketyr-bilketmek: Бил-
 кетүр-билкетмек - Ақыл кірер-ақыл кірмек).

ЕРЕЖЕСІ

«اَدْتِي -азты/ - ezti: -адзты/ - едзті» қосымшасы адамның таби-
 ги жаратылыс қасиеттерін білдіретін есімдерге қосылып
 етістік жасалады. Мәселен: «كِرْكَ كِرْكَ kerk: көрк - көрік» сөзінен
 «көрікті болды, көрік кірді» деген мағынадағы сөзді туындат-
 сақ, «اَدْتِي -езты: -едзты» қосымшасы қосылып, «كِرْكَدْتِي kerkedzi:
 көркедзті - көріктенді; көркейді» болып шығады. Тағы сол
 секілді, «ақыл-ес» мағынасындағы «بِلْكَ بِلْكَ bilik: билік» сөзінен
 етістік жасасақ, «بِلْكَادْتِي bilkeztі: билкедзті - ақыл кірді» болып
 шығады. Сонда: «اغلان بِلْكَادْتِي Oflan bilkeztі: Оғлан билкедзті -
 Бала ақылды болды» деп айтылады. Дауыстап айта келе «I»
 өліп түсіп қалады да, «ز — з(дз)» өрпі мен «ت — т» өрпі үндесіп
 өзара сіңісіп, «ت — т» өрпі екі қайтара қайталанған түрі
 түзіледі.

بِزْلَاتْتِي BOZLATТЫ БОЗЛАТТЫ: бозлатты.

«اَل بُوْتُونِي بوزлатتی Ol botuny bozlatty: Ол боту-
 ны бозлатты - Ол ботаны боздатты.» Бас-
 каларға да осылай қолданылады.

بَزَلَتُورُ - بَزَلَتُمَاقُ Bozlatur-bozlatmaq: Бозлатур-бозлатмақ - Боздатар-боздатпақ).

بَشَلَتُمُ VAŞLATTIM BAŞLATTIM: башлаттым.

مَنْ أَنْكَرَ إِيشَ بَشَلَتِمُ Men аңар ыш bашlat-tyım: Мен аңар ыш башлаттым - Мен оған іс башлаттым.» (بَشَلَتُمَاقُ - بَشَلَتُورُ) Başlatur-başlatmaq: Башлатур-башлатмақ - Башатар-башатпақ).

بَاڧَلَتُمُ BAFLATTIM BAFLATTIM: байлаттым, баулаттым.

أَنْكَرَ اَتْنَكُ بَاڧَلَتِمُ Аңар otuң baflattım: Аңар отуң бағлаттым - Оған отын байлаттым.» Басқалары да сондай. «بُوغُ بَاڧَلَتِمُ» Аңар boғ baflattım: Аңар боғ бағлаттым - Оған боқша байлаттым. (Оған 'бау байлаттым. - А.Е.)» (Мен оған әйелдердің киім-кешегі салынатын боқша секілді түйіншек байлаттым). (بَاڧَلَتُورُمَنْ بَاڧَلَتُمَاقُ) Baflaturmen-baflatmaq: Бағлатурмен-бағлатмақ - Байлагармын-байлатпақ).

بِكَلَتِي BEKLETTI BEKLETTI: бекітті, бекіттірді.

بِكَلَتِي Beklettı: Бек оғрыны беклетті - Бек ұрыны бекіттірді; Бек ұрыны қаматтырды.» (مَنْ أَتَ بِكَلَتِي Men at beklettım: Мен ат беклеттім - Мен ат бекіттірдім; Мен атты күзеттірдім.) (Оғызша).

بِكَلَتُورُمَنْ بَكَلَتُمَاقُ Bekletürmen-bekletmek: Беклетурмен-беклетмек - Бекітгірермін-бекіттірмек).

تَبَلَّتْمُ TAPLATTYM ТАПЛАТТЫМ: разы еттім; ұнатқыз-
дым.

«مَنْ أَنِي بُو اِبْشَقَا تَبَلَّتْمُ» Men аны бу ышқа
taplattym: Мен аны бұ ышқа таплаттым -
Мен оны бұл іске разы еттім.»

(تَبَلَّتْمَاقُ - تَبَلَّتْمُ Tарlatur-tарlаtмақ: Тап-
латуp-таплатмақ - Разы етер-разы етпек).

تُپْلِتْتِي TҮPLETTI ТҮПЛЕТТИ: түптетті; түп-тегін тексертті.

«أَل بُو اِبْشَغ تَلِم تَبَلَّتِي» Ol bu ышығ telim
tüpletti: Ол бұ ышығ телім түплетті - Ол
бұл істі көп (жеткілікті) түптетті; Ол бұл
істі түбіне шындығына жеткенше көп тек-
сертті.» (تَبَلَّتْمَاكُ - تَبَلَّتْمُ Tүpletyğ-tүpletmek:
түплетуp-түплетмек - Түптеп тексерер-
түптеп тексермек).»

تَرَلَّتِي TERLETTI ТЕРЛЕТТИ: терлетті; таратты.

«أَل اَتِن تَرَلَّتِي» Ol атын terletti: Ол атын тер-
летті - Ол атын терлетті; «أَل اَتِغ تَرَلَّتِي» Ol
атығ terletti: Ол атығ терлетті - Ол атын та-
рақпен таратты.» (تَرَلَّتْمَاكُ - تَرَلَّتْمُ Terletyğ-
terletmek: Терлетуp-терлетмек - Терлетер-тер-
летпек).»

تُزَلَّتِي TUZLATTY TҮЗЛАТТЫ: тұздатты.

«أَل اَت تَزَلَّتِي» Ol et tuzlatty: Ол ет тұзлатты
- Ол ет тұздатты.» Басқалары да осылайша.

(تَزَلَّتْمَاقُ - تَزَلَّتْمُ Tuzlatur-tuzlatмақ: Тұзлатуp-
тұзлатмақ - Тұздатар-тұздатпак).

تَزَلَّتِي TIZLETTI TIZLETTI: тізелетті.

«ال تَزَلَّتِي نَانِكْنِي» Ol tizletti neңni: Ол тізлетті неңни - Ол бір нәрсені тізелетті; тізелетпен мықтап бастырды.» (تَزَلَّتِي نَانِكْنِي) Tizletyǵ-tizletmek: Тізлетуір-тізелетмек - Тізелетер-тізелетпек).

تَشَلَّتِي TƏŞLETTI TƏŞLETTI: төстетті, төсіне үрғызды.

«ال اَنِي تَشَلَّتِي» Ol any teshletti: Ол аны төшлетті - Ол оны төстетті; Ол оны төсіне (көкірегіне) үрғызды; Ол оны көкірегіне соққызды.» (تَشَلَّتِي نَانِكْنِي) Teshletyǵ-teshletmek: Төшлетуір-төшлетмек - Төстетер-төстетпек).

تُشَلَّتِي TUŞLATTY TŪŞLATTY: түстатты; түспа-түс койдырды. «ال يِيرِكُ اَنْكُرُ تُشَلَّتِي» Ol jerig aңar tuşlatty: Ол иеріг аңар түшлатты - Ол оны алыстан қарсысындағы бір жерге түспа-түс түрғызды.»

Бұл сөз осылайша, алыстан алдынан түспа-түс қойылған, түрғзылған нәрсенің барлығына қолданылады. (تُشَلَّتِي نَانِكْنِي) Tuşlatyǵ-tuşlatmak: Түшлатуір-түшлатмақ - Түстатар-түстатмақ).

تَشَلَّتِي TAŞLATTY TAŞLATTY: тастатты; таспен үрғызды.

«ال اَنِي تَشَلَّتِي» Ol any taşlatty: Ол аны ташлатты - Ол оны таспен үрғызды.»

تَشَلَّتِي TAŞLATTY TAŞLATTY: тастатқызды; тастатты.

«ال اُغْلِي تَشَلَّتِي» Ol oǵulny taşlatty: Ол оғұл-

ны ташлатты - Ол ұлын (жолда пісіп-қатсын деп) тастатты, тысқары шетке жолдады.»

(تَشَاتُورُ - تَشَاتِمَاقُ) Ташлатуғ-ташлатмақ; Ташлатуғ-ташлатмақ - Тастатар-тастатпақ)

تَشَلَّتِي ТЫШЛАТТЫ ТЫШЛАТТЫ: тістетті.

«أَلْ أُنِي تَشَلَّتِي» Ол оны тышлатты: Ол оны тышлатты - Ол оны тістетті.»

Жырда былай деп келеді:

« جَغْرِي بَرِبْ قَشَاتُو

تَيْغَن اَذْب تَشَاتُو

تَاكُو تَنْكُرُ تَشَاتُو

اَرْدَمْ بِلَا اَكَلَم

Шағры беріп қушлату,
Тайған ызыр тышлату,
Тілку тоңуз таулату,
Ердем биле өглем:

Шағры беріп қушлату,
Тайған ыдзып тышлату,
Тілку тоңуз таулату,
Ердем биле өглем -

Қаршыға беріп, құс салайық,
Түйғын қосып тістетейік;
Түлкі, доңызға тас атайық,
Өнер-даңқпен мақтанайық!»

(Құс салып, ит қосып аң аулауды, серілікті шаттанып мадақтағаны:

Жастарға, жігіттерге лашын, қаршығадай аңшылық құстарын беріп, құс салдырып, құстатайық; Түйғын тазыны ізге салып, тістетейік; Түлкі, доңызды тастың астына алып, өнер-қабілетімізбен тасып-шаттанып мақтанайық; көңілді өсірейік, - дейді.)

(تَشَلُّطُورُ - تَشَلُّطُمَاقُ) Тышлатур-тышлатмақ: Тышлатұр-тышлатмақ - Тістетер-тістетпек.)

تَغْلَتِّي TAFLATTY TAFLATTY: тағалатты.

«اَلْ اَتْنِ تَغْلَتِّي» Ol atyn taflatty: Ол атын тағлатты - Ол атын тағалатты.»

(تَغْلَتُّورُ - تَغْلَتُّمَاقُ) Taflatur-taflatмақ: Тағлатұр-тағлатмақ - Тағалатар-тағалатпақ.)

Парсылар бұл сөзді түріктерден алып, «داغ» dağ: - дағ» - дейді. Дәл осы секілді, «қорған» мағынасын білдіретін «دیز» - diz: - діз» сөзін де олар түріктерден алған. Түрікшеде «دیز جەر» - diz jer: - діз иер» дегеннің мағынасы - «биік жер».

تُمْلِيتِّي TUMLYTTY TUMLYTTY: суытты; мұздатты, тоңдырды.

«اَلْ سَوْفِ تُمْلِيتِّي» Ol suv tumlytty: Ол сув тұлмытты - Ол су суытты.» Су, тағы сол сияқты сұйық нәрселерді суытқанда да осы сөз қолданылады. (تُمْلِيتُّورُ - تُمْلِيتُّمَاقُ) Tumlytur-tumlytмақ: Тұлмытұр-тұлмытмақ - Тоңдырар-тоңдырмақ.)

تَمْلُطُتِي TUMLUṬṬI ТҮМЛҮТТЫ: суытты; салқындатты.

«أَلْ أَنْكَ كُنْكَلِن تَمْلُطِي» Ol аның көңүлін tum-luttı: Ол аның көңүлін түмлүтты - Ол оның көңілін суытты.» (Демек, ол оны ренжітіп, көңілін қалдырды, енді оны сүймейтіндей болды). (تَمْلُطُتِي تَمْلُطُتِي Tumlutur-tumlutmak: Түмлүтүр-түмлүтмақ - Суытар-суытпақ).

سَبَلَطُتِي SAPLATṬI САПЛАТТЫ: саплатты.

«أَلْ قَلِيح سَبَلَطِي» Ol қылыш saplattı: Ол қылыш саплатты - Ол қылыш саплатты.» Пышақ, қанжар, тағы сол секілді нәрселерге сап жасап бекіткенде осы сөз қолданылады. (سَبَلَطُتِي سَبَلَطُتِي Saplatur-saplatmak: Саплатүр-саплатмақ - Саптар-саптапмақ).

جَرَلَطُتِي JARLATṬI ЖАРЛАТТЫ: жылатты, шырқыратты; шарылдатты.

«أَلْ أَعْلَانِي جَرَلَطِي» Ol oғланығ jarlattı: Ол оғланығ жарлатты - Ол баланы жылатты.» Пілді бақыртса да осылай дейді. (جَرَلَطُتِي جَرَلَطُتِي Jarlatur-jarlatmak: Жарлатүр-жарлатмақ - Шырқыратар-шырқыратпақ).

شِرْلَطُتِي ŠERLETṬI ШЕРЛЕТТИ: шерлетті; бұзды.

«أَتْ أَنْكَ كُوزِن جِرْلَطِي» Ot аның көзін šerlettı: Ot аның көзін шерлетті - Дәрі (шөп) оның көзін бұзды*. Адам тамақтан, не

* «Лекарство вызвало нагноение глаз. (МК 435/16)». (ДТС., 144-стр.)»

сондай бір нәрселерді жеуден, қолдану-
дан ауырып, ауырлап қалғанда да осылай
дейді. جَرَلْتُور - جَرَلْتَمَاكُ Шерлетүр-шерлетмек:
Шерлетүр-шерлетмек - Бұзылар-бұзылмақ).

جَرَلْتِي ЖҮРЛЕТТИ ЖҮРЛЕТТИ: өндірті; алдырды.

«الْأَنْدِنْ نَانِكُ جَرَلْتِي» Ot andyn neң жүгletti:
От андын нең жүрлетті - Ол одан нәрсе
алдыртты.» جَرَلْتُور - جَرَلْتَمَاكُ Жүглетүр-жүглет-
мек: Жүрлетүр-жүрлетмек - Өндіреп-өндір-
мек).

جَوْغَلْتِي ШОҒЛАТТЫ ШОҒЛАТТЫ: оратты; боқшалатты.

«الْأَنْوَنْ جَوْغَلْتِي» Ol toнын шоғлатты: Ол то-
нын шоғлатты - Ол тонын боқшалатты.»

جَوْغَلْتُور - جَوْغَلْتَمَاقُ Шоғлатүр-шоғлатмақ: Шоғ-
латүр-шоғлатмақ - Оратар-оратпақ).

جَوْغَلْتِي ШЫҒЛАТТЫ ШЫҒЛАТТЫ: кездетті, өлшетті.

«الْأَبُوزُ جَوْغَلْتِي» Ol böz шығлатты: Ол бөз
шығлатты - Ол бөз өлшетті.» Ол түрік кезі-
мен бөз кездетті. Түрік кезі басқа кездің
үштен екі бөлігіне тең.

جَوْغَلْتُور - جَوْغَلْتَمَاقُ Шығлатүр-шығлатмақ: Шығ-
латүр-шығлатмақ - Кездетер-кездетпек).

جَوْغَلْتِي ШЫНЛАТТЫ ШЫНЛАТТЫ: шынға шығарды; рас-
татты.

«الْأَيْنِكُ أَيشِنْ جَوْغَلْتِي» Ol аның ышын шын-
латты: Ол аның ышын шынлатты - Ол Ол
оның ісін (айтқан сөзін, ойлаған ойын,
пікірін) шынға шығартты.»

جِنَلَتُور - جِنَلَتَمَاق Шынлатур-шынлатмақ:

Шынлатур-шынлатмақ - Шынға шығарар-шынға шығармақ).

سَرَلَتِّي SARLATTY SARLATTY: оратты.

Ol сувлуқ sarlattы: Ол сувлық сарлатты - Ол сулық оратты.»

Кез келген бір нәрсені орағанда да осы сөз қолданылады. Sarlatur-sarlattмақ: Сарлатур-сарлатмақ - Оратар-оратпақ).

سَیْرَلَتِّي SYRLATTY СЫРЛАТТЫ: сырлатты. (Өрлеп боятты. А.Е.)

Ol аяқ сырlattы: Ол аяқ сырлатты.» (Ол түрік ыдыс-аяғына зерлеп бояу жаққызды).

Сырлатур-сырлатмақ: Сырлатур-сырлатмақ - Сырлатар-сырлатпақ).

سَوْزَلَتِّي SÖZLETTI CӨZLETTI: сөйлетті.

Ol meni sözletti: Ол мені сөзлетті - Ол мені сөйлетті). Sözletür - sözletmek: Сөзлетур-сөзлетмек - Сөйлетер-сөйлетпек).

СЫЗЛАТТЫ: сыздатты.

Buz тышығ syzlattы: Бұз тышығ сызлатты - Мүз тісті сыздатты.» Бұл мүздың тісті сырқыратқаны, немесе күмырсқа жыбырлатқанын сезгендегі секілді. Қолды суық суға малғандағы суықтың әсерін де осылай дейді.

سزَلْتَوْر - سزَلْتَمَاق Sызлатур-сызлатмақ: Сызлатур-сызлатмақ - Сыздатар-сыздатпақ).

سُفْلِیْتِ SUFLYTТЫ СҰҒЛЫТТЫ: сүкқызды.

«O1 аның қойныңа елік суғлытты: Ол аның қойнына елік сұғлытты - Ол оның қойнына (бірденені іздетіп) қол сүкқызды.» سُفْلِیْتَوْر - سُفْلِیْتَمَاق Suғлытур-суғлытмақ: Сұғлытүр-сұғлытмақ - Сүкқызар-сүкқызбақ).

سُفْلَاطِیْتِ SUVLATТЫ СҮВЛАТТЫ: сулатты.

«O1 шөрні сувлатты: Ол шөпні сувлатты -Ол (бірдененің қалдығын, шөгіндісін, бөлігін) сулатты.» Бірдененің қалған-құтқанына су сепкізді. Басқасы да сондай. سُفْلَاطِیْتَوْر - سُفْلَاطِیْتَمَاق Suvлатур-suvлатмақ: Сүвлатүр-сүвлатмақ - Сулатар-сулатпақ).

سِنْلَیْتِ SENLETTI СЕНЛЕТТИ: сен дегізді.

«O1 аны сенлетті: Ол аны сенлетті - Ол оны сен дегізді.»

Бала-шағаға қарата айтқандай «сен» деп сөйлетті.

Жоғарыда түсіндіргеніміздей, түріктер үлкендерге «سز siz: сіз», жастарға, балаларға «سن sen: сен» дейді. «O1 аны сенлетті» O1 аны сенлетті: Ол аны сенлетті - Ол оны (кемсітпекке) «сен» деді - деген содан шыққан. سِنْلَیْتَوْر - سِنْلَیْتَمَاق Senлетүр-senлетмек: Сенлетүр-сенлетмек - Сен дегізер-сен дегізбек).

سِزَلْتِمٌ SIZLETTIM СІЗЛЕТТИМ: сіздеттім; сіз дегіздім.

«مَنْ أَنِي سِزَلْتِمٌ» Men аны sizleTTim: Мен аны сізлеттім - Мен оны «сіз» дегіздім.» Мен оны мәртебелі үлкендерге құрмет білдіртіп:

«سِز siz: сіз» дегіздім. (سِزَلْتِمَاكُ Sizletyümin-sizletmek: Сізлетүрмін-сізлетпек - Сіздетермін-сіздетпек).

سُمْلِيْتِي SÜMLYTTY СҰМЛЫТТЫ: түріктер түсінбейтін тілде сөйлетті.

«أَلْ أَنِي سُمْلِيْتِي» Ol аны sumlytты: Ол аны сұмлытты - Ол оны түріктер түсінбейтін тілде сөйлетті.» Түрікше білмейтіндерді түріктер «سُمْلِيْتِي sumlym: сұмлым» - дейді. Арабтардың арабша білмейтіндерді: «أَحْجَمِي Ахжамі: Ахжами» дегені секілді. Сөздің шыққан тегі де осы еді. Арабтар ішінде жүріп арабшаны жақсы біліп кетсе де, осы аттан құтылмайды, осылай деп атай береді. Ал, түріктер ортасында жүріп түрікшені біліп кетсе, ондай лақаптан құтылады, түрікшені білгеннен кейін: «سُمْلِيْتِي sumlym: сұмлым»- деп атамайтын болады.

(سُمْلِيْتِي سُمْلِيْتِي Sumlytur-sumlytmaq: Сұмлытүр-сұмлытмақ - Сұмлітүр-сұмлітмек).

قَرَلْتِي ҚАРЛАТТЫ ҚАРЛАТТЫ: қарлатты; қар жауғызды.

«قَرَلْتِي قَرَلْتِي» Tәңгі қағ qarlatты: Тәңрі қар қарлатты - Тәңрі қар жауғызды.»

(قَرَلتۇر قَرَلتاق) Қарлатур-қарлатмақ: Қарлатур-қарлатмақ - Қарлатар-қарлатпақ).

قَرَلتى قЫРЛАТТЫ ҚЫРЛАТТЫ: қырлатты.

«ال ارق قَرَلتى» ОI арық қырлатты: ОI арық қырлатты - ОI арық қырлатты.»

(قَرَلتور - قَرَلتماق) Қырлатур-қырлатмақ: Қырлатур-қырлатмақ - Қырлатар-қырлатпақ).

قَشَلتى ҚУШЛАТТЫ ҚҰШЛАТТЫ: құслатты; құс аулатты.

«ال انكر قش قَشَلتى» ОI аңар қуш қушлатты: ОI аңар қуш қушлатты - ОI оған құс аулатты.»

(قَشَلتور - قَشَلتماق) Қушлатур-қушлатмақ: Қушлатур-қушлатмақ - Қушлатар-қушлатпақ).

قَشَلتى ҚЫШЛАТТЫ ҚЫШЛАТТЫ: қыстатты.

«ال انى ائندا قَشَلتى» ОI аны еvinde қышлатты: ОI аны еbinde қышлатты - ОI оны үйінде қыстатты.»

Басқаларға да сондай. (Қыс өткенше сақтады деген мәнді де берсе керек. - А.Е.)

قَغَلتى ҚЫҒЛАТТЫ ҚЫҒЛАТТЫ: қыйлатты. (Қыйментыңайтты. - А.Е.)

«ال يرك قَغَلتى» ОI жеріг қығлатты: ОI иеріг қығлатты - ОI жерді қыйлатты.; ОI жерді тезектетті.»

«ال اتن قَغَلتى» ОI атын қығлат-

ты: Ол атын қығлатты - Ол атын тезектетті.»
 (قَغْلَاتُورُ - قَغْلَاتِمَاقُ) Қығлатуғ-қығлатмақ: Қығ-
 латуғ-қығлатмақ - Қыйлатар-қыйлатпақ).

قَقْلَاتِي كَقَقْلَاتِي ҚАҚЛАТТЫ ҚАҚЛАТТЫ: қақтатты.

«اِنَّ اَنْكَرَ اَتَّ قَقْلَاتِي» ОI аңар ет қақлатты: Ол
 аңар ет қақлатты - Ол оған ет қақтатты.»

(قَقْلَاتُورُ - قَقْلَاتِمَاقُ) Қақлатуғ-қақлатмақ: Қақ-
 латуғ-қақлатмақ - Қақтатар-қақтатпақ).

كُتَلْتِي КӨТЛЕТТИ КӨТЛЕТТИ: көттетті; көтендетті.

«اِنَّ اَغْلَانِغِ كُتَلْتِي» ОI оғланығ көтлетті: Ол
 оғланығ көтлетті - Ол баланы көтендетті;
 Ол баланы көтеніне соқты.» Басқаларға да
 сондай. (كُتَلْتُورُ - كُتَلْتِمَاكُ) Көтлетуғ-көтлетмек:
 Көтлетуғ-көтлетмек - Көтіне соғар-көтіне
 соқпақ).

كَزَلْتِي КЕЗЛЕТТИ КЕЗЛЕТТИ: кезетті.

«اِنَّ اَقَّ كَزَلْتِي» ОI оқ kezletti: Ол оқ кезлет-
 ті - Ол оқ кезетті*.» Басқаларға да сондай.

(كَزَلْتُورُ - كَزَلْتِمَاكُ) Kezletuғ-kezletmek: Кез-
 летуғ-кезлетмек - Кезетер-кезетпек).

كِزَلْتِي КІЗЛЕТТИ КІЗЛЕТТИ: жасыртты.

«اِنَّ مَنَا سَوَزُ كِزَلْتِي» ОI маңа söz kizletti:
 Ол маңа сөз кізлетті - Ол маған сөз жа-
 сыртты.» Басқаларға да сондай.

* Бұл жерде қазақшадағы «кезеді» мәнінен өзгешелеу. Кез - жебенің құйрығы (ДТС., 305-стр.), демек, жебенің кезін шығарды, не жебенің кезін адырнаға салды (ДТС., 305-стр.) деген мағынада. А.Е.

كزَلْتُمْ كِزْلَتُمْ - كزَلْتُمْ Kizletyŋ-kizletmek: Кіз-
летүр-кізлетмек - Жасыртар-жасыртпақ).

كَمَلْتِي كEMLETTI КЕМЛЕТТИ: ауыртты.

«بُوَاتِ اَنْعِ كَمَلْتِي» Bu ot atyŋ kemletti: Бү
от атығ кемлетті - Бұл шөп атты ауыртты;
бұл шөп (дәрі) атқа ауыр соқты.»

كَمَلْتُمْ كَمَلْتُمْ Kemletyŋ-kemletmek: Кем-
летүр-кемлетмек - Ауырта-ауыртпақ).

تَرَمَّتِي TARMATTY ТАРМАТТЫ: тырнатты.

«اِنَّكَ يُوْزِنُ تَرَمَّتِي» Ol anyñ jyzin tarmat-
ty: Ол аның иүзін тарматты - Ол оның жүзін
тырнатты.» (تَرَمَّتُمْ - تَرَمَّتُمْ Tarmatur-tarmat-
maq: Тарматүр-тарматмақ - Тырнатар-тыр-
натпақ).

جَرَمَّتِي ЖЕРМЕТТИ ЖЕРМЕТТИ: түйдірді; өргізді.

«اَلْبِ اَرِ اِنَّ جَرَمَّتِي» Alp er atyñ jermetti:
Алып ер атын жерметті - Алып ер атының
құйрығын түйдірді, Алып ер атының құйры-
ғын жібекпен өргізді.» Атының құйрық-
жалын асыл жібекпен түйгізу ерліктің,
батырлықтың белгісі. Білтелеп түйіп өрген
нәрсенің бәріне осылай деседі. Қамшы-
ның ұшын жіңішке таспамен өріп түйіп
тастаған секілді. (جَرَمَّتُمْ - جَرَمَّتُمْ Jer-
metyŋ-jermetmek: Жерметүр-жерметмек -
Өргізер-өргізбек).

سَرَمَّتِي SERMETTY СЕРМЕТТИ: суыртты; аулатты.

«اِنَّكَ يَلِقُ سَرَمَّتِي» Ol aŋar balyq sarmat-

ты: Ол аңар балық сарматты - Ол оған балық аулатты.»

سَرْمَتْتِي SERMETTI SERMETTI: сүздірді; айырып алдырды.

«ال تَتْمَاج سَرْمَتْتِي» Ol tutmash sermetti: Ол тұтмаш серметті - Ол (судан) тұтмашты айырып алдырды.» Сұйықтан қандай да бір нәрсе сүзіп алынса да осылай делінеді.

سَرْمَتْتُور سَرْمَتْمَاك Sermetür-sermetmek: Серметүр-серметмек - Сүздірер-сүздірмек).

سَرْمَاتْتِي SARMATTY SARMATTY: оратты.

«ال يَشْغَنِي يَغَاغَا سَرْمَاتْتِي» Ol jышығны жығашқа sarmatty: Ол иышығны иығашқа сарматты - Ол жіпті ағашқа оратты.» Басқаларына да осы секілді қолданылады.

سَرْمَاتُور سَرْمَاتْمَاق Sarmatur-sarmatmaq: Сарматүр-сарматмақ - Оратар-оратпақ).

قَاتْنَاتْتِي ҚАТНАТТЫ ҚАТНАТТЫ: қайталадты.

«ال اَنْكَ سَوْرِن قَاتْنَاتْتِي» Ol аның sözün қатнатты: Ол аның сөзін қатнатты - Ол оның сөзін қайталадты.» (قَاتْنَاتُور - قَاتْنَاتْمَاق) Qatnatur-qatnatmaq: Қатнатүр-қатнатмақ - Қайтала-тар-қайталадтақ).

قَاسْنَاتْتِي ҚАСНАТТЫ ҚАСНАТТЫ: қалшылдадты; қалтыратты.

«ال تَمْلُغْ اَنْبِي قَاسْنَاتْتِي» Tumlug аны қаснатты: Түмлүг аны қаснатты - Оны суық қалтыратты.» Қатты суықтан тісі-тісіне тимей

қалшылдап кетті. (قَسَنَاتُورُ - قَسَنَاتِمَاقُ) Қаснатур-қаснатмақ: Қаснатүр-қаснатмақ - Қалтыратар-қалтыратпақ).

بُلْنَاتِي BULNATТЫ БҰЛНАТТЫ: тұтқындатты.

«بُلْنَاتِي أَلْ أُنِي بُلْنَاتِي» Ol аны bulnatty: Ол аны бұлнатты - Ол оны тұтқындатты.»

(بُلْنَاتُورُ - بُلْنَاتِمَاقُ) Bulnatur-bulnatмақ: Бұлнатүр-бұлнатмақ - Тұтқындатар-тұтқындатпақ).

قَلْنَاتِي ҚАЛНАТТЫ ҚАЛНАТТЫ: қалындатты; қалындады.

«قَلْنَاتِي بِلْفَا نَانَا» Jufқа нең қалnatty: Иүфқа нең қалнатты - Жүқа нәрсе қалындады.» Бұл сөздің негізі «قَلْنَاذِي» қалназты: қалназдзты» болған. «ذ - з(дз)» әрпі «ت - т» әрпіне үндесіп сіңіп кеткен. (قَالْنَاتُورُ - قَالْنَاتِمَاقُ) Қалнатур-қалнатмақ: Қалнатүр-қалнатмақ - Қалындатар-қалындатпақ).

ТҮП НЕГІЗІ МҰЗОАФ БОЛЫП КЕЛЕТІН СӨЗДЕРДІҢ КЕЙБІРІ

شُوشَشْدِي ШУВШАШДЫ ШҰБШАШДЫ: сыбырласты.

«شُوشَشْدِي بِلْ أَلْ أُنَاكُ بِلْ» Ol аның birle шувшашды: Ол аның бірле шұбшашды - Ол онымен бірге сыбырласты.» (شُوشَشُورُ - شُوشَشِمَاقُ)

Шувшашиг-шувшашмақ: Шұбшашүр-шұбшашмақ - Сыбырласар-сыбырласпақ).

قَوْشَشْدِي ҚОҒШАШДЫ ҚОҒШАШДЫ: бусанысты.

«كشيلار قمع قغششدى» Кішілер қамуғ қоғшашды: Кішілер қамуғ қоғшашды - Кісілер түгелдей бусанысты.» (قغششور - قغششماق) Қоғшашиг-қоғшаштақ: Қоғшашүр-қоғшашмақ - Бусанысар-бусаныспақ). Кей-кейде осы сөздегі «ғ — ғ» әрпінің орнына «خ — х» әрпі де қолданылады.

«قغششدى» ҚОВШАШДЫ ҚОВШАШДЫ: қолдасты; жәрдемдесті.

«ال انك اقرن قغششدى» ОI аның оқын қовшашды: ОI аның оқын қовшашды - ОI оның оғын жонуға жәрдемдесті.»

«قغششور - قغششماق» Қовшашиг-қовшаштақ: Қовшашүр-қовшашмақ - Жәрдемдесер-жәрдемдеспек).

«كغششدى» КЕВШЕШДІ КЕВШЕШДІ: күйсесті.

«تغى اوت كغششدى» Tewe ot кевшешді: Tewe ot кевшешді - Түйе шөп күйсесті.»

«كغششور - كغششماك» Кевшешүр-кевшештек: Кевшешүр-кевшешмек - Күйсесер-күйсеспек.)

МУЗОАФТЫҢ ТАҒЫ БІР ТҮРІ

«تلغقلندى» TULҚUҚLANDЫ ТҰЛҚҰҚLANDЫ: тұлым толқынланды; қобырады.

«تلغقلندى نانك» Tulқuқlandы нең:

Тұлқуқланды нең - Нәрсе тұлымдай толқын-
данды, қобырады.» (تُلُقُقْلَانُورُ - تُلُقُقْلَانِمَاقُ)

Tulқuқlanur-tulқuқlanmaq: Тұлқуқланур-
тұлқуқланмақ - Қобырап көтерілер-қобы-
рап көтерілмек).

تُرْكَكَلْنَدِي *
TYRGEKLENDI ТҮРГЕКЛЕНДІ: түрілді; орал-
ды.

تُونُ تَرْكَكَلْنَدِي
Ton түrgeklenди: Тон түргек-
ленді - Тон түрілді; тон боқшаға оралып
түйілді.» (تُرْكَكَلْنَمَاقُ - تَرْكَكَلْنُورُ)
Tүrgeklenүг-
tүrgeklenmek: Түргекленур-түргекленмек -
Түрілер-түрілмек).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

يَرْبَتِي -
JARPATTY IARPATTY: жер басты; оңалып- аяғынан
тұрды.

اِيْغَلِكُ يَرْبَتِي
Iglіk jaрattы: Игліг иарпатты
- Науқас аяғынан тұрды.» «اِغْلَانُ يَرْبَتِي»
Oғlan jaрattы: Оғлан иарпатты - Ұлан аяқтан-
ды.» (يَرْبَتَمَاقُ - يَرْبَتُورُ)
Jaрatur-jaрatmaq:
Иарпатур-иарпатмақ - Аяғынан тұрар-аяғы-
нан тұрмақ.)

Бұл сөздің өуелгі түрі «يَرْبَاذْتِي» жағразты:
иарпадзты» болған. Кейін: «ز - з (дз)» әрпі
«ت - т» әрпіне үндесіп кірігіп кеткен.

يَلْبِطِي JELPETTI ИЕЛПЕТТИ: дымқылдады; сулады..

«O1 atқа ашвар jelpetti: Ол атқа ашвар иелпетті - Ол атқа жем сулады.»; яғни, сұлы, сабан, кебек секілді жемді суға араластырып берді. (يَلْبِطِي - يَلْبِطِي Jelretur-jelretmek: Иелпетүр-иелпетмек - Дымқылдар-дымқылдамақ).

Жаңбыр суы жердің бетін малшындырып, суландырып кетсе де осы сөз қолданылды.

«يَلْبِطِي يَغْمُرُ يَرِيكَ يَلْبِطِي Jaғmur jerig jelpetti: Иағмүр иеріг иелпетті - Жаңбыр жерді суға малшындырды» дейді.

يَلْبِطِي JELPITTI ИЕЛПИТТИ: желпітті; желпіді.

«O1 anaғ siңek jelpitti: Ол аңар siңek иелпітті - Ол оған шыбынды желпітті.»

(يَلْبِطِي - يَلْبِطِي Jelpitug-jelpitmek: Иелпітүр-иелпітмек - Желпітер-желпітпек).

يُنْجِطِي JUNJUTTI ИҮНЖҰТТЫ: ренжітті; жүнжітті.

«O1 aны junjutty: Ол аны иүнжұтты - Ол оны ренжітті.»

(يُنْجِطِي - يُنْجِطِي Junjytur-junjytmaq: Иүнжытүр-иүнжытмақ - Ренжітер-ренжітпек).

يَاطِرِي JAPRYTTY ИАПРЫТТЫ: тікті; тікірейтті.

«At қулақын japytty: At қулақын иапрытты - At қулағын тікті.» Бір-

деңеден үріккенде, бірденеге елендегенде ат осылай құлағын тігеді.» (يَبْرُتُورُ - يَبْرُتُمَاقُ) Jarғытуғ-jarғытмақ; Иапрытүр-иапрытмақ - Тігер-тікпек).

يَبْرُتُوتِي JAҒРЫТТЫ ИАҒРЫТТЫ: жауыр қылды.

«O1 менің атығ jaғғытты: Ол менің атығ иағрытты - Ол менің атымды жауыр қылды.» Басқаларға да осы секілді. (يَبْرُتُورُ - يَبْرُتُمَاقُ) Jaғғытуғ-jaғғытмақ; Иағрытүр-иағрытмақ - Жауыр қылар-жауыр қылмақ).

يَبْرُتُوتِي JAVРЫТТЫ ИАВРЫТТЫ: арықтатты; титықтатты, әлсіретті.

«O1 аны javғытты: Ол аны иаврытты - Ол оны арықтатты.»

(يَبْرُتُورُ - يَبْرُتُمَاقُ) Javғытуғ-javғытмақ; Иаврытүр-иаврытмақ - Титықтатар-титықтатпақ).

يَبْرُتُوتِي JOLРЫТТЫ ИОЛРЫТТЫ: жалындатты; алаулатты.

«O1 ot jolғытты: Ол от иолрытты - Ол отты жалындатты.»

يَبْرُتُوتِي JOLРЫТТЫ ИОЛРЫТТЫ: жалтыратты.

«O1 tuşуғ jolғытты: Ол түшүғ иолрытты - Ол түшты* жалтыратты; Күн түссе де, түспесе де жалтырап тұратын

* Бірнеше мағынасы бар. Бұл жерде «алтын айылбас», немесе «алтын зерлі төж». (Қараңыз: ДТС., 590-стр.).

қалқандай, иә табақтай жалтыратты.»

(يَلْرَتُورُ - يَلْرَتْمَاقُ) Jolgytur-jolgytmaq: Иолры-
түр-иолрытмақ - Жалтыратар-жалтырат-
пақ).

يَلْرَاتْتِي JOLRATТЫ ИОЛРАТТЫ: жалтылдатты. (Жалтылдатып
жақты; жалтыратып жақты. А.Е.)

كِرْشَانِ اَنْكُ بُوْزِيْنِ يَلْرَاتْتِي Kırşen aның jüzin jol-
ratty: Кіршен аның иүзін иолратты - Опа-
далап оның жүзін жалтылдатты.» Бірдеңе-
ні екінші бір нәрсе жалтылдатса, жарқы-
ратса да осылай деп айтылады.

اَلْ قُمْغَانِغِ يَلْرَاتْتِي Ol qumğanıg jolratty: Ол
құмғануғ иолратты - Ол құманды жалты-
ратты.» Жалтыраған нәрсенің барлығына
осы сөз қолданыла береді. (يَلْرَتُورُ - يَلْرَتْمَاقُ)

Jolratur-jolratmaq: Иолратүр-иолратмақ -
Жалтыратар-жалтыратпақ). Осындағы және
алдыңғы етістіктерде «ی — и» әрпінің
зәммамен оқылғанынан гөрі фатхамен
оқылғаны дұрысырақ.

يَارْسَاتْتِي JARSYТТЫ ИАРСЫТТЫ: жиіркендірді; сескендірді.

اَلْ اِنِّي يَارْسَاتْتِي Ol аны jarsytty: Ол аны иар-
сытты - Ол оны жиіркендірді.» (Ол оны та-
мақ жей алмайтындай жиіркентті.)

(يَارْسَاتْتِي - يَارْسَاتْتِي) Jarsytur-jarsytmaq: Иарсытүр-
иарсытмақ - Жиіркендірер-жиіркендірмек)

Негізінде: يَارْ سُوْذْتِي Jer suzty: Иер сүдзты -
Жиреніп жерге түкірді» болады, «ژ — з (дз)»

әрпі «ت — т» әрпімен сіңісіп кеткен.

يُكْسِتِي JYKSETTI ИҮКСЕТТИ: биіктетті.

«أَلْ تَامُ يَكْسِتِي» Ol tam jyksetti: Ол там иүксетті - Ол тамды биіктетті. Ол тамды биіктетті де бекітті.» Бірденені бекіткенде, нық орнықтырғанда да осылай дейді.

يُكْسِتِي - يُكْسِتَمَاكُ Jyksetür-jyksetmek: Иүксетүр-иүксетмек - Биіктетер-биіктетпек).

يُجْمِشِتِي JUMŞATTTY ИҮМШАТТЫ: жұмсартты.

«أَلْ تَرِي يُجْمِشِتِي» Ol teri jumşatты: Ол тері иүмшартты - Ол тері жұмсартты.»

«أَلْ قَتْنِغُ نَانْكَنِي يُجْمِشِتِي» Ol қатығ неңні jumşatты: Ол қатығ неңні иүмшатты - Ол қаты нәрсені жұмсартты.»

«أَلْ أَرْ سَوْزُكُ يُجْمِشِتِي» Ol er sezyg jumşatты: Ол ер сөзүг иүмшатты - Ол ер сөзін тез-тез сөйледі.» Құранды тез оқып, тез жатқа айтса да осы сөз қолданылады.

يُجْمِشِتِي - يُجْمِشِتَمَاكُ Jumşatur-jumşatмақ: Иүмшатүр-иүмшатмақ - Жұмсартар-жұмсартпақ).

يُفْغَاتْتِي JUҒҒАТТЫ ИҮҒҒАТТЫ: тентек болып кетті; аусар болды.

«أَغْلَانُ يُفْغَاتْتِي» Oğlan juғғatты: Оғлан иүғғатты - Бала аусар болды.» Бұл сөздің әуелгі түрі «يُفْغَاذْتِي» juғғazты: иүғғадзты» болып, «ذ — з(дз)» әрпі «ت — т» әрпіне кірігіп кеткен.

يُفْطَرُ جُفْرَاتُ جُفْرَاتُ Jufɣatur-jufɣatmaq: Иүфғатүр-иүфғатмақ - Аусарланар-аусарланбақ).

يَلْفَتِي JALFATṬI ИАЛҒАТṬИ: жалатты.

«اِنَّ اَنْكَرَ يَاغٌ يَلْفَتِي» Ol аңар bal jalɣatṭy: Ол аңар бал иалғатты - Ол оған бал жалатты.»

(يَلْفَتُورُ - يَلْفَتَمَاقُ) Jalfatur-jalɣatmaq: Иалғатүр-иалғатмақ - Жалатар-жалатпақ).

يَلْفَتِي JALFATṬI ИАЛҒАТṬИ: жалатты.

«اِنَّ اَنْكَرَ يَاغٌ يَلْفَتِي» Ol аңар jaɣ jalɣatṭy: Ол аңар иағ иалғатты - Ол оған май жалатты.» «غ - ڭ» әрпімен де айтылады. (Жоғарыдағы сөз секілді. - А.Е.)

(يَلْفَتُورُ - يَلْفَتَمَاقُ) Jalfatur-jalɣatmaq: Иалғатүр-иалғатмақ - Жалатар-жалатпақ).

يَرْجَتِي JÖRGETṬI ИӨРГЕТṬИ: оратты.

«اِنَّ اِيْبَ يَرْجَتِي» Ol jыр jörgetṭi: Ол иып иөргетті - Ол жіп оратты.» Аяққа шылғау ораса да осылай дейді. Басқалары да осы секілді.

(يَرْجَتُورُ - يَرْجَتَمَاقُ) Jörgetür-jörgetmek: Иөргетүр-иөргетмек - Оратар-оратпақ).

يَبْلِطِي JЫPLATṬI ИЫПЛАТṬИ: жіпетті; жіппен (әлденені) жүлдырды.

«اِرَاغُتُ يَوْزَنُ يَبْلِطِي» Uraɣut jyzin jырlatṭy: Ұрағұт иүзін иыплатты - Қатын бетінің түгін жіппен жүлдырды.» (يَبْلِطُورُ - يَبْلِطَمَاقُ) Jырлатур-jырлатмақ: Иыплатүр-иыплатмақ - Жіптетер-жіптетпек).

يَاتْلَاتْتِي جАТЛАТТЫ ИАТЛАТТЫ: жадылатты.

«بَكَّ يَاتْلَاتْتِي» Beg jatlatты: Бег иатлатты - Бек жадылатты; Бек жел соқтырып, жаңбыр жауғызу үшін дұға оқытты.» (يَاتْلَاتْتِي - يَاتْلَاتْتِي)

Jatlatur-jatlatmaq : Иатлатүр-иатлатмақ - Жадылатар-жадылатпақ). Бұл түрік елдерінде белгілі дәстүрлі әдет. Ұлы Төңірдің күдірет-күзыретімен, жада тасына дұға оқу арқылы жел тұрғызады, жаңбыр жауғызып, суық шақырады.

يَزَلَّتِي JAZLATТЫ ИАЗЛАТТЫ: жайды; жайлатты*.

«ال قوين يَزَلَّتِي» Ol қojun jazlatты: Ол қойын иаилағда иазлатты - Ол қойын жайлауда жайлатты.»

Jazlatur-jazlatmaq: Иазлатүр-иазлатмақ - Жайлатар-жайлатпақ).

يَجَلَّتِي JЫҒЛАТТЫ ИЫҒЛАТТЫ: жылатты.

«ال انى يَجَلَّتِي» Ol any jығlatты: Ол аны иығлатты - Ол оны жылатты.»

Jығlatur-jығlatmaq: Иығлатүр-иығлатмақ - Жылатар-жылатпақ).

يَجَلَّتِي JAҒЛАТТЫ ИАҒЛАТТЫ: майлатты; май жақтырды.

«ال قغشنى يَجَلَّتِي» Ol қоғшыны jaғlatты: Ол қоғшыны иағлатты - Ол қайысты майлатты.» Басқасы да сондай. (يَجَلَّتِي - يَجَلَّتِي)

Jaғlatur-jaғlatmaq : Иағлатүр-иағлатмақ - Майлатар-майлатпақ).

* «Жаздатты» десе де түсінікті: «Қыстатты», «жаздатты» дегендер секілді. А. Е.

يَقْلَتِي JOҚЛАТТЫ ИОҚЛАТТЫ: жоғарылатты.

«الْأَنْبِيَاءُ تَأْتِي بِقَلْتِي» Ol аны тағқа жоқлатты: Ол аны тағқа иоқлатты - Ол оны тауға жоғарылатты.» (يَقْلَتِي - يَقْلَتِي) Joqlatur-joqlatmaq : Иоқлатуір-иоқлатмақ - Жоғарылатар-жоғарылатпақ).

يُكْلِتِي JYKLETTI ИҮКЛЕТТИ: жүктеді; жүк арттырды.

«الْأَنْبِيَاءُ يَكْلِتِي» Ol жүк жүклетті: Ол иүк иүклетті - Ол жүк арттырды.»

(يُكْلِتِي - يُكْلِتِي) Jykletyг-jykletmek: Иүклетуір-иүклетмек - Жүк арттырар-жүк арттырмақ).

يُكِلِتِي JYKLETTI ИҮКЛЕТТИ: үкілетті; үкі тақтырды.

«الْأَنْبِيَاءُ يَكِلِتِي» Ol оқ жүклетті: Ол оқ иүклетті - Ол жебені үкілетті; Ол оққа қауырсын тақтырды.» (يُكِلِتِي - يُكِلِتِي) Jykletyг-jykletmek: Иүклетуір-иүклетмек - Үкілетер-үкілетпек). Бұл сөздің дұрысы негізінде:

«يُكِلِتِي Jyk letti: Иүк летті» болған еді.

يَجْلِتِي JAMLATТЫ ИАМЛАТТЫ: сыпыртты.

«الْأَنْبِيَاءُ يَجْلِتِي» Ol evin jamlattı: Ол ебін иамлатты - Ол үйін сыпыртты.» (يَجْلِتِي - يَجْلِتِي) Jamlatur-jamlatmaq : Иамлатуір-иамлатмақ - Сыпыртар-сыпыртпақ).

يَجْشِنِي JAШНАТТЫ ИАШНАТТЫ: жасындатты. (Найзағай ойнатты. - А.Е.)

«يَجْشِنِي» Tәңгі жашын жашнатты:

Тәңрі иашын иашнатты - Тәңрі жасын жасындатты.» Кісі қылышын жарқылдатса да, осылай дейді. Басқалары да осы секілді. Бір нәрсе жарқылдаса, жалаң қақса осы сөз арқылы білдіріледі.

Жырда былай деп келген:

«يَشْنَتُ فَلَاحَ بَشْنِي إِذَا قَقَلَ يَرَا
بِجَلْبِ أَنْكَ يَبْنِي تَقِي قَلَقُنْ تَرَا»

Јашнат қылыш башы үзе қаңқыл жара
Рышлыр аның бойны тақы қалқан тұра:*

*Иашнат қылыш башы үзе қаңқыл иара,
Пышлыт аның бойны тақы қалқан тұра -*

*Қылышыңды жасындатып, қый басын,
Мойны үзіліп, қалқан-сауыт қирасын!»*

(Қылышыңды жауыңның басында жасындай ойнат, басын қақ, жарала; Мойны кесілсін, қалқаны мен сауыт-сайманы қиылып, быт-шыт болсын).

(يَشْنَتُورُ يَشْنَتُورُ يَشْنَتُورُ Яшнатур-јашнатмақ: Иашнатүр-иашнатмақ - Жасындатар-жасындатпақ).

* Бұл сөз жазба нұсқасында «بَشْنِي Башны: Башны» сияқты жазылған. Дұрысы:

«بَشِي башы: Башы.»

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

يَيْلَتِي جАЛАТТЫ ИАЙЛАТТЫ: жайлатты.

«الْأَنِي تَاغْدَا يَيْلَتِي» Ol аны тағда jajlattы: Ол аны тағда иайлатты - Ол оны тауда жайлатты.» Басқасы да осындай.

(يَيْلَتُمَاقُ - يَيْلَتُورُ Jajlatur-jajlatmaq : Иайлатүр-иайлатмақ - Жайлатар-жайлатпақ).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МЕНҚҰСЫ

بِيْنَتِي ВОЈНАТТЫ БОЙНАТТЫ: бойын тіктетті; бой тартқызды.

«الْأَغْلَانِي إِشْقَا بِيْنَتِي» Ol oғланны ышқа boj-nattы: Ол оғланны ышқа bojнатты - Ол ұлын іске бой тартқызды.» (بِيْنَتُمَاقُ - بِيْنَتُورُ Woj-natur-bojnatmaq: Бойнатүр-бойнатмақ - Бой тартқызар-бой тартқызбақ).

سَيِّبَتِي САЈРАТТЫ САЙПАТТЫ: сарп еткізді; ысырапатты.

«الْأَتَاغЫم سَیِّبَتِي» Ol tavaғым sajratты: Ол таварын сайпатты - Ол малын ысырапатты. (سَیِّبَتُمَاقُ - سَیِّبَتُورُ Sajratur-sajratmaq : Сайпатүр-сайпатмақ - Ысыраптаар-ысыраптамақ).

سَيِّرَتِي САЈРАТТЫ САЙРАТТЫ: сайратты.

«الْأَنَاغ سَيِّرَتِي سَوْرُكُ» Ol аңағ sajratты sөзүг: Ол аңар сайратты сөзүг - Ол оған сөзін сайратты. Ол оны сайратты, көп сөй-

летті.» (سَیْرَتُمَاقْ - سَیْرَتُورْ Sajratur-sajratмақ:
Сайратүр-сайратмақ - Сайратар-сайратпақ).

قَیْنَتَیْ ҚАЈНАТТЫ ҚАЙНАТТЫ: қайнатты.

«أَلْ أَشِجْ قَیْنَتَیْ O1 ашыч қайнатты: Ол ашыч
қайнатты - Ол қазан қайнатты.»

(قَیْنَتُمَاقْ - قَیْنَتُورْ Қайnatur-қайнатмақ : Қай-
натүр-қайнатмақ - Қайнатар-қайнатпақ).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ ҒҰННАЛЫЛАРЫ

اِنْكَرْتَیْ ЫҢРАТТЫ ЫҢРАТТЫ: еңіретті.

«أَلْ اِنْكَرْتَیْ O1 аны ыңғатты: Ол аны
ыңратты - Ол оны еңіретті.»

(اِنْكَرْتُمَاقْ - اِنْكَرْتُورْ Ыңratur-ыңratмақ:
Ыңратүр-ыңратмақ - Еңіретер-еңіретпек).

مِنْكَدْتَیْ МІҢДЕТТИ МІҢДЕТТИ: жұлғызды.

«أَلْ اِنْكَرْتَیْ O1 аның сашын миң-
detti: Ол аның сашын миңдетті - Ол оның
сашын жұлғызды.» (مِنْكَدْتُمَاقْ - مِنْكَدْتُورْ Миңdetүт-
миңdetmek: Миңдетүр-миңдетмек - Жұлғызар-
жұлғызбақ).

چِیْنْكَرْتَیْ ЧЫҢРАТТЫ ЧЫҢРАТТЫ: шыңғырлатты.

«أَلْ قَیْنَتَیْ O1 қонғағу чыңғатты:
Ол қонғағу чыңратты - Ол қоңырауды шы-
ңғырлатты.» (چِیْنْكَرْتُمَاقْ - چِیْنْكَرْتُورْ Чыңgatur-
чыңgatмақ: Чыңратүр-чыңратмақ - Шыңғыр-
латар-шыңғырлатпақ).

مَنْكُرَتِي MAҢРАТТЫ MAҢРАТТЫ: маңыратты. (Аңыратты; бақыртты. - А.Е.)

«الْأَنْبِيَّاءُ مِنْكُرَتِي» O1 аны маңратты: Ол аны маңратты - Ол оны маңыратты.» (مَنْكُرَتِي تَوْر) مَنْكُرَتِي Maңratır-maңratmaq: Maңratır-maңratmaq - Baқыrtar-baқыrtmaq).

مَنْكُرَتِي MӨҢРЕТТИ MӨҢРЕТТИ: мөңіретті; өкіртті.

«أَلْأَوْذَانُ مِنْكُرَتِي» O1 изны мөңretti: Ол үдзны мөңретті - Ол өгізді мөңіретті.» «أَوْتِ أَشْجِنِي مِنْكُرَتِي» Ot ашычны мөңretti: Ot ашычны мөңретті - Ot қазанды мөңіретті; Ot қазанды (өгіздей мөңіретіп) бұрқылдатып қайнатты.» «أَلْأَرْضُ مِنْكُرَتِي» O1 erñi urup мөңretti: Ол ерні үрүп (өгіздей мөңіретіп) өкіртті.» (مَنْكُرَتِي تَوْر مَنْكُرَتِي مَأْك) Mөңretır-mөңretmek: Mөңretır-mөңretmek - Mөңireter-mөңiretpek).

مَنْكُرَتِي MEҢЗЕТТИ MEҢЗЕТТИ: ұқсатты.

«أَلْبَيْرُ نَانِكُنِي بَيْرًا مَانْكَرَتِي» O1 bir neñni birge meңzetti: Ол бір неңні бірге меңзетті - Ол бір нәрсені бірдеңеге ұқсатты.» (مَنْكُرَتِي تَوْر مَنْكُرَتِي مَأْك) Meңzetır-meңzetmek: Meңzetır-meңzetmek - Ұқсарar-ұқсарmaq).

تَنْكَلَتِي ТАҢЛАТТЫ ТАҢЛАТТЫ: таңдantты.

«أَلْمَنِي تَنْكَلَتِي» O1 meni taңlatты: Ол мені таңлатты - Ол мені таңдantты.»

تَنْكَلَتُورُ - تَنْكَلَتُمَاقُ Таңлатур-таңлатмақ: Таңлатур-таңлатмақ - Тандантар-тандантар.)

تَنْكَلَتِي ТЫҢЛАТТЫ ТЫҢЛАТТЫ: тыңдатты.

«الْ مَنْكَا سَوْزُ تَنْكَلَتِي» Ol maña söz тыңлатты: Ол маңа сөз тыңлатты - Ол маған сөз тыңдатты.»
تَنْكَلَتُورُ - تَنْكَلَتُمَاقُ Тыңлатур-тыңлатмақ: Тыңлатур-тыңлатмақ - Тыңдатар-тыңдатар.)

سَنْكَلَتِي САҢЛАТТЫ САҢЛАТТЫ: саңғытты.

«الْ قُشْنِي سَنْكَلَتِي» Ol қушпы саңлатты: Ол қушпы саңлатты - Ол құсты саңғытты.» Басқаларға да осы секілді. (سَنْكَلَتُورُ - سَنْكَلَتُمَاقُ) Саңлатур-саңлатмақ: Саңлатур-саңлатмақ - Саңғытар-саңғытпақ.)

مَنْكَلَتِي МЕНҒЛЕТТИ МЕНҒЛЕТТИ: дәндетті; дән тергізді.

«الْ قَاَزِغُ مَنْكَلَتِي» Ol қазығ менғлетті: Ол қазығ менғлетті - Ол қазды дәндетті.»

مَنْكَلَتُورُ - مَنْكَلَتُمَاقُ Менғлетур-менғлетмек: Менғлетур-менғлетмек - Дәндетер-дәндетпек).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

يَنْكَزَتِي ЈАҢЗАТТЫ ИАҢЗАТТЫ: жария еткізді.

«الْ اَنْكُرُ سَوْزُكُ يَنْكَزَتِي» Ol аңар sözyg jaңzatты: Ол аңар сөзүг иаңзатты - Ол оған сөзін жария еткізді; Ол оған айтуға болмайтын сөзін айтқызды.»
يَنْكَزَتُورُ - يَنْكَزَتُمَاقُ Јаңзатур-јаңзатмақ: Иаңзатур-иаңзатмақ - Жария еткізер-жария еткізбек).

يَنْكَشِتِي JAŃШАТТЫ ИАҢШАТТЫ: айландырды; басын қатырды.

«أَنْ أَنْكَشِتِي» Ol аның башын жаңшатты: Ол аның башын иаңшатты - Ол оның басын айналдырды; (Ол оның басын қатырды).» يَنْكَشِتُور - يَنْكَشِمَاق) Жаңшатур-жаңшатмақ: Иаңшатұр-иаңшатмақ - Айландырар-айландырмақ).

يَنْكَلَتِي JUҢЛАТТЫ ИҰҢЛАТТЫ: қырықтырды; жүн қырықтырды.

«أَنْ كُوَيْغُ يَنْكَلَتِي» Ol қойғу жаңлатты: Ол қойғу иұңлатты - Ол қойдың жүнін қырықтырды». Түйеге қатысты да осы сөз қолданылады.

يَنْكَلَتُور - يَنْكَلِمَاق) Juңlatur-juңlatмақ: Иұңлатұр-иұңлатмақ - Жүндетер-жүндетпек).

Ереже:

Бұл баптың бұйрық райлы етістігі төрт түрлі.

Мысалы: «تَفْرَتٌ tavrat: таврат - тездет, асықтыр», «تَبْرَتٌ tebet: тебет - қозғалт; тербет» дегендер сияқты. Болымсыз түрі: «تَفْرَتْمَا tavratma: тавратма - асықтырма», «تَبْرَتْمَا tebetme: тебетме - қозғалтпа» болып келеді.

Бұл баптағы түбірі мұзоаф етістіктердің бұйрық райында бір өріп қайталанады: «أَيْشِغُ آرْتٌ айшығ артат: ышығ артат - істі бүз», «أَنْ سَيْغَتٌ аны сығтат: аны сығтат - оны жылат» дегендер секілді. Осының істі істеушіні аңғартатын түрі мынадай:

«تَبْرَتَغْجِي» tavratғишы: тавратғушы - асықтырушы», «تَبْرَتَغْجِي» tebret-
gүші: тебретгүші - қозғалтушы». Оғызша: «تَفْرَتَجِي» tavrattашы:
тавратташы», «تَبْرَتَجِي» tebretteші: тебреттеші» болады.

Іс-әрекеттің үздіксіз жүретіндігін, тоқтаусыз екендігін біл-
діретін түрі: «تَفْرَتَغَان» tavrattан: тавратған - асықтыратын», «تَبْرَتَغَان»
tebretgen: тебретген - қозғалтатын; тербейтін» секілді болады.

Бір істі істеу ниетін, істі атқаруға пейілді екендігін білдіре-
тін түрі: «تَفْرَتَغْاِقْ اَر» tavrattығсақ ер: тавратығсақ ер - тездеткісі
келетін ер; асықтырмақ ниеттегі адам», «اَنْ يَغَاغِعْ تَبْرَتَغْسَاكْ اَنْ»
Ol жығашығ tebretigsek ol: Ол иығашығ тебретігсек ол - Ол
ағашты тербеткісі келетін адам ол»- секілді болып келеді.

Бір іс-әрекетті атқару, орындау сол істі істеушінің тиісті
міндеті екендігін білдіретін түрі: «اَنْ تَفْرَتَغْلُقْ اَنْ» Ol tavrattығлық
ol: Ол тавратығлық ол - Ол тездеткілік ол, яғни ол тездетті-
ретін еді, тездеттіруге тиісті еді», «اَنْ تَبْرَتَغْلِكْ اَرْدِي» Ol tebre-
tiglik erdi: Ол тебретіглік ерді - Ол тербеткілік еді, яғни ол
тербетуге, қозғалтуға тиісті еді»- дегендер секілді болады.

Оғыздардың кейбірі мұндай тұстарда «л — л» әрпінің орны-
на «с — с» әрпін қолданады. Мысалы: «اَنْ تَفْرَتَغْسُقْ اَرْدِي» Ol
tavrattығсақ erdi: Ол тавратығсақ ерді - Ол асықтыруға тиісті
ерді., «اَنْ تَبْرَتَغْسَاكْ اَرْدِي» Ol tebretigsek erdi: Ол тебретігсек
ерді - Ол тербетуге тиісті еді».

Оғыздардың енді бір бөлегі мұндай тұстарда «к — к» әрпін
«й — й» әрпіне айналдырып жібереді. «اَنْ تَفْرَتَغْسِي اَرْدِي» Ol tav-
rattығсы erdi: Ол тавратығсы ерді»,

«اَنْ تَبْرَتَغْسِي اَرْدِي» Ol tebretigsi erdi: Ол тебретігсі ерді»

дегендер секілді. Бұлардың мән-мағынасы алдыңғыдағыдай. Өйтсе де, алдыңғы дұрысырақ. Бұл ретте оғыздардың бірқатары таза, түпкі түріктерге сүйенеді.

Істі істеуге ниеттеніп, сол істі атқарып жатқанын білдіретін түрі: «*اَل تَفَرَّتْغَلِي اَل* Ol tavratyǵly ol: Ол тавратығлы ол - Ол асығулы ол», «*اَل تَبْرَتَكَلِي اَل* Ol tebretigli ol: Ол тебретіглі ол - Ол тербетулі ол; ол тербетіп, қозғалтып жатқан адам ол.»

Істелген істің, әрекеттің мәнін, нәтижесін білдіретін түрі, мефүл есім: «*تَشْرَتَمِيش* tavratmysh jыр: тавратмыш иып - иірілген жіп; түйдектелген жіп», «*تَبْرَتَمِيش* tebretmiş neң: тебретміш нең - қозғалған нәрсе, тербетілген нәрсе»- дегендер секілді.

Уақыт, мезгіл есімдері, мекен-жай есімдері, құрал-жабдық есімдері (атаулары. -А.Е.) туралы ережелер жоғарыдағыдай. «*تَفْرَتَغُو يِب* Tavratǵu jыр: Тавратғу иып - Иірілетін жіп; түйдектелетін жіп»; «*تَبْرَتَكُو نَانَك* Tebretǵu neң: Тебретғу нең - Қозғалатын нәрсе, тербетілетін нәрсе»; «*تَبْرَتَكُو يِر* Tebretǵu jer: Тебретғу иер - Қозғалатын жер, көшетін жер»; «*تَبْرَتَكُو اَغْر* Tebretǵu oǵur: Тебретғу оғур - Қозғалатын уақыт»; «*تَفْرَتَغُو يِر* Tavratǵu jer: Тавратғу иер - Абдырататын жер»; «*تَفْرَتَغُو اَغْر* Tavratǵu oǵur: Тавратғу оғур - Абдырататын уақыт».

Оғыздар: «*تَفْرَتَاسِي يِر* tavratasy jer: тавратасы иер - абдырататын жер», «*تَبْرَتَاسِي اَغْر* tebretesi oǵur: тебретесі оғур - тербетілетін уақыт» - дейді.

Екі адамның арасында болған іс-әрекетті білдіру үшін етістіктің түбіріне «*ش* — ш» қосымшасы қосылады. Мысалы:

«أَلْ يَغَاجُ تَبْرَتَشْدِي» Ol jығаш tebretіshdi: Ол иығаш тебретішді - Ол ағаш тербетісті; яғни ол оған ағаш тербетісіп жәрдемдесті.»

«أَلْ أَنْكَ بَرَلَا تَقْرَتَشْدِي» Ol аның birle tavratyshdy: Ол аның бірле табратышды - Ол онымен бірге асығысты; Ол онымен қайсымыз озар екенбіз деп асығып-әбдіресіп жарысты.»

Бұл бап та бірнеше түрде болады:

Біріншісі, түбірінде «ل — л» әрпі бар етістіктер. Олардың көпшілігі негізінен екі әріпті есімдер, «لَتْ - lat/ - let: -лат/ - лет» қосымшасы қосылып барып етістікке айналған. Мысалы: «أَلْ أَنِي اَمَلْتِي» Ol аны emletti: Ол аны емлетті - Ол оны емдетті». Бұл жердегі «أَم — em: ем» сөзі «ем, дауа» мағынасын білдіреді; «أَتَغْ كَمَلْتِي» buғday atығ kemletti: бұғдай атығ кемлетті - бидай атты ауыртты.» Бұл жердегі: «كَم — kem: - кем» сөзі «кесел, дерт; ауру» мағынасын білдіреді.

Бұлардан басқа әріптерден құралған етістіктер өзара оқшауланады. Бірқатары төрт әріпті болып келеді де, өткен бапта келтірілген кейбір етістіктердей төрт әріптіден үш әріпті етіп алынған етістіктер. Олардан «لِن: лін» әрпін түсіріп тастағандықтан, есесіне әріп қайталанған. Мысалы:

«أَلْ أَنْكَ يُوْزِنُ تَرْمَادِي» Ol аның jүzin tarмады: Ол аның иүзін тармады - Ол оның жүзін тырнады»- дегендегі секілді. Бұл жағдайда етістік негізінен төрт әріпті, өйткені оның бұйрық райы «أَلْ تَرْمَا» тарма: тарма» еді. Бұл төрт әріпті түрі. Бұл етістікті екі істеушіден бір нәрсеге өтетін өтімді түріне айналдыру үшін, «أَلْ أَنِي تَرْمَاتِي» Ol аны tarматты: Ол аны тарматты - Ол оны тырнатты» дейді. Төрт әріпті етістіктегі «ن — т» әрпінен тұрған «лн/лин» әрпі түсіп қалған. Байқап отырғанындай, «ن — т» әрпі қосылғандықтан, «ن — I» (әліп) түсіп қалып бұйрық

райлы «تَرَمَّتْ» — tarimat: тармат - тырнат» болып шыққан.
 «بَغْدَادِيْ» Ol аны bağdadı: Ол аны бағдады - Ол оны бай-
 лады; яғни ол оның аяғын байлады, шалды» деген де сол
 секілді. Мұның бұйрық райы: «بَغْدَا» — bağda: бағда - байла;
 шалып ал» болады. Төрт әріпті етістік. Егер, екі істеушіден
 бір нәрсеге ауысатын өтімді етістік жасамақ болғанда,
 «بَغْدَاتِيْ» Ol аның азақын bağdattı: Ол аның адза-
 қын бағдатты - Ол оның аяғын байлатты (шалдырды)» дейді.
 Бұл ретте «ت — т» әрпі қосылғандықтан «تَبْلِسِيْ» — I (өліп)
 түсіп қалған. Бұйрық райы:

«بَغْدَاتُ» bağdat: бағдат - байлат; шал/дырт/» болып шығады.

Жоғарыдағылар осы ереже бойынша түзілген.

Етістіктердің қайсыбірі есімнен жасалғандар: Мысалы:

«بُوزُكُ» Ol бөзүг қағшатты: Ол бөзүг қаршатты -

Ол бөзді қарыстатты.» Осындағы етістіктің негізі: «قَرَشِ» қағыш:
 қарыш - қарыс». Сол секілді, «قَرَقْتِيْ» Ol аны қорқутты: Ол
 аны қорқутты - Ол оны қорқытты» дегендегі етістіктің тегі

«قَرَقْنَجِ» қорқынш: қорқунш - қорқыныш». «اَغْلَتِيْ» Ol
 jегig ағлатты: Ол иеріг ағлатты - Ол жерді босатты» деген де
 сондай. Мұның негізі: «اَغْلَاقِ» ағлақ jег: ағлақ иер - бос жер;
 бос орын». «ت — т» қосылып барып ол есімдердің соңғы
 әріптері түсіп қалған.

Бұл баптағы етістіктердің көпшілігі екі істеушіден бір
 жағдайға ауысатын өтімді етістіктер. Істеушінің бірі бұйрық
 етуші де, екіншісі орындаушы, істі атқарушы болып келеді.

Бұл баптағы етістіктердің кейбірі төрт әріптіден түзілген
 өтімсіз етістік болып, өтімдіге айналдыру үшін оған «ت - т» әрпі

қосылады. Мысалы: «آت سمریدی» At semridi: Ат семріді - Ат

семірді» дегенді «ار اтын سمریتی» Er atын semrittі: Ер атын сем-

рітті - Ер атын семіртті» деп, «نانك اکلیدی» neң үklidi: нең үкліді

- нәрсе көбейді» дегенді «ار نانکن اکلیتی» Er neңін үklitti: Ер

неңін үклітті - Ер нәрсесін көбейтті» деп түрлендірген сияқты.

Осы баптағы етістіктердің тағы бір сипаты, жоғарыдағы мағыналардың ешбірін білдірмей, өз мағынасын сақтайтын

етістіктер. Мысалы: «ار تفرتی» Er tavrattы: Ер тавратты - Адам

абдырады», «اغلان الگستی» Oflan ulğattы: Оғлан ұлғатты - Ұлан

ұлғайды; бала өсті, ержетті» деген секілді. Басқалары да осындай.

Тәңірге шүкіршілік, Мұзоаф кітабы бітті.

ЕКІНШІ ТОМНЫҢ СОҢЫ

МАЗМҰНЫ

Н. Назарбаев Жолың болсын, «Жөдігер»! 5

Диуани лұғат-ит-түрк

Бісмиллә-һір-Рахманір-Рахим!

Сәлім кітабы

Бісмиллә-һір-Рахманір-Рахим!

Сәлім егістіктер кітабы 10

Мұзоаф кітабы

Бісмиллә-һір-Рахманір-Рахим!

Мұзоаф есімдер кітабы 408

Мұзоаф егістіктер кітабы 422

Махмұт Қашқари

ТҮРІК СӨЗДІГІ

Екінші том

*Кітап Түрік Республикасының Мәдениет
министрлігі келісімімен аударылды*

**«ХАНТ» баспасының бас директоры
Хайдолла Әбдірахманұлы Тілемісов**

**Шығарушы редактор Қойшығара Салғараұлы
Редакторы Хайдолла Әбдірахманұлы
Суретшісі Байзақ Жапаров
Тех. редакторы Тамара Суранова**

ИБ № 4395

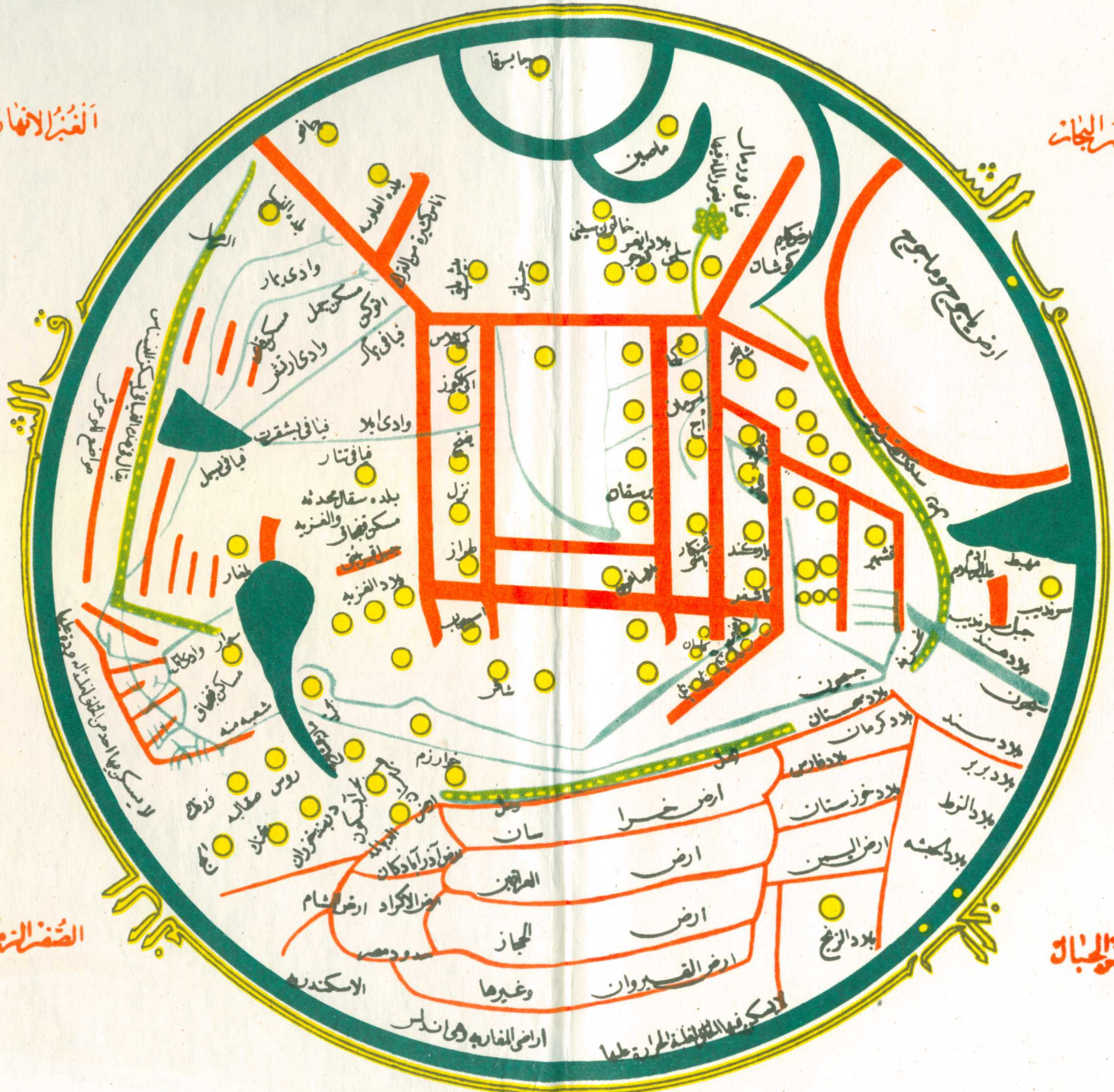
Теруге 19.08.96. Басуға 12.12.97 кол қойылды. Пішімі 60x90 1/16. Офсеттік басылыс.
Қағазы офсеттік. Қаріп түрі «Таймс». Шартты баспа табағы 33,0 + 0,25 жапсырма.
Шартты бояулы беттаңбасы 34,25. Есептік баспа табағы 25,62 + 0,25 жапсырма.
Тираж 3000 дана. Заказ № 382.

«Хант» баспасы, Алматы қаласы, Республика алаңы 13-үй.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің Полиграфия
комбинаты, 480002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41-үй.

القبر الانهار

المنصر الجبان

المنصر الزمان

المنصر الجبان

لا يمكن فيها التوافق للمارة عليها

ارض القوقاز وغيرها

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

ارض القوقاز

